

ORMER
Ortadoğu Enstitüsü
معهد الشرق الأوسط
Middle East Institute
پژوهشگاه خاورمیانه

IV

**MIDDLE EAST CONGRESS
ON POLITICS AND SOCIETY
PROCEEDINGS BOOK**

EDITORS

Assoc. Prof. Dr. İsmail Ediz
Dr. Yıldırım Turan
Res. Asst. Enes Ayaşlı
Res. Asst. Talha İsmail Duman

SAKARYA / 10-12 OCTOBER 2018

IV. MIDDLE EAST CONGRESS ON POLITICS AND SOCIETY PROCEEDINGS BOOK

IV. ORTADOĞU'DA SİYASET VE TOPLUM KONGRESİ – TAM METİN KİTAPÇIĞI

IV. Middle East Congress on Politics and Society

Sakarya 10-12 October 2018

IV. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi

Sakarya 10-12 Ekim 2018

www.middleeastcongress.org

Editörler

Doç. Dr. İsmail Ediz

Dr. Öğr. Üyesi Yıldırım Turan

Arş. Gör. Enes Ayaşlı

Arş. Gör. Talha İsmail Duman

Telif hakları yasası gereği izinsiz basılması ve çoğaltılması yasaktır.

ORMER

Ortadoğu Enstitüsü

معهد الشرق الأوسط

Middle East Institute

پژوهشگاه خاورمیانه

ISBN: 978-605-69009-0-7

SAKARYA - 2018

BİLİM KURULU

Abdullah Al-Arian – Georgetown University – Doha

Abdullah Baabood – Qatar University

Ahmet Uysal – Istanbul University

Anoush Ehteshami – Durham University

Burhanettin Duran – SETA, Ibn Khaldun University

Emad Shahin – Georgetown University

Haoues Taguia – Al Jazeera Center For Studies

Heba Raouf Ezzat – Ibn Khaldun University

Homeira Moshirzadeh – University of Tehran

Katerina Dalacoura – London Economy School

Kemal İnat – Sakarya University

Mohamed El Moctar Shinqiti – Hamad Bin Khalifa University

Nurşin Ateşoğlu Güney – Yıldız Technical University

Osman A. Hassan – University of Warwick

Özcan Hıdır – Istanbul Sabahattin Zaim University

Robert Mason – The American University in Cairo

Rory Miller – Georgetown University in Qatar

Steven Wright – Hamad Bin Khalifa University

Youssef Choueiri – Doha Enstitute

TABLE OF CONTENTS

U.S. NAVY'S ACTIVITIES IN THE NEAR EAST AND TURKISH WATERS, 1919-1924	1
TURKEY'S RELATIONS WITH THE GCC IN THE POST-ARAB SPRING EPOCH: GROWING POLITICAL DIVERGENCE	15
GULF CRISIS AND ITS IMPACT ON GULF COOPERATION COUNCIL FUTURE	31
WHY BLOCKADE OF QATAR HAS FAILED?	46
ULUSLARARASI DENİZ HUKUKU AÇISINDAN DOĞU AKDENİZ MEB UYUŞMAZLIĞI	54
XVII. YÜZYILDA KUDÜS'ÜN GAYRİMÜSLİM AHÂLISINDEN PÂYITAHTA ULAŞAN ŞİKÂyetLER.....	77
MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN RADİKALLEŞME İHTİMALİ: ABDUNNASIR VE SİSİ DÖNEMLERİ KARŞILAŞTIRMASI	102
İRAN SİYASAL SİSTEMİNİNDE CEPHELEŞMELER: MUHAFAZAKARLAR, REFORMİSTLER VE İLİMLİLER	115
KÜÇÜK ÜLKE, BÜYÜK HESAPLAR: CİBUTİ'NİN KÜRESEL GÜÇ MÜCADELESİNDEKİ ROLÜ	127
ORTADOĞU'DA ORTAKLAŞMACI DEMOKRASİ MODELİ OLARAK LÜBNAN	158
1911 YILINDA MECLİS-İ MEBUSAN'DA GERÇEKLEŞEN SİYONİZM TARTIŞMALARI: TARTIŞMA SÖYLEMLERİNİN İNCELENMESİ VE BİR BAĞLAM ÖNERİSİ	177
CEBEL-İ LÜBNANDA DÜRZÎ-MÂRÛNÎ ÇATIŞMASI VE OSMANLI YÖNETİMİNİN ALDIĞI TEDBİRLER (1840-1845)	194
FEDERAL İRAK'IN KRONİK SORUNLARI VE KONFEDERATİF ÇÖZÜM TARTIŞMALARI	212
الاقتصاد السياسي للسياسة الصينية في الشرق الأوسط: بين خلق الثروة وتعظيم القوة	226
التنافس الاقتصادي السياسي الصيني في منطقة الشرق الأوسط	241
انعكاسات التدخل العسكري الروسي في سوريا على استقرار البيئة الأمنية لإقليم الشرق الأوسط	261
جدلية القيم والمصالح في السياسة الخارجية التركية تجاه "بلدان الربيع العربي": الواقعية في مواجهة التصورات البنائية والمعيارية.....	275
دور لجنة " أيباك " في تعزيز العلاقات الأمريكية الإسرائيلية خلال إدارة ترامب و انعكاساتها على القضية الفلسطينية	298

U.S. NAVY'S ACTIVITIES IN THE NEAR EAST AND TURKISH WATERS, 1919-1924¹

Hakan GÜNGÖR
Dr., Faculty Member, Ordu University
hakangungor490@gmail.com

Abstract

In November 1919, the Entente States including the British, French, Italian, and Greek forces invaded the capital of the Ottoman State when the Turkish straits were cleared from mines after the First World War. This was the first time that the Turks lost the control of Bosphorus and Dardanelles straits since the conquest of Istanbul in 1453. Because of strategic and geopolitics importance of the straits, the big powers like Russia and British have always tried to establish their control over these straits, which they accomplished in 1919. The United States, which entered the war on Entente side, did not want to be left out when Entente fleets entered Istanbul. Thus, like the British, French, and Italian, the Americans sent their navy to Turkish waters under the command of Admiral Bristol. After the US navy reached to Istanbul, it carried out all US activities from its headquarter in Istanbul. Although the US navy mainly carried out humanitarian aids in the Near East, the United States was militarily present in the region. Further, the US navy present in Istanbul did not also line with the United States claim of non-interventionist policy. This paper deals with US navy's activities in Turkey after the First World War.

Keywords: U.S. Navy, World War I, Turkey, Near East.

Özet

İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan kuvvetleri I. Dünya Savaşı'ndan sonara Türk boğazları mayınlardan temizlenir temizlenmez Kasım 1919'da Osmanlı Devleti'nin başkentini işgal etti. 1453 İstanbul'un fethinden bu yana Türkler ilk kez İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kontrolünü kaybetti. Rusya ve İngiliz gibi büyük güçler stratejik ve jeopolitik önemi nedeniyle boğazlar üzerinde her zaman kontrol kurmaya çalıştılar ve bunu 1919'da donanmalarını İstanbul'a çıkarmakla başardılar. İtilaf Devletleri tarafında savaşa giren ABD, onların donanma filoları İstanbul'a girdiğinde, dışarıda kalmak istemedi. Böylece, İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar gibi Amerikalılarda donanmalarını Amiral Bristol komutası altında

¹ For a Turkish and an extensive version of this article see, Hakan Güngör, "ABD Belgelerine Gore 1919-1924 Amerikan Donanmasının Yakınoğu ve Türk Sularına Yerleşmesi ve Faaliyetleri," **Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı: Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan**, (Gece Kitaplığı, 2018).

Türk sularına gönderdiler. ABD donanması İstanbul'a ulaştıktan sonra, ABD Yakın Doğu'daki bütün faaliyetlerini İstanbul'daki donanma merkezinden yürüttü. ABD donanması Yakın Doğu'da insani yardımlar gerçekleştirme misyonunu üstlendiğini idea etse dahi, bölgede askeri olarak bir karargâh kurdu ve sonraki dönemlerde bölgeye müdahale etmek için tecrübe kazandı. Dahası, ABD donanmasını İstanbul'a göndermekle, gerçek anlamda infirat politikasını (Isolationism) uygulamaktan uzak olduğunu gösterdi. Bu yazı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD donanmasının Türkiye'deki faaliyetlerini irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: ABD Donanması, I. Dünya Savaşı, Türkiye, Yakın Doğu

1. Introduction

Entente States' conflict of interest did not allow them to sign an agreement with the Ottomans immediately after the First World War. The Ottoman State, which entered the war on the Central Powers' side in 1914, became the last state to sign a cease-fire with the Entente Powers on October 30, 1918. Once the Ottoman Straits were cleared from the mines, the British invaded the fortresses in the straits and dispatched their fleets to Istanbul on November 10th. Three days later, French, Italian and Greek fleets entered Istanbul as well. Thus, the control of Turkish straits, which had become a competition issue in international relations, passed to the Entente Powers.

The United States, which aimed to take its share of the interests like the British and the French in the Black Sea and the Mediterranean, immediately took action and sent its own navy to Turkish waters. After 1919, the United States carried out all activities in the Near East from its navy headquarter in Istanbul. Although the United State was a late gamer in the war, it did not want to be left out in the post-war and decided to protect its interests in the Ottoman State by forming a navy headquarter in the Near East, particularly in Istanbul. The United States would also be able to carry out all its activities in Russia and the Balkans by settling the US Navy in the Turkish Straits. As a matter of fact, after the US navy settled in Turkish waters, U.S. missionaries and merchants began to operate immediately in both Russia and the Balkans.

This study examines the US Navy's settlement process in Istanbul and explores US activities in important historical, economic and geopolitical straits, waters, and regions such as Bosphorus, Dardanelles, the Black Sea, the Mediterranean, the Near East, Russia and the Balkans. It also shows that the U.S. broke out of its own isolationist policy shell and manifested one of its first interventionist policy in the Near East, particularly in Turkey, after the war. In 1918, the Allied Powers settled in Istanbul in order to enforce the provisions of the Armistice of Mudros and to exploit the Ottoman Empire economically.² However, there was not a serious US military force in the Allied states' navy anchoring in Istanbul immediately after the signing of the armistice.

² Administrative Reference Service Report No. 2, "U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924," Office of Records Administration of Navy Department, June 1943, National Archives, Washington. D.C. (Hereafter, Report, "U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924," National Archives.)

In 1917, due to the outbreak of the war between the United States and Germany, Turkey severed all relations with the US. Although there was no declaration of war between Turkey and the US,³ the United States' missionary schools, hospitals and merchants in Turkey and the Middle East were badly affected by this situation.⁴ In addition, the Ottoman State seized the US intelligence agency's ship named Scorpion in 1917. However, the U.S. officials convinced the Turkish government, and Scorpion was again allowed to carry military ammunition and fly the American flag on November 9, 1918.⁵

Although there was no a high trading volume between the US and the Ottoman Empire until World War I, the United States had a number of Protestant missionaries and various institutions, such as schools, relief agency and charities operating in Ottoman lands. In 1918, the missionaries increased their lobbying activities in the White House and the Senate in order to reopen these institutions in the Ottoman geography. Due to the Missionary lobby and White House's desire to reap economic and diplomatic benefits, the United States became interested in the Ottoman state and dispatched its navy to Turkish waters.

2. U.S. Navy Commander Appointment to Turkey

The question of whether U.S. should send representatives to Istanbul was discussed in Washington after the Armistice of Mudros. As a result of the discussions, Mr. Lewis Heck, the Secretary of former American Embassy in Istanbul, was decided to be sent as the United States Commissioner. However, Mr. Heck was told to not take any former diplomatic relations with the Turkish government. Thus, the Swedish Embassy in Istanbul continued carrying out US official affairs with Turkey. Although Commissioner Heck carried out all of the US affairs in Istanbul, his correspondence was done through the Swedish embassy. But the White House wanted to establish an institution in Istanbul to protect its interests.⁶

³ George S. Harris, **Troubled Alliance; Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971**, (Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1976), p. 10-11.

⁴ The Turkish Muslims were very cautious against the foreign powers, in particular British and French. Because the Allied Forces occupied İstanbul, provided help to Greek army to massacre Muslims in Anatolia, ignited nationalism among the Armenians against the Ottoman State, the Turks were also on alert against the US navy and its activities in İstanbul after 1919. For a detailed information see, Edward Mead Earle, "American Missions in the Near East," **Foreign Affairs**, Vol. 7, No. 3 (Apr., 1929), s. 413-14; Leland James Gordon, **American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation**, (University of Pennsylvania, 1932), p. 21, 200.

⁵ Report, "U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924," National Archives.

⁶ Roger R. Trask, **The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939**, (University of Minnesota Press: Minneapolis, 1971), p. 28.

The US Department of State commissioned the US Navy Department to order the US Navy Chief of Admiral William S. Benson in London to appoint one of the US officers to Istanbul. Admiral Benson and Admiral William S. Sims, commander of the US Navy Forces in European waters, named Admiral Mark Lambert Bristol as commander of the US navy in Turkish waters. Thus, the presence of the US navy in Turkish waters began on January 28, 1919, when Bristol activated the Scorpion. In April 1919, a few months after his arrival, Commissioner Heck returned to the US and was replaced by Gabriel B. Ravndal. And, the US took the first step of naval deployment in order to have a say and gain interest in Turkish waters.⁷ Soon, President Woodrow Wilson appointed Bristol as High Commissioner to Turkey and he became the only representative in Istanbul to carry out all military and diplomatic relations of the United States.⁸

Although Bristol was already the U.S. representative in Turkey, his appointment to High Commissioner Position led him to feel more comfortable. Immediately after receiving the assignment letter, Bristol had the Swedish Consulate to stop the official correspondence with Turkish government on behalf of the United States. Because it was now his responsibility to protect all of the United States' interests. With the full knowledge of the U.S. warships in the Near East, Bristol was now aware of diplomatic and political developments in the region. Taking into consideration the political situation of the region, he dispatched the navy to right place and at the right time to gain an advantage for his country. To this end, Bristol was immediately put to work and the first job was to set up places to carry out his activities comfortably.

With Scorpion being small for military, commercial and entertainment meetings, Bristol moved his center to the US consulate in Istanbul. The Maritime Communications Office was established in the consulate and all the secret correspondence started to be made here.⁹ Although diplomatic relations were not fully established between the two countries, missionary activities gained momentum and commercial volume began to grow. In 1919, trade volume between the two states was \$62,234,724 and in 1920 it reached \$ 82,014,734.¹⁰ Bristol needed a qualified staff member who could help him to carry out these tasks. Unlike his predecessor Henry Morgenthau, who conducted US diplomatic relation based on religion

⁷ Report, "U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924," National Archives.

⁸ Ibid.

⁹ Mark L. Bristol, "Brief Review of Naval Activities under this Command," to Secretary of the Navy, 6 October 1920, Library of Congress.

¹⁰ Gordon, **American Relations with Turkey**, p.21, 59-61.

and missionary interests in Turkey, Bristol followed a policy of pursuing economic interests of the United States. For this, Bristol chose his staff from officers, not from missionaries.

Admiral Bristol formed a group of naval officers to assist him in various activities. Each of the officers who assisted him in these affairs was responsible for different jobs. Some of these were Ernest V. Stebbins, Goerge M. Tisdale, Hamilton V. Bryan, Robert S. Dunn, William R. Stewart, Samuel J. Pattison, and Charles B. Carrol. In addition, Admiral Bristol appointed the captain of the Scorpion vessel as a port officer, because the cargo from the United States had to be checked urgently and required the necessary official procedures.

In 1920, the affiliated staffs were Operations Officers working in various offices. Each office handled different jobs, the most effective offices were the Communication Office, the Intelligence Office, U. S. Naval Port Office, and the Naval Transport Office. The Communication Office handled all outgoing and incoming communication work. In addition to official work, it also managed all Red Cross, Near East Relief, Food Administration and commercial work. The Intelligence work was to watch, report, and follow the political activities of Entente Powers as well as the other nations in the Near East. The Intelligence Office also watched Russia and Bolshevism with regard to its effect on the political and the economic conditions of the region. The U. S. Naval Port Officer was the U.S. representative at the meetings of the Allied Port Officers. Under the U. S. Port Office, there was Naval Transport Officer, who had “to do with boarding United States merchant ships, arranging their clearance and aiding them in every possible manner towards expediting, loading, and unloading in conjunction with agents.” Bristol did everything possible to help American Navy and Merchants in obtaining a fair deal in the region.¹¹

3. Activities of the US Navy

One of the most important tasks that the US gave to its personnel in Istanbul after 1919 was the delivery of American aid to this region. The American Committee for Relief in the Near East, also known as the Near East Relief, originally organized in 1915. In 1917, the Near East Relief ceased its activities due to the tensions between the Ottoman State and the US. This organization moved to Turkey with the US Navy and began to become active again in 1919. Davis G. Arnold was appointed to the General Directorate of this organization.

¹¹ Mark L. Bristol, “Brief Review of Naval Activities under this Command,” to Secretary of the Navy, 6 October 1920, Library of Congress; Report, “U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924,” National Archives.

Arnold started to carry out all activities of Near East Relief from Istanbul.¹² On 24 February 1919, the US Congress approved a budget of \$100,000,000 to help and alleviate the sufferings of the Syrians, Armenians, Greeks and Anatolian Christians and Jews, along with non-hostile European countries. Furthermore, The US “President appointed Herbert Hoover [as] Director General of the American Relief Administration and authorized the employment of the Food Administration Grain Corporation to purchase, transport, and distribute foodstuffs and supplies to countries requiring relief.” The Istanbul office controlled activities of the Near East Relief in Turkey, Romania, Serbia, Bulgaria, Greece, and the Caucasus. Hundreds of staffs of these organizations worked throughout the Near East and South Russia.¹³ The US navy in Istanbul continued its work rapidly and began to reopen the pre-war US organizations. One of these organizations was The American Red Cross, a branch of which had been established in Turkey in 1911 and closed during the Great War.

Following the establishment of trust by Bristol for US citizens in Istanbul, Red Cross was back in operation. In January 1920, Maj. C. Claflin Davis came to Istanbul as a special representative and established Red Cross's warehouses here and started its activities again. Soon, Red Cross engaged in relief activities among Russian refugees in Istanbul, Greece, Bulgaria, and South Russia. The Near East Relief and Red Cross became important facilities for many American missionaries to return the region after the war and worked with these agencies, besides carrying on their missions and schools.¹⁴ Thus, the Protestant missionaries, who continued their effective lobbying in Washington, reopened many institutions that served them in the pre-war Ottoman territory. But they could not be as effective in determining US policy towards Turkey as before.

The US Navy provided various assistance to American institutions gathered in Istanbul. Bristol made all necessary arrangements with Allied officials and commissioned American Naval officers to manage the work of cargo ships sent to these agencies at ports in Izmir, Istanbul, Constanza and Romania. These cargo ships also carried official correspondence and letters, and provided radio communication. However, the value of the products marketed by US traders was usually paid in gold and these ships also carried out these golds. For example, the American Grain Company sold flour to the Bulgarian

¹² Mark L. Bristol, “Brief Review of Naval Activities under this Command,” to Secretary of the Navy, 6 October 1920, Library of Congress; Report, “U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924,” National Archives.

¹³ Report, “U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924,” National Archives.

¹⁴ American National Red Cross. Annual Report, 1919/1920, (Washington, 30 June 1920); Report, “U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924,” National Archives.

government and \$ 5,000,000 in gold received from the Bulgarians for American Flour. These cargo ships carried the gold to Istanbul, and then moved from Istanbul to New York.¹⁵ For similar transfers, the US navy often commissioned active officers. The support of this navy under Bristol was not limited to relief agencies.

The US navy provided assistance to the private American companies conducting business in the Near East. One of these companies was the Standard Oil Company, which conducted business from its Istanbul office as well as branches in other parts of Turkey and in the Balkan States. Many US companies established or reopened branches in the Near East after the US navy in Istanbul gave assistance and protected them in the region. Gold used to pay for products exported to the United States. One of the main products that the naval vessels transported was tobacco. The naval officers, under the laws and regulations, were entitled to collect a small commission for this service, which was at the small charge of \$1 a day.¹⁶ Bristol created a peaceful and friendly relations between the US and Turkey. His goodwill and positive attitudes and activities of American companies in the Near East brought the newly founded Republic of Turkey closer to the United States.

The US navy gradually increased its forces and vessels in Istanbul. Soon after the appointment of Bristol as a High Commissioner, the navy in Istanbul consisted of three ships converted from yachts: Scorpion, Noma, Nahma, and four subchasers nos. 82, 128, 129, and 215. Shortly after, four destroyers also joined the US Navy in Istanbul. These extensive naval force enabled Bristol to become aware of the political developments in the region. Because the High Commissioner delegates the US naval staff and vessels in Izmir, Baghdad, Beirut, Jerusalem, Damascus, Aleppo, and Samsun. Together with the consulates in the region, they provided official and informal services to the Bristol. He was probably the most informed of the political, military and economic developments in the region among foreign states.¹⁷ After Bristol took control, he placed the US ships at various points against any problem that would occur. Especially after 1919, Bristol ordered the US detachment ships to increase their patrolling, because Greek forces invaded Turkish city İzmir in May 1919.¹⁸ While the Allies

¹⁵ Report, "U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924," National Archives.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid..

¹⁸ Following the defeat of the Greeks in Izmir in 1922, an armored unit of 12 destroyers was sent to the Mediterranean by the US navy. For detailed information of the Destroyer 247, which is one of these battleships on the Mediterranean, see, Richard S. Field, "A Destroyer in the Near East," **U. S. Naval Institute Proceedings**, Vol. 51/3/265 (March 1925), s. 400-423; Report, "U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924," National Archives.

were planning on how extensively to exploit Turkey, the Turkish people had already formed its forces under the command of Mustafa Kemal and started fighting for their independence.¹⁹

Some of the US destroyers dispatched to Syria, Lebanon, South Russia, Georgia, and on the coast of Samsun, İzmit, and Mudania in Turkey. A destroyer was also maintained on the Black Sea to transmit communication between the European and the United States vessels operating in the region. In 1919, the United States gradually reinforced its navy in İstanbul by sending destroyers *Dupont, Tattnall, Cole, and Biddle*. The number of US destroyers in İstanbul reached to twelve by 1920. However, some of the development appeared in Russia early in 1921. When the Bolsheviks completely neutralized the Tsarist army, the US Navy Department wanted to reduce the number of its destroyers operating the Black Sea region, which the State Department refused to reduce the naval forces in the region as the situation was still not settled.

In contrast to reducing the US naval forces in the Black Sea, the visit of US naval forces to Russian ports increased when the American Relief Administration initiated its humanitarian aid to the starving Russians. In 1921, the Volga region faced with a severe drought, which triggered famine and forced the Russians to request help from the United States. According to an agreement signed between the Russian Government and the American Relief Administration on August 20, 1921, the agency was in charge of distributing the relief supplies, and under Colonel William Haskell two hundred were put to work in the region, which distributed \$63,000,000 worth of relief supplies. The US relief cargo began to reach to the Soviets late in 1921, and the number of cargoes increased in mid-1922. However, it gradually declined after 1923. The US naval under the command of Admiral Bristol mainly used for transportation, mail, and communication after the First World War in the Near East and Black Sea region.²⁰

In 1923, the newly formed Turkish Government commenced peace negotiation with the Allies at Lausanne, Switzerland. According to the Lausanne Treaty, the Straits were demilitarized and opened to all nations and the Turks retook the control of İstanbul.²¹ After the Turkish Grand National Assembly approved the treaty, under the Allied commander

¹⁹ For details of Turkish War of Independence and the struggle for independence see, Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt I-II-III, (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969).

²⁰ Report, "U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924," National Archives.

²¹ Lozan Sulh Muahednamesinin Kabulüne Dair Kanunlar 10 Muharrem 1342 and 23 Ağustos 1339, *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt 5, (İstanbul: Necmi İstikbal matbaası, 1931).

General Harrington, the last Allied troops evacuated İstanbul on October 2, 1923. During withdrawal of the Allies, Adnan Bey, the representative of Turkish Foreign Affairs, told Admiral Bristol to evacuate the US navy docked in İstanbul. After that, out of respect for the Turkish sovereignty, the US navy gradually ceased its activities in Turkey and dispatched its navy to Europe and the United States.²²

4. Conclusion

The diplomatic ties between the two states stopped altogether when the US consulate in Turkey left in 1917. As the Allied Powers rushed in the Ottoman State to exploit after 1918, the US immediately acted in order to take its share and to protect its interests in the region. Under the command of Admiral Bristol, the US Navy established its headquarters in Istanbul, protected the interests of the US in the Mediterranean and Black Sea and ensured trade security for the US companies. The US navy in Istanbul protected the US interests in Turkey, Russia, Caucuses, and the Balkans. After Navy Commander Bristol arrived in Turkey in 1919, many US companies started operating in the Near East region. The navy strengthened its power in Istanbul by reinforcing warships from the US during periods of high risk. Especially in 1922, when the Turks reclaimed Izmir,²³ the US thought their navy in Istanbul could be in danger and sent dozens of warships to the region. With the US navy establishing its headquarters in Istanbul, it was certain that the US left its non-interventionist policy in the Near East. The United States did not shape its foreign policy based on religion, missionary advice, any more. Instead, Bristol formed the foreign policy based on economic interests of US, thus he worked with navy staffs, not missionaries. Following the Treaty of Lausanne in 1923, the US navy gradually decreased the number of its naval vessels in Istanbul.

²² Report, "U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924," National Archives.

²³ The invasion of İzmir by the Greek forces was portrayed as a righteous act by some politicians and historians, but because of the invasion of the Turkish city many Muslims and non-Muslims lost their lives. The falsification of the invasion presented by Horton and Dobkin. George Horton, **Recollections Grave and Gay: The Story of a Mediterranean Consul**, (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1927); Marjorie Housepian Dobkin, **George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in U.S. Foreign Policy, 1919-1923**, (Athens: Kentro Mikrasiatikōn Spoudōn, 1983).

References

- Acar, İrfan. *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Akyol, Ender, and Yasin Yımam Mohammed. "Bölünmüş Toplumlarda Çoğunluk Esasına Dayanan Seçim Sisteminin Zorlukları ve Azınlıkların Temsili: Etiyopya Örneği." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26, no. 2 (2016): 219-236.
- Altunışık, Meliha Benli. *Lübnan Krizi: Nedenleri ve Sonuçları*. İstanbul: Tesev Yayınları, 2007.
- American National Red Cross. "Annual Report, 1919/1920." Annual Report, Washington D.C., 30 Haziran 1920.
- American Relief Administration. *Report of the Disposition of Certain Supplies for the Relief of the Famine-Stricken People of Russia*. 67th Cong., 4th sess., Senate Document 307. Serial 8171, Feb. 19, 1923.
- Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. Bursa: Mkm Yayınları, 2012.
- Ataman, Muhittin, and Kemal İnat. *Ortadoğu Yıllığı 2006*. İstanbul: Nobel Yayınları, 2008.
- Ataman, Muhittin, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2014*. İstanbul: Açılım Kitap, n.d.
- Ataman, Muhittin, Burhanettin Duran, and Kemal İnat, . *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları*. Vol. 1. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010.
- Ataman, Muhittin, Burhanettin Duran, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2008*. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Ataman, Muhittin, Cenap Çakmak, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2009*. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- Ataman, Muhittin, Kemal İnat, and Murat Yeşiltaş, . *Ortadoğu Yıllığı 2007*. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. Vols. I-II-III. 3 vols. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Atlıoğlu, Yasin. *Lübnan Marunileri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- . *Modern Lübnan'da Maruniler ve Çatışma*. İstanbul, Yayımlanmamış Doktora Tezi: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2011.
- Ayhan, Veysel, and Oytun Orhan. *2009 Lübnan Seçimleri: Kazananlar, Kaybedenler ve Türkiye*. Ankara: Orsam, 2009.
- Ayhan, Veysel, and Özlem Tür. *Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler*. Bursa: Dora Yayınları, 2009.
- Bağlıoğlu, Ahmet. *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürziler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.
- Balcı, Ali, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2005*. İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2006.
- Balcı, Ali, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2005*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2006.
- Bristol, Mark L. *Brief Review of Naval Activities under this Command*. to Secretary of the Navy, Washington D.C.: Library of Congress, 6 October 1920.
- Bristol, Mark L. *Letter to Admiral Benson*. Personal Correspondence, College Park, Maryland: Office of Naval Records and Library, July 12, 1919.
- Bristol, Mark L. *Report from Bristol Papers*. Report, Washington D.C: Library of Congress, May 25, 1919.
- Bristol, Mark L. *Report from Bristol Papers*. Washington D.C.: Library of Congress, May 18, 1919.,
- Bristol, Mark L. *War Diary*. Diary, Washington D.C.: Library of Congress, 26 Ocak 1923.

- Chomsky, Noam. *Kader Üçgeni*. Translated by Mengü Gülmen. İstanbul: İthaki, 2017.
- Çakmaklı, Eray. *Lübnan'da Bütünleşme Sorunları*. İstanbul, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü2, 2015.
- Çelik, Mehmet. *Lübnan'da Milliyetçiliğin Fikri Temelleri ve Oluşumu*. Online: International Journal of Social Science, 2015.
- Diamond, Larry, and Marc. F. Plattner, . *Demokrasinin Küresel Yükselişi*. Ankara: Yetkin Yayınları, 1995.
- Dilek, Mehmet Sait. "Paris Barış Konferansı'nda Yunan Talepleri Ve Büyük Güçlerin Tutumu." *Karadeniz Araştırmaları*, no. 36 (Kış 2013): 31-42.
- Dobkin, Marjorie Housepian. *George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in U.S. Foreign Policy, 1919-1923*. Athens: Kentro Mikrasiatikōn Spoudōn, 1983.
- Duman, O. Özkaya. "Lübnan'da Maruni Dürzi Çatışmaları ve Osmanlının 19.Yüzyıl Orta-Doğu Siyaseti." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007.
- Earle, Edward Mead. "American Missions in the Near East." *Foreign Affairs* (Council on Foreign Relations) 7, no. 3 (April 1929): 398-417.
- Field, Richard S. "A Destroyer in the Near East." *U. S. Naval Institute Proceedings*, March 1925: 400-423.
- Gordon, Leland James. *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*. Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1932.
- Güdül, Serpil. "Bir Başarısız Devlet Örneği Olarak Lübnan." n.d.: 777-788.
- Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem, Maurus Reimkowski. *World War I and the End of the Ottoman Empire: From the Balkan Wars to the Turkish Republic*. London: I. B. Tauris, 2015.
- Harboard, Maj. Gen. James G. *American Military Mission to Armenia: Conditions in the Near East; Report of the American-Military Mission to Armenia*. Senate Document , Senate Document 266. 44, Serial 7671, April 13, 1920.
- Hardy, Roger. *The Poisoned Well: Empire and its Legacy in the Middle East*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Harris, George S. *Troubled Alliance; Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*. Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1976.
- Horton, George. *Recollections Grave and Gay: The Story of a Mediterranean Consul*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1927.
- . *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers: with a true Story of the Burning of Smyrna*. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, 1926.
- Huntington, Samuel P. *Üçüncü Dalga*. Translated by Ergun Özbudun. Ankara: Yetkin Yayınları, 1996.
- İnat, Kemal. *Ortadoğu Yıllığı* . İstanbul: Açılım Kitap, 2016.
- İnsamer*. 03 25, 2018. http://insamer.com/tr/2006-savasindan-gunumuze-lubnandaki-siyasi-tablo_459.html.
- Karakulak, Mesut. "Hocabey'den Odessa'ya Bir Limanın Gelişimi",,, S.12." *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* (Ordu Üniversitesi), Temmuz 2015: 288-318.
- Kevser, Azad. *Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi*. İstanbul, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2008.
- Kor, Zahide Tuba. *Ortadoğu'nun Aynası Lübnan*. İstanbul: İHH Kitap, 2011.
- Köse, Talha. *Lübnan'da İstikrar*. Ankara: Seta, 2006.

- Kurt, Çağlar. *Lübnan'da Fransız Yapılanması Ekseninde Büyük Lübnan Devletinin Ortaya Çıkışı ve Fransa'nın İzlediği Stratejiler*. Gebze: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2008.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. Ankara: Arkadaş Yayıncılık, 2006.
- . *Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği*. İstanbul: Sabah Kitapları, 1998.
- Lijphart, Arend. *Çağdaş Demokrasiler: Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*. Translated by Ersin Onulduran and Ergun Özbudun. Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını, 1986.
- Majed, Ziad. "Consensus democracy and representation in Lebanon." *Issue24*, 2012: 42-45.
- Meray, Seha L. *Lozan Barış Konferansı; Tutanaklar, Belgeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.
- Odeh, B.J. *Lübnan'da İç Savaş*. İstanbul: Belge Yayınları, 1986.
- Office of Records Administration of Navy Department. *U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924*. Administrative Reference Service Report No. 2, Washington. D.C. : National Archives, June 1943.
- Records of the Office of the Chief Signal Officer. *American Military Mission to Turkey and Armenia, 1919*. National Archives at College Park, Maryland: National Archives, 1919.
- Saleh, Movrad, and Said Haddah. *Tall-El Zaatar Katliamı Lübnan İç Savaşı*. Translated by Mehmet Atilla. İstanbul: Evren Yayınları, 1977.
- Sander, Oral. "Lübnan'daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1982: 219-228.
- Schmidt, Manfred G. *Demokrasi Kuramlarına Giriş*. Translated by M. Emin Köktaş. Ankara: Vadi Yayınları, 2001.
- Şahin, Yakup. *Kimlik Temelli Çatışmalar ve Barış Arayışları: Kıbrıs ve Lübnan'ın Analizleri*. Ankara, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Şöhret, Mesut. "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, no. 1 (2012): 85-107.
- Taflıoğlu, Mehmet Serkan. "Lübnan Anayasal Düzeninde Egemenlik Dağılımı." *Sosyo Ekonomi* 28, no. 24 (2016): 31-42.
- Tan, Muzaffer. "Dünden Günümüze Durzilik." *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, no. 2 (2012): 61-82.
- Tarakçı, Mustafa. *Askeri ve Siyasi Açısından Lübnan İç Savaşı (1975-1990 Yılları Arası)*. n.d.
- Tekindağ, Şehabeddin. "Durzi Tarihine Dair Notlar." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1954: 143-156.
- Teuteberg, Salomé Marjanne. *Democracy, The endurance of Lebanese Consociational*. South Africa: University of Stellenbosch, 2011.
- "The Lebanese Constitution." 2018.
<http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/lb/lb018en.pdf>.
- Tinas, Murat. "Lübnan: Astana ve Cenevre Görüşmeleri." *Ortadoğu Analiz* 9, no. 79 (2017): 20-22.
- Tinas, Murat. *Lübnan'da Suriyeli Mülteciler:Hükümet Stratejisi Yokluğunda Ekonomik, Siyasi ve Mezhepsel Zorluklar*. Ankara: Orsam, 2017.
- Trask, Roger R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- U. S. Naval Detachment. "Eastern Mediterranean." Annual Report to Commander, Naval Forces, Europe, July 16, 1924.

- Ulrichsen, Kristian Coates. *The First World War in the Middle East*. London: Hurst & Co., 2014.
- Vaughan, Kenneth. "Who Benefits from Consociationalism? Religious Disparities in Lebanon's Political System." *Religions* 9, no. 51 (2018).
- Yetim, Mustafa. "Lübnan Siyasetinde Yenilenen Dönem ve Mişel Aun: İhtimaller ve İmkansızlıklar." *Ortadoğu Analiz* (Ortadoğu Analiz) 9, no. 78 (2017): 32-34.
- Ziya, Saliha. *Lübnan'da Dini Grupların Şekillenmesinde İç ve Dış Dinamikler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

TURKEY’S RELATIONS WITH THE GCC IN THE POST-ARAB SPRING EPOCH: GROWING POLITICAL DIVERGENCE

Fatma Aslı Kelkitli

Dr., Faculty Member, Istanbul Arel University

aslikelkitli@arel.edu.tr

Abstract

Turkey’s relations with the GCC countries which gained momentum in the early 1980’s due to Iran’s regime exporting activities and Turkey’s search for new markets, have reached to new dimensions in the 2000s with coming to power of the Justice and Development Party in Turkey. Turkey and the GCC signed significant agreements which further institutionalized the relationship and set the stage for flow of Gulf capital to Turkey. The governmental changes and civil wars precipitated by popular uprisings that have been sweeping the Middle East since December 2010 had a bearing on the relationship as well. While the foreign policy line followed by Turkey and the GCC regarding the events in Tunisia, Libya, Syria and Yemen converged, their backing up different parties in Egypt seemed to cause a major cleavage in the entire association. This paper claims that Turkey’s stance vis-à-vis Iran will determine the future well-being of the relationship as the GCC countries perceive substantial threat from Tehran. If Turkey decides to line up with the GCC against Tehran, a rapprochement with the Gulf countries might be possible despite the existence of serious political issues.

Keywords: Turkey, GCC, post-Arab Spring epoch, political divergence, Iran

Öz

Türkiye’nin 1980’lerin başlarında İran’ın rejim ihraç faaliyetleri ve Türkiye’nin yeni pazarlar arayışı nedeniyle ivme kazanan KİK ile olan ilişkileri 2000’lerde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidara gelmesiyle yeni boyutlara ulaştı. Türkiye ve KİK ilişkiyi daha da kurumsallaştıran ve Körfez sermayesinin Türkiye’ye akışına zemin hazırlayan önemli antlaşmalar imzaladı. Aralık 2010’dan beri Ortadoğu’yu sürükleyen halk hareketlerinin tetiklemesi sonucunda ortaya çıkan hükümet değişiklikleri ve iç savaşlar da ilişki üzerinde bir etki yarattı. Tunus, Libya, Suriye ve Yemen’deki olaylarla ilgili olarak Türkiye ve KİK’in izlediği dış politika çizgisi birbirine yaklaşıırken Mısır’da farklı taraflara arka çıkmaları ilişkinin bütününde büyük bir yarılmaya neden olmuş gözükmektedir. Bu makale KİK ülkeleri Tahran’dan önemli tehdit algıladıkları için Türkiye’nin İran’a karşı tutumunun ilişkinin gelecekteki esenliğini belirleyeceğini iddia etmektedir. Eğer Türkiye Tahran’a karşı KİK ile beraber saf tutmaya karar verirse ciddi siyasi sorunların varlığına rağmen Körfez ülkeleri ile bir uzlaşma mümkün olabilir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, KİK, Arap Baharı sonrası dönem, siyasal ayrışma, İran.

1. Introduction

Turkey's relations with the Gulf Cooperation Council (GCC) countries picked up steam in the early 1980s as a result of significant developments both in the Persian Gulf region and within Turkey. The replacement of monarchical administration in Iran with a revolutionary Islamic regime in 1979 which was eager to spread its new model of governance to other Middle Eastern countries was quite unsettling for the Gulf monarchies. They also watched with concern the growing military build-up in Iraq and felt ill at ease with Saddam Hussein's belligerent attitude. These developments and the ensuing war between Iraq and Iran led them to join forces and establish the GCC in May 1981 as well as to revive their political and economic ties with Turkey which could counterbalance these two resurgent regional powers.

The overtures of the Gulf countries were well-received by Turkey as the country was in search of new markets for its goods and services following the adoption of neo-liberal economic policies in January 1980. The wealthy Gulf monarchies might be attractive destination points for Turkish exports with their increasing demand for consumer products. Starting with the early 1980s, the high-level political exchanges between Turkey and the GCC states and signing of economic and technical cooperation agreements paved the way for better political and commercial ties. The Gulf capital commenced to flow into Turkey through foundation of Islamic finance institutions that offered interest-free banking products and services. In return Turkish contracting firms and workers found their way into profitable construction projects in GCC countries.

The 1990s however, witnessed a slowdown in the relationship between Turkey and the GCC. Although Turkey supported the military operation spearheaded by the USA in January-February 1991 against Iraq which had invaded the Kuwaiti territory in August 1990, the severe economic losses the country had to encounter due to the war and the succeeding economic embargo imposed on Iraq engendered significant discontent in Turkey regarding the Middle Eastern affairs.

The revival of Turkish-GCC ties in mid 2000s came into being, similar to 1980s, as a result of dramatic political developments both within Turkey and in the wider Middle East region. Both the cadres and electorates of the conservative Justice and Development Party (JDP) which started to rule the country following the November 2002 election showed a keen

interest in the Middle East and were eager to revitalize political and economic ties with the region. Moreover, Turkey was in need of new export markets and investment capital to sustain its recovery from the severe economic crisis of 2001. The Gulf countries on the other hand, were ready to respond to Turkey's positive disposition towards them as the USA's invasion of Iraq in 2003 while removing Saddam Hussein and the Ba'athist regime from power, had opened the country to the penetration of Iran. Turkey was considered an important regional actor that could counterbalance Iran and the GCC went on to institutionalize and invigorate its relations with the country in many dimensions.

Turkey and the GCC signed the Framework Agreement for Economic Cooperation in Manama in May 2005 to monitor cooperation in economic matters and identify new areas of collaboration.¹ Trade between the parties increased and the wealthy businessmen of the Gulf commenced to invest in diverse sectors of the Turkish economy. High-level visits between Turkey and the Gulf states at head of state, prime ministerial and foreign ministerial levels became common occurrences and this elevating association was culminated by the launch of the High Level Strategic Dialogue Mechanism in Jeddah in September 2008 which envisaged regular annual meetings between the foreign ministers.²

The fall of long-standing authoritarian leaders of Tunisia, Egypt and Libya in the wake of mass demonstrations and eruption of bloody civil wars in Syria and Yemen had their imprint on the Turkish-Gulf relations as well. Although Turkey and the GCC pursued similar policies with regard to all these countries except Egypt, the Egyptian case appeared to cause a major rupture in the overall association. While Turkey threw its support strongly behind the Muslim Brotherhood (MB); the GCC countries, apart from Qatar, considered a popular democratic movement with Islamic credentials dangerous for their monarchical systems and embraced the military junta in Egypt. To make matters worse, these same countries were very late to condemn the 15 July 2016 coup attempt in Turkey which further strained the relations.

Past experiences have demonstrated that perceived security threats from Iran played major role in GCC's drawing near to Turkey. For this reason, this study contends that if Turkey decides to pursue a tougher line against Iran, a rapprochement with the Gulf countries might be in the offing despite the existence of serious political issues between the parties.

¹ "Relations between Turkey and the Gulf Cooperation Council (GCC)", Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, accessed July 14, 2018, http://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi_en.en.mfa.

² Ibid.

This paper is divided into three parts. The first part will dwell on the main reasons of the growing political estrangement between Turkey and the GCC which had its origins in the Egyptian coup d'état that took place in July 2013. The second part will focus on the economic side of the relationship, which because of Turkey's increasing financial problems, appears to be the major glue that prevents the total collapse of the association. Finally, the paper will examine the impact of Iran on the trajectory of the Turkey-GCC coupling.

2. The Unravelling of the Arab Spring and Increasing Dissonance between Turkey and the GCC

The GCC countries had a hard time adapting to the changing political landscape, growing uncertainty and escalating armed conflicts in the Middle East and North Africa (MENA) region in the post-Arab Spring period. Libya was in chaos and disorder, so was Yemen. The civil war in Syria was dragging on with no downfall of Bashar al-Assad in sight. More importantly, Egypt, following the election of the MB candidate Mohamed Morsi to the presidency, had expressed its readiness to establish a constructive relationship with Iran. This declaration and Morsi's receiving of Iranian President Mahmoud Ahmadinejad in February 2013 raised worries in the Gulf capitals about the possibility of a reconciliation between Iran and Egypt whose relationship had been at loggerheads since the Iranian revolution of 1979.

The GCC states, especially Saudi Arabia and the UAE also felt uncomfortable about the transnational configuration of the MB and its potential to allure local disenfranchised groups to ask for democratic reforms in the governing structures of their monarchical systems. Many members of the MB in Egypt had migrated to the Gulf countries starting with the mid 1950s subsequent to their fall-out with the Nasserite regime. These people filled up many educational, judicial and managerial posts in the newly-independent states of the Gulf and became influential figures in the Gulf societies. Beginning with the early 1990s however, these groups have begun to criticize the ruling families regarding their attachment to the USA and absence of reformist zeal. These criticisms mounted up amid the Arab Spring. This increasing activism and mobilization of the MB and its propensity to attract the masses in the Gulf with its reformist agenda was perceived as an existential threat by the rulers of the GCC. This anxiety coupled with Morsi's efforts to chart a balanced foreign policy course by bringing in Iran to the negotiation table concerning the Syrian crisis led the GCC countries, with the exception of Qatar, to back up the military coup d'état which would mark the end of the Brotherhood government in Egypt in July 2013.

Turkey's reaction to the military coup in Egypt was complete the opposite of the GCC. Many prominent members of the ruling JDP party had been part of the National View movement that was established by Necmettin Erbakan in 1969. This movement took a great interest in the Islamic struggle of the MB in Egypt and retained close ties with its exiled members. The JDP regarded MB's coming to power in Egypt via ballot box a remarkable accomplishment which bore resemblance to its own election victories in Turkey. Moreover, Egypt under the Presidency of Morsi was considered a potential ally that could give a leg up to Turkish foreign policy moves concerning the Israeli-Palestinian conflict and the Syrian war. The July 2013 military coup therefore came as a huge blow to Turkish designs in the Middle East. Turkey denounced the military intervention instantly and adamantly through declarations of its high-ranking officials. Turkey's pro-MB attitude however, exacerbated the already tense relationship with the new Egyptian government and Cairo asked the Turkish ambassador to leave the country in November 2013.³ When Ankara retaliated against the Egyptian move by declaring the Egyptian ambassador in Turkey persona non grata, the relations further went downhill and have not recovered yet.

The Turkish government was however careful not to inveigh against the Gulf monarchies which stood shoulder to shoulder with the military regime in Egypt. This caution on the Turkish side could be attributed to the increasing proportion of the Gulf capital in the Turkish economy, common goal of bringing down the al-Assad regime in Syria and shared uneasiness pertaining to the Iranian policies in the Middle East. Yet, there were some signs of rupture in the Turkish-Gulf association. The Emirati ambassador to Turkey left his post in the wake of the Egyptian coup⁴ and the UAE called off a coal-based energy project in Turkey.⁵ Saudi and Emirati diplomats also lobbied against Turkey's bid for one of the UN Security Council nonpermanent seats in October 2014.⁶ Turkey decided to draw closer to Qatar to counterbalance its retreating political and economic bonds with Saudi Arabia and the UAE. Turkish Premier Recep Tayyip Erdoğan visited Doha in September 2014 and inked a deal with Qatar to purchase 1.2 billion cubic meters liquefied natural gas.⁷ Qatari Emir Sheikh Tamim reciprocated Erdoğan's visit in December 2014 and the two sides decided to establish

³ "Egypt Expels Turkish Ambassador", *BBC News*, November 23, 2013.

⁴ Emre Özüm, "UAE to Restore Ties with Turkey", *Daily Sabah*, January 28, 2016. The new Emirati ambassador to Turkey came to Ankara in June 2016 after a three-year hiatus.

⁵ Özden Zeynep Oktav, "Quo Vadis Turkey-GCC States Relations? A Turkish Perspective", *Insight Turkey* 20 (Spring 2018): 110.

⁶ Uğur Ergen, "Mısır, Suudiler ve İsrail Lobi Yaptı", *Hürriyet*, October 18, 2014.

⁷ "Turkey to Sign Natural Gas Deal with Qatar", *World Bulletin*, September 15, 2014.

the Supreme Strategic Committee for high-level dialogue and cooperation between the two countries. Another noteworthy upshot of this visit became the signing of a military cooperation agreement between the Turkish Defense Minister İsmet Yılmaz and his Qatari counterpart Hamad bin Ali al-Attiyah which paved the way for deployment of Turkish troops on Qatari soil.⁸

The GCC countries' belated condemnation of the coup attempt of 15 July 2016 in Turkey except Qatar created another breaking point in the relations. The allegation that a Saudi prince and a top Emirati military official got word of the coup plot during the Anatolian Eagle exercises of May 2016 but refrained from informing the Turkish authorities⁹ and the serious claim that the UAE transferred financial aid to putschists through the exiled Fatah leader Mohammed Dahlan¹⁰ portended black clouds on the horizon regarding the Turkey-GCC relationship. In order to get out of this uneasy situation, the Gulf leaders made successive declarations which underlined the constitutional legitimacy of the government of Erdoğan and the GCC designated the Gülen movement that was the mastermind of the failed coup attempt as a terrorist organization in October 2016.

Saudi Arabia, the UAE, Bahrain and Egypt's decision on 5 June 2017 to sever diplomatic relations with Qatar and impose several sanctions on the country on the grounds that Doha was funding terrorist movements in the Middle East and presentation of 13 demands to the Qatari administration for removal of sanctions and reestablishment of diplomatic relations indicated that the rapprochement process between Turkey and some Gulf countries which had begun in the fall of 2016 was of fleeting nature. In one of these 13 demands, these four countries called for termination of the Turkish military presence in Qatar and ending of any joint military cooperation with Turkey inside Qatar.¹¹ Ankara gave strong reaction to the ultimatum and threw its full weight behind Doha. Turkey sent food supplies to Qatar by air and sea to break the embargo. Moreover, Turkish parliament ratified the agreement that allowed deployment of Turkish troops in Qatar on 7 June 2017, two days after

⁸ This agreement was ratified by the Turkish Parliament in June 2015. See "Turkey Ratifies Military Cooperation Agreement with Qatar", *Anadolu Agency*, June 8, 2015.

⁹ Oktav, "Quo Vadis Turkey", 113.

¹⁰ David Hearst, "UAE 'Funnelled Money to Turkish Coup Plotters'", *Middle East Eye*, July 29, 2016.

¹¹ Patrick Wintour, "Qatar Given 10 days to Meet 13 Sweeping Demands by Saudi Arabia", *Guardian*, June 23, 2017.

the announcement of the sanctions.¹² Turkey sent military units and equipment to Qatar and carried out joint military maneuvers with Qatari military personnel in August 2017.¹³

The Qatari incident brought out into the open the simmering tension between Turkey, Saudi Arabia and the UAE that had been brewing since the Egyptian coup d'état. The three countries have been accusing each other of various wrong-doings since the summer of 2017. While Turkish Foreign Minister Mevlüt Çavuşoğlu hinted that the UAE provided three billion dollars to the failed coup attempt in Turkey¹⁴, the UAE Foreign Minister Abdullah bin Zayed blamed Ömer Fahreddin Pasha, the Ottoman Governor of Medina between 1916-1919 of committing thievery, kidnapping and other crimes against the local population during the World War I years.¹⁵ Saudi Crown Prince Mohammed bin Salman's statement that Turkey was part of the contemporary triangle of evil along with Iran and the extremist religious groups¹⁶ came on top of all these mutual denunciations and demonstrated the level of political alienation between Turkey and the Gulf.

3. The Expanding Economic Bonds between Turkey and the GCC: A Panacea against Growing Political Estrangement

Turkey's economic and commercial ties with the GCC have grown stronger and become more diversified under the JDP rule despite the political setbacks encountered in recent years. The successive JDP governments contributed to a considerable extent to the augmentation of economic interaction between Turkey and the Gulf by preparing the requisite institutional and legal framework. A GCC-Turkish Joint Committee for Economic Cooperation was established in July 2009 in accordance with the Framework Agreement for Economic Cooperation of May 2005 to oversee and deepen cooperation in transportation infrastructure, investment, energy, food security and tourism. Turkey signed agreements on avoidance of double taxation and reciprocal promotion and protection of investments with Bahrain, Oman, Saudi Arabia and the UAE to facilitate bilateral and regional trade and boost commercial relations.¹⁷ Business councils were also set up with Saudi Arabia (2003), Bahrain

¹² Kristian C. Ulrichsen, "Lessons and Legacies of the Blockade of Qatar", *Insight Turkey* 20 (Spring 2018): 15.

¹³ Tom Finn, "Turkish Troops Hold Exercises in Qatar", *Reuters*, August 7, 2017.

¹⁴ Mehmet Acet, "15 Temmuz'u Fonlayan Körfez Ülkesi", *Yeni Şafak*, June 12, 2017.

¹⁵ Onur Ant, "Tweet over Legendary Turkish Officer Stirs Erdogan-U.A.E. Feud", *Bloomberg*, December 20, 2017.

¹⁶ Dominic Evans, "Saudi Prince Says Turkey Part of 'Triangle of Evil': Egyptian Media", *Reuters*, March 7, 2018.

¹⁷ Suliman al-Atiqi et al., *Turkey-GCC Relations: Trends and Outlook* (Oxford: Oxford Gulf & Arabian Peninsula Studies Forum, 2015), 48-51.

(2006), Kuwait (2006), Oman (2006) and Qatar (2006) under the wings of the Foreign Economic Relations Board of Turkey to develop and strengthen collaboration among the respective private sectors of Turkey and the GCC countries.¹⁸

Turkey's trade figures with the Gulf countries recorded an impressive surge under the leadership of JDP. Turkey's trade with the region grew from 1.49 billion dollars in 2002 (1.7% of total trade) to nearly 18 billion dollars in 2013 (4% of total trade).¹⁹ The trade between Turkey and the GCC states benefited highly from the complementary nature of the respective economies. Turkey mostly sold iron and steel products, fruits, vegetables, tobacco, dairy products, textiles, electrical machines and motor vehicles to the GCC states and imported petroleum, natural gas, petrochemicals, minerals, metals, plastic goods and animal skins from these countries.²⁰ The UAE and Saudi Arabia became Turkey's major trade partners.

The Gulf capital had also started to pour into Turkey as of 2004 and the value of investments made by the GCC countries reached to 880 million dollars in 2013 making up nearly 7% of total investments.²¹ The increase in oil prices which had filled up the treasuries of the Gulf monarchies in mid-2000s coupled with the increased scrutiny of their investments in Europe and North America after 9/11 expedited the drive in these countries to steer their capital to Turkey's growing market. Turkey, on the other hand, welcomed Gulf investments as part of a diversification strategy which aimed to reduce its reliance on European funds. However, economic and commercial ties of Turkey with the Gulf still paled in comparison to its respective bonds with the EU.

Turkey received Gulf investments mostly in banking and financial services, telecommunications, consumer goods, construction, and real estate sectors. Saudi Arabia and the UAE stood out as the major investors. As Saudi Arabia similar to other GCC countries

¹⁸ "Country-Based Business Councils", *Foreign Economic Relations Board*, accessed September 4, 2018, <https://www.deik.org.tr/country-based-business-councils>. The Business Council with the UAE was established in 2000.

¹⁹ "Dış Ticaret İstatistikleri-Ülkelere Göre İhracat & Ülkelere Göre İthalat", *Türkiye İstatistik Kurumu*, accessed September 4, 2018, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

²⁰ "Dış Ticaret İstatistikleri-HS2 (Fasıl) Sınıflamasına Göre Dış Ticaret (Ülke-Fasıl)", *Türkiye İstatistik Kurumu*, accessed September 6, 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=21&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5802>.

²¹ Mete Can Palanci, "The Relations between Turkey and Gulf Cooperation Council Countries in the 2000s", (master's thesis, Middle East Technical University, 2015), 60 and "2013-Foreign Direct Investments in Turkey", *Republic of Turkey Ministry of Trade*, accessed September 6, 2018, <https://www.trade.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-210622>.

was dependent on food imports, it directed some of its capital to the food and agriculture sectors as well. Furthermore, Saudi Arabia through its asset management and private equity firms such as Manara Investments and Swicorp invested also in retail and transportation sectors of the Turkish economy.

The UAE, similar to Saudi Arabia, preferred entering the Turkish market through its private equity firms such as Invest AD, Abraaj Capital, Aabar Investments, Eastgate Capital Group and Gulf Capital. These companies acquired stakes in Turkish companies that operated in logistics, healthcare, shipbuilding, food, retail, services and real estate sectors. The rest of the GCC countries, although to a lesser extent than Saudi Arabia and the UAE, utilized private equity funds too to buy shares in Turkish companies in various businesses. Kuwait and Qatar also enhanced their presence in the Turkish banking industry via acquiring shares in banks.

Turkey's investments in the GCC region in this period concentrated on banking and financial services, food, retail, and construction industries. The performance of the Turkish companies in the construction sector had been remarkable. They had completed 444 projects in Gulf countries as of May 2013 with a value of 40 billion dollars.²² The projects were concentrated mainly on housing, infrastructure and development areas. These Turkish construction firms won recognition with their comparative quality to the Chinese firms and comparative costs to the Western companies²³.

Turkey's trade with the GCC countries registered an 11.3% decrease in 2014 and continued to fall down in 2015.²⁴ After demonstrating a moderate increase in 2016, it recorded nearly 37% growth in 2017 and came at nearly 22 billion dollars (5.6% of total trade).²⁵ The UAE and Saudi Arabia despite the political bickering and growing divergence in foreign policy outlook continued to rank first and second respectively among Turkey's GCC trade partners. Turkey's trade with Qatar, too, totted up strikingly (47.7%) concomitant to the strengthening political rapport between the two countries.

The Gulf entrepreneurs came in the third place after British and Dutch investors among total foreign investors in Turkey in 2017. The value of Gulf investments reached to

²² al-Atiqi et al., *Turkey-GCC Relations*, 37.

²³ Siret Hürsoy, "Turkey's Foreign Policy and Economic Interests in the Gulf", *Turkish Studies* 14 (2013): 514-515.

²⁴ "Dış Ticaret İstatistikleri-Ülkelere Göre İhracat & Ülkelere Göre İthalat".

²⁵ Ibid.

1.97 billion dollars, accounting for 9.4% of total foreign direct investments in the country.²⁶ Within the GCC, Saudi investments took the lead, followed by investments of the UAE and Kuwait. Qatar and Kuwait have closed some significant deals in banking and financial services sector of Turkey in the last three years as well.

Turkey's trade and investment relations with the Gulf region recorded considerable progress after JDP's coming to power in 2002. Trade figures soared and reciprocal investments expanded. Although the fluctuations in politics have impaired the economic ties with Saudi Arabia and the UAE for a while, these two countries are still the largest trade and investment partners of Turkey in the GCC.

4. The Iranian Predicament: The Chief Determinant of the Turkey-GCC Coupling

The growing Iranian influence in the post-invasion Iraq thanks to the Shiite-ruled governments, Iran's maintenance of close relations with Syria and Hezbollah, its expanding clout among the Shiite populations in the Gulf countries, and finally Tehran's developing nuclear program had urged the GCC to augment political and economic relations with Turkey as of mid-2000s which owing to its rising profile in Middle Eastern affairs, strong army and institutional connections with the Western world was considered a suitable regional power to counterbalance Iran.

Turkey, on the other hand, unlike the Gulf countries, did not perceive existential threat from Iran despite the ongoing competition dating back to the 16th century between the two countries. Moreover, security threats emanating from rising Kurdish nationalism and separatism in the Middle East following the American invasion of Iraq had brought Ankara and Tehran closer which owned large Kurdish populations and were worried about their secessionist tendencies. In July 2004, Turkey and Iran also signed a memorandum of understanding on security cooperation which encompassed sharing intelligence and carrying out joint operations against Kurdistan Workers' Party (PKK) and Party for Free Life in Kurdistan (PJAK) militants.²⁷

Iran's active and versatile policy in Iraq which helped Tehran to make substantial political and economic gains in the country and beefed up its position in the wider Middle

²⁶ "FDI Inflows to Turkey by Country", *Invest in Turkey*, accessed September 10, 2018, <http://www.invest.gov.tr/en-US/investmentguide/investorsguide/Pages/FDIinTurkey.aspx>.

²⁷ The PJAK was established in 2004 in Iran as an offshoot of PKK.

East became a wake-up call for Turkey after a while and Turkey commenced to search for ways to even out Iran's moves. Turkey drew closer to the GCC and expedited its efforts to integrate the estranged Sunni population to the political process in Iraq. Both the Gulf countries and Turkey supported the Ayad Allawi's Iraqi National Movement which embraced both Shiite and Sunni elements against the Iranian-backed Nouri al-Maliki's State of Law Coalition in March 2010 parliamentary election of Iraq. Although Allawi's alliance received majority of the votes, it became again al-Maliki who retained the post of prime minister and founded the new government in December 2010. Al-Maliki's consolidation of power in government, bureaucracy and judiciary of Iraq and his attempt to eliminate his Sunni co-workers right after the withdrawal of American troops from Iraq in December 2011 incurred the fury of both Turkey and the Gulf countries and strained their relations with the Iraqi government.²⁸

Turkey, coming to the conclusion that, military and economic measures did not suffice to curtail the Kurdish separatist tendencies in the country, decided to take a radical step and initiated a political reconciliation process in 2009 which aimed to improve the human rights of Turkish citizens of Kurdish origin. If the initiative succeeded at bringing out a permanent settlement to this long-standing and intricate problem of Turkey, then it would also remove Turkey's chief vulnerability out of the equation. Turkey's rapprochement process with local Kurds led Ankara to improve political rapport with the Iraqi Kurds as well. Turkey opened a consulate in Erbil in July 2010²⁹ and started to import oil directly from the Kurdistan Regional Government in May 2012. Evaluating Ankara's ascending relations with the Sunni and Kurdish groups as an attempt to undermine the authority of the central government; al-Maliki accused Turkey of meddling in Iraqi affairs by "backing radical Sunni elements" and signing "illegal" energy deals with the Kurds.³⁰ Iraq also cancelled Turkish state-owned energy company TPAO's permit to search oil in the south of the country in November 2012.³¹

Turkey and Iran's divergent policy and ally choices in Iraq reappeared in Bahrain, Yemen and Syria. Whereas Turkey confined itself to prop up the GCC line diplomatically in the first two cases, it joined forces with Saudi Arabia and Qatar vigorously in Syria and

²⁸ S. Gülden Ayman, "Turkey and Iran: Between Friendly Competition and Fierce Rivalry", *Arab Studies Quarterly* 36 (Winter 2014): 16.

²⁹ Mehmet Yegin and Hasan Selim Özertem, "Turkey-Iraq Relations: From Close Partners to Adversaries", *GMF*, January 7, 2013, 2.

³⁰ Gonul Tol, "Turkey's KRG Energy Partnership", *Foreign Policy*, January 29, 2013.

³¹ Szymon Ananicz, "Continuation of the Turkish-Iraqi Political Crisis", *OSW*, November 14, 2012.

extended military, financial and logistical support to the opposition forces that were fighting for the downfall of the al-Assad regime. This foreign policy standing while driving a wedge between Ankara and Tehran solidified the political interaction between Turkey and the GCC.

Turkey's closing of ranks with Qatar and Saudi Arabia to elicit a regime change in Syria drew a strong reaction from Iran which appraised a Sunni majority rule in Syria an irreversible strategic retreat for its national interests. Tehran came to the rescue of regime with its military commanders and financial support and reduced its intelligence cooperation with Turkey against PKK. Furthermore, the withdrawal of regime's military units from northeastern Syria in the summer of 2012 to hold on to the areas that were strategically more vital to the al-Assad created a power vacuum in the border zones near to Turkey which was deftly utilized by the Kurds residing there. They declared autonomy and the Democratic Union Party (PYD), the Syrian branch of the PKK escalated its activities in the region. These were hardly good news for Turkey and Ankara tried to handle the situation by commencing a solution process in December 2012 by bringing in PKK's imprisoned leader Abdullah Öcalan to the negotiation table. Although PKK declared a ceasefire in March 2013, its attempt to create liberated zones in several cities in eastern part of Turkey complicated the peace talks.

The restart of PKK insurgency in Turkey in the summer of 2015 coupled with the raging terrorist attacks of the Islamic State of Iraq and the Levant raised the security concerns of the Turkish state considerably. Realizing that a regime change in Syria was not in the offing especially after Russia's military intervention of September 2015 which came as a huge relief to al-Assad, Ankara decided to come to an understanding with Moscow and Tehran to contain the expansion of the PYD and also stabilize the situation in Syria. This policy change which paved the way for Turkey's Euphrates Shield operation in northern Syria in August 2016 and the start of Astana Process in December 2016 had a chilling effect on Turkey-GCC relationship. Saudi Arabia and the UAE retaliated against Turkey's rapprochement attempt with Iran by meeting some PKK and PYD representatives in Syria and providing them financial support. Moreover, there were also allegations that these Gulf countries were aiming to establish Arab military units in the region controlled by the PYD that would assume the duty of border guard forces.³²

³² "Saudi-UAE-Kurdish Military Meeting in Northern Syria", *Middle East Monitor*, May 31, 2018.

Turkey and the Gulf countries also disagreed on how to cope with Iran's nuclear program. Tehran, in possession of nuclear arms, would prevail over the Gulf states militarily. Thus, the GCC countries, spearheaded by Saudi Arabia appealed to the international community, especially to the USA consistently to halt the Iranian nuclear progress if necessary through military measures.³³ Therefore, they welcomed fervently the USA's withdrawal from the Iranian nuclear deal in May 2018. Turkey, however, has been opting for a policy of engagement rather than isolation since the early stages of the Iranian nuclear saga. Turkey, similar to the GCC countries, was opposed to Iran's acquisition of nuclear weapons as this would disrupt the strategical balance between Iran and Turkey and might also open Pandora's Box for further nuclear armament in the Middle East. Yet, Ankara has equally disfavored a military operation against Tehran as such a risky action might embolden the separatist factions in the country and pose a security threat for Turkey as well.

5. Conclusion

Turkey and the GCC have bolstered up institutional and economic bonds remarkably since the JDP has taken the helm of Turkey in November 2002. Turkey became the first country outside the Gulf region to be given the status of strategic partner of the organization. Commercial exchanges grew rapidly and the Gulf businessmen diverted some portion of their capital to the promising sectors of the Turkish economy. This burgeoning interaction between the two sides could be attributed to Turkey's desire to diversify its export markets and investment partners as well as the GCC states' growing uneasiness about the growing Iranian influence in the Middle East following the American intervention in Iraq in March 2003.

The political rallies and mass demonstrations which marked the beginning for the end of some of the authoritarian, repressive, and corrupt regimes of the MENA region were embraced whole-heartedly by the JDP government that drew parallels between its election victories in Turkey and the ballot box achievements of some Islamic groups in Tunisia and Egypt. The GCC, however, kept aloof from the rising democratic Islamic tide which was evaluated as a destabilizing and detrimental factor for the survival of monarchical regimes. This difference of opinion became the main point of discord between Turkey and the GCC countries except Qatar in the post-Arab Spring period. While Turkey condemned the Egyptian coup that ended the MB rule in the country immediately and unswervingly, the GCC was

³³ Ian Black and Simon Tisdall, "Saudi Arabia Urges US Attack on Iran to Stop Nuclear Programme", *Guardian*, November 28, 2010.

more than ready to buttress the military regime with generous financial aid packages. Although Turkey and the GCC's common desire and collaboration to topple the al-Assad regime in Syria and the ascending economic ties averted a complete breakdown, the growing political estrangement between the parties became too explicit to ignore.

The Iranian factor will play decisive role on the future course of the Turkey-GCC association similar to the past periods. If Ankara continues to stick to its current policy of resolution of the Syrian crisis through collaboration with Moscow and Tehran and also look to these two countries to contain Kurdish separatist currents in the region then the Gulf countries, particularly Saudi Arabia and the UAE will probably grow further away from Ankara. On the other hand, if Turkey manages to break the ice with the Western world and especially rekindle its receding relationship with the USA, this will have positive implications on Turkey's interaction with the GCC as well. The USA's possible military operation against Iran however, will be the worst-case scenario for Turkey as it might trigger Kurdish separatist tendencies in the region and complicate Turkey's commercial ties with Tehran.

References

- Acet, Mehmet. "15 Temmuz'u Fonlayan Körfez Ülkesi". *Yeni Şafak*, June 12, 2017.
- al-Atiqi, Suliman, Emre Caliskan, Catherine Long, and Behar Sadriu. *Turkey-GCC Relations: Trends and Outlook*. Oxford: Oxford Gulf & Arabian Peninsula Studies Forum, 2015.
- Ananicz, Szymon. "Continuation of the Turkish-Iraqi Political Crisis". *OSW*, November 14, 2012.
- Ant, Onur. "Tweet over Legendary Turkish Officer Stirs Erdogan-U.A.E. Feud". *Bloomberg*, December 20, 2017.
- Ayman, S. Gülden. "Turkey and Iran: Between Friendly Competition and Fierce Rivalry". *Arab Studies Quarterly* 36 (Winter 2014): 6-26.
- Black, Ian and Simon Tisdall. "Saudi Arabia Urges US Attack on Iran to Stop Nuclear Programme". *Guardian*, November 28, 2010.
- "Egypt Expels Turkish Ambassador". *BBC News*, November 23, 2013.
- Ergan, Uğur. "Mısır, Suudiler ve İsrail Lobi Yaptı". *Hürriyet*, October 18, 2014.
- Evans, Dominic. "Saudi Prince Says Turkey Part of 'Triangle of Evil': Egyptian Media". *Reuters*, March 7, 2018.
- Finn, Tom. "Turkish Troops Hold Exercises in Qatar". *Reuters*, August 7, 2017.
- Foreign Economic Relations Board. "Country-Based Business Councils". Accessed September 4, 2018. <https://www.deik.org.tr/country-based-business-councils>.
- Hearst, David. "UAE 'Funnelled Money to Turkish Coup Plotters'". *Middle East Eye*, July 29, 2016.
- Hürsoy, Siret. "Turkey's Foreign Policy and Economic Interests in the Gulf". *Turkish Studies* 14 (2013): 503-519.
- Invest in Turkey. "FDI Inflows to Turkey by Country". Accessed September 10, 2018. <http://www.invest.gov.tr/en-US/investmentguide/investorguide/Pages/FDIinTurkey.aspx>.
- Oktav, Özden Zeynep. "Quo Vadis Turkey-GCC States Relations? A Turkish Perspective". *Insight Turkey* 20 (Spring 2018): 107-124.
- Özüm, Emre. "UAE to Restore Ties with Turkey". *Daily Sabah*, January 28, 2016.
- Palanci, Mete Can. "The Relations between Turkey and Gulf Cooperation Council Countries in the 2000s". Master's Thesis, Middle East Technical University, 2015.
- Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. "Relations between Turkey and the Gulf Cooperation Council (GCC)". Accessed July 14, 2018. http://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi_en.en.mfa.
- Republic of Turkey Ministry of Trade. "2013-Foreign Direct Investments in Turkey". Accessed September 6, 2018. <https://www.trade.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-210622>.
- "Saudi-UAE-Kurdish Military Meeting in Northern Syria", *Middle East Monitor*, May 31, 2018.
- Tol, Gonul. "Turkey's KRG Energy Partnership". *Foreign Policy*, January 29, 2013.
- "Turkey Ratifies Military Cooperation Agreement with Qatar". *Anadolu Agency*, June 8, 2015.
- "Turkey to Sign Natural Gas Deal with Qatar". *World Bulletin*, September 15, 2014.
- Türkiye İstatistik Kurumu. "Dış Ticaret İstatistikleri-HS2 (Fasıl) Sınıflamasına Göre Dış Ticaret (Ülke-Fasıl)". Accessed September 6, 2018. <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4¶m2=21&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5802>.

Türkiye İstatistik Kurumu. “Dış Ticaret İstatistikleri-Ülkelere Göre İhracat & Ülkelere Göre İthalat”. Accessed September 4, 2018. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

Ulrichsen, Kristian C. “Lessons and Legacies of the Blockade of Qatar”. *Insight Turkey* 20 (Spring 2018): 11-20.

Wintour, Patrick. “Qatar Given 10 Days to Meet 13 Sweeping Demands by Saudi Arabia”. *Guardian*, June 23, 2017.

Yegin, Mehmet and Hasan Selim Özertem. “Turkey-Iraq Relations: From Close Partners to Adversaries”. *GMF*, January 7, 2013, 1-4.

GULF CRISIS AND ITS IMPACT ON GULF COOPERATION COUNCIL FUTURE

Harith Qahtan Abdullah
Asst. Prof., University of Tikrit
harith_qahtan@tu.edu.iq

Abstract

With the outbreak of the crisis between the four countries Saudi Arabia, the UAE, Bahrain and Egypt on one hand and Qatar on the other, the attention of observers moved to talk about the impact of the crisis on the future of the Gulf Cooperation Council. Questions were numerous about the future of this Gulf and regional bloc. Some tended to the hypothesis of disintegration of this bloc while others considered the crisis a factor for the consolidation of the Gulf cooperation Council, but the reality indicates that this crisis will have a negative impact on the future of the Gulf states and the Council.

Key Words: Gulf Crisis, Gulf Cooperation Council, Qatar, Political Implications, Economic Implications.

1- Introduction

Qataris awoke at the dawn of the twenty - fourth of May 2017 on the impact of intense media campaign led by the UAE and Saudi Arabia media attributing statements to the Emir of Qatar, Sheikh Tamim Bin Hamad Al - Thani, which turned out to be completely fabricated. Qatar News Agency has been hacked after midnight Tuesday / Wednesday 23 / 24 May, and statements have been published that were claimed to be made by the Emir of Qatar at the graduation of the eighth installment of the recruits of the National Service which took place in the morning of the day before. For almost two weeks, the UAE and Saudi media outlets have covered Qatar and its policies. The attack has reached a stage that has even disregarded the Arab Gulf customs and traditions by addressing the Qatari ruling family with criticism and defamation.¹

In the shock manner as well, and what looked like a declaration of war, Saudi Arabia, UAE, Bahrain and Egypt announced in the morning of the fifth of June cutting off diplomatic and consular relations with Qatar, closing the land, sea and air outlets with it, preventing the transit in its territory, airspace and territorial waters, preventing its citizens from traveling to Qatar , giving residents and visitors a fixed period of time to leave, and preventing Qatari citizens from entering their territories and giving residents and visitors of them two weeks to leave .

2- The first topic: The Roots of the Crisis and Its Implications

The Qatari foreign policy was characterized by dynamism, flexibility and the ability to maneuver and try to find balanced relations with more regional and international powers since 1995. So Qatar has built strong ties with the United States of America and hosted in "Al Udeid" one of the largest US military bases in the region at a time in which it opened on the other regional forces despite the considerable contradictions between them. Qatar has opened up dialogue initiatives and conferences that have become part of the soft policy tools it used and launched a media revolution through the creation of Al Jazeera opening through it the door for the discussion of issues that were considered "taboo" in the closed Arab political space. "Al - Jazeera" has worked to host intellectuals, journalists and activists from various political, intellectual, liberal, nationalist, leftist and Islamic currents. It dealt with the most

¹ The Crisis of Gulf Relations .. Introductions and Reasons and motives, (Doha, the Al-Arabi Aljadeed, 2017), p.2

sensitive issues in the Arab world. At the domestic level, Qatar's policy was open. Women's issues were of great interest, liberalizing education and opening branches of American universities and opened the way for open Islamic leaders to play an influential role in renewing religious discourse. At the same time, it allowed the construction of churches financed by a donation from the Emir of Qatar himself.²

Since the mid-1990s, Qatari trends, especially in foreign and media policies, have been a source of nuisance to some governments and have been a title of periodic stalemate in relations with these countries over the past two decades, particularly Saudi Arabia . Qatar stood firm against the Israeli aggression on Lebanon and Gaza. With the outbreak of the Arab Spring revolutions, the Arab states tried to hold the media and Qatar responsible for them evading accountability for the mistakes and policies that led to the Arab revolutionary situation. The pressures on the Arab regimes have increased in the light of the civilized model presented by the Arab youth in the public squares and have aroused the admiration of the West and the world and made the United States, seeing this most peaceful model, abandon its closest allies as happened with Hosni Mubarak's regime in Egypt.³

While Qatar and Al-Jazeera played their most vital and pivotal roles in the Arab region during this period, the Arab regimes were in a state of deflation and self-defense trying to bend to the storm until it calmed down but things quickly changed.

The Qatari regional role has increased in a way that has created a state of competition for influence between Qatar and several Arab and Gulf states which some have described as a "friendly rival." However, things have not continued in this direction.⁴

With Donald Trump elected president of the United States, Saudi Arabia and the United Arab Emirates regained self-confidence. An alliance between the Crown Prince of Abu Dhabi and the Crown Prince of Saudi Arabia arose for both internal and external reasons. The two leaderships returned to their offensive policy and began mobilizing against Qatar in many western and American media reaching the Riyadh summit which provided signs of a deadlock in relations with Qatar. The most prominent of these was

² Yasir Al-Qataneh, "Special Case: How does Qatar manage its regional relations ?," *Itijahat Qataria* Appendix, *Alsiasa Aldawlia* Journal, Issue 188 (Cairo, April 2012), p.12.

³ Samia Biebers, *The Role of Qatar in the Settlement of Regional Crises*, *Shuaun Arabia Journal*, Issue. 149 (Cairo: 2012), p.37.

⁴ Khalid Al-Dakhil, *The Rise of the Saudi Role in the Arab System*, *Direct Philistine Journal*, Issue 72 (Ramallah, 2007), p. 44.

the attempt to marginalize the Qatari presence and the presence of some of the Gulf cCooperation Council states as opposed to focusing on the presence of the UAE and Egypt before launching a fierce media offensive just two days after the conclusion of the Riyadh summit.⁵

It appeared that the media attack of the UAE and Saudi Arabia was indifferent to the Qatari denial of the reamur of the Emir's statements. Although various states have reported to them that the Qatar News Agency hacking has really taken place, the propaganda campaign has continued against Doha which strengthen the belief that it was a pre-planned campaign. This is confirmed by the fact that media targeting in Washington, supported by the United Arab Emirates, was prior to the hacking process. The Qatari Foreign Minister noted that " ...in the past five weeks before the Amir's statements were fabricated, 13 articles were published targeting Qatar. On the day of the attack, there was a conference on Qatar."⁶

2.1: Features of the Gulf Crisis

The quick escalation of the crisis of severing relations with Qatar and its events, the severity of the attitudes of the boycotting parties and their increasing of conditions to calm the crisis in contrast to many former crises in the Gulf relations since the seventies without leading to cutting off diplomatic relations and imposing aerial and land sanctions on a Gulf state. In less than a week after the outbreak of the crisis, acrimonious stances were taken by these parties to the extent of imposing what looks like "collective punishment" on the citizens and residents in Qatar. The UAE imposed severe punishments on anyone sympathizing with Doha not allocating in the official policy box of UAE state.⁷

The widening of the range of the crisis and the increase of the number of its parties that it has no longer a Gulf crisis obviously or even an Arab one. There were important attitudes and statements for Turkey, Iran and Israel in addition to the international stands of America, German, Britain, France, Russia, China, Italy and others. There can be no understanding of the nature of the crisis and its future scenarios except through the analysis of the evolution and interaction of these regional and international stands concerning the crisis.

⁵ Qatari Gulf Relations, Arab Center for Research and Policy studies, 2016, p. 5.

⁶ Ibid.

⁷ Yasir Al- Qatraneh, op cit., p. 11.

There is a race between the two tracks of this crisis: one, the path of escalation against Qatar led by the four embargoes as well as other countries. And the latest course to calm the crisis led by Kuwait in coordination with the Sultanate of Oman and has the international American, Turkish, French, German and European support.

This Gulf regional and international race, between the stages of escalation and calming of the crisis, unlike the features of the transitional period experienced by the regional system in the Arabian Gulf, the regional system in the Middle East and the international system as well. The most prominent of these features: uncertainty, global liquidity, fluctuating positions and rapid development, the use of media warfare tools, the penetration of websites, the tools of economic blockade and others.

2.2 The Crisis Dimensions Regionally and Internationally

The current crisis has created a complex pattern of Gulf, regional and international interactions revealing the nature of the transitional stage of the Middle East region and the international system as a whole. The acceleration of events is taking place quickly reflecting heterogeneity in the nature of future interactions and alliances.

The Gulf Cooperation Council appears to have been plagued by sharp inter-communal conflicts which will make it lose importance for the Gulf and even regional countries. Saudi, Qatari and UAE side differences have weakened the Council's cohesion to external challenges that plague the Arab region and the Middle East region. This is on one hand.⁸

On the other, there are other difficulties in the restoration of bilateral relations between the council's countries and need a long period to restore confidence among the Gulf Cooperation Council states with the possibility of the emergence of other conflicts in the Gulf region.

The Gulf crisis has affected the Arab regional system. There are parties to the crisis that are non-Gulf as Egypt and then the Gulf crisis has another dimension that extends beyond the Gulf Cooperation Council countries. This is what affects the Arab position in uniting its positions. The clearest example is when Donald Trump recognized Jerusalem as the capital of

⁸ Khaled al- Dakhil, *op. cit.*, p.45.

Israel and the weakness of the Arab position in response to this decision whether at the level of states individually or at the level of the League of Arab States.⁹

Regionally, the development of the Gulf crisis led to the intervention of regional parties in the crisis such as Turkey and Iran. Turkey has sent troops to Qatar to complement the Turkish base in addition to sending food shipments diverted to ease the burden of the Arab economic blockade against Qatar. Iran has also sent shipments of food to Qatar. These developments have weakened the Arab position in the face of regional challenges and brought Qatar closer to Turkey and Iran more than moving it away from them.¹⁰

3 - The Second Topic: The Repercussions of the Gulf Crisis on the Future of the Gulf Cooperation Council

The Gulf Cooperation Council is a regional system emerging from the idea of regional integration. The six Gulf states (Saudi Arabia, the United Arab Emirates, the Sultanate of Oman, the State of Kuwait, the State of Qatar and the State of Bahrain) are convinced that their security, stability and prosperity cannot be effectively achieved through the unilateralism and self-reliance of each state, but it needs to be integrated into a regional cooperative system that sets out common action to achieve those goals.

The Gulf ideas for Gulf integration in the 1970s were concentrated in three main projects: the Kuwaiti project was to establish a Gulf-style ASEAN-style alliance based on cooperation in the fields of economy and culture and a neutral self-reliant region for security. The Omani project was calling for the establishment of military and strategic relations with the United States of America; the most prominent of this relationship is the control of maritime navigation in the Strait of Hormuz. As for the Saudi project, it was calling for coordination and cooperation among the Gulf States and the internal security being one of the main points of this cooperation.¹¹

The objectives of the Gulf Cooperation Council were to pursue the following.¹²

⁹ Nasser Al-Tamimi, *The Gulf Crisis and its Implications for the Future of the Arab Cooperation Council* (Doha: Al-Jazeera Center for Studies, 2017) p.3

¹⁰ *Ibid*, p. 4.

¹¹ Ralf Dahrendorf, *Class Conflict Industrial Society* (Stanford: Stanford University Press, 1968) pp. 147-148.

¹² Matteo Legrenzi, *The GCC and the International Relations of the Gulf Diplomacy, Security and Economic Coordination in a Changing Middle East* (London: IB Tauris, 2011), P. 31.

- 1- To achieve coordination, coherence and complementarity among the Gulf Cooperation Council States in all fields and to achieve their unity.
- 2- To deepen and strengthen links, linkages and patterns of cooperation in all fields.
- 3- Setting up similar systems in the fields of finance, economy, customs, transportation, trade, scientific, cultural, tourism, social, health and the media.
- 4- Advancing progress in all areas of cooperation.¹³

Despite these principles, it is not noted that the Gulf Cooperation Council is not harmonized in the relative strengths of its member states. There is a major force (Saudi Arabia) and two medium states (Sultanate of Oman and the UAE) and three small states (Kuwait, Bahrain and Qatar). This means that there is no balance in the distribution of the elements of power among the members of the Council which created competition for regional influence between them and a state that sometimes exceeds their power elements. This led to the obstruction of some of the Gulf Cooperation Council states of issuing decisions that it deems to be not in their favor like these decision concerning the development of the join Gulf defense plans fearing attempts to dominate the Council's decisions by the great powers in the council.

The relations in the Council have witnessed various patterns of interactions that have been a mixture of cooperation and conflict. In the estimation of some, there have been limited opportunities for it to transform into a bloc at the collective level. It has not reached the institutional level which qualifies it to acquire the necessary efficiency to enable it to reach relations among member states of the hopeful level of the bloc and integration.¹⁴

The current events in the Gulf for years show that there are real differences among its six states. For example, the state of Qatar and despite its coordination with Saudi Arabia on a number of issues during the previous stages, there are a number of issues that are difficult to deal with which may make the state of Qatar sensitive to integration into a Saudi-led federation and the Saudi objection prevented the construction of a bridge between Qatar and Bahrain and the purchase of Bahrain of gas from Qatar. There is also the "independent" state exemplified highly by Emirates and Kuwait; they will not easily renounce their independence

¹³ Article 4 of the Statute of the Gulf Cooperation Council.

¹⁴ Mohammed Al-Saeed Idris, *Gulf Cooperation Council 1999-2000 (Gulf Strategic Report)* published by the Tigris Newspaper, edi. 1 (UAE: 2000), p. 22.

in favor of the union led by Saudi Arabia and this was confirmed in previous periods of UAE withdrawal from the monetary union in an objection to the choice of Riyadh as a base for the central federal bank. As for Kuwait, it is suffering internal crises especially in the structure of the political system which may make it inappropriate, as the speaker of the Kuwaiti National Assembly said. Oman is approaching this kind of states greatly. It was not enthusiastic about the idea of the Union. The Union is incomprehensible to it in terms of application and mechanisms, or need and pros or cons especially in the presence of the Gulf Cooperation Council which it considers to be a successful cooperation and integration framework and has its mechanisms and laws.¹⁵

Through reading the reality of the relations between the Gulf Cooperation Council states and the Arab states, we see the fact that the differences and incompatible views are difficult and interconnected among its states. The problems have their political and economic repercussions. One of the most important issues is the Gulf crisis between Qatar on one side and Saudi Arabia, the UAE, Bahrain and Egypt on the other.

3.2: Geopolitical Implications

3.2.1: The Gulf Front Cracked

The current Gulf crisis has dealt a major blow to the concept of Gulf common defense. Regardless of the prospects for resolving this crisis, it is logical to conclude that Qatar henceforth will not look at the Gulf states which declared the embargo against it as allies, but rather as neighbors posing a threat to its national security.¹⁶ Certainly, such considerations will never be absent from the minds of political decision-makers in other Gulf states such as Kuwait and Oman. Perhaps the most important steps taken by the Gulf Cooperation Council states in the context of defense policies such as the Aljazeera shield forces or the missile defense system in the Gulf are now becoming doubtful and raise many questions about their future prospects. The current crisis is also likely to raise doubts about many unity projects among the Gulf states. Here we can say, a state like Qatar (if it stays within the Gulf Cooperation Council), as well as Kuwait and Oman, are expected to become more conservative or scrutinizing about the Gulf regional integration projects.

¹⁵ Abdul Mohsen Lafi Al-Shammari, Gulf Cooperation Council, unpublished master thesis, Amman, Middle East University, 2012, p. 83.

¹⁶ Amir Hossein Estebari, "Conflict with Qatar and Unforeseen Consequences for Saudi Arabia", Iran View, 26 July 2017. <http://goo.gl/VTUK4M>

3.2.2: Weakening the Saudi Role

The regional and international developments that accompany the escalation of the Gulf crisis may lead to counterproductive results that do not necessarily benefit the Kingdom. Gulf states such as Qatar, Oman and even Kuwait are openly or vehemently looking at Riyadh's tendencies as attempts to impose political tutelage and dominate the interests of its neighbors. In this context, they may increasingly seek to hedge Saudi influence by strengthening ties with other actors in the region. There is no doubt that many Arab or Middle Eastern countries having sensed the arbitrary and perhaps aggressive way of dealing with the state of Qatar have concerns about the possibility of exploiting economic relations to achieve political goals. The Saudi-led actions against Sunni Islamist groups also threaten to push relatively influential movements, such as Hamas and some Muslim Brotherhood branches in the region, closer to Iran. Tehran can exploit these conditions to expand its influence in the region and the Gulf.¹⁷ The regional and international environments are no longer reliable and may have unpleasant surprises for Riyadh. For example, there is no guarantee that US President Donald Trump will continue to support Saudi trends and may be held hostage to accelerating political developments inside the US or elsewhere in the world like North Korea. This support, along with the continued threat of cancelling the nuclear deal with Iran, could deepen political divisions in the Middle East between Washington on one side and influential European countries such as France and Germany as well as Russia and China on the other. This situation, if it happens, will certainly give Tehran a golden opportunity to achieve real breakthroughs on these divided fronts.¹⁸

3.2.3: A Political Victory for Iran

The political benefits Tehran may derive at least in the near term cannot be ignored. The current Gulf crisis has distracted key actors and hampered Saudi efforts to form a broad coalition to counter what it sees as increased Iranian threat/influence. The cracking up of the Gulf Cooperation Council home front could accelerate the decline of the Gulf Cooperation Council global strategic standing and possibly redo the calculations of many emerging Asian countries such as India and China which could result in Iran's growing importance in the eyes of those countries. More importantly, Gulf states such as Kuwait, Oman and Qatar will keep

¹⁷ Nasser Al-Tamimi, *The Gulf Crisis and its Implications for the Future of the Gulf Cooperation Council*, op cit. , p. 2.

¹⁸ *Ibid*, p. 3.

their political and economic lines open with Iran in anticipation of any future developments. Here, it can be said that despite Iran's efforts to register more points in the Gulf crisis for its benefit, Tehran's policy appears to be somewhat cautious in exploiting the internal divisions of the Gulf Cooperation Council states, fearing that it will develop into a wider regional conflict that could have serious consequences for Iran and its allies in the region.¹⁹

3.3: Economic Implications

The repercussions of the Gulf crisis are not confined to politics, but their large fragments are beginning to hit the economic wheel. In this respect, one can say that the Gulf Cooperation Council has represented a historic opportunity for member states to form a global conglomerate because of its economic potential and its pivotal role in world energy markets. The Gulf Cooperation region has also been transformed into a prosperous and stable economic space and a safe haven in a conflict-ridden region. But the current Gulf crisis, coupled with bloody regional wars, especially those in Yemen and Syria, has contributed in damaging the Gulf region's reputation. If the crisis continues for a long time, it is certain that economic risks will increase in the region.

3.3.1: Investment Impacts

All Gulf Cooperation Council states have suffered economically since the sharp drop in oil prices in mid-2014. The sharp decline in financial revenues has led to a reconsideration of many economic policies to cope with the new situation. Given these conditions, the prolonged Gulf crisis will damage business confidence and undermine credit growth in the region. If the countries of the region want to attract new business and more foreign direct investment, they will certainly need to restore stability and create a favorable business environment.²⁰

3.3.2: End of the cConsolidated Gas Network

Although Qatar's bumper natural gas production can meet the growing demand in the Gulf Cooperation Council states, its exports to the council countries remain limited though it meets about one-third of the UAE's needs through the Dolphin pipeline. Plans to extend unified gas networks across the Gulf Cooperation Council states have failed in the past due to

¹⁹ "Tehran seeks to capitalize on Gulf dispute", MEED, 9 August 2017. <http://goo.gl/HLRJdC>

²⁰ Nasser Al-Tamimi, *The Gulf Crisis and its Implications for the Future of the Gulf Cooperation Council*, op cit. , p. 3.

political differences and pricing issues. The Gulf crisis is likely to end the remaining hopes of establishing a unified gas network, and even cooperation across the Dolphin line may falter if the crisis escalates to dangerous levels.²¹

3.3.3: Disruption of the cCommon Train Project

The Gulf crisis overshadowed the Gulf railway project, which is estimated to cost about 200 billion dollars. While funding remains the key issue, the project needs to be consistent and transparent with regard to customs, immigration, duties and databases.²²

3.3.4: Slowing down Financial Projects

One of the most important projects that will be negatively affected by the Gulf crisis is the draft of a single Gulf currency, a project that faltered at its beginning in 2010 after the UAE withdrew in protest against the choice of Riyadh as the place of the Central Bank of the Gulf. Despite occasional calls for talks to revive the project, no real progress has been made. The current crisis appears to add further obstacles to the launch of a single Gulf currency. Other projects that will be negatively affected by the Gulf crisis are the Gulf value-added tax project starting next year; it is difficult to predict in the current political climate how to proceed with this move. This is in addition to the projects already in trouble before the Gulf crisis such as the Customs Union and the Common Market which have become a fantasy.²³

3.3.5: The Level of Internal Trade

The Gulf crisis is expected to negatively affect intra- Gulf Cooperation Council trade, particularly with Qatar (and possibly other Gulf countries) trying to diversify its trade away from the embargo countries. It should be noted that intra- Gulf Cooperation Council trade is low and less than 10 percent. On the other hand, in Europe it is 60 percent, in the North American Free Trade Area (NAFTA) 41 percent, and in East Asia 35 percent.²⁴

3.3.6: Disruption of the Unification of Financial, Economic, Cultural and Educational Systems

²¹ Mustafa Abdel Aziz Mersin, Crisis of Relations with Qatar Causes and Implications for the Gulf Cooperation Council, Shuaun Arabia Journal, Issue.175 (Beirut: 2017), p. 43.

²² For more see Ibid, p.44. and Nasser al-Tamimi, The Gulf Crisis and its Implications for the Future of the Gulf Cooperation Council, op cit., p. 4.

²³ "Qatar crisis is bad for projects and business", MEED, 27 June 2017. <http://goo.gl/AuMBsW>

²⁴ Nasser Al-Tamimi, The Gulf Crisis and its Implications for the Future of the Gulf Cooperation Council, op cit .p. 4.

Among the economic effects of the crisis was that it came at the stage of articulating the most important stages of economic integration. The Council was supposed to move in advanced stages of cooperation, namely, the economic integration ,like the Gulf common market , the adoption of the principles and legal regulations necessary for the launching of unified work, the means of transportation in the member states of a single Gulf treatment, the exemption of Gulf products from fees of similar effect, allowing the citizens of the Gulf Cooperation Council countries to own the real estate and engage in retail and wholesale trade, getting bank loans in each country, and the unification of dealing with the teaching at the stages of primary, intermediate and secondary education and other integration steps.²⁵

3.4: Future Readings of the Crisis

It can be said that these repercussions of the Gulf crisis and its impact on the future of the Arab Cooperation Council is linked to how to draw the perceptions of the end of the crisis.

3.4.1: Continuity of the Current Situation

The projections of the BMI Research Foundation (BMI Research) indicate that the state of Qatar is able to withstand the political and economic pressures because of its own sources of economic strength which are represented by the assets and large financial reserves as well as close international alliances but in contrast, this situation will have a negative impact on the parties of the crisis and the future of the Gulf Cooperation Council especially in the economic context. This is confirmed by the Economic Intelligence Unit of The Economist.²⁶

3.4.2 Political and Economic Escalation

In the midst of the prevailing stalemate and frustration at the lack of rapid results, the embargo states may resort to tougher measures and sanctions against Doha. Some of these measures may be aggressive. In the context of this scenario, these countries may terminate Qatar's membership in certain regional groupings and alliances including the Gulf Cooperation Council, the Arab League and the Islamic Military Alliance. However, this

²⁵ Mustafa Abdel Aziz Morsi, *The Crisis of Relations with Qatar Causes and Implications for the Gulf Cooperation Council*, op cit., p. 43.

²⁶ For more see: "No end in sight: The GCC-Qatar crisis", The Economist intelligence Unit, July 2017. <http://goo.gl/C7rpbU> .and BMI Research, "Prolonged Gulf Crisis Looks Increasingly Likely", middle East Monitor 27 (9), 2017, p. 9.

option is difficult to achieve. Qatar is unlikely to be expelled from the Gulf Cooperation Council because of the possible veto from Kuwait and / or Oman as well as the inability to mobilize the numerical majority within the Arab League. But in the event of such a scenario, it would strike a blow to these regional groupings in a way that would paralyze their movement and thus they completely disintegrate.²⁷

3.4.3: Military Solution

This option is echoed in the statements of some non-official parties in both Saudi Arabia and the UAE. However, there are no indications that there may be any occasional skirmishes or confrontations. If the crisis develops into a military option, we will be facing a global catastrophe whose effects are beyond the Gulf or even the Middle East because it would disrupt global energy supplies with serious consequences for the global economy. In addition, it could involve Turkey, Iran and possibly the United States in armed conflict. Consequently, it can be said that it is not in the interest of all international and regional actors, including Qatar, the United States, Saudi Arabia, Turkey and Iran, to resort to the military option because its devastating repercussions will befall everyone.²⁸

Some think that the Gulf Council will withstand this crisis as it has already faced many crises of severity, others believe that this time we are in front of a complex crisis within the Gulf house that generated a deep distrust among the members which is contrary to the basic objectives of the Gulf Cooperation Council especially the support of their security. They conclude that the current crisis and its repercussions may negatively affect the current and future work of the Council. If some see that disagreements express the differences of the one body including the divergence in security priorities and regional associations, the dictates of the regional neighborhood and the policies of the member states, and although the security concern is the main motive for the establishment of this Council, the emergence of this crisis and its development and repercussions have become a security concern for all Council members.

5 - Conclusion

²⁷ Ajorlou , Hossein, "Analysis of Saudi Arabia's Possible Measures against Qatar", *Iran Relations with Qatar Causes and Implications for the Gulf Cooperation Council*, op cit., p. 42. View, 30 July 2017
<https://goo.gl/djGGF8>

²⁸ Compare: Nasser Al-Tamimi, *The Gulf Crisis and its Implications for the Future of the Gulf Cooperation Council*, op cit., P. 7. And Mustafa Abdel Aziz Morsi, *The Crisis of Relations with Qatar Causes and Implications for the Gulf Cooperation Council*, op cit., p. 42.

There is no evidence of the difficulty of predicting the future of the Gulf Cooperation Council after the difficulty of transforming from the stage of cooperation to the Gulf Union phase. The withdrawal of the ambassadors from Doha, about two years after the Saudi monarch's invitation to the Union, points to a number of difficulties facing the future of the Gulf Cooperation Council. They can be summed up as follows:

- 1- The great differences among member states in the goals, interests and attitudes towards the events of the region as well as the divergence of views on the sources of the threats.
- 2- The direction of the Council towards the system of alliances through the presence of Qatar alone in the face of Saudi Arabia, the UAE and Bahrain, while Kuwait and Oman play a neutral role.
- 3- The crisis of confidence among these states resulting from the two previous reasons.
- 4- The absence of a clear mechanism to solve the differences within the Council and reliance on mediations as happened in the mediation of the Emir of Kuwait between Qatar and the three countries after the crisis of withdrawal of ambassadors, in addition to the central rule and the ruler in the Gulf countries in general which makes the differences take a personal character and extend to the policies of the state.
- 5- The differences and border crises among member states reflect a clear impact on the future of the Council.
- 6- Independence tendencies of member states.

References

- Al-Dakhil, Khalid, The Rise of the Saudi Role in the Arab System, *Direct Philistine Journal*, Issue. 72 (Ramallah, 2007).
- Al- Qatraneh, Yasir, "Special Case: How does Qatar manage its regional relations ?," *Itijahat Qatari Appendix*, Alissa Aldawlia Journal, Issue. 188 (Cairo, April 2012).
- Article 4 of the Statute of the Gulf Cooperation Council.
- Al-Shammari, Abdul Mohsen Lafi, Gulf Cooperation Council, unpublished master thesis, Amman, Middle East University, 2012.
- Al-Saeed Idris, Mohammed, Gulf Cooperation Council 1999-2000 (Gulf Strategic Report) published by the Tigris newspaper, edi. 1 (UAE: 2000).
- Ajorlou , Hossein, "Analysis of Saudi Arabia's Possible Measures against Qatar", *Iran View*, 30 July 2017 <https://goo.gl/djGGF8> .
- Al-Tamimi , Nasser, The Gulf Crisis and its Implications for the Future of the Arab Cooperation Council (Doha: Al-Jazeera Center for Studies, 2017).
- Biebers, Samia, The Role of Qatar in the Settlement of Regional Crises, *Shuaun Arabia Journal*, Issue. 149 (Cairo: 2012).
- Dahrendrof, Ralf, *Class Conflict Industrial Society* (Stanford: Stanford University Press, 1968).
- Hossein Estebari, Amir, "Conflict with Qatar and Unforeseen Consequences for Saudi Arabia", *Iran View*, 26 July 2017. <http://goo.gl/VTUK4M>.
- Legrenzi , Matteo, *The GCC and the International Relations of the Gulf Diplomacy, Security and Economic Coordination in a changing middle East* (London: IB Tauris, 2011).
- Mersai, Mustafa Abdel Aziz, Crisis of Relations with Qatar Causes and Implications for the Gulf Cooperation Council, *Shaun Arabia Journal*, Issue. 175 (Beirut: 2017).
- "No end in sight: The GCC-Qatar crisis", *The Economist intelligence Unit*, July 2017. <http://goo.gl/C7rpbU> .and BMI Research, "Prolonged Gulf Crisis Looks Increasingly Likely", *middle East Monitor* 27 (9) , 2017, p . 9.
- "Qatar crisis is bad for projects and business", *MEED*, 27 June 2017. <http://goo.gl/AuMBsW>.
- Qatari Gulf Relations*, Arab Center for Research and Policy studies, 2016.
- "Tehran seeks to capitalize on Gulf dispute", *MEED*, 9 August 2017. <http://goo.gl/HLRJdC>.
- The Crisis of Gulf Relations... Introductions and Reasons and motives*, (Doha, the Al-Arab Aljazeera2017).

WHY BLOCKADE OF QATAR HAS FAILED?

Veysel Kurt

Dr., Faculty Member, İstanbul Medeniyet University

veysel.kurt@medeniyet.edu.tr

Abstract

This study focuses on the diplomatic and economic blockade of Qatar by the countries led by Saudi Arabia and UAE in 2017. The main purpose of the analysis is to explain why the blockade was failed. In this sense, the study claims to provide four explanations for the failure of the embargo. First is, Qatar's strategy against the blockade. Second is lack of concentration on certain goals and its incorporeity. Thirdly, influential third actors were doubtful about the effectiveness of the blockade. Finally, the use of compelling power to support the blockade remained limited. So that, the study claims that the blockade was partially influential but unfruitful in the context of the main purpose. Questions to be asked in this context are: What was the political process that leads to the blockade? What were the objectives of the blockade? Has the blockade reached its goals? If not, what were the reasons? What are the consequences of the blockade for the Gulf politics?

Keywords: Qatar Crisis, Saudi Arabia, Gulf, Middle East

1. The Crisis within the GCC

A blockade means isolation of a country from the external world by another power. It is one of the instruments in the international political arena and generally used by great powers.¹ Blockade, embargo, and sanctions are related concepts and sometimes one is used for another interchangeably. However, they overlap in terms of their aims. All of these policies might be implemented on a country in order to make pressure and to procure acceptance on some conditions. The most known examples are the blockades that implemented against Cuba or embargos against Libya, Iraq, and Syria by US administrations in the 1990's and the 2000's.

In June 2017, a coalition led by Saudi Arabia declared a similar implementation against Qatar and explained a demand list that had to be excepted by Doha Administration. It was not the first crisis within the Gulf countries. Before the blockade was imposed on June 5, 2017, tensions within the GCC had already flared once before. In March 2014, Saudi Arabia, the UAE and Bahrain withdrew their ambassadors from Doha, claiming that Qatar interferes in their internal affairs and also constitutes a threat to the regional stability and security. Against the accusations, Doha administration chose not to escalate the tension. This dispute lasted eight months and resolved after the Riyadh Agreement with the mediation of Kuwait, in November 2014. Hence, after the Riyadh Agreement was concluded, it paved the way for ambassadors to go back to Doha. Besides, three GCC countries normalized their relations with Doha administration and the leaders of Saudi Arabia, UAE and Bahrain attended the annual GCC summit that was held in the Qatari capital, in December 2014. Afterwards, Qatar took a major step in collaboration with GCC countries. Taking part in the military operation against Houthis in Yemen, withdrawing its ambassador from Tehran in January 2016 for solidarity with Saudi Arabia, and providing financial support to Bahrein economy, are important examples of Qatar to show its cooperation with GCC countries.

2. The Gulf 'Blockade'

When it comes to June 2017, a big crisis erupted within the GCC countries. An Arab coalition led by Saudi Arabia claimed that Qatar was funding terror groups in the region and encouraging political instability through that and other means. On June 5th, Saudi Arabia, Egypt, the UAE, and Bahrain not only cut diplomatic relations with Qatar (as they did briefly

¹ John Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, Newyork, W.W. Norton Company, 2003, pp. 90-96.

three years ago) but also closed all land, sea and air links of the country. They were followed by others including Yemen, Mauritania, the Maldives and the Tobruk-based 'government' of Libya. It meant that they went much further than the 2014 diplomatic embargo and added economic and trade blockade to be implemented against Qatar. Besides, they declared Qatari people in their own countries as *persona non-grata*, forcing them to leave their states. Additionally, nearly three weeks after the start of the 'blockade', Saudi led coalition called "Quartet"², declared a demand list that had to be implemented by Qatar in ten days.

The main important articles of thirteen demands were:

Cutting relations with Iran; closing Turkey's military base, severing all ties to terrorist, sectarian and ideological organizations, specifically, the Muslim Brotherhood; stopping all funding for groups and individuals which are designated as terrorist by the GCC, Egypt and the U.S; shutting down Al Jazeera; aligning its military, political, social and economic policies with those of the GCC. These demands mean that the Saudi led coalition was very aggressive against Qatar. The quartet's real goal was to essentially make Qatar a vassal state that is unable to carry out any independent foreign policy³, rather than opening a gate for negotiations.

The US President Trump escalated the tensions further on June 6 with a series of tweets that express a full support of Saudi led coalition against Qatar. "During my recent trip to the Middle East, I stated that there can no longer be funding of Radical Ideology. Leaders pointed to Qatar—look!". In another tweet, Trump signed that his support to Saudi Arabia was in exchange of "pay off": "So good to see Saudi Arabia visit with the King and 50 countries already paying off. They said they would take a hard line on funding extremism and all reference was pointing to Qatar. Perhaps this will be the beginning of the end to the horror of terrorism!".⁴ Trump's approach was criticized in the U.S. because he neglected the military presence of US in Qatar.⁵ More importantly, there were some contradictions between the remarks of the White House, Secretary of the State, and Defence Secretary. The first statements that came from two Secretaries, aimed to smooth over the tension. Rex W.

² Kristian Ulrichsen, "Lessons and Legacies of the Blockade of Qatar", *Insight Turkey*, 20:2, 2018, p. 12.

³ Hassan Hassan, "Qatar Won the Saudi Blockade", July 4, 2018, <https://foreignpolicy.com/2018/06/04/qatar-won-the-saudi-blockade/>

⁴ Patrick Winter, "Donald Trump tweets support for blockade imposed on Qatar", *The Guardian*, 6 June 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/06/qatar-panic-buying-as-shoppers-stockpile-food-due-to-saudi-blockade>

⁵ Mark Lender, "Trump Takes Credit for Saudi Move Against Qatar, a U.S. Military Partner", *Newyork Times*, June 6, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/06/06/world/middleeast/trump-qatar-saudi-arabia.html>

Tillerson offered to play the peacemaker between the Gulf countries and Mattis insisted that it would have no effect on the campaign against the Islamic State.

3. Four Reasons for Blockade to be Failed

There are four main reasons to explain the failure of the blockade against Qatar. The first one is the Quartet's inefficient approaches, the second one is Doha's strategy, the third one is the international actors' positions and the last is the lack of the hard power to use as a force against Qatar if it did not answer the demands.

To begin with, since the blockading countries did not focus on one or a few related issues, the international community got confused about the aim of the blockade. Was the blockade to weaken Iran, stopping support to MB or shutdown Aljazeera? Some comments claim that what Saudi and the UAE really dislike about Qatar is that, it maintains an independent foreign policy, whereas they would like it to abide by their 'rules' and to pursue the same foreign policy objectives with them. Some comments concentrate on Iran because Trump was raised his statements against this country, while others describe the blockade as a "shock and awe" strategy was meant to precipitate the collapse of the Qatari government, or at least its capitulation.⁶ Besides, the blockade did not target only the Doha administration but also the Qatari people. This perception helped Qatari administration to be more legitimate in front of the international public and its people, as well. And the blockading power's approach consolidated people's support for the Qatari government.

Moreover, there were some contradictions on the logical levels. First of all, it is not reasonable to think that the Gulf is more powerful without Qatar. If Saudi Arabia wants to start a campaign against Iran, Qatar can play a role against Iran. But now Iran has a potential ally in the Gulf against Saudi Arabia. From the beginning of the blockade until now, Saudi and UAE concentrated on Qatar much more than on Iran. They turn their attention with their action.

Secondly, Qatar aimed to de-escalate the crisis and get over the first shock rather than directly attacking to the blockading countries. Doha administration did not react aggressively and tried to make explanations about the news that caused the crisis. Qatari government denied the claims, emphasized that "Qatar was the victim of 'fake news'", and had been

⁶ Marwan Kabalan, "How the blockade on Qatar failed", Aljazeera, 4 June 2018, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/blockade-qatar-failed-180602145011055.html>

working hard since the hacking incident to set the record straight. On the national level, the administration started a campaign in order to consolidate the people behind itself. Similarly, they worked hard in order to refresh confidence of the tribes and other power centers in order to prevent a coup.

On the international level, Doha preferred indirect strategies and tried to get support from the international environment and neutralize the effect of the blockading powers, instead of attacking Saudi led coalition. Doha administration started to use public diplomacy channels and media outlets as informative elements to inform the international public about the crisis and gain a support. Although Qatar was accused of supporting terrorism, it signed a Memorandum of understanding with the US administration against international terrorism.⁷ Only in a few days, many governments declared their support to Doha administration and a lot of criticism raised against the ‘Quartet’ on the international media outlets.

The second reason for the failure of the blockade was international actors positions. Kuwaiti's mediation efforts from the first day of the crisis were the first leverage for Qatar. The support of Turkey and Iran was much more pivotal in breaking the blockade. Both countries supported Qatar not only on discourse level but also provided a material support to the country and helped it get over the first shock. Following the embargo on Qatar, Turkey started to provide daily food and water supplies to the country via cargo planes. In three weeks after the blockade, 105 Turkish cargo planes filled with food have made the trip to Qatar. Similarly, the cargo ship that carried 4,000 tons of dry food, fruits, and vegetables, sent to Doha. Turkey eventually could place more than 1,000 troops in the country.⁸ Deployment of 23 more soldiers and five armored vehicles brings the number of Turkish military personnel in Qatar much more than before⁹.

Qatar also restored its relations with Iran. Qatar's Foreign Ministry announced that it was sending its ambassador back to Tehran after twenty-month. (Qatar had broken off its relations with Iran in January 2016 following the attacks on two Saudi diplomatic facilities in Iran.)¹⁰ Qatari flights were rerouted over Iranian airspace, in spite of Trump's obvious support

⁷ Kristian Ulrichsen, “Lessons and Legacies of the Blockade of Qatar”, *Insight Turkey*, 20:2, 2018, pp. 15-16.

⁸ “Turkey provides food, water to Qatar”, a news, 06.06.2017, <http://www.aneews.com.tr/webtv/turkey/turkey-provides-food-water-to-qatar>

⁹ “Turkey to Move More Troops, Food to Qatar”, *Voices of America*, June 22, 2017, <https://www.voanews.com/a/turkey-to-move-more-troops-food-to-qatar/3912201.html>

¹⁰ Declan Walsh, “Qatar Restores Full Relations With Iran, Deepening Gulf Feud”, *The New York Times*, August 24, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/08/24/world/middleeast/qatar-iran-boycott-saudi-arabia.html>

to Saudis from the initial days.¹¹ In addition, cutting off supply routes through the blockading countries made Iran Qatar's only access to secure food, water and medicine supplies. As a result, the trade balance between the two countries dramatically increased, reaching \$2bn over the past year.¹² Consequently, the gap in the Qatari market was closed by Turkey and Iran. With supplies from Turkey and Iran, Qatari people did not feel themselves in the state of emergency psychologically and supported their administration.

Just in a few days, Qatari administration gains international support from the West and the US government, as well. The Saudi led coalitions had hoped that Trump's support would be permanent but the secretaries' statements signaled the disagreement within the US administration. The institutional resistance to Trump was a major leverage for Doha administration. Only one day after the declaration of the blockade, Pentagon renewed praise of Qatar for hosting a vital U.S. air base and for its "enduring commitment to regional security," sticking to a message of reassurance even as President Donald Trump, via Twitter.¹³ Presence of nearly 11000 US troops at the Al Udeid Air Base, the largest military installation in the region, was a crucial point for the Pentagon.¹⁴ Foreign Minister of Germany was one of the first politicians that explained his support to Qatar. According to Gabriel, "Such a Trumpization of treatment is particularly dangerous in a region already plagued by crisis".¹⁵ All this international support was not for the sake of Qatari interests for sure. Iran had a calculation against Saudi Arabia, Germany was uncomfortable with Trump administration and Turkey needed an ally. But in the end, only in a few days, Qatar gained a wide international support and locked the blockading countries in order not to move further.

Lastly, a military operation has never been an option for the coalition since it did not guarantee to accomplish some results for the blockade. Contrarily, it could escalate the tension and pave the way for military conflict contrary to the blockade or embargo's aim. In 1991, the US used the military option against Saddam Hussein administration after the

¹¹ "Turkey, Iran Help Qatar Thrive, One Year Into Saudi-led Blockade", Haaretz, November 10, 2018, <https://www.haaretz.com/middle-east-news/turkey/qatar-crisis-turkey-iran-help-tiny-emirate-thrive-one-year-into-saudi-led-blockade-1.6177992>

¹² Marwan Kabalan, "How the blockade on Qatar failed", Aljazeera, 4 June 2018, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/blockade-qatar-failed-180602145011055.html>

¹³ Phil Stewart, "Pentagon says Mattis speaks to Qatar's defense minister", Reuters, June 7, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-gulf-qatar-usa-mattis/pentagon-says-mattis-speaks-to-qatars-defense-minister-idUSKBN18X2V2>

¹⁴ Jonathan Cristol, "Qatar's isolation only makes sense in Trump's World", CNN, June 6, 2017, <https://edition.cnn.com/2017/06/05/opinions/qatar-trump-connection-opinion-cristol/index.html>

¹⁵ Thomas Sigmund "Foreign Minister Supports Qatar, Bashes Trump", Handelsblot Global, June 6, 2017, <https://global.handelsblatt.com/politics/german-foreign-minister-voices-support-for-qatar-bashes-trump-777208>

deadline for withdrawing from Kuwait and meeting the other demands. At the end of the military operation, Saddam Hussein met the demands of UN and the US. When it comes to blockade of Qatar, in the early stage of the blockade Saudis and UAE considered a military action¹⁶, but they did not try it after they gave the deadline to Qatar to meet their demands.

Although diplomatic efforts of Kuwaiti foreign minister -Al-Sabah were not enough to resolve the crisis, it played a pivotal role in ensuring that a military action would not follow the blockade.¹⁷ The US president Trump urged Saudi and U.A.E. leaders that any military action would trigger a crisis across the Middle East that would only benefit Iran.¹⁸ In parallel with this explanation, that Saudi-led bloc 'called off military action against Qatar.'¹⁹ These statements were the main signal that military action is not an option yet and Trump has changed his position over the crisis, as well.

4. Consequences of the Blockade

The dispute in the Gulf is not resolved yet but we have some presumptions to make a comment on the consequences of the crisis. Until now, the blockading powers are accepted as players that failed in its mission of forcing Qatar to accept its 13 demands. Qatar did not cut its relations with Iran, did not close Turkish air bases, contrary let Turkey enlarge its military presence, did not shut down Aljazeera...etc. In this point, it is not difficult to claim the failure of the blockade. After one and half year the blockade, we have witnessed some consequences for each country that interfered and on the Gulf politics, as well.

The Saudi side sees itself as a winner in terms of changing facts on the ground. From the perspective of the Saudi camp, the Qatar crisis enabled it to focus on redrawing the military and political map of the region as Doha was tied down by the continuing economic pressure. To them, Doha is currently less capable of playing a spoiler role in countries like

¹⁶ Jennifer Jacobs, "Trump Warned Saudis Off Military Move on Qatar", Bloomberg, 19 Eylül, 2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-09-19/trump-is-said-to-have-warned-saudis-off-military-move-on-qatar>

¹⁷ "Quartet says military action against Qatar was never considered", September 8, 2017. The National, <https://www.thenational.ae/world/gcc/quartet-says-military-action-against-qatar-was-never-considered-1.626505>

¹⁸ Jennifer Jacobs, "Trump Warned Saudis Off Military Move on Qatar", Bloomberg, 19 Eylül, 2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-09-19/trump-is-said-to-have-warned-saudis-off-military-move-on-qatar>

¹⁹ "Saudi-led bloc 'called off military action against Qatar after Trump warning", The New Arab, 20 September 2017, <https://www.alaraby.co.uk/english/news/2017/9/20/saudi-led-bloc-called-off-qatar-military-action-after-trump-warning>

Libya, Yemen, Iraq, and Egypt.²⁰ Taking into account all of these, although Qatar paid some prices²¹, it is now more autonomous and goes its own way²².

GCC has created a new problem within itself. With decision making authority in the hands of a young new generation of rulers more willing to take risks, it is possible to see more cracks in the GCC²³. While the governments of the anti-Qatar quartet tend to portray Iran and its proxies as the greatest threat, Arab public opinions are increasingly coming to view the quartet itself an autocratic conspiracy against the aspirations for political change they have consistently opposed since the Arab uprisings in 2011. Moreover, Saudi Arabia and UAE are seen as nonreliable and the source of instability for governments in the Arab World.

Lastly, the blockades paved the way for Turkey, to be a new player in Gulf politics. With enlarging its military presence in Qatar, Turkey is a new actor that not only has a relationship on the economic level but also has effects on Gulf security.

²⁰ Hassan Hassan, Hassan Hassan, "Qatar Won the Saudi Blockade", July 4, 2018, <https://foreignpolicy.com/2018/06/04/qatar-won-the-saudi-blockade/>

²¹ Gabriel Collins, "Anti-Qatar Embargo Grinds Toward Strategic Failure", 22.01. 2018., Issue Brief, Baker Institute for Public Policy.

²² Declan Walsh, "Tiny, Wealthy Qatar Goes Its Own Way and Pays for It" The New York Times, <https://www.nytimes.com/2018/01/22/world/middleeast/qatar-saudi-emir-boycott.html>

²³ Kristian Ulrichsen, Lessons and Legacies of the Blockade of Qatar", *Insight Turkey*, 20:2, 2018, 18.

ULUSLARARASI DENİZ HUKUKU AÇISINDAN DOĞU AKDENİZ MEB UYUŞMAZLIĞI

Arda ÖZKAN
Res. Asst. Dr., Giresun University
ardaozkan83@hotmail.com

Abstract

The Eastern Mediterranean basin has always been one of the most important regions of history in terms of its strategic location that connects the east and the west. The Eastern Mediterranean, which is very important in world geopolitics, has been on the agenda in recent years as a region where energy activities are concentrated and many states follow carefully. There are also states that make bilateral agreements by declaring their unilateral economic zones without distinction of the rights of third countries in order to meet their energy needs in the Eastern Mediterranean. However, the area of the exclusive economic zone (EEZ) is a region that needs to be assessed on the basis of equity principles in terms of international conventions, judiciary and arbitration decisions. The dispute in the Eastern Mediterranean is a delimitation dispute where all the states exist within the framework of the rules of the law of the sea and via a treaty between the states must be resolved. This study aims to reveal the definition of the EEZ, which is a new concept in international law of the sea, its historical development, the rights and obligations of the states in this region, and the legal principles of the conflicts that emerged in the EEZ. In this context, the limitations of exclusive economic zone in the Eastern Mediterranean, which were carried out in violations of international law, were analyzed in terms of the principles of international law.

Key Words: EEZ, maritime boundaries, delimitation, Eastern Mediterranean, Cyprus.

Özet

Doğu Akdeniz havzası, doğu ile batıyı birbirine bağlayan stratejik konumu itibarıyla tarih boyunca her zaman önem gösterilen bölgelerden biri olmuştur. Dünya jeopolitiğinde de önemi haiz bir durumda olan Doğu Akdeniz, son yıllarda enerji faaliyetlerinin yoğunlaştığı ve birçok devletin dikkatle izlediği bir bölge olarak gündemdedir. Doğu Akdeniz’de enerji ihtiyaçlarının giderilmesi için münhasır ekonomik bölgelerini üçüncü devletlerin hakkı gözetilmeden tek taraflı olarak ilan ederek ikili antlaşmalar yapan devletler bulunmaktadır. Halbuki, münhasır ekonomik bölge (MEB), uluslararası sözleşmeler ve yargı kararları açısından değerlendirilip hakkaniyet prensiplerince sınırlandırma yapılması gereken bir bölgedir. Doğu Akdeniz’deki mevcut ihtilaf da deniz hukuku kuralları çerçevesinde bütün kıyıdaş devletlerin bulunduğu ve ilgili devletler arasında bir anlaşma yapılarak çözülmesi gereken bir deniz alanı sınırlandırma uyuşmazlığıdır. Bu çalışma, deniz hukukunda henüz yeni bir kavram olan münhasır ekonomik bölgenin tanımlanması, tarihsel olarak gelişimi, devletlerin bu bölge içindeki mevcut hak ve yükümlülükleri, bölgede yapılan sınırlandırma uygulamalarıyla ortaya çıkan ihtilafın hangi hukuksal prensipler temelinde yapılması gerektiğini ortaya koymaya yöneliktir. Bu kapsamda, Doğu Akdeniz’de hukuka aykırı gerçekleştirilen MEB sınırlandırma anlaşmaları, uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: MEB, deniz sınırları, sınırlandırma, Doğu Akdeniz, Kıbrıs.

1. Giriş

Tarih boyunca Atlas Okyanusu ile Süveyş Kanalı'nı birbirine bağlayan ve önemli bir deniz ticareti güzergahı olan Doğu Akdeniz, deniz taşımacılığı, denizcilik faaliyetleri, deniz ticareti açısından ve jeostratejik bağlamda önemi haiz bir bölge olarak değerlendirilmekle beraber, bölgedeki hidrokarbon kaynaklarının keşfi ile önemi daha da artmıştır.¹ Doğu Akdeniz'de yılda ortalama 220 binden fazla sayıda gemi seyir yapmaktadır. Doğu Akdeniz, dünya petrol rezervlerinin %65'ine sahip olan Ortadoğu'nun batıya açılan kapısıdır. Dünya deniz trafiğinin %30'u, petrol taşımacılığının %25'i buradan geçmektedir.² Doğu Akdeniz'in kıtaları birbirine bağlayan önemli bir güzergah olması haricinde petrol ve doğalgaz rezervleri açısından zengin kaynaklara sahip olması da bölgenin stratejik bir enerji koridoru olmasına neden olmaktadır.³ Enerji olgusunu günümüz dünyasında yaşamın sürdürülebilirliği için olmazsa olmaz nitelikte bir unsur olarak düşündüğümüzde, bu konu ile ilgili son zamanlarda ön plana çıkan en önemli bölgelerden birisinin de Doğu Akdeniz olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Soğuk Savaş dönemi sonrasında şekillenen küresel ve bölgesel konjonktür, Doğu Akdeniz'de yeni bir etkileşim alanı olarak önemini artırmaya başlamıştır.⁴ Bu çerçevede, Doğu Akdeniz bölgesinde son yıllarda gerçekleştirilen faaliyetler dünyanın mevcut enerji haritasını temelden değiştirmiştir. Bu harita içerisinde Türkiye'nin de önemli bir yeri vardır. Bu kapsamda, yeni keşfedilen hidrokarbon kaynakları Doğu Akdeniz'i uluslararası enerji sektörü ve jeopolitiğin odak noktalarından birisi haline getirmiştir.⁵ Bölgede yaşanan sıcak gelişmeler Doğu Akdeniz havzasındaki enerji tablosunu olduğu gibi bölgesel aktörleri de büyük ölçüde etkilemektedir. Bu durum, Doğu Akdeniz'de petrol ve doğalgaz yataklarının adil paylaşımına yönelik olarak işbirliği ihtiyacını gündeme getirmiştir.⁶ Özellikle, 20. yüzyıl ortalarından başlayarak durum değerlendirmesi yapıldığında, devletler arasında deniz yetki uyuşmazlıklarının ortaya çıktığını ve sınırlandırma anlaşmalarıyla ihtilafların hukuki bir

¹ Cihat Yayıcı, "Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşılması Sorunu ve Türkiye", Bilge Strateji, 4 (6), 2012, 21-23.

² Hüseyin Canyaş, Süha Kocakuşak ve F. Orkunt Canyaş, "Doğu Akdeniz Güvenlik Mimarisi ve Küresel Güç İlişkileri Bakımından İsrail, Kıbrıs İlişkileri", Amme İdaresi Dergisi, 46 (2), 2013, 113.

³ Jale Nur Ece, "Doğu Akdeniz'de Münhasır Ekonomik Bölge: Sınırlandırma Antlaşmaları, Paydaşlar ve Stratejiler", Journal of ETA Maritime Science, 5 (1), 2016, 81.

⁴ Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik, 57. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2010, 169-170.

⁵ Yaşam ve Stratejik Kaynaklar Açısından Kıbrıs, Yay. Haz.: Sertaç H. Başeren-Hüseyin Gökçekuş, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, Ankara, 2014, 3.

⁶ Sami Doğru, "Hidrokarbon Kaynakları ve Uluslararası Hukuka Göre Bölgedeki Kıta Sahaneliği ve Münhasır Ekonomik Bölge Alanlarının Sınırlandırılması", TBB Dergisi (119), 2015, 504.

temelde çözüldüğünü görmekteyiz. İşte Doğu Akdeniz'in deniz yetki alanlarında da böyle bir metot izlenmelidir.

Jeopolitik önemi olan Doğu Akdeniz, mevcut uluslararası sistem bağlamında karmaşık bir coğrafya olma özelliğine sahip bulunmaktadır. Bunun nedeni, Doğu Akdeniz'in Yunanistan, Türkiye, Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin, Mısır, KKTC, GKRY ve Birleşik Krallık kıyıları ile çevrili olmasıdır. Bölgede İsrail-Filistin, İsrail-Lübnan, Türkiye-Yunanistan ve KKTC-GKRY gibi Doğu Akdeniz'e kıyısı bulunan devletler ya da hükümetler arasında ciddi uyuşmazlıklar olduğu müddetçe, çatışan menfaatler veya devletlerin birbirine olan güvensizlikleri de devam edecektir. Son yıllarda Doğu Akdeniz bölgesinde varlığından sıklıkla söz edilen hidrokarbon rezervleri, bu uyuşmazlıkları daha da alevlendirmektedir. Bölge devletlerine ilişkin çatışma odaklı bu tür sıcak gelişmeler, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki komşuları ile deniz alanlarını sınırlandırma konusuna her zamankinden daha fazla önem kazandırmaktadır. İşte bu nedenle, sınırlandırma sorunlarına dair hangi yöntemin uygulanması hususunda devletlerin aralarında anlaşmaları ve çözümün hukuksal kurallarla aranmasını istemeleri gerekmektedir.

Doğu Akdeniz'de bölgesel güvenliği tehdit eden ve uluslararası hukuka aykırı bir biçimde MEB sınırlandırmaları yapan GKRY'dir. GKRY'nin Doğu Akdeniz'de münhasır ekonomik bölge ilan etmesi, Türkiye ve KKTC haricinde diğer kıyıdaş devletlerle bu bölgenin sınırlarını çizmek için antlaşmalar yapması ve uluslararası petrol arama şirketlerini ilan ettiği münhasır ekonomik bölgelere davet ederek işletilmesini istemesi, sınırlandırma uyuşmazlıklarına ilişkin temel bir sorunsalı oluşturmaktadır. Doğu Akdeniz'de yeni keşfedilen hidrokarbon kaynakları nedeniyle ortaya çıkan sınırlandırma anlaşmalarıyla ve uyuşmazlıkların yaşanmasıyla beraber bu kaynakların paylaşılması konusunda bir mücadele içerisine girilmesi kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Fakat, deniz yetki alanlarının sınırlandırılması sorunları, uluslararası hukuka göre çözülmesi gereken sorunlardan biri olduğu için uluslararası deniz hukukunun prensipleri uyuşmazlıkların çözümünde çok önemli roller oynamaktadır.

2. Uluslararası Deniz Hukuku Açısından MEB ve Hakkaniyet Prensipleri

Deniz hukuku, uluslararası hukukun en önemli konularından biri haline gelmiştir. Denizlerde geçerli olan kurallar, devlet uygulamalarını yansıtan örf ve adetlerle oluşmaya başlamış ve sistemli bir şekilde yürütülen kodifikasyon çalışmalarıyla birlikte belirli kurallar çerçevesine sokulmuştur. Denizler önce devletlerin egemenliğine tabi alanları ve açık deniz alanları olarak iki ayrı bölümü oluşturmaktaydı. Bu kapsamda devletlerin egemenliğindeki

alanlar iç sular ve karasuları olarak saptanırken, açık denize ait alanlarda bitişik bölge, balıkçılık bölgesi, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge (MEB) rejimleri oluşturulmuştur.⁷ MEB kavramı çok eski bir geçmişe sahip olmasa da devletlerin bu yöndeki uygulamaları sonucu hukuksal bir boyut kazanmıştır. 1982 tarihinde imzalanan Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) daha onaylanmadan çok sayıda devlet münhasır ekonomik bölgeler belirlemeye ve ilan etmeye başlamışlardır.⁸ Böylece, uluslararası toplum, 20. yüzyılın sonlarında devletlerin denizlerdeki egemen haklarını büyük oranda genişlettiklerine şahit olmaya başlamıştır.

MEB'in ortaya çıkmasının en büyük nedenlerinden biri, denizlerde bulunan kaynaklara olan ilgidir. Devletlerin gelişen ekonomileriyle birlikte kaynakların kıt olduğuna ilişkin inançların güçlenmesi ve mevcut sözleşmelerin bu kaynaklar üzerindeki hükümlerinin yetersiz olması bu konuda yeni düzenlemelerin yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu düzenlemelerin temelinde ise canlı kaynaklardan faydalanma amacı yatmaktadır. Çünkü, kıyıdaş devletlerin deniz yatağı ve cansız doğal kaynaklar üzerindeki hak ve yetkilerini düzenleyen ve hali hazırda uygulanan bir kıta sahanlığı sözleşmesi bulunmaktaydı.⁹ Kıyıdaş devletler, denizlerdeki egemenliklerini pekiştirmek için kendilerine birtakım deniz alanları belirlemeye başlamışlar, 1970'li yılların başlarından itibaren MEB kavramının iyice yerleşmeye başlamasıyla da belirli bir uzlaşıyla uluslararası menfaatlerini pekiştirmeyi amaçlamışlardır.¹⁰ MEB'in kabul edilmesiyle beraber de devletler arasındaki çıkar çatışmaları ve bunların çözümündeki zorluklar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹¹ Devletlerin deniz yetki alanlarında birbirleriyle en fazla yaşadığı çıkar çatışması da bu deniz alanları arasındaki sınırlandırma sorunları ile ilgilidir.

Klasik deniz alanları olarak ifade edilen karasuları, bitişik bölge, balıkçılık bölgesi gibi deniz alanlarından başka, devletlere belirli konularda bir takım egemen hak ve yetkiler tanıyan kıta sahanlığı ve MEB gibi nispeten çok daha geniş deniz alanları uluslararası deniz hukukunda yerini almaya başlamıştır. Peki, yeni bir kavram olarak sözünü ettiğimiz münhasır ekonomik bölge ne anlama gelmektedir? MEB, kıyıdaş devletlerin karasuları esas hattından başlamak üzere 200 deniz mili açığa kadar giden deniz bölgesinde su altında, toprak altında

⁷ Sevin Toluner, Milletlerarası Hukuk Dersleri, 4. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 1989, 66.

⁸ Hakan Arıdemir, "Münhasır Ekonomik Bölge Tartışmaları Çerçevesinde Devletlerin Açık Denizlerdeki Hakları, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi", 7 (2), 2018, 791.

⁹ Yusuf Aksar, Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015, 53.

¹⁰ İbrahim Gökçalp, Kıyı Devletinin Münhasır Ekonomik Bölgedeki Uygulama Yetkisinin Kapsam ve Sınırları, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, 7.

¹¹ Toluner, Milletlerarası Hukuk Dersleri, 272.

ve deniz yatağında kıyı devletine bazı ekonomik haklar veren bir bölgedir.¹² MEB'in kavramsal olarak tanımı ve detaylı biçimde açıklanması, ilk defa BMDHS ile gerçekleşmiştir. Bu Sözleşme'de hem kıyı devletinin MEB üzerindeki hakları, hem de diğer devletlerin MEB üzerindeki hak ve yükümlülükleri adı altında düzenlemeler bulunmaktadır. BMDHS'nin 55. ve 75. maddeleri arasında bulunan MEB ile ilgili bu hükümlere bakmakta fayda görmekteyiz.

BMDHS'nin 56. ve 60. maddelerine göre, kıyıdaş devletler MEB'de canlı cansız kaynakları araştırabilmekte, suni adalar veya tesisler kurabilmektedir. Kurulan ada ve tesislerin kendisine ait karasuları bulunmamaktadır. Aynı şekilde, ada ve tesisleri inşa eden de devletin karasuları, kıta sahanlığını ve MEB'ini etkilememektedir. Kıyıdaş devletlerin MEB üzerindeki hakları ekonomik niteliktedir. Sözleşme'nin 73. maddesinde ise kıyıdaş devletler, kendi MEB'lerinde canlı kaynakların işletilmesi, muhafaza edilmesi ve araştırılması amacıyla egemenlik haklarını kullanabilmek adına kontrol, yasa, tutuklama ve yargılamaları da içine alacak bir şekilde bütün önlemleri alma yetkisine sahip olduğu ifade edilmektedir. Ancak, bunun aksi bir durum devletler tarafından kararlaştırılmadıkça kıyıdaş devletin hapis cezası verme yetkisi yoktur. Sözleşme'nin 58. maddesinde de kıyıdaş devletlerin haklarına riayet etmek kaydıyla üçüncü devletlerin tamamının MEB üzerinde uçuş, seyrüsefer ve kablo-boru döşeme hakkına sahip olduğu ifade edilmiştir. BMDHS'nin 59. maddesine göre, MEB'de kıyı devletinin menfaatleri ile diğer bir devletin menfaatlerinin çatışması halinde bu uyuşmazlık hakkaniyet prensipleri ve tüm ilgili şartlar göz önünde tutularak uluslararası toplumun menfaati ve tarafların çıkarları doğrultusunda çözümlenecektir.¹³

MEB, kıyıdaş devletlerin tam egemenliği altında değildir. MEB'de bir kıyı devleti, diğer devletlerin hak ve yükümlülüklerini de dikkate alarak hukuk kuralları çerçevesinde birtakım münhasır yetkilere sahip bulunmaktadır. MEB sınırlandırılmasında bir çözüme ulaşılamadığı takdirde, BMDHS'nin XV. Bölümünde ifade edildiği gibi, öncelik ilgili tarafların uyuşmazlığı çözmesidir. Şayet taraflar, uyuşmazlıkların çözümü konusunda bir sonuca varamadıklarında Sözleşme'nin XV. Kısmı 2. Bölümünde açıkça öngörülen Uluslararası Adalet Divanı (UAD) ve Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi (UDHM) gibi yargısal çözüm rejimleri devreye girmektedir. UAD Statüsü'nün 35/1 maddesine göre, UAD'ye sadece Divan Statüsü'ne taraf devletler başvurabilir. UAD Statüsü'nün 36/2 maddesine göre ise Divan'ın yargı yetkisinin taraflar tarafından tanınması da gerekmektedir.¹⁴

¹² Ian Brownlie, Principles of Public International Law, Oxford, 1995, 224.

¹³ BM Deniz Hukuku Sözleşmesi (Erişim Tarihi: 15 Eylül 2016), http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/denizhukuku.pdf

¹⁴ Ece, Doğu Akdeniz'de, 83-84.

BMDHS'nin 74. maddesinde ise MEB'in sınırlandırılma antlaşması hakkaniyet prensiplerine göre, UAD Statüsü'nün 38. maddesinde belirtildiği gibi, uluslararası hukuka uygun bir biçimde yapılması gerekmektedir.

Genel olarak deniz alanlarının sınırlandırılması sorunlarında özel olarak münhasır ekonomik bölgenin sınırlandırılması gibi spesifik konularda hem BMDHS ve hem de uluslararası örf ve adet hukuku prensipleri hakkaniyete uygun şekilde bir çözüm öngörmektedir. Uluslararası hukuk kurallarına göre, MEB'in sınırları hakkaniyete uygun olarak çizilmektedir ki, temel prensip de budur. Öte yandan, ortay hat (eşit uzaklık), sınırlandırmada kullanılan metotlardan sadece bir tanesidir ve önceliği de yoktur. Zira, ortay hat bazı durumlarda hakkaniyete uygun sonuçlar yaratabilir. Elbette hakkaniyete uygun sonuçlar yarattığı müddetçe uygulanmalıdır. Fakat, her sınırlandırma sürecinde ortay hat hakkaniyete uygun bir sonuç yaratmamaktadır.¹⁵ Hukuk kurallarının sonuç doğurabilmesi için koyulan prensibin bir gereği olarak, hakkaniyet kavramının soyut içeriğinin hukuksal açıdan daha somut bir hale getirilmesi, ilgili örnek olay açısından da önemlidir. İşte, hakkaniyet prensiplerinin deniz yetki alanlarının sınırlandırılması çerçevesinde ne ifade ettiği gerek devletler arası uygulamalar ve gerekse uluslararası yargı ve hakemlik kararlarında büyük oranda açıklığa kavuşturulmuştur.¹⁶

Uluslararası yargı ve hakemlik kararları incelendiğinde bir sınırlandırma işleminde ilgili olaya özgü kuralların seçildiği bir hakkaniyet prensipleri listesinin mevcut olduğunu görmekteyiz. Yargı ve hakemlik kararlarında ön plana çıkan prensip “coğrafyanın üstünlüğü” prensibidir.¹⁷ Coğrafya kavramından iki devlet arasında sınırlandırmaya konu olan ilgili alandaki anakara coğrafyasının kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, en önemli coğrafi unsurlardan biri anakaraların genel formasyonu (kıyılardaki girinti ve çıkıntılar), diğeri ise anakara kıyılarının uzunluğudur. Coğrafi unsurlar, sınırlandırma sürecinde başlangıç sınırını

¹⁵ Sınırlandırma işlemine hakim olan hakkaniyet ilkeleri çerçevesinde bir sınırlandırma metodu belirlenecektir. Bütün durumlarda hakkaniyete uygun sonuç üretecek bir metot yoktur. Bu çerçevede ortay hat metodunun bir üstünlüğü bulunmamaktadır. Ortay hat metodu, karşılıklı kıyılar arasında çoğunlukla hakkaniyete uygun bir sonuç ürettiği için kullanılmaktadır. Ayrıca, ortay hat metodunun yetersiz kaldığı noktalarda hemen her zaman değişik kriterlere tabi olarak düzeltilmesinin bu kadar sıklıkla kullanılmasında etkili olduğunu da söylemek gerekir. Sertaç Hami Başeren, “Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı”, SAREM, 8 (14), 2010, 167.

¹⁶ Yücel Acer, “Doğu Akdeniz’de Deniz Alanlarının Sınırlandırılması ve Türkiye”, Uluslararası Hukuk ve Politika, 1 (1), 2005, 87.

¹⁷ UAD, Kuzey Denizi Kıta Sahaneliği Davaları kararında coğrafyanın üstünlüğü prensibi ile ilgili “coğrafyanın yeniden şekillendirilmesi söz konusu olamaz” demiştir. İngiltere-Fransa Kıta Sahaneliği Davası’nda Hakemlik Mahkemesi “eşit uzaklık ya da başka herhangi bir sınırlandırma metodunun uygunluğunu coğrafi şartlar belirler” olarak ifade etmiştir. Tunus-Libya Davası’nda “kıta denize hakimdir” olarak ifade edilirken, Libya-Malta Davası’nda da “tarafın kıyıları başlama çizgisini oluşturur” ifadesi kullanılmıştır. Görüldüğü gibi, coğrafyanın üstünlüğü prensibi mahkemelerde genellikle ön plana çıkarılmıştır. Acer, Doğu Akdeniz’de, 87.

ve daha sonrasında biraz da olsa temel sınırlandırma çizgisini belirlemektedir. Yargı kuruluşları, sınırlandırma işleminde öncelikle iki anakara arasında anakara ülkelerinin coğrafi özelliklerini yansıtan bir sınırlandırma çizgisi belirlemektedir. Sınırlandırma işleminin ikinci aşamasında mahkemeler, belirlenen bu sınırın diğer ilgili coğrafi unsurlar dikkate alındığı zaman hakkaniyet prensipleri çerçevesinde sayılıp sayılmayacağını değerlendirmiştir. Bu ilgili coğrafi unsurların başında da adalar gelmektedir. Adalara ne kadar etki verileceğine anakaralar arasındaki coğrafi denge, büyüklük, konum ve nüfus gibi adaların sahip oldukları özellikler belirlemektedir.¹⁸

Sınırlandırmada hakkaniyete uygun bir çözüme kavuşabilmek için sadece coğrafi unsurların değil, diğer ilgili unsurların da dikkate alınması deniz hukukunda öngörülen bir gerekliliktir. Bu nedenle, yargı ve hakemlik mahkemeleri, sınırlandırmanın sonraki aşamasında coğrafya dışı ilgili tüm unsurları dikkate alıp coğrafi unsurlar temelinde ulaşılan çözümün hakkaniyete uygun olup olmadığını değerlendirmektedir. Yargı kararlarına göre, ilgili unsurlardan en başta geleni, sınırlandırma yapılacak bölgedeki mevcut doğal kaynaklardır. Doğal kaynaklar olarak ifade edilen bu unsurlar, canlı türler olabileceği gibi madenler ve diğer mineral kaynaklar da olabilmektedir. Ayrıca, MEB söz konusu olduğu zaman akıntılar ve rüzgar enerjisi gibi diğer doğal kaynaklar da bunlar arasında yer almaktadır. Diğer yandan, bölgede şimdiki mevcut ve muhtemel sınırlar da iki devlet arasındaki sınırlandırmayı etkileyen faktörlerdendir. Bölgede üçüncü devletlerle belirlenecek veya kıyıdaş devletlerce daha önceden petrol arama ruhsatı alanları gibi nedenlerle belirledikleri sınırlar da verilecek kararlarda dikkate alınmaktadır.¹⁹

Sınırlandırma sürecinde etkili olan başka bir unsur, deniz tabanının jeolojik ve jeomorfolojik özellikleridir. Özellikle, kıta sahanlığının sınırlandırılması ile ilgili davalarda “doğal uzantı unsurunun etkisinin mutlak değil, sadece nispi olacağı” yorumuyla önem taşıyan jeolojik ve jeomorfolojik unsurlar, sınırlandırmada MEB kavramı söz konusu olduğunda neredeyse etkisini yitirmektedir.²⁰ Öte yandan, savunma ve güvenlik unsurlarının

¹⁸ Acer, Doğu Akdeniz’de, 87-88.

¹⁹ Acer, Doğu Akdeniz’de, 89.

²⁰ Kıta sahanlığı, kara ülkesinin denizdeki coğrafi uzantısına göre tespit edilirken MEB, kıyıdaş devletin coğrafi yapısından bağımsız olarak kıyı devletine canlı cansız kaynakların araştırılması ve işletilmesi konusunda hak vermektedir. Bilgi için bkz. Ferit Hakan Baykal, Devletler Hukukunda Münhasır Ekonomik Bölge Kavramı ve Hukuki Niteliği, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1987. Öte yandan, kıta sahanlığı deniz tabanında ve toprak altındaki canlı ve cansız kaynaklar üzerinde tasarruf yetkisi verirken, MEB bunlara ilaveten deniz yatağı üstündeki sularda da tasarruf yetkisi vermektedir. Diğer bir deyişle, MEB kapsayıcıdır ve kıyı devletine daha geniş haklar vermektedir. Bir devlet MEB ilan ederek kıta sahanlığından kaynaklı tüm haklara da sahip olmaktadır. Bilgi için bkz. Selami Kuran, Uluslararası Deniz Hukuku, Beta, 2016, 232-233. Uygulamada MEB, balıkçılık konusunda da ilave yetkiler vermektedir. Kıta sahanlığı için ilana gerek yoktur. Buna karşın MEB’den

da MEB kavramı ile ilgilerinin azlığı nedeniyle sınırlandırmada sınır çizgisini büyük oranda değiştirecek bir etkiye sahip olamayacakları, fakat yine de hakkaniyet prensiplerinin gerçekleştirilmesini destekleyen unsurlar olacağı yargı ve hakemlik kararlarında kabul edilmektedir. Görüldüğü gibi, bu prensipler sınırlandırmanın belirli bir hukuksal çerçeve içerisinde yapıldığını ve bu çerçeveye göre coğrafi unsurların sınırlandırma çizgisini temel olarak belirlediğini, diğer ilgili unsurların hakkaniyet sağlanması açısından bu sınır üzerinde kısmi etkiler sağladığını ortaya koymuştur. Fakat, ortaya çıkan hukuksal çerçeve içinde bazı unsurların birbirlerine oranla sınırlandırma üzerindeki etkilerinin nasıl olacağı ve hakkaniyeti bozmadan ne dereceye kadar etki sahibi olacağı açık bir biçimde ortaya konmuş değildir.²¹

Uluslararası yargı ve hakemlik kararlarında ilgili unsurların birbirlerine göre etkilerine ilişkin prensipler ileri sürülmüştür. Bu prensiplerden birincisi, “oransallık”tır. Buna göre, iki devletin kıyı uzunlukları arasındaki oran ile sınırlandırma sonucunda devletlere verilen kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge arasındaki oranın birbirlerine yakın olması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, oransallık sınırlandırmanın hakkaniyete uygunluğunu test eden nihai bir kontrol prensibi işlevi görmektedir. Bu prensip doğrultusunda herhangi bir unsur, kıyı uzunlukları arasındaki oranın sınırlandırmaya yansımaları önemli ölçüde değiştirecek bir etkiye sahip ise sınırlandırmada hakkaniyeti sağlayan uygun bir metot olarak değerlendirilmeyecektir. Benzeri nitelikteki başka bir prensip ise “kapatmama” prensibidir. Özellikle kıta sahanlığı genişliğinin tespit edilmesinde mesafe unsurunun kabul edilmesi sonucunda sınırlandırma çizgisinin her devletin kıyısına yakın alanları bırakmasını veya kıyıların önünü kapatmamasını sağlaması gerektiği kabul edilmiştir. Diğer bir deyişle, bir devletin yakınındaki deniz alanını başka bir devlete vermekle sonuçlanan bir sınırlandırmanın hakkaniyete aykırı olduğu vurgulanmıştır.²²

Gerek oransallık gerekse kapatmama prensipleri, uluslararası mahkemeler tarafından mutlak bir şekilde uygulanmamaktadır. Zira, sınırlandırma çizgisi sadece anakara kıyı uzunluklarını tümüyle yansıtan bir çizgi olsaydı, diğer ilgili unsurlara bir rol tanınmış olacak ve hakkaniyet sağlanmamış olacaktı. Diğer taraftan, bir anakaranın denize olan çıkış yolunu her ne olursa olsun kapatmaya çalışmak, belki de söz konusu bölgenin daha önemli bir unsuruna hakkaniyet açısından gereken değerin verilmemesine yol açabilecektir. Bu

kaynaklanan haklar ancak ilan ile alınmaktadır. Bilgi için bkz. Mehmet Akif Kütükçü ve İslam Safa Kaya, “Uluslararası Deniz Hukuku Kapsamında Doğu Akdeniz’deki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları ile Türkiye’nin Hukuki Durumu, Batman Üniversitesi”, Yaşam Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 2 (1), 2016, 86.

²¹ Acer, Doğu Akdeniz’de, 89.

²² Acer, Doğu Akdeniz’de, 90.

nedenlerden dolayı oransallık ve kapatmama prensiplerini adalar da dahil olmak üzere ilgili unsurlara ne dereceye kadar etki tanıma hususunu genel bağlamda belirleyen ilkeler olarak değerlendirmek gerekmektedir.²³ Bu itibarla her iki ilkenin MEB alanlarının sınırlandırılmasında uygulanıp uygulanmayacağı, ilgili somut olayın özelliklerine göre değerlendirilmesi gerekmektedir. Hakkaniyete uygun bir çözüm elde etmek için yargı ve hakemlik kararlarında oransallık ve kapatmama prensiplerine olayın özelliklerine göre başvurulduğunu yine de görmekteyiz.

2. Doğu Akdeniz'e Kıyıdaş Devletlerin MEB Sınırlandırma Uygulamaları

Doğu Akdeniz havzasında bulunan ülkeleri sıraladığımızda Türkiye, KKTC, Yunanistan, GKRY, Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin, Birleşik Krallık ve Mısır'ın yer aldığını görmekteyiz. Bu ülkelerden Yunanistan ve GKRY'nin Türkiye ve KKTC hariç diğer kıyıdaş ülkelerle deniz alanları ile ilgili hukuka aykırı uygulamaları ve bu devletlerle MEB sınırlandırma anlaşmaları yapmaları bölgede deniz hukuku ihtilaflarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. GKRY, tüm kıyıdaş devletlerle anlaşmaya gitmeden tek taraflı olarak MEB sınırlarını ilan etmekte ve ikili antlaşmalar yoluyla da işbirlikleri yapmaktadır.²⁴ Sorun, Doğu Akdeniz'deki devletlerin deniz yetki alanlarının sınırlarının çakışmasından, yani Türkiye'nin ilan ettiği ruhsat sahalarının bir kısmının GKRY'nin ilan ettiği ruhsat sahalarıyla çakışmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye, GKRY'nin diğer kıyıdaş devletlerle imzaladığı sınırlandırma anlaşmalarının hukuka aykırı olduğunu savunmaktadır. GKRY'nin bu politikalarını anlamak için kıyıdaş devletlerle deniz alanları ile ilgili sınırlandırma uygulamalarını teker teker incelemeye başlayalım.

GKRY, Doğu Akdeniz'deki yetki alanlarında çıkacak herhangi bir uyuşmazlıkta bütün Kıbrıs adasını temsil eden tek ve meşru devlet olarak kendisini görmekte beraber, kıyıdaş ülkelerle kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge sınırlandırmaları yapma ve bu bölgeler içerisinde petrol ve doğalgaz rezervlerini araştırma ve işletmeye hakkı bulunduğunu da ifade etmektedir. GKRY'nin kıyıdaş diğer devletlerle yaptığı sınırlandırma anlaşmalarına konu olan münhasır ekonomik bölge sınırlarını uluslararası hukuk kurallarına göre çizdiğini ve sınırların üçüncü tarafların haklarına saygı çerçevesinde oluşturduğunu savunmaktadır.²⁵ Türkiye'nin kıyılarına bitişik ya da karşılıklı olmayan kıyıları arasında yapılan bir sınırlandırmaya müdahale hakkının olmadığını, Türkiye'nin bu sınırın hakkaniyete uygun bir antlaşma ile

²³ Acer, Doğu Akdeniz'de, 90-91.

²⁴ Ece, Doğu Akdeniz'de, 90.

²⁵ Başeren, Doğu Akdeniz, 142-146.

çizilmesini savunurken uluslararası hukuka uygun olması yükümlülüğünü göz ardı ettiğini ve GKRY'nin kendi ulusal düzenlemelerinin BM'ye beyan edilmesinin kendilerine hak kazandırdığını ifade etmektedir.

Türkiye'nin çeşitli girişimlerine rağmen GKRY, Doğu Akdeniz'de sınırlandırma politikalarını uygulamak için 17 Şubat 2003 tarihinde Mısır'la deniz yetki alanlarının paylaşımı konusunda MEB sınırlandırması ile ilgili bir antlaşma imzalamıştır. GKRY, 2006 yılı başlarında merkezi Norveç'te bulunan Petroleum Geo-Services (PGS) adlı şirketle bölgedeki petrol rezervlerinin araştırılması konusunda bir antlaşma imzalamış ve bu çerçevede Kıbrıs'ın güneyinden Mısır'a kadar uzanan deniz bölgesinde yer altı rezervlerinin tespit edilmesi çalışmalarına başlanmıştır. GKRY bu arada, araştırma sonuçlarının değerlendirilmesi ve hükümete bir rapor sunulması konusunda, Fransız Devlet Petrol Enstitüsü (IFP)'nün yan şirketi olan Beicip-Franlap ile bir antlaşma da imzalamıştır. GKRY, 17 Ocak 2007'de ise Lübnan ile MEB sınırlandırılmasına ilişkin bir anlaşmayı daha imzalamıştır. GKRY, İsrail'le benzer MEB sınırlandırma anlaşması daha imzalayarak petrol ve doğalgaz sondaj çalışmalarına hız verme amacını gütmüştür.²⁶ Görüldüğü gibi, GKRY'nin kendi lehine istifade edip tek taraflı uygulamaları ile inisiyatifi ele geçirme gayretleri, bölgeyi yakın gelecekte adeta bir sorunlar denizi haline sürüklemektedir.

Yunanistan, Doğu Akdeniz bölgesinde deniz alanlarının sınırlandırılmasının kıyıları karşılıklı devletler arasında ve uluslararası hukuk kurallarına uygun olarak eşit uzaklık metodu (ortay hat) esasında yapılması gerektiğini savunmaktadır. Yunanistan, Girit, Kaşot, Çoban, Rodos ve Meis adalarının güney kıyıları ile Mısır'ın kuzey kıyıları arasında bir sınırlandırma yaparak, güneyde kalacak geniş deniz alanlarında hem kıta sahanlığı ve hem de MEB elde etmeyi planlamaktadır. Böylece, ortay hat metodu ile Türkiye'yi Rodos ve Meis Adaları ile Anadolu kıyıları arasında çizilecek ortay hatların kuzeyine sıkıştırmaya çalışmaktadır. Diğer yandan, Yunanistan, Türkiye ile kıta sahanlığı sınırını Anadolu ile Rodos ve Meis Adaları arasından geçen ortay hatlar ile çizerek bu adaların güneyinde kalan Akdeniz'deki kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge alanlarını Mısır ve GKRY ile Anadolu arasından geçen ortay hat ile çizerek kıta sahanlığı ve MEB'leri Mısır ve Yunanistan ile sınırlandırmak istemektedir.²⁷

Doğu Akdeniz'e kıyıdaş devletlerden bir diğeri Mısır'dır. Mısır, BMDHS'ye taraf bir ülkedir. Sözleşme'yi onaylarken de Doğu Akdeniz'de karasularının ötesinde kendisine verilen

²⁶ Başeren, Doğu Akdeniz, 158.

²⁷ Başeren, Doğu Akdeniz, 169-170.

MEB'e ilişkin haklarını kullanacağını, bölgedeki haklarını kullanıp yükümlülüklerini yerine getirirken diğer kıyıdaş devletlerin hak ve yükümlülüklerine gereken saygıyı göstereceğini ve MEB'in sınırlarını Sözleşme'de koyulan kurallara göre belirleyeceğini beyan etmiştir. Mısır, daha önce belirtildiği üzere, GKRY ile 17 Şubat 2003 tarihinde MEB sınırlandırmasına dair bir antlaşma imzalamıştır. Mısır, müzakere açısından tanınan tek bir Kıbrıs (GKRY) olduğunu ve bir devlet olarak GKRY'yi muhatap alacağını bildirmiştir.²⁸ Kıbrıs adası ile Mısır arasında bir sınırlandırmanın yapılması gerektiğini, sınırlandırma anlaşması imzalayacak diğer devlet/lerin uluslararası alanda tanınan bir devlet olmasının uygun düşeceğini, bu anlaşmanın teknik bir sözleşme olduğunu ve bir siyasi bir yönünün bulunmadığını, mevcut Kıbrıs sorununa müdahil olma gibi bir niyetlerinin bulunmadığını, Mısır'ın bütün kıyıdaş ülkelerle benzer anlaşmalar gerçekleştirme arzusunda bulunduğunu dile getirmiştir.

GKRY, MEB sınırlandırma girişimlerini Lübnan'la da geliştirmiştir. Doğu Akdeniz'de deniz alanlarının sınırlandırılması ile ilgili müzakereler çerçevesinde Lübnan ile GKRY arasında 6 Ekim 2006 tarihinde İşbirliği Memorandumu imzalamıştır. 17 Ocak 2007 tarihinde ise GKRY ile Lübnan arasında bir sınırlandırma anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, yapılacak sınırlandırma her noktası tarafların esas hatları üzerindeki en yakın noktalardan eşit uzaklık olan ortay hat esas alınarak çizilmiştir. Lübnan'ın GKRY ile uzlaşmasının birden çok nedeni bulunmaktadır: Lübnan da Mısır gibi Doğu Akdeniz'deki petrol gelirlerinden mümkün olan en yüksek oranda pay almak istemektedir. GKRY ile İsrail'in münhasır ekonomik bölgesinin belirlenmesi, doğrudan İsrail-Lübnan deniz sınırını etkileyeceği için Lübnan önce davranarak İsrail'e karşı bir politika da gütmektedir. Ayrıca, GKRY'yi tam anlamıyla egemen bir devlet olarak kabul etmekte ve imzaladığı anlaşmayla ne Kıbrıs Türklerinin ve ne de Türkiye'nin haklarını ihlal ettiğine inanmaktadır.²⁹ Lübnan, GKRY'nin kararlı bir şekilde hareket ettiğini göz önünde bulundurarak iki ülke arasında bir MEB sınırlandırılması yapılmadığı takdirde GKRY'nin Lübnan'ın olası deniz alanlarında petrol arama çalışmaları yapabileceği endişesini taşımış ve anlaşmanın bir an önce imzalanmasının kendi çıkarına olduğunu düşünmüştür.

GKRY, Doğu Akdeniz'de hidrokarbon rezervlerini paylaşmak için İsrail'le de bir antlaşma imzalamıştır. KKTC'nin yine yok sayıldığı anlaşmayla Doğu Akdeniz'de deniz yetki sınırları belirlenmiştir. GKRY, tek yanlı ilan ettiği MEB içinde 100 yıl yetecek kadar

²⁸ Kütükçü ve Kaya, Uluslararası Deniz Hukuku, 90-91.

²⁹ Başeren, Doğu Akdeniz, 151-154.

doğalgaz rezervi bulunduğunu iddia etmektedir. Rumlar, GKRY ile İsrail arasında imzalanan Doğu Akdeniz’de denizdeki münhasır ekonomik bölge sınırlarını belirleme antlaşmasının, daha önce Mısır ve Lübnan’la imzaladığı MEB sınırlandırmasını tamamladığına inanmaktadır. GKRY’nin Kıbrıs Adası’nın etrafındaki petrol kaynaklarından yararlanabilme arzusu yanında, Gazze’ye yardım götüren gemiler (Mavi Marmara Saldırısı) nedeniyle Türkiye ile İsrail arasında çıkan sorun başta olmak üzere,³⁰ Türkiye ile İsrail arasındaki soğuk rüzgarların esmesinden sonra Türkiye aleyhine Rum kartını devreye sokması hiç şaşırtıcı olmamıştır. Türkiye’yi gerginlik ortamına alabileceği mesajı veren İsrail, ilk eylemini Kıbrıs üzerinden başlatarak Türkiye ile gerginliği daha da artırma yoluna gitmektedir.

2009 ve 2010 yıllarında İsrail açıklarında keşfedilen *Tamar* ve *Leviathan*’da zengin doğalgaz rezervlerinden sonra Doğu Akdeniz’in enerji haritası da önemli ölçüde değişmiştir³¹. İsrail açıklarındaki bu doğalgaz keşiflerinin ardından GKRY’nin tek tarafı olarak ilan ettiği MEB *Afrodite* sahasını 2011 yılında keşfetmiş, bu bölgedeki en büyük doğalgaz rezervini ise 2015 yılında Mısır, *Zohr* bölgesinde ortaya çıkarmıştır. Gazze Şeridi, İsrail ve Kıbrıs açıklarında Haziran 1999 - Ağustos 2012 tarihleri arasında keşfedilen toplam 12 sahada doğalgaz miktarı ortalama 1,1 trilyon metreküpü geçtiği ve bu miktarın Azerbaycan’ın ispatlanmış doğalgaz rezervlerine karşılık geldiği iddia edilmektedir.³² Esasen İsrail’in ilgili bölgede enerji arama çalışmaları çok erken bir dönemde başlamıştır. GKRY ile Doğu Akdeniz’de birlikte yürüttüğü sondaj çalışmalarına Kıbrıs’ta askeri üs edinme politikası eklendiğinde de bölgedeki amacının yeni bir askeri yapılanma olduğu ortaya çıkmaktadır.³³ İsrail’in gerçekleştirdiği faaliyetlerin bir başka nedeni de Filistin’in MEB’ine el koyma girişimidir.³⁴ Gazze’nin kuzeybatısındaki *Mari-B* bölgesinde bulunan hidrokarbon kaynakların yaklaşık %60’ı Filistin’e aittir. Filistin’e ait doğalgaz bölgesine el koyması ve Gazze’nin MEB’i üzerinde İsrail’in egemenliğinin tek tarafı olarak herkese kabul ettirme girişimi de uluslararası hukuka aykırı bir tutumdur.

Doğu Akdeniz’de yer alan bir diğer devlet Suriye’dir. Suriye ile GKRY arasında 2001 yılında yapılan görüşmeler sonrasında iki ülke arasında kıta sahanlığı ve MEB

³⁰ Kütükçü ve Kaya, Uluslararası Deniz Hukuku, 91.

³¹ Nazlı Üstün, Doğu Akdeniz’de Enerji Politikaları ve Kıbrıs Müzakerelerine Etkisi, Konya Ticaret Odası Araştırma Raporu, 2016, 2-3.

³² Doğu Akdeniz’de Yeni Düzen Arayışında Enerjinin Önemi, (Erişim Tarihi: 01.09.2018),

<https://haberkibris.com/dogu-akdenizde-yeni-duzen-arayisinda-enerjinin-onemi-2012-10-27.html>

³³ Fatma Taşdemir, “Kıbrıs Adası Açıklarında Petrol ve Doğalgaz Arama Faaliyetleri Kapsamında Ortaya Çıkan Krizin Hukuki, Ekonomik ve Siyasi Boyutları”, Ankara Strateji Enstitüsü, 2012, 10.

³⁴ “Kafa Kafaya Verip Doğu Akdeniz’i Paylaştılar” (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018),

<http://www.cnnurk.com/2010/dunya/12/17/kafa.kafaya.verip.dogu.akdenizi.paylastilar/599862.0/index.html>

sınırlandırılmasına ilişkin bir antlaşma imzalanması gündeme gelmiş, fakat söz konusu antlaşmanın imzalanması bugüne kadar gerçekleşmemiştir. Diğer taraftan, Kıbrıs adasında Akrotiri ve Dikelya adı altında iki adet İngiliz üssü de bulunmaktadır. Bu yüzden Birleşik Krallığın konuya ilgisiz kalması beklenmemelidir. Yunan basınında İngiltere'nin Kıbrıs'taki askeri üsleri vasıtasıyla Akdeniz'deki petrol ve doğalgazdan hak isteyebileceğine, Kıbrıs ve Yunanistan'ın münhasır ekonomik bölgesinin belirlenmesinde söz sahibi olduğuna ilişkin yorumlar yapılmaktadır. Daha da önemlisi Kıbrıs'taki diplomatik kaynakların "Londra'nın petrol ve doğalgazdan pay almak üzere Kıbrıs'taki üsleri için egemen haklarını talep etmeyi düşündüğünü" bildirdiği yazılmıştır. Basında çıkan bu haberlere rağmen, İngiltere bölgede varlığı söz konusu olan petrol ile ilgilenmediğini bildirmiştir. İngiltere'nin bu konudaki nihai tutumunu hidrokarbon rezervlerinin büyüklüğünün belirleyeceğini düşünmek daha doğru görünmektedir.³⁵

Doğu Akdeniz havzasında bulunan diğer bir devlet de Türkiye'dir. Türkiye, BMDHS'ye taraf değildir. Ayrıca, Türk hukukunda kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge ile ilgili bir düzenleme bulunmamaktadır. Karasuları genişliği ile ilgili ulusal düzenlemeleri de karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Örneğin, Türkiye'nin karasularının genişliği Ege Denizi'nde 6 mil, Akdeniz ve Karadeniz'de 12 mildir. Türkiye, Doğu Akdeniz'de cereyan eden girişimlere karşın Kıbrıs adasının etrafındaki deniz alanlarında hak ve yetkilerinin olduğunu, GKRY ile Mısır arasında sınırlandırma yapılan deniz alanlarına kıyası olduğunu ve *ab initio* ve *ipso facto* hukuki egemen hakları olduğunu dile getirmiştir. Bu hak ve yükümlülükler de kendisini ilgilendirdiği için GKRY'nin kıyıdaş ülkelerle yaptığı sınırlandırma antlaşmalarına itiraz etme hakkının bulunduğunu, Doğu Akdeniz gibi yarı-kapalı bir denize kıyıdaş devletlerin hem haklarını kullanırken ve hem de yükümlülükleri yerine getirirken aralarında işbirliği yapması gerektiğini ifade etmiştir.³⁶ MEB ve kıta sahanlığı gibi sınırlandırmaların bölgedeki devletler arasında hakkaniyet prensipleri temelinde ve antlaşmalarla gerçekleştirilmesinin gerektiğini, Kıbrıs'ta tüm adayı temsil edecek henüz bir otorite bulunmadığını ve GKRY'nin yaptığı sınırlandırma anlaşmaları ve çıkardığı yasaların hukuken bir hükmü olmadığını savunmuştur.

Türkiye, GKRY ile Mısır, Lübnan ve İsrail arasında imzalanan Doğu Akdeniz'de münhasır ekonomik bölgelerin belirlenmesine ilişkin anlaşmaların Kıbrıs sorununun çözümüne bir katkı sağlamayacağını düşünmekte ve bölge ülkelerinden tek yanlı girişimlere

³⁵ Başeren, Doğu Akdeniz, 154-155.

³⁶ Başeren, Doğu Akdeniz, 156-157.

destek vermemesini beklemektedir. Zira, böyle bir anlaşmanın Kıbrıs sorununa kısmi yansımaları olmakla beraber, Kıbrıs adasındaki istikrara katkı sağlamadığı gibi, mevcut ihtilaflara yenilerinin eklenmesine yol açmakta ve Kıbrıs sorununa çözüm bulununcaya kadar böyle bir girişimden kaçınılması gerekmektedir. Ayrıca, Kıbrıs Türklerinin meşru hak ve çıkarlarına zarar veren, Kıbrıs Türk tarafının iradesini göz ardı eden tek yanlı girişimler, adada devam eden çözüm görüşmelerine zarar vermekle beraber bu tür bir anlaşmanın yaratacağı olumsuzluklar dikkat çekmektedir.³⁷ Türkiye, Kıbrıs adasının doğal kaynaklarının her iki tarafa adil bir biçimde dağıtılmasını ve GKRY'nin tek taraflı fiili girişimlerinin bölgedeki barış ve güvenliğe katkı sağlamadığını da ifade etmektedir.

Son olarak, henüz bir devlet olarak tanınmayan KKTC'nin uygulamaları ve görüşlerine yer vermek gerekmektedir. KKTC'nin karasuları genişliği 12 mildir. Karasularının ötesinde kıta kenarının dış sınırına kadar uzanan ve kıta kenarının dış sınırının 200 mile kadar uzanmadığı yerlerde karasularının ölçülmeye başlandığı esas hatlardan itibaren 200 mile kadar uzanan su altı alanlarını deniz yatağı ve toprak altlarını kıta sahanlığı olarak kabul eden deniz yetki alanları kanunu bulunmaktadır. KKTC, Kıbrıs adasının MEB'inin ve kıta sahanlığının henüz bütün kıyıdaş devletler tarafından sınırlandırılmadığını, her şeyden önce bu sınırlandırmanın uluslararası hukuka uygun olarak Türkiye dahil bölgede olan tüm devletlerle ve anlaşmalarla gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yapılacak sınırlandırmanın öncelikle KKTC ile anlaşmaya varılmadan mümkün olmayacağını, GKRY'nin tek başına sınırlandırma antlaşması yapma yetkisi bulunmadığını ve KKTC ile birlikte hareket etmesi gerektiğini de söylemiştir.³⁸ Aksi halde, KKTC'nin haklarını savunacağını, GKRY'nin bölgede yeni bir kriz kaynağı olabilecek sorumsuz davranışlar içine girmemesi gerektiğini ve ilgili devletlerin hukuka aykırı fiillere izin vermemesini beyan etmiştir.

KKTC, Kıbrıs Adası'nın münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığının sınırlandırmasının uluslararası hukuka bir biçimde Türkiye dahil Doğu Akdeniz'de ilgili tüm ülkelerle karşılıklı anlaşmalarla uygulanması gerektiğinin yanında GKRY'nin MEB sınırlandırma antlaşması akdetme yetkisinin bulunmadığını, Kıbrıs Türk ve Rum halklarının Kıbrıs'ın kara ve deniz alanlarındaki hidrokarbon kaynakları üzerinde eşit haklara sahip olduğunu, Kıbrıs'ın hassas deniz alanları sınırlandırması sorununun BM gözetimindeki yürütülen görüşmelerle siyasi bir çözüme ulaşıldıktan sonra karara bağlanması gerektiğini de

³⁷ Başeren, Doğu Akdeniz, 160-161.

³⁸ Başeren, Doğu Akdeniz, 161-165.

vurgulamıştır.³⁹ Dönemin KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş, GKRY'nin temaslarda bulunduğu uluslararası petrol arama şirketlerinin yetkililerine ve yabancı temsilcilere Doğu Akdeniz'de hidrokarbon kaynakları bulunması halinde KKTC'nin %50 oranında pay alması gerektiğini bildirmiştir.⁴⁰ Denktaş, GKRY'nin tek başına ve ayrı ayrı Türkiye ve KKTC hariç Mısır, Lübnan, İsrail gibi kıyıdaş ülkelerle yaptığı anlaşmalara itiraz hakkının bulunduğunu ve bu konudaki itirazlarını yazılı olarak bu ülkelere ileterek Kıbrıslı Türklerin haklarından vazgeçmeyeceklerini de söylemiştir.

4. Uluslararası Sözleşmeler ve Yargı Kararları Işığında Doğu Akdeniz Uyuşmazlığı

Dünya ticaretinin önemli geçiş güzergahlarından birisi olan Doğu Akdeniz bölgesinde deniz alanlarını sınırlandırma konusunda uyuşmazlıklar bulunmakta ve çalışmamızın esas konusunu oluşturmaktadır. Bu bölgede uyuşmazlıklar çıkmasının en temel sebebi, GKRY'nin münhasır ekonomik bölge ilan etmesi ve Türkiye ile KKTC haricinde diğer kıyıdaş devletlerle münhasır ekonomik bölge deniz yetki alanında sınırlandırma anlaşmaları imzalamasıdır. Çünkü, GKRY tarafından ilan edilen MEB ve diğer ülkelerle imzaladığı anlaşmalarda belirtilen bölgeler ile Türkiye ve KKTC'nin ileride ilan edeceği zamanda ortaya çıkabilecek MEB'lerin bir kısmı çakışmaktadır. Sınırlandırmada ileride yaşanacak bu tür çakışmaları önlemek için uluslararası hukuka uygun ve hakkaniyet prensiplerince uygulanması gereken kurallar belirlenmelidir.

Başlangıçta, uluslararası sözleşme hükümleri, yargı ve hakemlik kararları ile formüle edilen deniz alanlarını sınırlandırma prensiplerinin daha çok genel ilkelerden oluştuğunu belirtmekte fayda vardır. Bu nedenle, şimdi mevcut olan veya gelecekte ortaya çıkacak bir sınırlandırma uyuşmazlığına doğrudan uygulanabilecek belli başlı bazı prensipler söz konusu değildir. Her sınırlandırma, konumuz itibarıyla da Doğu Akdeniz deniz yetki alanlarının sınırlandırılması, sınırlandırma esnasında dikkate alınmasını gerektiren kendine özgü durumları/ilgili unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Doğu Akdeniz'de çizilecek olan sınırların yerini kesin olarak belirleyecek olmasa da, özel durumları/ilgili unsurları bu güne kadar ortaya çıkan uluslararası yargı kararları ve devletlerin uygulamalarında incelemek en uygun yol olacaktır. Böylelikle, uluslararası sözleşmelerin “genel” nitelikte olarak belirlediği sınırlandırma prensiplerinin bu bölgede yapılacak sınırlandırmada nasıl uygulanması gerektiği de ortaya çıkmış olacaktır.⁴¹

³⁹ Doğru, Hidrokarbon Kaynakları, 517.

⁴⁰ Başeren, Doğu Akdeniz, 162.

⁴¹ Doğru, Hidrokarbon Kaynakları, 519-520.

Uluslararası hukuk kurallara uygun sınırlandırmalarda Uluslararası Adalet Divanı (UAD) ve hakemlik mahkemeleri, hakkaniyet prensipleri ve özel durumları/ilgili unsurları sınırlandırma süreciyle doğrudan ilgili görerek, deniz alanlarının sınırlandırılmasına uygulanabilir olarak yorumlamıştır. Kıta sahanlığı ile ilgili ilk dava olan 1969 Kuzey Denizi Davası'nda UAD, sınırlandırmanın örf ve adet hukukuna göre, hakkaniyet prensiplerine uygun bir şekilde ve bütün ilgili unsurlar dikkate alınarak "anlaşma" ile yapılacağını ifade etmiştir. Hem UAD ve hem de hakemlik mahkemelerinin kararları, deniz alanlarının sınırlandırılmasında iki aşamalı bir sınırlandırma sürecinin hayata geçirilmesine yönelik bir eğilim olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede, ilk aşamada karşılıklı kıyıları arasında "geçici" ortay hat (eşit uzaklık ilkesi) çizilmekte; ikinci aşamada da sonucun hakkaniyete uygunluğu özel durumlar/ilgili unsurların varlığı ışığında test edilmektedir.⁴² İngiltere - Fransa Kıta Sahanlığı Davası'nda da kararın temel kuralı olarak hakkaniyet prensipleri benimsenmiş ve coğrafyanın özel yapısı nedeni ile değişik bölgelerde farklı metotların uygulanması gerektiği belirtilmiştir.

Devletlerin uygulamalarına bakıldığında çoğunlukla somut olaya göre farklılıklar gösterdiğini görmekteyiz. Burada tarafların uyuşmazlığı hakkaniyete uygun bir duruma kavuşturmak üzere anlaştıkları müddetçe sınırlandırmada bir sınırlamanın söz konusu olmadığı görülmektedir. Bu nedenle, deniz alanlarının sınırlandırılmasına ilişkin mümkün olan bütün seçenekleri ve tüm metotları değerlendirmek mümkün değildir. Bununla birlikte, bazı devletler ortay hat metodunu kullanmıştır. Bunu uygulayan devletler, önce ortay hat metodu ile başlayıp, ilgili unsurlara göre bu hattın üzerinde düzeltmeler yapmışlardır. Bazı son dönem anlaşmalarda ise, 1990 tarihli Belçika - Fransa Karasuları ve Kıta Sahanlığı Sınırları Anlaşmasında olduğu gibi, tarafların hakkaniyete uygun çözüm arzularına atıf yapılmıştır. Bütün bu sözleşme hükümleri ve uluslararası yargı kararları ile devlet uygulamalarının da gösterdiği üzere, deniz alanlarının sınırlandırılması konusunda uluslararası hukuk belirli bir metodu öngörmemekte, fakat bunun yerine sınırlandırma işleminde tüm özel durumlar/ilgili unsurların dikkate alınarak hakkaniyet prensiplerince yapılması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁴³

Doğu Akdeniz'deki münhasır ekonomik bölge sınırlandırması da uluslararası hukuk kuralları esas alınarak hakkaniyete uygun bir çözüm öngördüğü sürece uygulanmalıdır.⁴⁴

⁴² Doğru, Hidrokarbon Kaynakları, 521-522.

⁴³ Doğru, Hidrokarbon Kaynakları, 523-524; Jonathan I. Charney, "The Delimitation of Ocean Boundaries", Ocean Development and International Law, The Journal of Marine Affairs, 18 (5), 1987, 507.

⁴⁴ Ece, Doğu Akdeniz'de, 89.

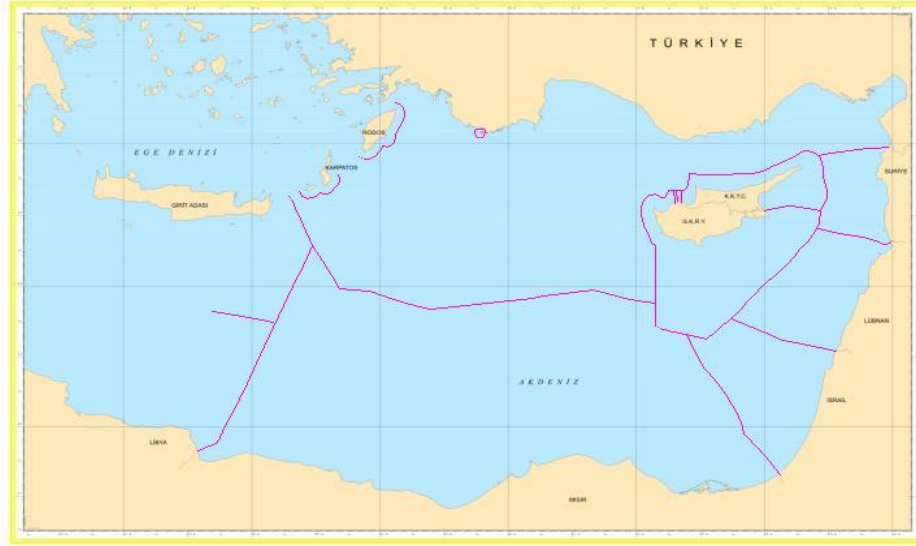
Şöyle ki, her durumda sınırlandırmayı hakkaniyete uygun hale getiren bir metot bulunmamaktadır. Bu yüzden, önce ortay hatların çizilmesini, sonra hakkaniyete uygun hale getirilecek şekilde tadil edilmesini öngören metot ağırlık kazanmaktadır. Bu metot esas alındığı takdirde başlangıç aşamasını Anadolu'nun ilgili kıyıları ile Mısır ve Kıbrıs Adası'nın kıyıları arasında çizilecek ortay hatlar oluşturacaktır. Türkiye'nin ilgili sınırlandırma sahasına bakan kıyıları, Antalya Gazipaşa'dan Muğla Deveboynu Burnu'na kadar uzanmaktadır. Bu kıyıların profil uzunluğu 294 deniz milidir. Buna karşılık, GKRY'nin batı kıyılarının profil uzunluğu ise 28 mildir. Türkiye'nin nispeten 10 kat daha uzun kıyılarının ve açık deniz alanlarına azami erişiminin kesilmemesi için (kapatmama ilkesi) Türkiye ile GKRY'nin kıyıları arasında çizilecek ortay hattın Türkiye sahillerinin önünü açacak bir şekilde doğuya doğru çekilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin Kıbrıs'ın batı sahillerine bakarak daha uzun olan güney sahillerinin etkisinin kesilmemesi için Kıbrıs'ın daha kısa olan batı sahillerine etki tanınmaması gerekmektedir.⁴⁵

Lojistik ve coğrafi çıkarları dikkate alındığında Türkiye'nin de kendisine göre tanımladığı, henüz ilan etmediği 200 mil alan içerisinde münhasır ekonomik bölgesi vardır. Türkiye bunu tanımlayıp, haritasını da çizmiştir. Ancak, doğalgazın yoğun olarak çıkarılacağı ilk 12'inci parsel, İsrail bölgesindedir. Bu dikkate alındığında münhasır ekonomik bölgelerin sınırlarının bu alanda kıyısı bulunan diğer ülkelerin alanları ile iç içe geçtiği görülür. Örneğin, kıyı şeridi en uzun ülke Türkiye'nin münhasır ekonomik bölgesinin 200 mil uzunluğu ve aynı şekilde Mısır'ın 200 mil kıyı şeridindeki münhasır ekonomik bölgesi ile iç içe geçmiştir. Buna bağlı olarak Lübnan, Suriye ve İsrail'in de münhasır ekonomik bölgelerinin birbiri içerisine geçtiği dikkate alındığında aslında bir anlaşmazlık ortaya çıkmaktadır. Türkiye, bölgede en uzun sahil şeridinde sahip bir ülkedir. Doğu Akdeniz'de başka bir egemen gücün gelip arama faaliyetleri, sondaj araştırmaları veya başka amaçlarla bir fırkateyn göndermesi bile Türkiye'yi rahatsız edecektir. Bu tür faaliyetleri devletler kendi aralarında yapabilirler, fakat bunların uluslararası hukuk açısından meşruluğu tartışma konusudur.

Türk Deniz Araştırmaları Vakfı (TÜDAV) tarafından yayınlanan haritaya bakıldığında, Doğu Akdeniz'e kıyısı bulunan her bir devlet veya hükümet adına hakkaniyet prensipleri temelinde deniz yetki alanı sınırlandırması çizilmiş olduğu görülmektedir. Bunun gerçekleşebilmesi için Doğu Akdeniz'de ortay hat (eşit uzaklık) metodunun değiştirilerek,

⁴⁵ Sertaç Hami Başeren, Doğu Akdeniz'de İş İştin Geçmeden (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2018), http://www.tudav.org/index.php?option=com_content&view=article&id=95%3Adou-akdeniz-serhat-h-baeren&catid=40%3Amuenhasr-ekonomik-boelge&Itemid=54&lang=tr

hakkaniyet prensiplerinin temel alındığı özellikle coğrafi durumlar olmak üzere özel durumlar/ilgili unsurlar dikkate alınmalıdır.

Harita 1: Muhtemel Doğu Akdeniz Münhasır Ekonomik Bölge Haritası

Sınırlandırmanın belirli bir hukuksal çerçeveye içerisinde, çoğunluğu coğrafi unsurlardan oluşan ve yukarıda özetlenen ilgili unsurların dikkate alınarak yapıldığı ve bu çerçeveye göre coğrafi unsurların sınırlandırma çizgisini belirlediği, diğer ilgili unsurların (coğrafi olmayan) ise, hakkaniyet sağlanması açısından bu sınır üzerinde kısmi etkiler sağladıkları bilinmektedir. Bu bakımdan, Doğu Akdeniz'deki sınırlandırmada coğrafyanın üstünlüğünün olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Coğrafyanın işaret ettiği husus ise kıyılarıdır. Sınır çizgisinin yerinin ve güzergahının belirlenmesinde kıyıların durumu ve şeridin uzunluğu da önem taşımaktadır. Bu bölgedeki sınırlandırmada önem taşıyan bir başka konu, adaların varlığıdır. Özellikle, burada bulunan Yunanistan'a ait adalar ve tek başına bir ada olarak da Kıbrıs'ın durumu önem arz etmektedir. Bu yüzden, sınırlandırmada sınır çizgisi belirlenirken bunlar hesaba katılmalıdır.⁴⁶ Çünkü, deniz yetki alanlarının sınırlandırma sorunlarında en baştan beri ilgili unsurlar olarak değerlendirilen etkenlerin başında adalar gelmektedir.

Sınırlandırmada uygulanacak prensipler ve uygulamaya yönelik daha somut sınırlandırma metotları çerçevesinde Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanlarının komşu ülkelerle sınırlandırılmasında başlangıç sınırının coğrafi unsurların belirlediği sınır

⁴⁶ Doğru, Hidrokarbon Kaynakları, 541.

olması gerektiği çok açıktır. Sınırlandırma sürecinin sonraki aşamasında ise başlangıç sınırının diğer ilgili unsurlar temelinde değerlendirildiğinde hakkaniyete uygun olup olmadığı gözden geçirilerek ve sınır üzerinde belirli ölçüde değişiklikler yapılmasının gerekli olup olmadığı da ortaya çıkacaktır. Sınırlandırma işlemi coğrafi açıdan birbirlerinden oldukça farklı olan bölgeler ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir. Coğrafya açısından farklı bölgelerin ayrı ayrı ele alınması, yargı ve hakemlik kararlarında kabul edilip uygulanmış bir yöntemdir. Böylelikle, özellikle coğrafi unsurların hakkaniyet açısından hak ettikleri değeri görmeleri ve her bölgenin kendine özgü coğrafi özelliklerine uygun bir biçimde sınırlandırılması mümkün olmaktadır.⁴⁷

GKRY ve anlaşma yaptığı Mısır, Lübnan, İsrail ve Yunanistan'la birlikte Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanlarını Rodos, Meis ve Kıbrıs adaları ile Anadolu ortay hattının kuzeyine hapseden ve geriye kalan deniz alanlarını Yunanistan'ın Girit, Kaşot, Çoban, Rodos ve Meis adalarının güney sınırları, Mısır ve GKRY'nin batı kıyıları arasında sınırlandıran bir anlayış uluslararası hukuka aykırı bir davranıştır. Kıta sahanlığı veya MEB sınırlandırması hakkaniyet ilkelerine uygun yapılması gerektiğine göre, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de doğu batı yönünde uzanan kıyılarının açık denize azami erişiminin engellenmemesi gerektiğinden, Kıbrıs adasının kısa batı sahillerine kara suları dışında kıta sahanlığı ve MEB verilmemelidir. Türkiye ile GKRY arasında kıta sahanlığı sınırı 32° 16' 18" Doğu meridyeni ve GKRY kara sularının dış sınırını takip etmelidir. Ayrıca, coğrafi formasyonun ada tanımına uygun olması ile sahip olacağı deniz alanları arasında doğrudan bir ilişki olmadığı için coğrafi konumları itibarıyla ters taraftaki Yunan adalarına karasuları dışında bir kıta sahanlığı veya MEB tanınmaması gerekir. Buna karşılık, Akdeniz'e hakim olan Mısır kıyıları ile Türkiye'nin kıyıları arasındaki ortay hat iki ülke arasındaki kıta sahanlığı ve MEB sınırını oluşturmaktadır.⁴⁸

Devletler arasında meydana gelen deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasıyla ilgili ihtilaflar, hakkaniyet prensipleriyle değerlendirilmesi gereken ve aslında egemenlikle ilgili sorunlardır. Genellikle karşılıklı veya kıyıları bitişik olan devletler arasında cereyan eden sınırlandırma uyuşmazlıkları, ister tarafların aralarında yapacakları müzakereler yolu ile isterse üçüncü bir tarafa havale edilerek çözülsün, uluslararası deniz hukukunun söz konusu deniz alanı ile ilgili kuralları olayın çözümünde önemli roller oynamaktadır. Deniz alanlarının sınırlandırılması sürecinde özellikle coğrafi unsurlara öncelik taşıyan hakkaniyet prensipleri,

⁴⁷ Acer, Doğu Akdeniz'de, 91.

⁴⁸ Başeren, Doğu Akdeniz, 174-175.

Doğu Akdeniz’de Türkiye’yi deniz alanlarının sınırlandırılması meselesinde özellikle Kıbrıs Adası karşısında çok daha avantajlı konuma getirmektedir. Çünkü, Türkiye Kıbrıs Adası karşısında daha uzun bir kıyı şeridinde sahiptir. Öte yandan, coğrafya dışı ilgili faktörler de Türkiye’nin bu avantajlı konumunun hakkaniyete uygun olduğunu ayrıca destekler görünmektedir.⁴⁹

5. Sonuç

Doğu Akdeniz’in karmaşık fiziki ve siyasi coğrafyası, çatışan menfaatler ve bölgede bulunan zengin hidrokarbon kaynakları nedeniyle son zamanlarda önem kazanan MEB sınırlarının belirlenmesi işleminin öncelikle kıyıdaş devletler olan Türkiye, Suriye, Lübnan, İsrail, Mısır, Yunanistan, İngiltere, Filistin, KKTC ve GKRY’nin katılacağı çok taraflı bir anlaşma ile çözüme kavuşturulması hukuksal bir gerekliliktir. Kıyıdaş devletlerin tamamının katılımıyla Doğu Akdeniz’deki deniz yetki alanlarının paylaşımı pek mümkün görülmesi de, Türkiye’nin ileride ulaşılması gereken bir çözümün zeminini oluşturmaya hizmet etmek üzere bir an önce teknik verilerini hazırlaması ve hukuksal tezlerini belirgin hale getirmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir. Çünkü, Türkiye’nin muhtemel kıta sahanlığı ve MEB sınırlarını belirlemesi, Doğu Akdeniz’deki politikalarını ve uygulamalarını bu sınırlara göre yönlendirmesi açısından önem arz etmektedir. Doğu Akdeniz’de menfaatlerin korunması açısından deniz alanlarının sınırlandırılması ile ilgili T.C. Dışişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı arasında ortak bir stratejinin belirlenmesi gerekmektedir.

Doğu Akdeniz’deki paylaşım sorunu sadece hukuki bir mesele değildir. Bu konunun siyasi, ekonomik ve güvenlik boyutları da vardır. Uluslararası deniz hukuku kuralları çerçevesinde yapılacak sınırlandırma anlaşmalarının arkasında bölgede oluşturulacak dengeler içinde sahip olunması gereken güç önemlidir. Türkiye son dönemde bölgede oluşan dengeler içinde yalnız kalmıştır. Bu bakımdan Türkiye’nin aleyhine oluşan bölgedeki güç dengesini, İsrail ve Mısır gibi Doğu Akdeniz’deki deniz yetki alanlarının paylaşımı ile ilgili sorunlarda etkisi olabilecek devletlerle ilişkilerini gözden geçirerek, yeniden Türkiye lehine kurması faydalı olacaktır. Ortadoğu ve bu bağlamda Doğu Akdeniz’de oluşabilecek yeni ortamda başta hidrokarbon rezervleri olmak üzere, diğer kaynakların paylaşımını temin edecek kıta sahanlığı ve MEB’in sınırlandırılması, hakkaniyete uygun bir çözüme ulaşmak amacıyla uluslararası hukuka uygun olarak ve başta coğrafi unsurlar olmak üzere bütün özel durumlar dikkate alınarak anlaşma ile yapılması gerekmektedir. Bu durum ancak bölge politikalarında

⁴⁹ Acer, Doğu Akdeniz’de, 104.

Türkiye'nin ulusal çıkarlarına uygun yapılacak değişiklikler sonucunda tüm kıyıdaş ülkelerle kurulan iyi ilişkiler temelinde mümkün olacaktır.⁵⁰

Doğu Akdeniz'e kıyıdaş devletler arasında bir sınırlandırma antlaşması yapıldıktan sonra ne yapılmalıdır? Bu uyuşmazlığın sağlıklı bir şekilde çözüme kavuşturulup, bölgede rezervleri yüksek olduğu düşünülen petrol ve doğalgazın güvenlik içerisinde çıkarılması, işletilmesi ve pazarlanabilmesi ayrı bir ihtilaf da yaratabilir. *Leviathan* bölgesindeki doğalgazın 28 üyeli Avrupa Birliği'ne 30 yıl, Kıbrıs Cumhuriyeti ve İsrail'e 100 yıl yetecek bir kaynağa sahip olduğunu, Girit ve Kıbrıs arasındaki bölgeyi hesaba kattığımızda ise Avrupa'ya 50 yıl yetecek bir enerji kaynağının söz konusu olduğu iddia edilmektedir. Bu yüzden, Doğu Akdeniz'deki enerji uyuşmazlığı yeni çatışmalara neden olmadan bu kadar büyük nitelikte ekonomik çıkarın bir arada bulunduğu bölgenin İngiltere, Yunanistan, Türkiye, Kıbrıs, Lübnan, Suriye, İsrail, Filistin ve Mısır'a yeteceğini dikkate alıp, öncelikle Kıbrıs sorununu her iki tarafın da tezleri doğrultusunda ve adil bir şekilde çözümlenmek, sonrasında Kıbrıs'ın ekonomik kaynaklarını ilgili tüm kıyıdaş ülkelerin yararlanabileceği bir şekilde hakkaniyet prensipleri çerçevesinde paylaşmak gerekmektedir.

⁵⁰ Doğru, Hidrokarbon Kaynakları, 547-548.

Kaynakça

- Acer, Y., “Doğu Akdeniz’de Deniz Alanlarının Sınırlandırılması ve Türkiye”, Uluslararası Hukuk ve Politika, 1 (1), 2005, 83-104.
- Aksar, Y., Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II, Seçkin Yayıncılık, 4. Baskı, Ankara, 2017.
- Arıdemir, H., “Münhasır Ekonomik Bölge Tartışmaları Çerçevesinde Devletlerin Açık Denizlerdeki Hakları, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi”, 7 (2), 2018, 789-804.
- Başeren, S. H., “Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı”, SAREM, 8 (14), 2010, 130-165.
- Başeren, S. H., Doğu Akdeniz’de İş İştten Geçmeden (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2018), http://www.tudav.org/index.php?option=com_content&view=article&id=95%3Adou-akdeniz-serhat-h-baeren&catid=40%3Amuenhasr-ekonomik-boelge&Itemid=54&lang=tr
- Baykal, F. H., Devletler Hukukunda Münhasır Ekonomik Bölge Kavramı ve Hukuki Niteliği, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1987.
- BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, Erişim Tarihi: 15 Eylül 2016, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/denizhukuku.pdf
- Bozkurt, E., Türkiye’nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003.
- Brownlie, Ian, Principles of Public International Law, Oxford, 1995.
- Canyaş, H., Kocakuşak, S., Canyaş, F.O., “Doğu Akdeniz Güvenlik Mimarisi ve Küresel Güç İlişkileri Bakımından İsrail, Kıbrıs İlişkileri”, Amme İdaresi Dergisi, 46 (2), 2013, 111-128.
- Charney, J. I., “The Delimitation of Ocean Boundaries”, Ocean Development and International Law, The Journal of Marine Affairs, 18 (5), 1987.
- Davutoğlu, A., Stratejik Derinlik, 57. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2010.
- Doğru, S., “Hidrokarbon Kaynakları ve Uluslararası Hukuka Göre Bölgedeki Kıta Sahaneliği ve MEB Alanlarının Sınırlandırılması”, TBB Dergisi (119), 2015, 503-554.
- Doğu Akdeniz’de Yeni Düzen Arayışında Enerjinin Önemi, (Erişim Tarihi: 01.09.2018), <https://haberkibris.com/dogu-akdenizde-yeni-duzen-arayisinda-enerjinin-onemi-2012-10-27.html>
- Ece, J. N., “Doğu Akdeniz’de Münhasır Ekonomik Bölge: Sınırlandırma Antlaşmaları, Paydaşlar ve Stratejiler”, Journal of ETA Maritime Science, 5 (1), 2016, 81-94.
- Gökalp, İ., Kıyı Devletinin Münhasır Ekonomik Bölgedeki Uygulama Yetkisinin Kapsam ve Sınırları, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Gündüz, A., Milletlerarası Hukuk Temel Belgeler Örnek Kararlar, 5. Bası, Beta, İstanbul, 1998.
- “Kafa Kafaya Verip Doğu Akdeniz’i Paylaştılar” (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018), <http://www.cnnturk.com/2010/dunya/12/17/kafa.kafaya.verip.dogu.akdenizi.paylastilar/599862.0/index.html>
- Kuran, S., Uluslararası Deniz Hukuku, Beta, 2016.
- Kütükçü, M. A., Kaya, İ. S., “Uluslararası Deniz Hukuku Kapsamında Doğu Akdeniz’deki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları ile Türkiye’nin Hukuki Durumu, Batman Üniversitesi”, Yaşam Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 2 (1), 2016, 81-96.
- Pazarcı, H., Uluslararası Hukuk, 5. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.
- Taşdemir, F., “Kıbrıs Adası Açıklarında Petrol ve Doğalgaz Arama Faaliyetleri Kapsamında Ortaya Çıkan Krizin Hukuki, Ekonomik ve Siyasi Boyutları”, Ankara Strateji Enstitüsü, 2012.
- Toluner, S., Milletlerarası Hukuk Dersleri, 4. Baskı, Beta, İstanbul, 1989.
- Üstün, N., Doğu Akdeniz’de Enerji Politikaları ve Kıbrıs Müzakerelerine Etkisi, Konya Ticaret Odası Araştırma Raporu, 2016.

Yaşam ve Stratejik Kaynaklar Açısından Kıbrıs, Yayına Haz.: Sertaç H. Başeren-Hüseyin Gökçekuş, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, Ankara, 2014.

Yaycı, C., “Doğu Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşılması Sorunu ve Türkiye”, Bilge Strateji, 4 (6), 2012, 1-70.

XVII. YÜZYILDA KUDÜS'ÜN GAYRİMÜSLİM AHÂLİSİNDEN PÂYITAHTA ULAŞAN ŞİKÂYETLER

Sevde Nur GÜLDİKEN
Ph.D. Student, Fırat University
sguldiken_01@hotmail.com

Abstract

Jerusalem, where is accepted as one of the oldest center of World within history of civilization. Since it keeps the holy temples of 3 religions, Jerusalem has an important part in the people's heart from all over religions. We can have different examples about social life since there are many kind of people in Jerusalem. Different religions and different opinions about holy beliefs became big argument and conflicts between sides. At first, it is started as conflicts and fights between the people who are members of different religions. It is continued with the people, who are the members of same religion or belief. In the rescript, we will talk about Greek, Armenian, European and Assyrian people and their complaints that are sent to Istanbul and also the solutions of problems as well. For our work, we will use The Ottoman Archives of Prime Ministry, following by national and international resources. This work will help us to see the behaviour of a country over other people from other religions. Under this rescript, we are planning to give a light to 17th century Jerusalem under the Ottoman Emperiority and we tried to analyze the structure of Non-Muslim people in Ottoman at that times.

Keywords: Jerusalem, Non-Muslim, XVII. Century, Complaints.

Öz

Dünya tarihinin en eski medeniyet merkezlerinden biri olarak kabul gören Kudüs, üç semavî dinin kutsal mâbedlerini bünyesinde barındırmasıyla farklı din mensuplarının gönlünde yüzyıllarca özel bir yer edinmiştir. Kudüs'te toplum katmanının keskin bir çeşitlilik arzemesi, sosyal hayata dâir renkli kesitlere ulaşmamıza olanak sağlamıştır. Farklı dinler, farklı mezhepler ve farklı cemaatlere ilâveten hatırı sayılır bir Ruhbanlık müessesesi, özellikle paylaşılmayan kutsallar ekseninde farklı şahıslar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmasını kaçınılmaz hâle getirmiştir. Kudüs'ün gayrimüslim ahâlisinin dinî ritüellerini gerçekleştirirken birbiriyle çatışmaya düştükleri hususlar olduğu gibi, aynı dinden olsalar dahi yetkili şahısların sahip oldukları imkânları sû-i istimâl etmelerinden kaynaklanan yolsuzluk hareketleri gibi sıkıntılara da rastlanılmaktadır. Tebliğimizde Kudüs'teki Rum, Ermeni, Frenk, Süryani gibi tâifelerden İstanbul'a gönderilen şikâyet konuları ve merkezin sözü edilen sıkıntılara getirdiği çözümler üzerinde durulacaktır. Çalışmamıza Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri başta olmak üzere, yerli ve yabancı literatürde konuya ilişkin çalışmalar ile seyahatnâmeler kaynaklık edecektir. Bu çalışma bir devletin resmî dinine mensup olanların dışındaki tebâasına karşı yaklaşımını farklı inanışlar düzleminde örnekleyerek görmemizi sağlayacaktır. Bu tebliğde arşiv belgeleri ışığında XVII. yüzyılda Osmanlı Kudüsü'nde gayrimüslim toplum yapısının irdelenmesi ve yöneten-yönetilen ilişkisinin tahlil edilmesine bir tuğla daha konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Gayrimüslim, XVII. Yüzyıl, Şikâyet.

1. Giriş

24 Ağustos 1516 Mercidabık Meydan Muharebesi'nin Yavuz Sultan Selim'in ordusunun Memlûk kuvvetlerine karşı galibiyetiyle sonuçlanmasının ardından Kudüs'ün tarihinde 400 yıllık bir periyoda yayılan Osmanlı egemenliği başlamıştır.¹ Kudüs'te Türk ve Müslüman varlığı bayraktarlığını asırlarca özveriyle sürdüren Osmanlılar, bu kutsal beldeye kilometrelerce öteden devletin ve zamanlarının her türlü iyi imkânı ulaştırmaya gayret etmişler, Kudüs'ün Müslümanlar kadar gayrimüslimler için de ehemmiyetinin farkında olarak onların da seslerine kulak vermiş, her alanda dile getirdikleri şikâyetlerini dikkate almış dinî hassasiyetlerine cevap verecek nitelikte muamelelerde bulunmuşlardır.

2. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Hukuku ve Şikâyet Hakkı

İslâm ülkesinde gayrimüslim vatandaşlar teknik olarak “zimmî” kavramıyla ifade edilmiş olup, and, güvenlik, söz verme anlamlarına gelen zimmet sözcüğünden gelir. İslâm egemenliği altına girerek İslâm topraklarında sürekli olarak yaşama hakkını elde eden gayrimüslimlere zimmî denir². Osmanlı toplumu içindeki gayrimüslim unsurlar, toplum içinde yerleri olan topluluklar olarak muamele görüyorlardı. Bu durum hukukî temellerini İslâm'ın kutsal kitabından alan bir mecburiyetti. Gayrimüslim vatandaşlara yönelik özel bir hukukî uygulama pratiği geliştirilmişti. Buna genel olarak “zimmî hukuku” deniyordu. Bu sistem, idarecilere bütün kitap ehli gayrimüslimlere Kur'an'ın emrettiği şekilde davranmayı, Müslüman olmayan vatandaşlarıyla hoşgörü içinde birlikte yaşamaları için uygulamalar geliştirmelerini gerekli kılıyordu. Osmanlı toplumunda birlikte yaşama kültürünün zeminini bu hukuk sistemi belirliyor ve şekillendiriyordu³.

Bireylerin din ve mezheplerine göre sınıflandırıldığı Osmanlı Devleti'nde, belirli bir sözü veya vahiy kitabını kabul eden topluluklar için “millet⁴” kavramı kullanılmış olup yönetim felsefesine de millet sistemi denilmektedir. Bu sistem, Osmanlı Devleti'nin idaresi altındaki gayrimüslimleri, ruhânî liderlerine siyasî güç vererek, kendi toplumlarını organize etme hakkı vermesi, onları din veya mezheplerine göre yönetmesi şeklinde de ifade

¹ Kâmil Cemil El-Aseli, “Kudüs-Osmanlı Dönemi” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), C. 26, 334-35.

² Halil Cin-Gül Akyılmaz, Türk Hukuk Tarihi (Konya: Sayram Yayıncılık, 2003), 173.

³ Feridun M. Emecen, Osmanlı Klâsik Çağında Hânedan, Devlet ve Toplum (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 288.

⁴ Uğur Kurtaran, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi, The System of Nation in Ottoman Empire,” Journal of the Institute of Social Sciences (Sayı 8, Sonbahar 2011), 59. <http://www.kafkas.edu.tr.sobedergi.file>. (Erişim: 08.12.2018).

edilebilir. Millet sistemi sayesinde gayrimüslimler, cemaat kimliklerinin sürekliliği imkânını bulmuşlardır⁵.

Millet sistemi ile Osmanlı toplumunda zimmîler ve Müslümanlar yan yana, aynı devletin hükümlerine tâbi olarak yaşadılar. Bu sistemin temelinde sadece hukuk ve dinî gerekler olmayıp aynı toplumda yaşayan farklı grupların tasnif edilerek hüviyetlerini belirlemenin pratik yararı da yatıyordu⁶. Osmanlı sisteminin gayrimüslim tebaadan istediği şey Müslüman tebaasından istediğinden farklı değildi. Devlet yönetimi, hem Müslim hem de gayrimüslim reayasından itaat ve vergi olmak üzere iki şey istemekteydi. Bununla birlikte, reyanın da yönetimden can güvenliğinin sağlanması, vergi dahil her konuda adalet (buradaki adalet eşitlik anlamına gelmemektedir), ibadetlerini ve inançlarını rahat uygulayabilme hakkı ile yerel tarihsel ve kültürel değerlerini muhafaza etme hususlarında beklentileri vardı. Reaya ile devlet arasında bu konulardaki mutabakata millet sistemi imkân vermiş oluyordu⁷.

Zimmîler özel hukuka giren belirli bir takım davalarını kendi ruhânî liderlerinin önünde çözümlenebilecekleri gibi, kadılar huzuruna da götürebilirlerdi. İstanbul'un alınmasının hemen sonrasında Fatih Sultan Mehmet sayıları artan gayrimüslim azınlıklara din ve vicdan hürriyeti tanımıştır⁸. Türklerin yüzyıllarca diğer dinlere karşı yaklaşım tarzları, Avrupalı gezginlerin de dikkatinden kaçmamış ve bu seyyahlardan biri olan Alphonse de Lamartin; "Mehmed zaferini kötüye kullanmamıştır. Türklerin diğer dinlere karşı hoşgörüsü daha ilk eylemlerde kendini göstermiştir. Hristiyanlara kiliselerini ve kamusal ibadet özgürlüğü vermiştir." sözleriyle Türklerin ilk andan itibaren bu hoşgörüye sahip olduklarını ifade etmiştir. XIX. Yüzyıla gelindiğinde yine Avrupa menşeli gezginlerden Gérard de Nerval bu konuda şu ifadelerle yer vermiştir: "Alt sınıftaki Türkler arasında diğer dinlere ve mezheplere karşı fanatik duygu ve davranışlar hâlâ mevcuttur, ancak, genel olarak

⁵ Sami Kılıç ve İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies* (Volume: 3/3, 2011), 227. ISSN:1309 4173 (Online) 1309 4688, doi: http://dx.doi.org/10.9737/hist_393. (Erişim: 08.12.2018).

⁶ Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu -TTK şeklinde kısaltılacaktır-, 1989), 10.

⁷ Nuri Adıyeko, "Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi," *Yeni Türkiye Dergisi* (Sayı: 60, 2014), 10, http://haypedia.com/makale/Osmanlı_Tarihi (Erişim Tarihi : 07.12.2018).

⁸ M. Âkif Aydın, "Eski Hukukumuzda Din ve Vicdan Hürriyeti", *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 234.

bakıldığında bu yüzyılda Türkler; diğer dinlere karşı son derece hoşgörülüdürler ve dinî önyargılardan arınmışlardır.⁹”.

Osmanlı idarecileri Müslüman olmayan, dinî ve mezhebî farklılığı olan grupların birinin diğerine ezmesine fırsat vermemiştir. Nitekim günümüze intikal eden arşiv belgeleri birbirinden farklı dinî grupların birbirine karşı olan baskılarının önlendiğine dâir bilgiler sunmaktadır¹⁰. Devlet zimmîlere âit ibadet yerlerine yapılan saldırıya engel olarak suçluları zimmî veya Müslüman diye ayırmadan cezalandırmış, kilise ve havralar her zaman devletin güvencesi altında tutulmuştur¹¹. Örneğin, 23 Temmuz 1613 tarihli bir belgede Kudüs’te bir manastırın duvarları çökme noktasında olup manastır harabe hâline gelmiştir. Hak sahibi ruhbanlarının ise tamire gücü yetecek maddî imkânları bulunmamaktadır. Eşkiyalar fırsattan istifade ederek harabe hâline gelen manastırın ruhbanlarını ok ve taşa tutmuşlar, hukuka aykırı davranışlarda bulunmuşlardır. Bu durumu Kudüs’ün önceki kadısı merkeze bildirmiştir. Mimarbaşı, diğer mimarlar ve sözüne itimad edilen Müslümanlar ile söz konusu manastıra keşfe gidilmiş, bir kısmının onarıldığı ancak tamire muhtaç yerleri olduğu tespit edilmiştir. Konuya ilişkin merkezden gelen fermana göre manastırın bakım ve onarımın aslına uygun şekilde yapılması emredilmiştir¹².

Osmanlı’nın Hristiyan ve Yahudi azınlıklara bakış açısı, Müslüman nüfusa karşı tavrından farklılık arz etmemektedir. Osmanlıların getirdiği sosyal adalet ve doğru idare duygusuyla Kudüs’te Hristiyan ve Yahudilerin, yeni tesis edilen yerel şer’î mahkemeye besledikleri güven ve mecbur olmadıkları durumlarda bile *kadın*ın yargısına müracaat etmek istemeleri, bunun somut bir delildir¹³.

Kanunî Sultan Süleyman Yahudiler için “kâhya” unvanıyla hem sultana, hem sadrazama, hem de Dîvân’a doğrudan ulaşabilen bir Yahudi memuriyeti oluşturmuştur. Bu

⁹ Serpil Güner, XVII, XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu (Ankara: Bilgi Kültür Sanat Yayınları, 2013), 236.

¹⁰ Emecen, Osmanlı, 289.

¹¹ Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001), 235; A_DVNS_GMC_d. 10, s. 6.

¹² Ed. Halit Eren, Prepared by: Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Al Quds In Muhimme Registers (1601-1699) / Mühimme Defterlerinde (1601-1699) Kudüs-2, (İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA): 2017), 61-62.

¹³ Dror Ze’evi, Kudüs-17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi- Çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları-TVYY şeklinde kısaltılacaktır-, 2007), 4-5.

kâhyanın görevi, yerel yöneticilerin ya da fanatik Hristiyanların elinde Yahudilerin çektiği sıkıntıları doğrudan yönetime iletmektir¹⁴.

Dîvân-ı Hümâyûn, Osmanlı devlet yönetiminde XV. yüzyıl ortasından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar en önemli karar organıdır. Buraya sosyal mevki, yaş, din, dil, cinsiyet farkı kesinlikle gözetilmeksizin herkes yazı ile veya bizzat başvurabilirdi. Üyeler bütün şikâyetleri dinlemek zorundaydılar¹⁵. 5 Mart 1868 tarihinde Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye kurularak hukuk ve ceza davalarını temyizen inceleyen ilk mahkeme kabul edilene kadar, temyiz görevleri de olan yüksek bir mahkeme işlevindedir¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde şikâyetle bulunma hakkı herhangi bir şarta bağlanmamıştır. Konuyla ilgili bölgenin idarî amirlerine gönderilen hükümlerde, ahalinin Dîvân'a olan şikâyetlerinin engellenmemesi ve halkın bu konuda rencide edilmemesi gerektiğine dâir uyarılarda bulunulmuştur¹⁷. Divân-ı Hümâyûn'un kadı mahkemelerini atlayarak dava görmesi özellikle zimmî din adamlarının ve bazı başka zimmî reayanın yargı işlerinde bâriz olarak dikkat çekmektedir. Özellikle gayrimüslimlerin hukuksal güvenceden yararlanmalarına özen gösterilmiştir. Bu açıdan Müslüman reâya ile aralarında gerçek bir eşitlik söz konusudur¹⁸.

Yahudi ve Hristiyan vatandaşlar çok uzun süre Osmanlı yönetimiyle bir problem yaşamadan imparatorluk coğrafyasındaki varlıklarını devam ettirmişlerdir. Osmanlı ülkesindeki hukuk anlayışı ve kuralların kadılar ile kamu görevlileri tarafından Müslüman-gayrimüslim, güçlü-zayıf gibi ayrımlar yapılmadan uygulanmış olmasının sulh ve sükûn ortamı içinde yaşanmasına etkisi oldukça fazladır¹⁹. Nitekim, Fatih Sultan Mehmed döneminde 1479 yılında mevleviyet mertebesindeki Ankara kadılığına tayin edilen Bahâüddin Efendi'ye verilen berât sûretine göre “...emîr ve vezir, gani ve fakir ve âlim ve cahil, Müslüman ve zimmî arasında vâkî olan deâvide ale's-seviyye tutub hükm ide. Bazısın bazısı üzerine tercih edib zulm ve hayfa meyl itmeye ve gaibler malın ve emanetin muhafaza etmekte gayetle ihtiyat eyliye...” şeklinde yönetici kesimden olan-olmayan, zengin-fakir,

¹⁴ Mehrdad Kia, Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Yaşam, Çev. Özgür Özol (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2013), 134.

¹⁵ Ahmet Mumcu, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976), 37.

¹⁶ M. Âkif Aydın, “Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, C: 9), 387.

¹⁷ Mumcu, Hukuksal, 37; Mehmet Akman, Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 36.

¹⁸ Mumcu, Hukuksal, 90.

¹⁹ M. Âkif Aydın, “Osmanlı Sulhunun (Pax Ottomana) Kurulmasında Hukukun Rolü”, Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet, (İstanbul: Klâsik Yayınları, 2014), 97-98.

bilgili-bilgisiz, “Müslüman-Müslüman olmayan” her kim olursa olsun haklarında eziyet ve intikam gibi duygulardan arınarak adaletle hüküm verilmesi emredilmiştir²⁰.

Türk devletlerinin idarecilerinin tarihin her devrinde devlet içindeki Türk olmayan zümrelere karşı hiçbir zaman imha etme teşebbüsünde bulunmadan, onlara karşı hoşgörülü bir siyaset takip ettikleri bilinmektedir²¹.

XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Thévenot, 1656 yılında Kudüs ziyaretine de yer verdiği Osmanlı ülkesine yaptığı seyahati kapsamında bir takım gözlemlerde ve incelemelerde bulunmuştur²². Hıristiyan dünyasında var olan yaygın algıya ve önyargılara da vurgu yaparak, oldukça kayda değer bir saptama yapmıştır:

“Hıristiyan dünyasında pek çok kişi Türklerin büyük şeytanlar, barbarlar, dinsiz insanlar olduklarına inanırlar ancak, onları tanıyanların fikri tamamen değişir. Türkler iyi insanlardır ve insan doğasında var olan “kendine yapılmasını istemediğini başkasına yapma” felsefesine tam anlamıyla riayet ederler. Burada bahsettiğim Türkler, din değiştirerek sonradan Türk olanlar değil, doğuştan Türk olanlardır. Din değiştirmek suretiyle Türk olanlar, her türlü kötülüğü ve günahı işleme yeteneğine sahiptirler ve Tanrıya olduğu gibi insanlara karşı da vefasızdırlar. Doğuştan Türk olanlar ise dürüst insanlardır. İster Türk, ister Hıristiyan, isterse de Yahudi olsun, dürüst insanlara saygı gösterirler.”. Thévenot ayrıca, Frenklere karşı yapılan onur kırıcı davranışların nedeni olarak, Doğu’da yaşayan Hıristiyan ve Yahudileri göstermiş ve bu halkların birbirlerine zarar vermek için Türkleri kullandıklarını dile getirmiştir²³.

Osmanlı ülkesinde bir süre bulunmak durumunda kalan İspanyol bir hekim olan Pedro; “Türk adaleti herkes içindir. Türkler’i olduğu kadar Hristiyanlar’ı ve Yahudiler’i de ilgilendirir. Adaletleri yarı dinî bir ibadettir.²⁴” şeklindeki tesbitleriyle Osmanlı yönetim anlayışını bir yabancı gözüyle yansıtmıştır. Bu anlayış imparatorluk coğrafyasının tamamına

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti’nde İlmiye Teşkilâtı (Ankara: TTK, 1965), 115.

²¹ Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk (Ankara: TTK, 2014), 278.

²² Güner, XVII, XVIII, 47.

²³ Güner, XVII, XVIII, 123.

²⁴ Cristobal de Villalon, Türkiye Seyahati: Viaje de Turquia, Kanunî Sultan Süleyman Devrinde İstanbul -1557 Yılında Bir El Yazması- Osmanlılar’a Esir Düşen Pedro’nun Anıları, Çev. Yeliz Demirören, (İstanbul: Erko Yayıncılık, 2011), 271.

hâkimdir. Sultanın korumakla yükümlü olduğu değerler, adalete dayanan bir toplumsal düzen ve emniyettir. Bu esaslar, Osmanlı yönetim felsefesinin temelini oluşturmuştur²⁵.

4. Osmanlı Kudüsü'nün Gayrimüslim Ahâlisi

24 Ağustos 1516 Mercidâbık zaferinin ardından 31 Aralık 1516 tarihinde Kudüs'ü ziyarete gelen Yavuz Sultan Selim'i şehir halkıyla birlikte Kudüs Ermeni Patriği III. Serkis ve Kudüs Rum Patriği Attalia bütün ruhbanlarıyla karşılamaya gelenler arasındadır²⁶. 22 Ocak 1517 Ridaniye Zaferi kazanılıp Memlûkler'in hakimiyeti tamamen sona erince Ermeniler'e tanınan haklarla kutsal yerlerinin korunup kollanması, gözetilmesi, ibadet özgürlükleri en kesin ve en güvenilir biçimde sağlanmıştır²⁷. Aynı şekilde Rumlar'a da ihسانlarda bulunulmuş, Kudüs'te Rum kiliselerinin ve isimleri açık olarak belirtilen ibadet yerlerinin, zeytinlikler ve sâirenin eskiden nasıl tasarruf ediliyorduydu yeni yönetim döneminde de aynı şekilde patrikler tarafından tasarruf edilmesi ve tekaliften muaf tutulmaları hakkında belge verilmiştir²⁸.

Kudüs, bünyesindeki çeşitlilikle, bir halklar, diller ve mezhepler mozaiği olan uluslararası bir kent olması dolayısıyla,²⁹ ortak kutsal alanların tasarrufu ile ilgili önemli çekişmelere sahne olmuştur³⁰. Yahudiler için Kudüs'teki kutsal yerler üzerinde her hangi bir ayrıcalıklı durum belirlenmemiş, çeşitli Hristiyan taifesine bu ayrıcalıklar paylaştırılmış, her grubun ayrıcalık sınırı ve öncelik durumu fermanlara kaydedilmiştir³¹.

Hız. İsa'nın çarmıha gerildiği yer olduğuna ve *dünyanın bütün arkeologlarının en başarılısı ve en yükseği olan İmparator Contantinus'un annesi Helena*³² tarafından bulunduğu ve idam cezalarının uygulandığı kayalık bir tepe üzerine MS 325 yılında inşa edildiğine inanılan Kamame Kilisesi, tartışmaların odak noktasıdır. Katolikler, Ortodoks Rumlar, Ermeniler, Süryanîler, Kıptîler, Habeşliler gibi birçok Hristiyan cemaat bu kilise

²⁵ Halil İnalçık, Osmanlı ve Avrupa-Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 34.

²⁶ Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi (Ankara: TTK, 1988), 12.

²⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSM.A.) E. 686/13.

²⁸ TSM.A. E. 746/102.

²⁹ Amy Singer, Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler (İstanbul: TVYY, 1996), 167.

³⁰ Nuran Koyuncu, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerin Hukukî Statüsü (Ankara: Adalet Yayınevi, 2014), 190.

³¹ Hristiyan topluluklarına dağıtılan kutsal yerler için bakınız: Ercan, Osmanlı İdaresinde Gayrimüslimler, 235. Ayrıca: Kamil Kepeci (KK.d) Piskopos Mukataası Kalemî, 2539/1, s. 2 ve KK.d. Piskopos Mukataası Kalemî, 2540, s. 25, 26, 52.

³² Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi: Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı, Çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK, 1986), 30-31.

üzerinde hak iddiasında bulunmaktaydı³³. I. Ahmet döneminde 1604 (H. 1012) yılında Fransa ile yapılan bir anlaşmanın 5. maddesinde “Kudüs’te oturup Kamame Kilisesi’nde âyin icra eden rahiplerin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, gerektiği durumda kendilerinden yardım ve himaye esirgenmeyeceği” ifade edilmiştir³⁴. II. Abdülhamid döneminde Kudüs mutasarrıflığı görevinde bulunan Tevfik Biren, “Müslümanlar tarafından Kıyame, yerli Hristiyanlarca Kamâme ve dünya Hristiyanları tarafından (Saint S pulcre) adı verilen kilise, Hazreti İsa’nın kabri olarak kabul edilen mevkinin üstündedir. Kıyame Kilisesi içinde vuku bulabilecek hadiselere karşı müteyakkız olmaktan başka, âyin sonunda dağılacak olan kalabalık arasındaki bazı mutaassıbların yolda rastladıkları Musevilere hak ret ve taarruza kalkışmamalarına da mâni olmaya uğraşılırdı³⁵” şeklinde bahsi geçen mâbeddeki ib detlerin hareketliliğini not düşmüştür .

İmparatorluğun diğer sancaklarında olduğu gibi, Kudüs’te de Yahudi ve Hristiyan cemaatleri ekonomik sistemle b t nleşmişlerdir³⁶. Kudüs kadısının XVII. yüzyılda (1670 ve 1680 yıllarında) bir Hristiyan üyeyi  ırpıcılar ve ağartıcılar loncasının reisliğine atadığını, yetki açısından bu reisin Müslüman meslektaşlarından hiçbir farkı olmadığını Amnon Cohen’in ifadelerinden  ğrenmekteyiz³⁷. Bir diğer cema  olan Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yahudiler’in Hristiyan Avrupa’daki Yahudiler’e kıyasla , çok daha hoşgörülü bir ortamda yaşadıkları, devletin kendinden olmayana yaklaşımındaki hoşgörü sayesinde en iyi eğitimi ve okur-yazar toplumlar arasında yer aldıkları bilinmektedir³⁸.

Kudüs ve çevresinde Hristiyanlarca kutsal sayılan bazı yer ve mekânların bakım ve tamiri gibi meseleler Hristiyanlığın ilk dönemlerinden beri buranın s kinleri arasında sürekli bir anlaşmazlık konusu olmuştur. Bu durum Kudüs’ n Osmanlı idaresine girişiyle eski dönemler de göz önüne alınarak  z me kavuşturulmuştur. Osmanlı’nın zayıflamaya başlamasıyla Avrupa devletleri Hristiyan tebaanın korunması ve Kutsal Yerler Meselesi vesilesiyle Osmanlı iç işlerine karışma fırsatı bulmuşlardır. Avrupa’nın müdahale

³³Koyuncu, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerin Hukukî Statüsü, 190.

³⁴Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, 33-34.

³⁵B rokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, Haz. Fatma Rezan Hürmen (İstanbul: Pınar Yayınları, I. Cilt, 2006), 120.

³⁶Ze’evi, Kudüs, 4.

³⁷Amnon Cohen, Osmanlı Kudüsü’nde Loncalar,  ev: Nurettin Elh seyini (İstanbul: TVYY, 2003) , 131.

³⁸Kia, Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Yaşam, 132,134.

girişimlerine kadar, Kudüs'te gayrimüslim tebaânın sorunları kendilerinin özgür iradeleriyle Müslüman mahkemesini tercih etmeleri neticesinde³⁹, Kudüs kadısı tarafından mahallinde veya söz konusu olan mesele her ne ise başkente ulaştırılarak devletin en yetkili kurumu olan Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşülüp çözümlenmekteydi⁴⁰.

Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğu Ortadoğu'ya bir yapı ve koruyucu bir perde sağlamış, onu dışardan yönelen pek çok tehlikeye karşı korumuştur."⁴¹ şeklinde Devlet-i Aliyye'nin bölge adına diğer güçler karşısında fonksiyonunu ifade etmiştir.

5. XVII. Yüzyılda Kudüs'ün Gayrimüslim Ahâlisinden Pâyitahta Ulaşan Şikâyetler

5.1. Rumların Katolikleri Şikâyeti

Rumlar tarafından başkente ulaşan 18 Mart 1606 tarihli şikâyet belgesinde⁴² Kudüs'te Hz. Meryem'in ibadet ettiği yer, Hz. İsa'nın doğduğu yer, Kamame Kilisesi gibi bazı kutsal mekânların kullanımı konusunda Hristiyanlar arasında anlaşmazlıklar yaşandığı görülmektedir. Eski kayıtlar incelendiğinde söz konusu mekânların Mısır Sultanı Kayıtbay zamanından beri anahtarlarının Gürcülerin elinde olduğu, dolayısıyla idaresinin onlarda olduğu anlaşılmıştır. Katoliklerle Gürcüler arasında özellikle Kamame Kilisesi hususunda tartışma çıktığı bildirilmiştir. İstanbul'da balyos olan Françesko isimli Katolik şahıs, bir yolunu bulup Gürcü rahipleri kaçırıp zulm etmiştir. Kudüs ulemâsı ve ileri gelenlerinin huzurunda bu husus görüşülüp bu muamelenin haksız olduğunu belgeleyen Rumlar, konuyu pâyitahta taşımıştır. Öteden beri Gürcülerin idaresinde olan yerlerde Katoliklerin ve rahiplerinin haksız müdahalesinin engellenmesi ve emre itaat etmeyenlerin İstanbul'a sevk edilmesi şeklinde konu karara bağlanmıştır.

5.2. Katolik Keşişlere Yönelik Şikâyet

1609 Eylülünde başkente ulaşan bir dilekçeye⁴³ göre, Kudüs'te, Beytullahim köyünde Hz. İsa'nın kutsal doğum yerindeki ibadethanenin müstahdemleri Frenkler'dir. Bazı Hristiyanlar, hatta Müslümanlar dahi kutsal doğum yerini aydınlatmak isterler. Ancak Frenk keşişler bu niyetle gelen ziyaretçilere kızarak ışıklandırma yapılmasının önüne geçerler. Şeyh

³⁹ Bakınız:14. Dipnot.

⁴⁰ Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, 49.

⁴¹Bernard Lewis, Ortadoğu-Hristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Ortadoğu'nun 2000 Yıllık Tarihi-, Çev: Mehmet Harmancı, Yayına Hazırlayanlar: Bora Komcez, Esen Çetecioglu, Hüseyin Gür (İstanbul: Sabah Kitapları, 1996), 277.

⁴² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVNS.MHM.ZYL. d. 18, vr. 42a, hüküm (h.):1. Bakınız: Belge-1.

⁴³ Uriel Heyd, Ottoman Documents on Palestine 1552-1615 (Oxford: Clarendon Press, 1960), 174.

Ahmed ve Muhammed isimli şahıslar, yüce mahkemedden (Dîvân-ı Hümâyûn) Frenk keşişlerin ışıktandırma yaparak belirtilen mekâna hayır işlemek isteyen kişilerin engellenmemesi için ferman talebinde bulunmuşlardır. Bu sıradışı örneğimizde Müslümanlar dahi gayrimüslimlerin haklarını da korumak adına bir başka gayrimüslim milleti şikâyet etmiştir. Bu ferman, olay mahalline ulaştığında bu konuyla titizlikle ilgilenilmesi, Frenk keşişlerin ışıktandırma yaparak belirtilen mekâna hayır işlemek isteyen kişileri mesnetsiz ve gerekçesiz olarak engellemesinin önüne geçilmesi, bir kişiyi bile azarlamalarına göz yumulmaması, bu konuda dik başlılık ve karşıtlık gösterenlerin yazılı olarak başkente bildirilmesi emredilmiştir. Ayrıca bahsi geçen mâbedde suyu çok tatlı bir de kuyu bulunmakta olup, buranın da sorumluluk ve gözetimi Frenk keşişlerin elinde bulunmaktadır. Beytullahim’de yaşayan Frenklerin kapattığı ve bu sebeple yerli köylülerin suyundan mahrum oldukları bu kilise kuyusunun, yukarıdaki gerekçelerle yeniden açılması için de 1611’de emirler verilmiştir⁴⁴.

5.3. Ermeniler’in Müslüman ve Diğer Gayrimüslimlere Yönelik Şikâyeti

Kuds-i Şerîf’in doğu yönünde Hz. İsa’nın ayak izinin bulunduğu kubbeli yapının ve civarındaki duvarların aslına uygun olarak bakım ve onarım imtiyazının Ermeni eşrafına mahsus olduğu bilgisi verilen 20 Temmuz 1613 tarihli belgede, yine bir kutsal mekân merkezli şikâyet söz konusudur. Diğer Hristiyan tâifelerinden ve bazı Müslüman kimselerden bahsi geçen yapıya gidip hak sahibi olan Ermeniler’e eziyet edip, hukuka aykırı muamelelerde bulunanlar olmuştur. Konuya dâir hazırlanan yüce ferman ve Ermeniler’e verilen ahidnâme gereğince onların haklarının korunması, dışarıdan bir kişinin bile müdahale etmesine müsaade edilmemesi, kanun dışı davranan her kim olursa isimleriyle merkeze bildirilmesi emrolunmuştur⁴⁵.

5.4. Ermeni Patriğinin Katolikleri Şikâyeti

14 Haziran 1619 tarihli belgeye⁴⁶ göre, Kudüs’te Katolikler, Ermeniler hakkında bir takım haberler çıkarmışlar, ancak bunların yalan ve asılsız oldukları anlaşılmıştır. Katoliklerin devlet görevlilerini kandırarak Ermenilerin Kıbrıs Adası’na sürgün edilmeleri için sahte belge düzenledikleri ve alenen uyguladıkları eziyetleri bildirilmiştir. Ulemâ ve görüşlerine, şehâdetlerine itibar edilen Müslüman ve gayrimüslimlerden seçkin kişilerin şahitliklerine

⁴⁴ Heyd, Ottoman Documents on Palestine, 174.

⁴⁵ Eren, Al Quds-2, 60,61. Bakınız: Resim-8 ve Resim-9.

⁴⁶ Eren, Al Quds-2, 75.

başvurulması neticesinde Ermenilerin kendi işlerinde güçlerinde ve zararsız kimseler oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Merkezden gelen yanıtın içeriğinde bu duruma ilâveten “*Efrenç tâifesi daimâ Ermenilere ve sâir ehl-i İslâma ihânet üzereydir. Ermeni tâifesinden bu zamana gelince bir ferde zarar u ziyan erişmemiştir.*” şeklinde de şahitleri destekleyen ifadeler yer almaktadır. Ayrıca, tören ritüelleri ile ilgili de bir sıkıntı yaşanmış, bir ziyaretgâhta bir gayrimüslimin bir diğerinin kandil ve mum yakmasına engel olmaya hakkı olup olmadığı hususuna dâir şeyhülislâmdan da görüş alınmıştır. Ermenilerin, Patrik Kirkor ve diğer mensuplarının şeyhülislam tarafından da verilen fetva gereğince imtiyazları ve dinî vecibelerini ifâ etmeleri konusunda hariçten hukuka ve teâmüllere aykırı müdahalelerin engellenmesi emredilmiştir.

5.5. Yahudi Milletinin Haham’ı Şikâyeti

2-10 Ekim 1646 arasına tekabül eden belgeye⁴⁷ göre, Kudüs’te sâkin Yahudi tâifesi yine ismi geçen yerde yaşayan Haham İsak Sayah’ın Yahudilerin mallarını alıp onları ürkütüp incitmekte olduklarını pâyitahta arz-ı hâl gönderip bildirmiştir. Dahası da içlerinden birinin hasta olması veya vefat etmesi durumunda o şahsın metrukatına el koymakta, Haham İsak’ın zulmünün eziyetinin sonu gelmemektedir. Böyle bir hadiseyi şikâyet eden ve yardım talep eden Kudüs’ün Yahudilerine merkezin yanıtı Hahamın şehirden sürülmesi⁴⁸ ve bahsi geçen yerde halkın üzerindeki zulmün bertaraf edilerek kararın gereğinin yapılması şeklinde olmuştur.

5.6. Kudüs Ermeni Patriği’nin Şikâyeti

13 Eylül 1671 tarihinde Antepli Ağyazar (Eghiazar), Kudüs Ermeni patrikliğinin karışık bir döneminde patrik seçilmiş olup 1666-1682 arasında patriklik yapmıştır. Ağyazar’ın başkente ulaştırdığı şikâyete göre, İran uyruklu Ermeniler’den Mardiros (Kefeli III. Mardiros) isimli şahıs birkaç yıldır Kudüs’te patrik sıfatıyla Kudüs ve diğer yerlerdeki vakıfları telef etmiş, Ermeni ahaliden her yıl para toplayıp Culhalı İran Ermenileri ile İran’a göndermiştir. Oysa kilisenin kendisini patrik seçtiğini, dolayısıyla patrikliğinin onaylanması ve Mardiros’la

⁴⁷ BOA, A.DVNS.MHM, d. 91, s. 135, h. 426. Bakınız: Belge-2.

⁴⁸ Bir önceki yüzyılda, 2 Mart 1581 tarihinde, Kudüs’te nâdir görülen şehirden sürülme cezasına çarptırılan bir başka şahıs da Ömer bin Abdüllatif’tir, gayrimüslim değil, Müslüman’dır. Ancak yapmış olduğu kötülükler, yalancı şahitlik yaparak fitne ve fesâda sebebiyet vermesinden dolayı Kudüslü yöneticiler tarafından başkente şikâyet edilmiş, merkezden gelen cevapta şehirden sürülmesi emredilmiştir. Bakınız: Al Quds In Muhimme Registers (1545-1594) / Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs, Ed. Halit Eren, Prepared by: Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Cengiz Tomar (İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA): 2016), 182. Burada cezaların Müslüman olana ve olmayana aynı derecede uygulandığını, halkın huzur ve sükûnunun esas alındığını söylememiz mümkündür.

diğer İran Ermenileri'nin aralarından atılması için yardım rica etmektedir. Pâyitaht, katoğikos Ağyazar'ın talebini kabul etmiş ve III. Mardiros'un yerine patrikliğini onaylamıştır⁴⁹.

5.7. Rumların Katolikleri Şikâyeti

28 Aralık 1695-6 Ocak 1696 tarihlerine rastlayan zamanda Kudüs'teki Rum Patriki ve Ortodoks ahâli, mezhep ve yorum farklılıklarından ötürü Katoliklerle Kamame Kilisesi'nde icra edilen âyin ve merasimlerde anlaşmazlık yaşadıklarını bildirmişlerdir⁵⁰. İsa AS. kabri mahalinde âyin yaparlarken⁵¹ Hristiyanların bayram olarak kabul ettikleri (İyd-ı Nasara) kutsal günlerden birinde Rum Patriği kabre girip bulduğu ateşten mum yakar⁵² ve Katoliklerin dışında Ermeniler ve diğer Hristiyanlar patriğin elindeki mumla kendi ellerindeki mumu yakmaktadırlar. Katolikler, önceleri bu âyine müdahale etmezlerken, 1696'da Ortodoksların bu eski geleneklerini icra etmemeleri için belgelerin mühürlerini bozup kendi lehlerine olacak şekilde sahte belge düzenlemişlerdir. Konunun etraflıca araştırılması, sahte evrak tanzimine cüret eden Katoliklerin kadim imtiyaz ve teamüllere aykırı hareket etmelerine izin verilmemesi emredilmiştir.

5.8. Rum Patriği ve Ruhbanlarının Katolikleri Şikâyeti

1696 yılına âit belgede⁵³ Rum patriği, piskoposu ve diğer ruhbanları başkente arzuhâl gönderip Kudüs'ün fethinden beri bölgedeki Rumların Ortodoks olduklarını, ancak Katolik rahiplerin türlü hileler ve Papalık'tan aldıkları destekle bazı Rumların mezhep değiştirmelerine sebep olduklarından şikâyet ettiklerini görüyoruz. Bu durum karşısında

⁴⁹ Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, 26.

⁵⁰ Eren, Al Quds-2, 137-38.

⁵¹ XVII. Yüzyıl seyyahlarından Polonyalı Simeon Kudüs'te şahit olduğu bu âyinlerden birini detaylarıyla anlatır: Bakınız: Polonyalı Simeon, Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, Sadeleştiren: Resul Bozyel (İstanbul: Kesit Yayınları, 2007), 165-66.

⁵² "Nur çıkarma ibadetinin 1626 celsesinde hazır bulunan Pietro della Vallé, Latinler hâric olmak üzere, diğer Hristiyan milletlerin İsa'nın kabrinden çıktığına inandıkları bu mucizenin sırrına âid yaptığı keşfi şu suretle anlatır: "Rum patriği yüzü halka dönmüş vaziyette durduğu bir anda, arkasındaki ufak kapı açılarak bir iki papaz usulca içeri girer ve kapı tekrar kapanır. Anlaşıldığına göre, bu papazlar aşağı indikten sonra orada bulunan bütün eşyayı rakı gibi alevlenen bir mâi ile ıslatırlar ve yanlarında sakladıkları tabancayı patlatarak her tarafı tutuştururlar. Git-gide büyüyen alev yükselerek şapelin kubbesindeki ufacık pencerelerde görülünce, gökten inmiş intibâını verir. Bunun üzerine, Rum Patriği açılan kapıdan aşağıya iner ve elindeki mumu yakarak dışarı çıkınca, heyecana gelmiş, birbirini çiğneyen halk, büyük bir panik içinde koşuşarak herkes elindeki mumu aynı nurdan yakmaya gayret eder." Bakınız: Hrand D. Andreasyan, Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi: 1608-1619 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 104-41. Bahsi geçen olaya Evliya Çelebi de 1648 yılında izleyici olmuş ve gözlemlerini *Nur kandilinin özelliği* başlığı altında aktarmıştır, detaylı bilgi için bakınız: Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-9. Kitap/2. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, 528-29.

⁵³ BOA, A.DVNS.MHM, d. 108, s. 254, h. 1079. Bakınız: Belge-3.

merkez tarafından iddiaların araştırılması ve Katolik (Frenk) rahiplerin bu yöndeki faaliyetlerinin engellenmesi hükmü verilmiştir.

5.9. Rum Patriği ve Ruhbanlarının Ermenileri Şikâyeti

1698 yılında bir başka belgede⁵⁴ yine Rum Patriği ve ruhbanlarının şikâyetine göre bazı Ermeniler rüşvet karşılığında sahte belgeler elde etmişler ve bu sayede mum yakma töreni gibi bir takım âyinlerde sıralamayı kendi lehlerine bozmaya çalışmaktadırlar. Oysa bahsi geçen âyin ve diğer merasimlerde kadim dönemlerden beri Rumlar'a verilmiş imtiyazlar sebebiyle öncelik sırası onlara aittir. "...Ermeni tâifesinin şirret üzere olmağla başlarından korkmayıp (müzevver emir peydâ ve mahallinde ibrâz idüb ihtilâl verdiklerin)..." düzmece emir tanzim ettikleri ifade edilmiştir. Rumlar, Ermeniler'in ellerindeki sahte belgelerin iptal edilmesini ve onların her zaman bu çeşit fesatlıklar çıkardıklarından şikâyetçi olmuşlardır⁵⁵. Divân-ı Hümâyûn'da kayıtlı ve saklı önceki hükümlere müracaat edilerek teâmüllere aykırı müdahale ve uygulamalara kesinlikle izin verilmediği vurgulanmıştır.

5.10. Rum Patriği ve Ruhbanlarının Katolikleri Şikâyeti

1698 yılında Rum Patriği ve ruhbanlarını yine Katolikler'i şikâyetleriyle⁵⁶ görmekteyiz. Hz. Ömer ve Selâhaddin Eyyûbî dönemlerinde olduğu gibi Yavuz Sultan ve haleflerinin tahta çıkışlarında Kamame Kilisesi, Beytullahim ve diğer ziyaretgâhlar ile Beytullahim Kilisesi ile müştemilâtıyla Rumların tasarrufundadır. Ancak yakın zamandaki Katolikler'in elde ettikleri yeni bir nişana istinâden Kamame'nin büyük kubbesi tamire muhtaçtır şeklindeki iddiayla tamir süsü vererek büyük kubbeyi kendi mülklerine dönüştürme çabası içinde oldukları iddia edilmiştir. Bahsi geçen kilise ve ziyaretgâhların bütün Hristiyan âleminin müşterek ibadethânesi olduğu ve Katoliklerin Rumları ve diğerlerini saf dışı bırakmak niyetinde oldukları dile getirilmiştir. Tamire muhtaç kısımların kimsenin tekeline verilmemesi ve birbirlerini engelleme gayretlerine müsaade edilememesi emredilmiştir.

⁵⁴ BOA, A.DVNS.MHM. d. 110, s. 317-8, h. 1419. Bakınız: Belge-5.

⁵⁵ Rumların, Ermenilerin her zaman rüşvet ve fesâda tevessül ettiği iddiâlarını yine XVII. yüzyılda vuku bulmuş bir başka olay daha desteklemektedir: "Ermeni cemaati ile Rumlar arasında Kudüs'te Kamâme Kilisesi için kavga çıktığında Ermeniler, Sultan IV. Murad ile yakınlık tesis eden Bosna Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'yı kullanmak isterler ve kendisine 50.000 guruş (17.000 altın değerinde) rüşvet verirler. Divân'da rüşvet veren Ermeniler'in davası görülürken Rumlar Ermeniler'e karşı davada üstün gelmişler ve Sultan birkaç Ermeni'nin idamına emir vermiştir. Abaza Mehmet Paşa'nın rüşvet aldığı ortaya çıkmış, kendisine padişahın el yazısıyla idam hükmü verilmiş ve 26 Ağustos 1634 tarihinde boynunu bostancıların kemendine teslim etmiştir.", bakınız: Halil İnalçık, Devlet-i Aliyye / Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II / Tagayyür ve Fesâd (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 220-21.

⁵⁶ BOA, A.DVNS.MHM. d. 110, s. 416, h. 1825. Bakınız: Belge-6.

6. Sonuç

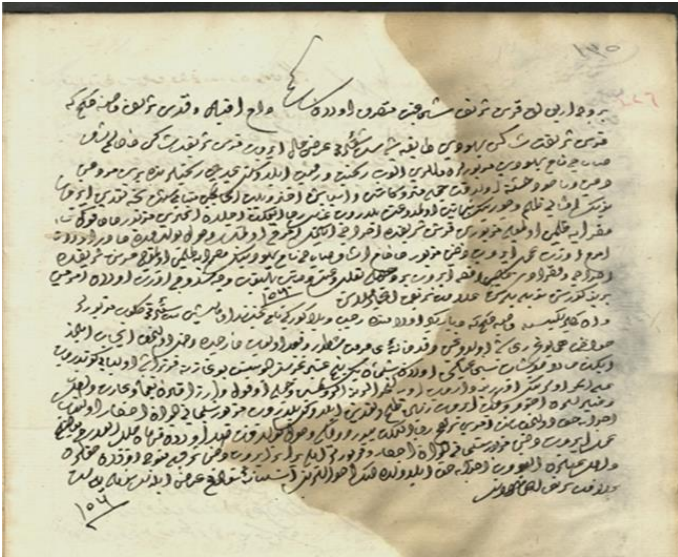
XVII. yüzyılda Osmanlı Kudüsü'nde gayrimüslimlerin hukuksal sıkıntılarının içeriklerini, devletin onların haklarının korunmasına dâir bakış açısını görebilmemize yardımcı olan belgelerden yola çıkarak yöneten-yönetilen ilişkisini betimlemeye çalıştık. Osmanlı yönetim felsefesinde yer etmiş olan, idareleri altındaki tebâyaya karşı sorumluluk duygusuyla harmanlanmış kendinden olmayana karşı takındığı hoşgörülü tavrı ve yaklaşımları, aktardığımız örnekler somutlaştırmıştır. Osmanlı idaresi, gayrimüslim ahâlinin inanç ve ibadet özgürlüğüne imkân tanıyıp eziyet, zulüm, haksızlık noktalarında yaşadıkları huzursuzlukları devletin adaletli eliyle en aza indirgemeyi prensip edinmiş, birbirleri üzerinde baskı oluşturmalarını önlemeye özen göstermiştir.

XVII. Yüzyılda Kudüs'te gayrimüslimlerin pâyitahta ulaştırdıkları şikâyetlerde en çok şikâyet başvurusunda bulunan milletin Rum milleti, en çok şikâyet edilen kesimin ise Katolikler oldukları göze çarpmaktadır. Ermenilerin de zaman zaman Rumlar ve Katoliklerle çıkar çatışması yaşadıklarını belgelerden anlamamız mümkündür. Başkente ulaştırılan şikâyetler neticesinde karar verici merciler tarafından Kudüs'ün ilk fethedildiği zamanda mabedlerle kutsalların statüsünün ve imtiyaz sahiplerinin kayıtlı olduğu fermanlara başvurulmaktaydı. Bu yöntem gayrimüslimlerin birbirleri arasındaki üstünlük mücadelesinde sahte belge tertip ederek, rüşvet vererek hak iddialarını meşru zemine oturtma çabalarına tevessül etmeleriyle suistimâle uğrasa da, gerçek hak sahipleri bu hukuksuz girişimlere rağmen tespit edilebilmekteydi. Gayrimüslimlerin Kudüs'teki kutsal mekânlar ve ritüellerdeki imtiyazlı olma girişimleri, bu konudaki mücadeleleriyle şikâyetleri, Kudüs Osmanlı'nın elinden çıkana kadar yüzyıllarca devam etmiştir. Şikâyet konuları ekseriyetle aynı dinin farklı mezheplere mensup üyeleri arasında ortak kullanım alanları ekseninde dönen paylaşım sorunları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte aynı dinin ve milletin fertleri arasında da başkente ulaşan şikâyet örnekleri mevcuttur. Kudüs'te XVII'da gayrimüslimlerin Müslümanlarla kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklardan çok daha fazlasının, Hristiyanlığın farklı mezheplerine inananlar çerçevesinde yaşandığını görmekteyiz. Bu anlaşmazlıkların sıklıkla yaşanmasında Kudüs'ün kutsal mekânlar bakımından zenginliği ve her bir mezhebin bu kutsallarda imtiyaz sahibi olma mücadelesi etkili olmuştur. Ancak Devlet-i Aliyye'nin geneli itibarıyla bu farklı inanış sistemlerinden gelen talepler ve şikâyetler noktasında birini diğerine üstün tutmayacak şekilde kararlar veren bir vizyon belirlediğini ifade edebiliriz.

Belge-1: Katolikler'in Gürcü Rahiplerini Kaçırıp Zulm Etmelerine Dâir Şikâyet⁵⁷

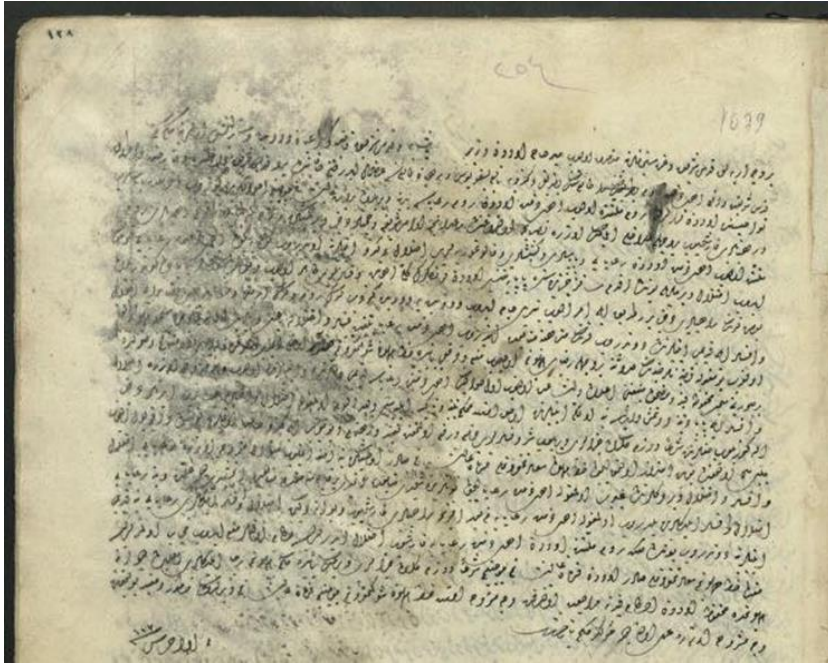
Belge-2: Haham İsak'ın Yahudilerin Malını Gaspettiğine Dâir Şikâyet⁵⁸

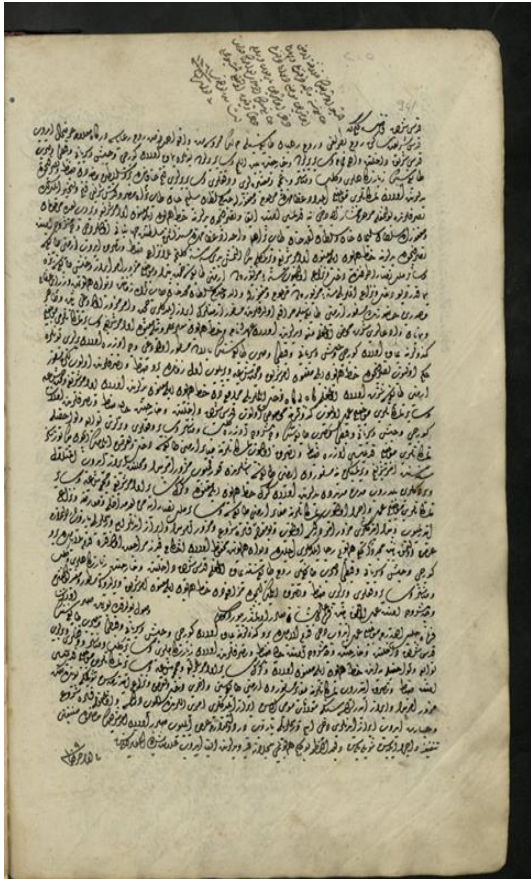
⁵⁷ A.DVNS.MHM.ZYL. d. 18, vr. 42a, hüküm (h.):1.

⁵⁸ BOA, A.DVNS.MHM. d.108, s. 254, h. 1079.

Belge-3: Katolikler'in Rumlar'ı Mezhep Değiştirmeye Zorlamasına Dâir Şikâyet⁵⁹

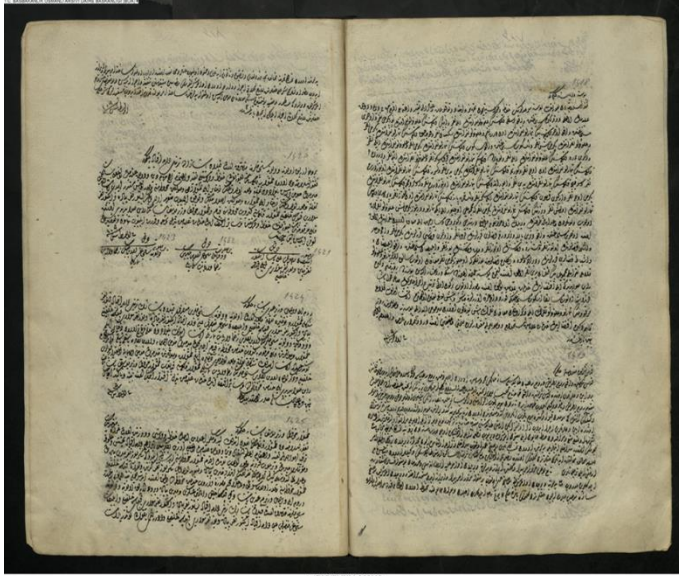
Belge-4: Ermeniler'in Belgede Sahtecilik Yaptıklarına Dâir Şikâyet⁶⁰

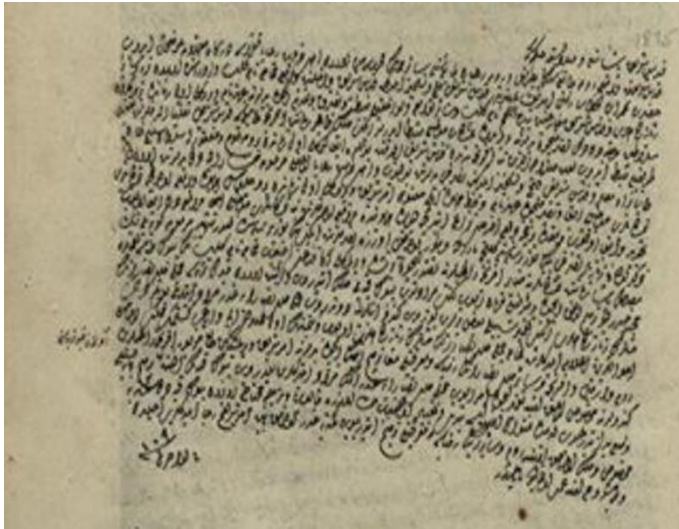
⁵⁹ BOA, A.DVNS.MHM, d. 91, s. 135, h. 426.

⁶⁰ BOA, A.DVNS.MHM, d. 110, s. 205, h. 941.

Belge-5: Ermeniler'in Rüşvetle Edindikleri Sahte Belgelerle Yaptıkları Usûlsüzlüklere Dâir Şikâyet⁶¹

Belge-6: Katolikler'in Kamame Kilisesi Kubbesi Üzerinde Hâkimiyet Kurma Girişimlerine Dâir Şikâyet⁶²

⁶¹ BOA, A.DVNS.MHM. d. 110, s. 317-8, h. 1419.

⁶² BOA, A.DVNS.MHM. d. 110, s. 416, h. 1825.

Resim-1: Kudüs'ü dünyanın merkezi olarak gösteren bir 13. yüzyıl haritası⁶³

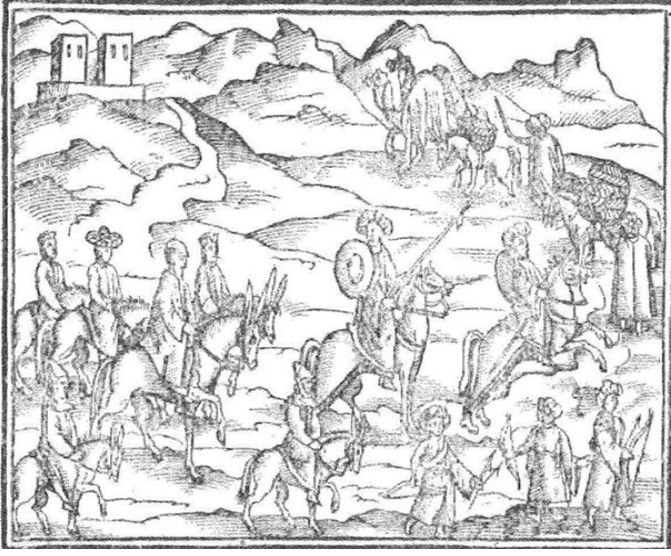
Resim-2: Kudüs yolundaki hacıları gösteren bir ortaçağ tezhibi⁶⁴

⁶³ John Ure, "Hristiyan Hacılar", Tarihteki Yetmiş Büyük Yolculuk, Hazırlayan: Robin Hanbury-Tenison, İngilizce aslından çeviren: Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Oğlak Yayıncılık 2007), 63.

⁶⁴ Ure, "Hristiyan Hacılar", 64.

Resim-3: Salomon Schwigger'in 1589 yılına âit çizimiyle Yafa'dan Kudüs'e giden Hristiyan Hacılar⁶⁵

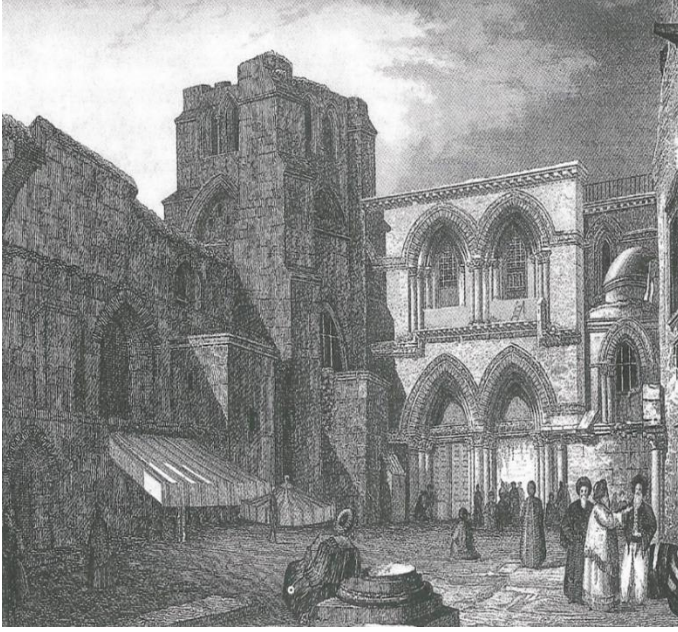
Resim-4: Beytullahim'de Hristiyanlar⁶⁶

⁶⁵ Ergün Özsoy, XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnâmelerine Göre Akdeniz (İstanbul: Libra Yayıncılık, 2015), 147.

⁶⁶ Jutta Schienerl, Der Weg in den Orient -Der Forscher Ulrich Jasper Seetzen: Von Jever in den Jemen (1802-1811),Hazırlayan: Robin Hanbury-Tenison (Oldenburg: Isensee Verlag, 2000), 58.

Resim-5: Kutsal Kabir (Kamame/Kıyamet) Kilisesi'ne giriş⁶⁷

Resim-6: Osmanlı Kadısı Cemaat Temsilcileriyle Görüşmekteken⁶⁸

⁶⁷ Schienerl, Der Weg in den Orient, 45.

⁶⁸ Necdet Sakaoğlu ve Nuri Akbayar, Osmanlı Dünyasından Yansımalar (İstanbul: Creative Yayıncılık, 2000), 206-207.

Resim-7: Kamame Kilisesi'nden Bir Görünüm/Kudüs

Resim-8: Hz. İsa'nın Ayak İzi/Kudüs

Resim-9: Hz. İsa'nın Ayak İzinin Bulunduğu Yapının Günümüzde Dışarıdan Görüntüsü/Kudüs⁶⁹

⁶⁹ 7., 8. ve 9. Resimler yazar tarafından 23 Mart 2018 tarihli Kudüs ziyareti sırasında çekilmiştir.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) A_DVNS_GMC_d. 10, s. 6.
- BOA, A.DVNS.MHM.ZYL. d. 18, vr. 42a, hüküm (h.):1.
- BOA, A.DVNS.MHM. d. 91, s. 135, h: 426.
- BOA, A.DVNS.MHM. d. 106, s. 318-19, h: 1271.
- BOA, A.DVNS.MHM. d. 108, s. 254, h: 1079.
- BOA, A.DVNS.MHM. d. 110, s. 416, h: 1825.
- BOA, Kamil Kepeci (KK.d) Piskopos Mukataası Kalemî, 2539/1, s. 2.
- (BOA) KK.d. Piskopos Mukataası Kalemî, 2540, s. 25, 26, 52.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.) E. 686/13.
- TSMA. E. 746/102.
- Adıyeke, Nuri. “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi,” Yeni Türkiye Dergisi (Sayı: 60, 2014), 10, [http://haypedia.com/makale/Osmanlı Tarihi](http://haypedia.com/makale/Osmanlı_Tarihi) (Erişim Tarihi : 07.12.2018).
- Akman, Mehmet. Osmanlı Devleti’nde Ceza Yargılaması. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Andreasyan, Hrand D. Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi: 1608-1619 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Arsal, Sadri Maksudi. Türk Tarihi ve Hukuk. Ankara: TTK, 2014.
- Aydın, M. Âkif. “Eski Hukukumuzda Din ve Vicdan Hürriyeti”. İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, 229-36.
- Aydın, M. Âkif. “Osmanlı Sulhunun (Pax Ottomana) Kurulmasında Hukukun Rolü”, Osmanlı Devleti’nde Hukuk ve Adalet. İstanbul: Klâsik Yayınları, 2014, 97-111.
- Aydın, M. Âkif, “Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994. C: 9, 387-88.
- Bozkurt, Gülnihâl. Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914). Ankara: TTK, 1989.
- Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları. Haz. Fatma Rezan Hürmen. İstanbul: Pınar Yayınları, I. Cilt, 2006.
- Cin, Halil ve Gül Akyılmaz. Türk Hukuk Tarihi. Konya: Sayram Yayıncılık, 2003.
- Cristobal de Villalon, Türkiye Seyahati: Viaje de Turquia, Kanunî Sultan Süleyman Devrinde İstanbul -1557 Yılında Bir El Yazması- Osmanlılar’a Esir Düşen Pedro’nun Anıları. Çev. Yeliz Demirören. İstanbul: Erko Yayıncılık, 2011.
- Cohen, Amnon, Osmanlı Kudüsü’nde Loncalar. Çeviren Nurettin Elhüseyni. TVYY, İstanbul, 2001.
- El-Aseli, Kâmil Cemil. “Kudüs-Osmanlı Dönemi” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002. C.26, 334-38.

- Emecen, Feridun M. Osmanlı Klâsik Çağında Hânedan, Devlet ve Toplum. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Ercan, Yavuz. Kudüs Ermeni Patrikhanesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ercan, Yavuz. Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001.
- Eren, Halit, ed. Prepared by: Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Cengiz Tomar. Al Quds In Muhimme Registers (1545-1594) / Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs-1. İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA): 2016.
- Eren, Halit, ed. Prepared by: Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut. Al Quds In Muhimme Registers (1601-1699) / Mühimme Defterlerinde (1601-1699) Kudüs-2, İstanbul: IRCICA: 2017.
- Evliya Çelebi. Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-9. Kitap/2. Cilt. Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Gürer, Serpil. XVII, XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu/Ankara: Bilgi Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Heyd, Uriel. Ottoman Documents on Palestine 1552-1615. Oxford: Clarendon Press, 1960.
- İnalçık, Halil. Devlet-i Aliyye / Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II / Tagayyür ve Fesâd (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- İnalçık, Halil. Osmanlı ve Avrupa-Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri. Kronik Kitap. İstanbul 2017.
- Kılıç, Sami ve İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları," International Journal of History/History Studies. (Volume: 3/3, 2011): 225-44. ISSN:1309 4173 (Online) 1309 4688, doi: http://dx.doi.org/10.9737/hist_393. (Erişim: 08.12.2018).
- Kia, Mehrdad. Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Yaşam. Çeviren Özgür Özol. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2013.
- Koyuncu, Nuran. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerin Hukukî Statüsü. Ankara: Adalet Yayınevi, 2014.
- Kurtaran, Uğur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi". "The System of Nation in Ottoman Empire," Journal of the Institute of Social Sciences. Sayı 8, (Sonbahar, 2011):57-71.<http://www.kafkas.edu.tr.sobedergi.file>. (Erişim: 11.12.2018).
- Lewis, Bernard. Ortadoğu-Hristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Ortadoğu'nun 2000 Yıllık Tarihi. Çeviren Mehmet Harmancı. Yayına Haz.: Bora Komcez, Esen Çetecioglu, Hüseyin Gür. İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- Mumcu, Ahmet. Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divân-ı Hümâyûn. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976.

Özsoy, Ergün. XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnâmelerine Göre Akdeniz. İstanbul: Libra Yayıncılık, 2015.

Polonyalı Simeon. Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi. Çeviren: Hrand D. Andreeyan, Sadeleştiren: Resul Bozyel. İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.

Runciman, Steven. Haçlı Seferleri Tarihi: Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı. Çeviren Fikret Işıltan. Ankara: TTK, 1986.

Sakaoğlu, Necdet ve Nuri Akbayer. Osmanlı Dünyasından Yansımalar. İstanbul: Creative Yayıncılık, 2000.

Schienerl, Jutta. Der Weg in den Orient -Der Forscher Ulrich Jasper Seetzen: Von Jever in den Jemen (1802-1811). Oldenburg: Isensee Verlag, 2000.

Singer, Amy. Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler. İstanbul: TVYY, 1996.

Ure, John. “Hristiyan Hacılar”, Tarihteki Yetmiş Büyük Yolculuk, Hazırlayan: Robin Hanbury-Tenison. İngilizce aslından çeviren: Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Oğlak Yayıncılık 2007, 63-67.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti’nde İlmiye Teşkilâtı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.

Ze’evi, Dror. Kudüs-17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi-. Çeviren Serpil Çağlayan. İstanbul: TVYY, 2007.

MÜSLÜMAN KARDEŞLER'İN RADİKALLEŞME İHTİMALİ: ABDUNNASIR VE SİSİ DÖNEMLERİ KARŞILAŞTIRMASI

Talha İsmail Duman
Research Assistant, Sakarya University
ismailduman@sakarya.edu.tr

Abstract

Muslim Brotherhood (Ikhwan), one of the most organized social movements in Egypt, has been the object of oppressions, for many years, during Gamal Abdunnasser period. Ikhwan began to experience similar oppressions and lawlessness after the military coup led by Abdelfattah Sisi. It is a matter of debate that which road map the Ikhwan will follow for struggling against Sisi regime. While some commentators argue that the Ikhwan will be more radicalized and will resort to an armed struggle, others think that the Ikhwan will be reconciled with the regime. In this study, we will consider the possibility of radicalization of the Ikhwan in the period of Sisi, which resembles Abdunnasser period in the context of the pressures and oppressions. Our basic research question is: What are the possibilities of members of the Muslim Brotherhood to make a more radical struggle against the state apparatus in Egypt? With the comparative analysis to be made between the two periods, similarities and differences will be determined by taking the periodical conditions and factors into account. As one of the important variables between the periods, reformism based on Hasan al-Banna's thoughts and revolutionism based on Sayyid Qutb's writings will be discussed.

Keywords: Muslim Brotherhood, Radicalism, Sayyid Qutb, Hassan al-Banna, Reformism, Revolutionism

Özet

Mısır'daki en örgütlü sosyal hareketlerin başında gelen İhvan-ı Müslimin(Müslüman Kardeşler), Cemal Abdunnasır dönemi ile birlikte yoğun bir şekilde hissedilen, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemlerinde de farklı görüntüler altında devam eden zulüm ve baskıların yıllarca muhatabı olmuştur. Arap İsyanlarının Mısır'a uğraması ve Hüsnü Mübarek'in devrilmesiyle doğan boşluğu iyi değerlendiren İhvan, 2012'deki seçimlere katılma kararı almıştır. Muhammed Mursi'nin seçimi kazanmasıyla siyasal iktidarı ele geçiren İhvan, yaklaşık 1 sene sonra dönemin genelkurmay başkanı Abdulfettah Sisi öncülüğündeki ordu darbesine muhatap olmuş; böylece, Müslüman Kardeşler'e yönelik Cemal Abdunnasır dönemini aratmayacak zulüm, baskı ve hukuksuzluklar yeniden yürürlüğe konulmuştur. İhvan'ın, hareket kabiliyetinin daral(tıl)dığı böyle bir vasatta nasıl bir yol haritası takip edeceği tartışma konusudur. Hareket üyelerinin uzlaşa ve diyalog yoluyla çözüm üretilemediğini gördükçe yeraltı örgütlenmesine doğru kayacağını savunanlar olduğu gibi, çaresizlik içerisinde rejimle barışmayı kabul edecekleri görüşünde olanlar da vardır. Bu çalışmamızda, üyelerinin muhatap olduğu baskı ve zulümler bağlamında Abdunnasır dönemi ile paralellik arz eden Sisi döneminde İhvan'ın radikalleşme ihtimali ele alınacaktır. Temel araştırma sorumuz, "Müslüman Kardeşler üyelerinin, Mısır'da sivil mücadelenin yanı sıra devlet aygıtlarını hedef alan daha radikal bir mücadeleye başvurma ihtimalleri nedir" şeklinde olacaktır. Her iki dönem arasında yapılacak olan karşılaştırmalı analiz ile, dönemsel şartlar ve faktörler hesaba katılarak, benzerlikler ve farklılıklar tespit edilecektir. Dönemler arası önemli

değişkenlerden biri olarak Seyyid Kutub merkezli ıslahçılık/devrimcilik tartışması da bağlam içerisinde gündem edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Müslüman Kardeşler, Radikalizm, Seyyid Kutub, Hasan el-Benna, Islah(at)çılık, Devrimcilik

1. Giriş

Ortadoğu'daki en köklü ve organize hareketlerin başında gelen İhvan-ı Müslimin (Müslüman Kardeşler) Hareketi, 90 yıllık tarihi boyunca sosyal ve siyasal temsiliyet bağlamında inişli-çıkışlı bir süreç izlemiştir. 2011 ayaklanmasının ardından Mısır'da hiç olmadığı kadar etkin bir konuma gelen İhvan'ın, 2013 yılına gelindiğinde tarihindeki en kötü zulümlere maruz kaldığı bir darbe sürecine muhatap olması, söz konusu dalgalanmanın en somut örneklerinden biri olarak gösterilebilir. İhvan tarihinde yaşanan bu ve benzeri kırılmalar, aynı zamanda hareketin düşünsel zemininde de bazı sorgulamaları beraberinde getirmiştir. Dünyanın farklı bölgelerinde trend haline gelen ideolojik tartışmaların da İhvan'ın kurum içi tartışmalarını etkilediğini hesaba kattığımızda, düşünsel müzakerelerin yönü ve yoğunluğunun sabit bir çizgide ilerlemediği tespitinde bulunabiliriz. Ancak, hareket içerisinde köklü metodolojik değişiklikleri tetikleme potansiyeline sahip olan bu tartışmaların temelde 'radikalleşme-ılımlılaştırma' ekseninde gündeme geldiği ise göz ardı edilemez bir hakikattir.

Temmuz 2013'te gerçekleşen Sisi darbesi ile iktidardan uzaklaştırılan İhvan'ın darbeden bu yana maruz kaldığı zulüm ve baskılar, hareketin nasıl bir yol haritası izleyeceğine dair tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. İhvan'ın darbeye karşı uluslararası arenada yüksek sesle itirazların geliştirileceğine olan inancının yavaş yavaş kaybolmasıyla, gerek liderler arasında gerekse de üyeler arasında hareketin geleceği hakkında yapılan tartışmaların yoğunluk kazandığı bilinmektedir. Bu bağlamda, hukuksal yollardan kazanım elde edemediğini gören hareketin kendi varlığını muhafaza etmek ve darbe rejimini zayıflatmak için daha radikal yöntemlere başvuracağı iddiaları Batı medyasında son zamanlarda gündeme getirilmektedir.¹ Tüm bu iddialardan yola çıkarak, bu çalışmada, İhvan Hareketi'nin radikalleşme ihtimali sorunsalına cevap üretilmeye çalışılacaktır. İhvan'ın bugünkü yaşadığı zulümlere çok benzer uygulamaları ve benzer düşünsel tartışmaları/kırılmaları içerisinde barındırması sebebiyle Cemal Abdunnasır dönemine bakılarak, iki tarihsel kesit arasında karşılaştırma yapılacaktır. Söz konusu karşılaştırmada

¹ Örnek için bkz: Mokhtar Awad, "The Rise of the Violent Muslim Brotherhood", *Hudson Institute*, 6 Kasım 2017.

'liderlik faktörü, sosyo-politik bağlam ve ideolojik geçişkenlik' şeklinde üç temel değişkene odaklanılacaktır.

2. Cemal Abdunnasır Dönemi

Mısır'da 1952'de gerçekleşen Hür Subaylar Darbesi sırasında gündeme gelen İhvan-Abdunnasır ittifakının 1954'te çatırdamasıyla, İhvan üyeleri için hareketin kuruluşundan bu yana yaşanan en zor dönem başlamıştır.² Abdunnasır'ın vefat yılı olan 1970'e kadar İhvan üyelerine yönelik uygulanan hapsedme, sürgün ve baskılar; hareketin içerisinde başta radikalleşme ve yer altı örgütlenmesi bağlamında farklı tartışmaların ve pratiklerin gündeme gelmesine sebep olmuştur. Kimi İhvan liderleri idam edilirken, pek çoğu da hapsedilmiştir. Bu durum, özellikle genç nesil İhvan üyeleri arasında daha radikal bir söylem ve metodun mücadele pratiği olarak devreye sokulması gerektiği fikrinin meşruiyet kazanmasına neden olmuştur. Nitekim İhvan içinden gelen bu radikalleşme talebinin müşterisi de hiç az olmamıştır. Abdunnasır döneminde radikalleşme düşüncesinin mayalanmaya fırsat bulmasını yukarıda bahsi geçen 3 değişken bağlamında okumak daha sağlıklı olacaktır.

2.1. Abdunnasır Dönemi'nde İhvan İçerisinde Liderlik Faktörü

İhvan'ın kurucusu Hasan el-Benna'nın 1949'da vefatının ardından hareketin liderliği görevi Hasan el-Hudeybi'ye tevdi edilmiştir. Benna gibi karizmatik bir liderin ardından harekete liderlik yapmanın zorluklarını yaşayan Hudeybi, Mısır edebiyat hayatının bilinen isimlerinden Seyyid Kutub'un 1953'te İhvan saflarına katılmasıyla birlikte adı konulmamış bir 'meydan okuma' ile karşı karşıya kalmıştır. Aslında bu meydan okuma Hudeybi çizgisinden ziyade Benna çizgisine karşı olmuştur³; zira Hudeybi, sadece Benna'nın sadık bir takipçisi konumundadır.

Hasan el-Benna, hareketin kuruluşundan itibaren 'ıslah(at)çı' olarak adlandırabileceğimiz 'sistem içi' mücadeleyi benimsemiştir.⁴ Diğer bir ifadeyle, her ne kadar İngilizlerin Mısır'daki varlığına ve onları temsil eden monarşi düzenine karşı çıktığıysa da, Benna bunu mevcut sistemi devirip yeni bir düzen kurma söylemi üzerinden değil 'yöneticilerin ıslah edilmesi' söylemi üzerinden yapmıştır. Bu perspektiften bakıldığında,

² Abdunnasır döneminde yaşanan baskıların genel özeti için bkz: Dina Shehata, *Islamists and Secularists in Egypt: Opposition, conflict, and cooperation* (New York: Routledge, 2010), 21-24.

³ Hasan el-Benna ile Seyyid Kutub arasındaki farklar için bkz: Salih el-Verdani, *Mısır'da İslami Akımlar*, terc. H. Açar, Ş. Duman ve S. Turan (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 78-82.

⁴ Benna döneminde İhvan'ın sarayla irtibatının sınırları için bkz: Brynjar Lia, *Müslüman Kardeşlerin Doğuşu*, terc. İhsan Toker (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000), 266-280.

Benna'nın zaman zaman kralı öven ifadeler kullanması şaşırtıcı olmasa gerektir.⁵ Kısacası İhvan'ın hareket metodolojisi, sisteme dışarıdan muhalefet etmek yerine sistemin içerisinde maksimum düzeyde var olarak dönüştürmek üzerine kurulu olmuştur. Hasan el-Benna'dan tevarüs eden bu siyasi/ilmi gelenek, Hudeybi tarafından da benimsenmiş ve Hür Subaylar darbesine destek verilirken de bu maslahat gözetilmiştir. Ancak Abdunnasır'ın koltuğu ele geçirdikten sonra, monarşi düzenine son verirken beraber hareket ettiği İhvan'ı kendi iktidarının bekası için tehlikeli olarak görmesi tüm hesapları değiştirmiştir. Fawaz Gerges'e göre; Abdunnasır, ilk etapta İhvan'a iktidarın küçük ortağı olmasını teklif etmiş, ancak İhvan'ın bunu kabul etmemesi üzerine ülke içerisindeki tüm uğraşını İhvan'la mücadeleye kesiflemiştir.⁶

Hangi sebeple olmuş olursa olsun, Abdunnasır'ın 1954'ün ikinci yarısından itibaren İhvan'a yönelik başlattığı operasyonlar, Hudeybi çizgisindeki 'ıslah(at)çı'lar için bir açmazı beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, Abdunnasır'la sistem içi mücadele söylemi ile baş edilmesinin imkânsızlığına inanan İhvan içerisindeki belli kesimlerin imdadına Seyyid Kutub yetişmiştir. Henüz İhvan saflarına katıldıktan bir yıl sonra hapisane süreciyle tanışan Kutub, düşünsel ve metodolojik sorgulamalarının neticesinde hapisanede yeni bir söylem geliştirmiştir. Her ne kadar bu söylemin billurlaştığı dönem 'Yoldaki İşaretler'⁷ kitabının ele alındığı zaman dilimi olsa da, Kutub'un hapisanenin ilk dönemlerinden itibaren 'ıslah(at)çı' çizgiden kopuşu temsil eden 'devrimci' düşünceleri benimsediği bilinmektedir. Bu bağlamda, Kutub'un yer altı örgütlenmesi veya silahlı mücadele pratiğini benimsediği iddiası da pek doğru olmayacaktır. Kutub, daha ziyade sistemin dışında kalarak, uzlaşmadan uzak durarak, 'tevhid' inancının gereği üzere bir hareket metodolojisinin geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Cahiliyye, hakimiyye gibi kavramların⁸ İhvan üyeleri arasında yeni bir perspektif inşa etmesi de bu bakış açısıyla ilgilidir. Nitekim bu söylem, İhvan içerisinde radikal bir metodolojinin gerekliliğini savunanlar tarafından oluşturulan Tanzim es-Sırr(Gizli Örgüt)⁹ yapılanması üyelerinin ilgisini çekmiştir. Gizli Örgüt'ün öncülüğünü yapan İhvan

⁵ Zehra Betül Güney, "Hasan El-Benna ve Seyyid Kutub'ta Siyasi İslam Düşüncesi," *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6 (2018), 292-295.

⁶ Fawaz Gerges, *Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East* (Princeton: Princeton University Press: 2018), 89-97.

⁷ Yoldaki İşaretler kitabının içeriği ve kitabın gerek İhvan üyeleri gerekse de Mısır'daki diğer İslamcı akımlar arasındaki etkisi için bkz: Gilles Kepel, *Muslim Extremism in Egypt* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press: 2003), 36-67.

⁸ Kavramların içeriğine dair detaylı bilgi için bkz: Seyyid Kutub, *Yoldaki İşaretler*, terc. Salih Uçan (İstanbul: Hicret Yayınları, 1980), 6-13.

⁹ Örgüt hakkında geniş bilgi için bkz: Gerges, *Making the Arab World*, 236-284.

üyeleri, hapishanede bulunan Kutub'a ulaşarak, kendilerine liderlik etmesini talep etmişlerdir. Böyle bir hareketin, İhvan'ın o dönemdeki asıl/gerçek lideri Hudeybi'ye değil de süreç içerisinde de facto lider haline gelen Kutub'un görüşlerine teveccüh etmesi, çift başlı liderlik problemi olduğunun bir göstergesidir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu durum aynı zamanda Benna çizgisine karşı bir meydan okuma özelliği taşımaktadır. Diğer yandan, o dönemde hapishanelerde bulunan İhvan liderlerinin/üyelerinin azımsanmayacak bir kısmının da Kutub'un görüşlerini benimsemeye başladığı bilinmektedir. Bunun en somut örneği; daha radikal bir metodoloji ile hareket edilmesini talep eden bu kimselerin, Kutub'un vefatının ardından İhvan Genel Mürşidliği'nin eski söyleme dönmesi üzerine hareketten ayrılarak radikal söylem ve yöntemlere başvuran Cemaat-i İslami, et-Tekfir ve'l-Hicre¹⁰ gibi hareketleri kurmaları veya bu hareketlere dâhil olmalarıdır.

Bu dönemde İhvan saflarında çift başlı liderlik meselesinin sorun olarak görüldüğü bilinmektedir. Ancak Kutub'un karizması ve etkileyici söylemi sebebiyle, onun vefatına kadar ne Hudeybi ne de başka bir İhvan lideri Kutub'u doğrudan karşısına almamıştır. Lakin Kutub'un vefatından sonra Hudeybi 'Yargıç Değil Davetçi'¹¹ başlıklı kitabında Mevdûdî'nin fikirleri üzerinden dolaylı olarak Kutub'u eleştirmiştir. Yine İhvan'ın üçüncü genel mürşidi Ömer el-Tilmisani¹² de bir açıklamasında, Kutub'un doğrudan İhvan'ı temsil etmediğini vurgulamıştır. Kısacası, o dönemdeki radikalleşme taleplerinde/eğilimlerinde liderlik müessesesindeki çatlağın önemli etkisi olmuştur.

2.2. Abdunnasır Dönemi'nde Sosyo-Politik Bağlam

Post-kolonyal dönemin alameti olarak ideolojik kimliklerin daha billurlaştığı bir zaman dilimine denk gelen Nasır döneminde, Filistin meselesinde Arap devletlerinin etkisiz kalmasının da yarattığı ortamla 'cihad' fikrinin İslami Hareketlerde daha fazla öne çıktığı görülmektedir.¹³ Dolayısıyla, 80'lerde ortaya çıkan silahlı mücadele merkezli İslami grupların fikri oluşumları bakımından 60'larda şekillenmeye başladıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Mısır'da 1960'ların ikinci yarısına kadar daha ziyade eğitim, irşat çalışmalarına yoğunlaşan ilmî Selefilik akımı ön planda iken, bu dönemden sonra cihadî Selefî grupların ortaya çıkması da bunun bir göstergesidir. Kısacası, 'radikal' olarak

¹⁰ Verdani, *Mısır'da İslamî Akımlar*, 85-90.

¹¹ Kitabın içeriği hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Halil İbrahim Canbegi, *Mısır'da Müslüman Kardeşler Cemiyeti* (İstanbul: Öteki Adam Yayınları, 2013), 131-132.

¹² Ömer el-Tilmisani'nin düşünsel yaklaşımına dair genel çerçeve için bkz: Barry Rubin, *Islamic Fundamentalism in Egyptian Politics* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 29-31.

¹³ Verdani, *Mısır'da İslamî Akımlar*, 137-145.

addedilen grupların ortaya çıkış hikâyeleri yalnızca gördükleri baskı ve zulümlerle ilişkili değil, aynı zamanda içine doğdukları sosyo-politik ortamla da yakından irtibatlıdır. Diğer bir ifadeyle; İhvan içerisindeki radikallik-ılımlılık tartışmalarının bu dönemde yoğunlaşmasının bir sebebi de bölgesel sosyo-politik bağlamdır. Öte yandan, bu dönemde ortaya çıkan cihadî gruplar ya da eğilimlerin, daha önceden sonuçları bakımından tecrübe edilmediğinin de altını çizmek gerekmektedir. Baskıcı rejimler karşısında İslamî Hareketler için ‘çıkamaz sokak’ retoriğinin dolaştığı bir vasatta yeni bir söylem ile ortaya çıkmak her zaman daha cazip bir atmosfer vaat etmiştir. İşte bu sebeple, İhvan içerisinde yükselen radikalleşme söylemlerinin, içine doğduğu sosyo-politik bağlamla yakından ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

2.3. Abdunnasır Dönemi’nde İdeolojik Geçişkenlik

Nefis tezkiyesi, ilim, davet ve cihad öğretileri üzerine kurulan İhvan Hareketi, kendi kitlesini yetiştirirken ağırlıklı olarak Hasan el-Benna’nın Risalelerini¹⁴ referans kaynağı olarak kullanmaktadır. Her ne kadar Hasan el-Benna, Vahhabilik akımına dair ciddi bazı eleştiriler getirse de; Reşid Rıza ekolünden geldiğini hesaba katarsak, kısmen Selefî bir perspektifi içerisinde barındıran bir söyleme de sahiptir. Ancak bu söylem, İhvan’ı orta yolu temsil eden/mutedil bir hareket olmaktan da alıkoymamıştır. Benna’nın vefatından sonra ise yeni bir realite ortaya çıkmıştır: Kurucu liderin söylemlerinin haricinde İhvan kimliğine ilişkin yazılı metinler pek yoktur. Diğer bir ifadeyle; dini söylemler bağlamında İhvan-ı Müslimin’i diğer gruplardan ayırt edici net söylemlerin mevcut olmadığı görülmüştür. Bu da diğer grupların söylemleri ile karşılıklı etkileşimin gerçekleşmesine ve zaman zaman bloklar halinde kopmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Çarpıcı bir örnek olarak; İslamî yorum bağlamında nakillerin yanı sıra aklın da önemine vurgu yapan Muhammed Gazali de geçmişte İhvan saflarında yer almıştır, el-Kaide’nin şu anki lideri Eymen el-Zevahiri de. Dolayısıyla İhvan’ın yelpazeyi bu kadar geniş tutması, beraberinde ideolojik geçişkenliğin önünü açmıştır. İşte bu ideolojik geçişkenlik, Seyyid Kutub’dan ilham alarak ‘cihad’ fikri bağlamında yeni bir mücadele pratiği ortaya koyma çabasıyla yola çıkan nevezhur grupların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz üzere; İhvan içerisinde çıkan bu gruplar, son kertede İhvan Genel Mürşidlik makamının ‘şiddetsizlik’ konusundaki net çağrısı ile İhvan saflarında tutunamayacağını anlayarak, ya yeni gruplar oluşturmuşlar ya da henüz yeni oluşmuş farklı gruplara dâhil olmuşlardır.

¹⁴ Bu öğretilerin temel kaynağı olarak bkz: Hasan el-Benna, *Risaleler*, terc. Dr. Mehmet Akbaş (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2016).

3. Abdulfettah Sisi Dönemi

Yaklaşık 1 yıl süren İhvan iktidarının ardından gerçekleşen Sisi darbesi, hareket için Abdunnasır dönemini anımsatan gelişmelerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Uluslararası hukukun devreye girerek var olan zulüm düzeninin sona ereceğine dair umutlarını süreç içerisinde kaybeden İhvan üyeleri, hareketin nasıl bir söylem ve metodoloji ile yoluna devam edeceğine dair farklı tartışmalar yapmıştır. Radikalleşme-ılımlılaştırma ekseninde dönen bu tartışmalar, Abdunnasır dönemindeki benzer fikir teatileri ile paralellik arz etmektedir. Bu kısımda, beş yılı aşkın bir süredir devam eden Sisi döneminin İhvan açısından çıktıkları, Abdunnasır döneminde ele aldığımız değişkenler üzerinden değerlendirilerek araştırma sorumuz kapsamında hareketin ‘radikalleşme’ ihtimaline dair tespitler yapılacaktır.

3.1. Sisi Dönemi’nde İhvan İçerisinde Liderlik Faktörü

Sisi darbesinin hemen ardından İhvan Genel Mürşidi Muhammed Bedii’nin tutuklanmasıyla birlikte, hareketin geçici lideri ‘Demir Adam’ lakaplı Mahmud İzzet olmuştur. İzzet, her ne kadar selefi Bedii gibi Seyyid Kutub çizgisine yakın¹⁵ bir isim olsa da, hareketin ana akım düşüncesi olan ‘şiddetsizlik’i benimsemiş ve hareket üyelerini şiddete başvurmamaları noktasında defalarca uyarmıştır. İhvan içerisindeki daha ılımlı kanadı temsil eden isimler tarafından zaman zaman “Tanzim es-Sırr(Gizli Örgüt)” yapılanmasını yeniden ihya etmeye çalışmakla suçlanan Mahmud İzzet’in, Sisi döneminde hareketin genel stratejisi olarak yer altı örgütlenmesini gitmesine yeşil ışık yaktığına dair herhangi bir bulgu bulunmamaktadır. Aksine, sivil direniş haricinde herhangi bir yola başvurmayarak İhvan’ın kuruluşundan bu yana dile getirdiği ‘şiddetsizlik’ prensibine sadık kalmıştır. Diğer yandan, Abdunnasır döneminde olduğu gibi daha radikal bir söylem ve yöntemi öğütleyen de facto bir liderlik müessesesi Sisi döneminde söz konusu olmamıştır. Pek çok üst düzey liderinin tutuklandığı ya da yurt dışına çıktığı bir vasatta, İhvan’ın radikalleşme bağlamında çok daha kırılmalı bir yapı arz ettiğini söylememek mümkündür. Ancak, Seyyid Kutub’a benzer şekilde hareket üyeleri üzerinde tesiri yüksek olan bir ismin Mahmud İzzet’in karşısına de facto bir lider olarak çık(a)maması, İhvan’ın radikalleşme eğilimini kolaylaştıran bir değişkenin devre dışı kalmasını sağlamıştır.

3.2. Sisi Dönemi’nde Sosyo-Politik Bağlam

¹⁵ Muhammed Mehdi Akif ile birlikte başlayan ‘Kutub çizgisine yakın Genel Mürşidler’ tanımlamasına ilişkin özet bilgi için bkz: Issandr El Amrani, “The Egyptian Muslim Brotherhood: Ready For Revolution?,” içinde *Popular Protest in the New Middle East*, ed. Are Knudsen ve Basem Ezbidî (Londra: I.B. Tauris,2014), 66-67.

Abdunnasır döneminin aksine, ideolojik dalgalanmaların yoğun bir şekilde hissedildiği bir dönemi temsil eden Sisi dönemi, teknolojinin ve küreselleşmenin etkisiyle radikal eğilimler kadar liberal yaklaşımların da kendisine müşteri bulduğu bir süreci sembolize etmektedir. 2000’li yıllarla birlikte, İslamî Hareketler içerisinde bir yandan -11 Eylül hadisesinin de etkisiyle- radikalleşme girişimleri ivme kazanırken, diğer yandan ‘demokratik İslam’ açılımları önemli teorik tartışmaları tetiklemiştir. Post-modern ve neo-liberal söylemlerin cari olduğu bir vasatta, İslamcılar içinde de kutuplar arası ayrışmalar keskinleşmiştir. Dolayısıyla, 60’lı yıllardaki yeni söylem ve deneyimlerin pek çoğu test edilerek tecrübe hanesine yazılmıştır.

Hemen hemen tüm İslamî Hareketler içerisinde bir dönem popüler olan ‘cihad’ fikri, 2000’li yılların ardından El-Kaide, IŞİD gibi örgütlerin tekelinde bir araca dönüştürülmüştür. Cihadî Selefilik olarak anılan bu akım, Abdunnasır döneminde sonuçları bakımından henüz test edilmediği için ciddi bir teveccüh görürken; günümüzde bu akımdan kaynaklanan acı tablolar net bir şekilde ortada olduğundan, bu örgütlerin saflarında yer almak keskin bir tercihte bulunmayı zorunlu kılmaktadır. İhvan bağlamında da meseleye baktığımızda; Abdunnasır döneminin aksine Sisi döneminde hareket saflarında Cihadî Selefilige meyleden isimlerin hem hareketin içerisinde yer alıp hem de küresel cihad fikrini savunmak şeklindeki eğilimi terk ettiklerini görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle, İhvan üyeleri arasında bu eğilimde olan kimseler, kendilerini ait hissedebilecekleri başka (cihadî) yapılanmalarda yer almak için İhvan’dan net kopuşlar yaşayarak, hareketin yönünü radikal ibreye çevirme kabiliyetlerini baştan kaybetmektedirler. Dolayısıyla, mevcut sosyo-politik bağlamın İhvan’ın içerisinde (başka gruplara kayan) radikaller çıkarması mümkün iken, İhvan’ı radikalleştirici bir değişken olarak fonksiyon icra etmediği görülmektedir.

3.3. Sisi Dönemi’nde İdeolojik Geçişkenlik

Abdunnasır döneminde İhvan üyelerinin eğilimlerine etki etmesi bakımından önemli bir değişken olan ‘ideolojik geçişkenlik’, Sisi döneminde hem radikalleşme hem de ılımlılaşıma bağlamında tezahür ederek varlığını devam ettirmiştir. Tıpkı Abdunnasır döneminde olduğu gibi, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemlerinde de sosyo-politik bağlam¹⁶, söz konusu ideolojik geçişkenliğin yönünü belirlemede ana etken olmuştur. Nitekim Sisi dönemindeki ideoloji eksenli tartışmalar, çoğunlukla Abdunnasır döneminden

¹⁶ Sedat ve Mübarek döneminde İhvan’ın politik eğilimleri için bkz: Rubin, *Islamic Fundamentalism in Egyptian Politics*, 16-26.

çıkarılan ‘dersler’ ile Sedat ve Mübarek dönemlerindeki konjonktürel/iç tartışmaların çıktısı olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda, hareket içerisindeki yakın dönemli tartışmaların, ‘radikalleşme’ taleplerinden ziyade ‘ılımlılaştırma’ bağlamında gündeme gelmesi, makro gündemlerin belirleyiciliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sisi döneminde yaşanan zulümler karşısında gösterilen sivil direnişin sonuç vermemesi, hareket içerisindeki iki kanadın argümanlarını daha yüksek sesle dile getirmelerine neden olmuştur. Bunlardan ilki, rejimin yer altı mücadelesi ile devrilmesi gerektiğini savunan ve ufak çaplı örgütlenmelerle, Sisi rejiminin ayakta kalmasını sağlayan güvenlik birimlerini etkisiz hale getirecek eylemlerde bulunmanın elzem olduğunu düşünen radikalleşme yanlısı kanattır. Sisi darbesi sonrası hareket içerisinde -marjinal de olsa- bu bağlamda bazı girişimlerin olduğu bilinmektedir.¹⁷ Bunlara en somut örnek, İhvan liderlerinden Muhammed Kemal öncülüğünde bir yer altı grubu oluşturulduğu ve bu yapılanmanın şiddet içerikli eylemlerde bulunduğu iddiasıdır.¹⁸ Rejimin yaptığı operasyon sonucunda öldürülen Muhammed Kemal’in bu tarz bir hareketlilik içerisinde Genel Müşridlik’ten habersiz olarak girdiği dile getirilmiştir. Genel Müşrid’in tüm ‘şiddetsizlik’ çağrularına rağmen, böyle bir girişimin gündeme gelmesi, hareket içerisindeki ideolojik geçişkenliğin devam ettiğinin bir göstergesidir. Diğer yandan, bu girişimin Genel Müşridliğin bilgisi dâhilinde oluşturulduğu iddiaları basında yer alsada da, bunun çok gerçekçi olmadığı düşünülmektedir. Zira Kemal’in bu girişimlerinin ortaya çıkmasının ardından, Genel Müşridlik hareket üyelerine yönelik ‘şiddetsizlik’ konulu bir risale yayımlayarak, söz konusu iddiaları ve eylemleri tasvip etmediğini ima etmiştir.

Sisi darbesi sonrası hareket içerisinde yankı bulan ikinci ve daha tevecüh gören kanat ise, hareketin genç liderleri öncülüğünde temsiliyet kazanan ılımlılaştırma kanadıdır.¹⁹ Hareket içerisinde 70’li yıllarda başlayan bu tartışma²⁰, Sisi darbesi sonrası daha sık gündem edilir hale gelmiştir. 90’larda ve 2000’lerde hareket içerisinde fiili olarak bölünmelere sebep olan ve

¹⁷ Paolo Gonzaga, “In Today’s Egypt Stronger Roots for Political Violence,” ResetDOC, 2 Şubat 2017.

¹⁸ Bethan McKernan, “Muslim Brotherhood leader ‘killed during shootout in Cairo’,” *Independent*, 4 Ekim 2016.

¹⁹ Hareket içerisindeki reformist gençlerin organize olma süreci için bkz: Carrie Rosefsky Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement* (New Jersey: Princeton University Press, 2013), 141-144.

²⁰ İhvan içerisindeki ılımlılaştırma tartışmaları o dönemde Mısır’da tüm taraflarca gündeme getirilen demokratikleştirme tartışmalarının bir parçası olmuştur. 80’lerde farklı boyutlarıyla görünür olan bu tartışmalar için bkz: Raymond William Baker, “Invidious Comparisons: Realism, Postmodern Globalism, and Centrist Islamic Movements in Egypt,” içinde *Political Islam: Revolution, Radicalism, or Reform?*, ed. John L. Esposito (Londra: Lynne Rienner Publishers, 1997), 125-128.

Vasat Partisi²¹ ile eski İhvan liderlerinden Abdulmunim Ebu'l-Futuh'un şahsında gündeme gelen 'liberal İhvancılar' tartışması²², Sisi dönemindeki ılımlılaşıma eğilimlerini besleyen bir işlev görmüştür. Bugün hareket içerisinde radikalleşme eğilimlerinden daha fazla ılımlılaşıma tartışmaları gündem olmakta; Mısır'daki diğer partileri/grupları daha fazla kuşatacak bir yol haritası belirlemenin zorunlu olduğu görüşü gençler arasında sıklıkla dile getirilmektedir. Son tahlilde, İhvan içerisinde gerek radikalleşmeyi gerekse de ılımlılaşımayı savunanların, bu akımları temsil eden başka parti veya gruplara dâhil olmak yerine hareket içerisinde kalarak bu argümanlarını gündeme getirmeleri, İhvan'ın ideolojik geçişkenliğe izin veren ve yelpazesini geniş tutmasını sağlayan bir esnekliğe sahip olduğunu göstermektedir. Tüm bu tartışmalara rağmen, marjinal söylem ve eylemlerin dışında ana akım İhvan öğretisinin güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmesi, ideolojik geçişkenliklere zemin hazırlayan esnekliğin Genel Müşridlik tarafından risk olmaktan ziyade bir fırsat olarak görüldüğü izlenimini oluşturmaktadır. Nitekim beş yılı aşkındır devam eden zulüm sürecinde ne radikalleşme ne de ılımlılaşıma eğilimini savunanların düşünce ve pratikleri, İhvan'ın ana akım politikasına hâkim olabilmıştır.

4. Sonuç

Ortadoğu'da köklü bir geçmişe sahip olan İhvan Hareketi, kuruluşundan bu yana yaşadığı en sıkıntılı süreci temsil eden Abdunnasır döneminin bir benzerini günümüzde Sisi döneminde yaşamaktadır. Hareketin muhatap olduğu zulümlere göstereceği reaksiyonun sıklıkla tartışıldığı bir vasatta, Batı medyasında İhvan'ın radikalleşme sürecine gireceğine dair yapılan yorumlar göze çarpmaktadır. Bu ihtimali tartışmaya açtığımız çalışmamızda, gerek yaşanan sıkıntılar gerekse hareket içerisindeki tartışmalar bağlamında birbirine benzediğini düşündüğümüz Abdunnasır ve Sisi dönemlerini üç değişken bağlamında karşılaştırdık.

Yaptığımız karşılaştırma sonucunda; çift başlı liderlik sorununun ayyuka çıktığı, sosyo-politik bağlamın radikal düşüncelere zemin sunduğu ve hareketin ideolojik geçişkenliğe müsait yapısının sorunlar oluşturduğu Abdunnasır döneminin aksine, Sisi döneminde, ana akım İhvan liderlik makamının de facto ikinci bir lidere izin vermeyecek şekilde otoritesini muhafaza ettiği, sosyo-politik bağlamın radikalleşmeden ziyade

²¹ Partinin kuruluş süreci ve İhvan içerisinde partiye tepkiler için bkz: Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, 81-95.

²² İlimliler-radikaller tartışması için bkz: El Amrani, "The Egyptian Muslim Brotherhood: Ready For Revolution?," 80-81.

ılımlılaşmayı beslediği, ama tüm bunlara rağmen ideolojik geçişkenliğin hem radikalleşme hem de ılımlılaşma bağlamında varlığını devam ettirdiği tespitinde bulunduk.

Buradan hareketle İhvan'ın radikalleşme ihtimaline dair şoye bir sonuca ulaşmak mümkündür: Her  değişkenin hareket içerisinde radikalleşme eğilimini kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğu Abdunnasır döneminde dahi, Seyyid Kutub'un vefatından sonra, İhvan Genel Mürşidlik makamı ana akım öğretilere sadık kalarak 'vasat bir yol' vaadiyle tabanı muhafaza etmeyi başardıysa; liderlik fonksiyonunun ve sosyo-politik ortamın doğrudan, ideolojik geçişkenliğin ise dolaylı olarak radikalleşmenin önünde engel olarak var olduğu Sisi döneminde İhvan Hareketi'nin daha radikal bir yol haritası belirleyeceğini düşünmek doğru bir öngörü olmayacaktır. Aksine, İhvan'ın Mısır'da yaşadığı baskıları bloke etmek ve toplumsal manada kazanımlar sağlamak için -uzun vadeye yayarak- rejimle uzlaşma yoluna gideceğini öngörmek mümkündür. Son zamanlarda, Avrupa'da yaşayan bazı İhvan liderlerinin/üyelerinin, belli şartlar ne sürerek rejimle görüşmeler yapma girişiminde bulunduğu haberleri, bu iddiamızı destekler niteliktedir. Tabii, İhvan'ın böyle bir girişimde bulunabileceğini söylememiz, Sisi döneminde yapılan tüm zulümleri görmezden geleceğini iddia ettiğimiz şeklinde anlaşılmamalıdır. Tabanı söz konusu olduğunda daha pragmatist kararlar alan İhvan Hareketi'nin, yine tabanını ve hareketin bekasını muhafaza etmek için, bu tarz geri adım hamlelerinde bulunduğunun tarihte farklı örneklerini bulmak mümkündür. Neticede, İhvan hareketinin Sisi döneminde yaşanan zulümlere reaksiyon olarak radikalleşme sürecine gireceği iddialarına katılmıyor; bu iddiaların İhvan tarihini yüzeysel okumaktan kaynaklandığını düşünüyoruz.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Baker, Raymond William. "Invidious Comparisons: Realism, Postmodern Globalism, and Centrist Islamic Movements in Egypt," içinde *Political Islam: Revolution, Radicalism, or Reform?*, ed. John L. Esposito, 115-133 (Londra: Lynne Rienner Publishers, 1997).

Canbegi, Halil İbrahim. *Mısır'da Müslüman Kardeşler Cemiyeti*. İstanbul: Öteki Adam Yayınları, 2013.

el-Amrani, Issandr. "The Egyptian Muslim Brotherhood: Ready For Revolution?," içinde *Popular Protest in the New Middle East*, ed. Are Knudsen ve Basem Ezbi, 61-91. Londra: I.B. Tauris, 2014.

el-Benna, Hasan. *Risaleler*, terc. Dr. Mehmet Akbaş. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2016.

el-Verdani, Salih. *Mısır'da İslamî Akımlar*, terc. H. Açar, Ş. Duman ve S. Turan. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.

Güney, Zehra Betül. "Hasan El-Benna ve Seyyid Kutup'ta Siyasi İslam Düşüncesi," *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6 (2018), 290-315.

Kepel, Gilles. *Muslim Extremism in Egypt*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press: 2003.

Kutub, Seyyid. *Yoldaki İşaretler*. Terc. Salih Uçan. İstanbul: Hicret Yayınları, 1980.

Lia, Brynjar. *Müslüman Kardeşlerin Doğuşu*, terc. İhsan Toker. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.

Rubin, Barry. *Islamic Fundamentalism in Egyptian Politics*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.

Shehata, Dina. *Islamists and Secularists in Egypt: Opposition, conflict, and cooperation*. New York: Routledge, 2010.

Wickham, Carrie Rosefsky. *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*. New Jersey: Princeton University Press, 2013.

Gerges, Fawaz. *Making the Arab World: Nasser, Qutb, and the Clash That Shaped the Middle East*. Princeton: Princeton University Press: 2018.

İnternet Kaynakları

Awad, Mokhtar. "The Rise of the Violent Muslim Brotherhood". *Hudson Institute*. 6 Kasım 2017.

Gonzaga, Paolo. "In Today's Egypt Stronger Roots for Political Violence". *ResetDOC*. 2 Şubat 2017.

McKernan, Bethan. "Muslim Brotherhood leader 'killed during shootout in Cairo'". *Independent*. 4 Ekim 2016.

İRAN SİYASAL SİSTEMİNİNDE CEPHELEŞMELER: MUHAFAZAKARLAR, REFORMİSTLER VE İLİMLİLER

Hüdayi Sayın
Dr., Faculty Member, İstanbul Yeni Yüzyıl University
hudayi.sayin@yeniyuzyil.edu.tr

Ahmet Çırakoğlu
Master's Student, İstanbul Yeni Yüzyıl University
irday.geruri@gmail.com

Abstract

The Iranian Revolution is a holistic popular movement that has succeeded as a result of the interlocking of different social groups for a single purpose. The political groups that left their ideological concerns in the background and had a say in the new order could not benefit sufficiently from the relative freedom in the early years of the revolution. The Islamic ideology, which was the driving force of the revolution, gradually far outweighed any other colors forming the political spectrum. The new political formation shaped by Khomeini, who was the leader of the revolution, within the framework of idealist Islamism ruled over the system of Velayat-i Faqih by clearing the different interpretations of Islamic administration in that time. In the post-Khomeini period, with the effect of prevailing conjuncture, pragmatist and reformist Islamic movements formed different factions by separating from the status quo conservatives. Following the idealist Islamists, the executive power of the pragmatist conservatives came under the control of the leftist reformist façade within the framework of the public's demands for a change. The Iranian political system, which is mainly polarized between conservatives and reformists, seeks to overcome the stagnant dilemmas between the regime's status quo stance and the people's demand for a change, with the formation of a block of moderates formed of the middlemen of both sides. Iran's political system, which was mainly fostered around the conservatives and the reformists, was added to the recently formed block of moderates, which consisted of the moderate sections of both wings. With this new formation, Iran is trying to break a stalemate between the regime's status quo stance and the people's demand for a change. In this study, the historical roots of conservatives, reformists and moderate political fronts plus their effects on the current Iranian political system will be discussed.

Keywords: Iranian Revolution, Iranian political system, conservatives, reformists, moderates.

Özet

İran Devrimi, tek bir amaç uğruna birleşen farklı toplumsal kesimlerin birbirine kenetlenmesi sonucunda başarıya ulaşan bütünsel bir halk hareketidir. İdeolojik kaygılarını geri planda bırakan ve yeni düzende söz sahibi olan siyasal gruplar, devrimin ilk yıllarında var olan görece özgürlük ortamından yeterince faydalanamadılar. Devrimin sürükleyicisi olan İslami ideolojinin sistem içerisinde varlığını hissettirmesiyle birlikte, siyasi yelpazeyi oluşturan bütün renkler tasfiye edildi. Devrim lideri Humeyni'nin idealist İslamcılık çerçevesinde şekillendirdiği yeni siyasal düzen, zamanla İslami yönetimin farklı yorumlarını da kendi içerisinde temizleyerek Velayet-i Fakih teorisini sisteme hakim kıldı. Humeyni sonrası dönemde mevcut konjonktürün de etkisiyle, pragmatist ve reformist İslami akımlar, statükocu

muhafazakarların içerisinde ayrı ayrı farklı hizipler oluşturdu. İdealist İslamcılarının ardından pragmatist muhafazakarlara geçen yürütme erki, halkın değişim talepleri çerçevesinde hızla sol reformist cenahın denetimine girdi. Temelde muhafazakarlar ve reformistler etrafında cepheleşen İran siyasal sistemi, her iki kanadın mutedil kesiminden teşkil olunan ılımlılar bloğunun oluşmasıyla birlikte, rejimin statükocu tavrı ve halkın değişim talepleri arasında sıkışan açmazlarından sıyrılmaya çalışmaktadır. Çalışmada, muhafazakarlar, reformistler ve ılımlılardan oluşan siyasi cephelerin tarihsel kökleri ve günümüz İran siyasal sistemine etkileri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran Devrimi, İran siyasal sistemi, muhafazakarlar, reformistler, ılımlılar.

1. Giriş

20. Yüzyılın son büyük devriminin yaşandığı İran'da devrim artık 40 yaşını doldurmak üzere ve İran'daki güncel gelişmeleri anlamak, aktörler ile rollerini açıklamak ve geleceğini tahmin edebilmek, geçen 40 yılın analizi ile mümkün.

İran siyasal sistemi, siyasal kurumlar çevresinde şekillenmiyor. Mevcut siyasal kurumlar, güçlü kişilikler etrafında toplanıyor. Sistemin sınırları siyasal katılıma göreli bir açıklığa sahip ve liderlikler desteklerini toplumsal taleplere sahip çıkmanın yanında sistem içinde var olan güç ilişkilerinin dengesini sağlamaktan alıyor. Bu nedenle, gelişmeler sivil siyasal kurumlar yerine, liderler ve onların etrafında toplananlar üzerinden açıklanabiliyor.

İran'ın bugüne ait siyasal cephelışmelerinin izlerini II. Dünya Savaşı sonrası çift kutuplu Soğuk Savaş yıllarında aramak mümkündür. Muhammed Musaddık'ın başbakan olduğu 1951-1953 döneminde genel çizgileri ile milliyetçiler Ulusal Cephe, sosyalist ve komünistler Tudeh ve İslamcılar da Fedayan-i İslam etrafında örgütlenmişlerdi. 1979 İran Devrimi sonrası bu grupların üyeleri aktif siyasal sahnede rollerini sürdürmek üzere var olan tek siyasal parti olan İslami Cumhuriyet Partisi'nde (1981-1987) toplandı.¹

İran sistemi, ilahi egemenlik (şeriat) ve halk egemenliğinden (cumhuriyet) oluşan ikili yapıdan oluşur. Fakat sistemin dini niteliği ağır basan kurumlar üzerine inşa edilmiş olması geçmişten bugüne birçok sorunu beraberinde getirmiştir.

1979 Devrimi sonrası milliyetçi ve sosyalist yapılar sistemden tasfiye edildiler ve Humeyni'nin güçlü karizması önderliğinde din adamları sistemi kuşatıp ele geçirdiler. Humeyni henüz hayattayken, İran siyasetinin cephelışmeleri başladı ve bugünkü halini aldı.

2. Kısa Dünün Tarihi

1979 Devrimi sonrasında İran siyasal sisteminin klasik yürütücüleri olan milliyetçiler, sosyalist ve komünistler yerlerini, din adamlarının denetiminde İslamcı radikal grupların sürüklediği yeni orta sınıflara terk ettiler. İslamcı radikaller yönetimde etkinleşirken,

¹ Mustafa Keskin. "İran'da Siyasal Ayrışmanın Temelleri: Sağ ve Sol" Akademik Perspektif, Mayıs 31, 2013. <http://akademikperspektif.com/2013/05/31/iranda-siyasal-ayrismanin-temelleri-sag-ve-sol/>.

ılımlı liberal eğilimler sistemden tasfiye edildiler. Radikalleri güçlendiren, arkalarına aldıkları kitlelerin siyasal katılım istekleri, Velayet-i Fakih yaklaşımının anayasal hüküm haline gelmesiyle din elitlerinin devlet merkezinde işgal ettikleri karar merkezinin ağırlığıydı. Milli Cephe, İran Halk Partisi ve İran Özgürlük Hareketi'nin oluşturduğu koalisyonun geçici hükümeti, kırsalda yaşayan ve inşa edilmeye çalışılan modern kentlerin kıyılarına vurmuş kitlelerin baskısına direnemedi ve devrimci radikaller iktidarı aşağıdan yukarıya doğru ele geçirdiler².

1979 Devrimi öncesi Şii din adamları, Şah despotizmine karşı aralarındaki görüş ayrılıklarını bir kenara bırakmışlardı. Devrim sonrası tekrar gündeme gelen farklı görüşler, günümüzde yaşanan siyasal cepheleşmelerin şekillenmesinde etkili olmuştur. Humeyni'nin Velayet-i Fakih yaklaşımına uygun teokrasiyi savunan muhafazakar/radikal cephe olarak ayrışırken, çoğulculuk taraftarı olan Ayetullah Seyyid Mahmud Ellayi Talegani³, Ayetullah Seyyid Muhammed Kazım Şeriatmedari ve Ayetullah Murtaza Mutahhari gibi din adamları, yönetimin siyasetçiler tarafından şekillendirileceği demokratik bir modeli savundular ve reformist/modernist cephe olarak adlandırıldılar⁴.

Devrim sonrasında radikaller ve reformistler arasında baş gösteren anlaşmazlıklar İslam Cumhuriyeti fikrinin kabulüyle birlikte çözülmüş gibi gözükse de, din adamları tarafından İslami Cumhuriyet Partisi'nin kurulması, Geçici Hükümet ile radikaller arasındaki ikilemi gün yüzüne çıkardı ve Devrim'in teokrasiye doğru evrilmesi süreci başladı. Geçici Hükümet'in istifa etmek zorunda kalmasıyla siyasal kontrol tamamen popülist radikallerin eline geçti⁵. Önce, devrim koalisyonunda İslamcı radikallerle birlikte hareket eden, Cephe-i Milli (Ulusal Cephe) etrafında toplanan liberal-milliyetçiler ve Hizb-e Tudeh (Kitleler Partisi) bayrağı altında duran sosyalist ve komünistler tasfiye edildi. Sonrasında, İslamcı çizginin cumhuriyetçi-liberal bloğunu temsil eden Nehzad-i Azadi-ye İran (İran Özgürlük Hareketi) kökenli Geçici Hükümet'in ilk Cumhurbaşkanı Beni Sadr ve ilk Başbakanı Mehdi Bazergan, mutedil bir molla olan ve ulemanın siyasetteki rolünün kısıtlanması gerektiğini savunan Ayetullah Şeriatmedari ve onun görüşlerini destekleyen Müslüman Halkın Cumhuriyetçi

² Hüseyin Beşiriye, *İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset*, çev. Mehmet Koç (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 31-32.

³ Muhammed Bestinigar, "Talegani An Çenan Kebûd," *Endişe-i Puya* 2, no. 14, (1393): 29.

⁴ Serpil Üşür, *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1991), 116-118.

⁵ Beşiriye, *İran'da Devlet*, 34-38.

Partisi benzeri irili ufaklı kişiler ile yaklaşımlarını destekleyen oluşumlar devrimci radikaller tarafından sistem dışına itildi⁶.

Radikallerin eline geçen sistemi kontrol edip yöneten yaklaşık 80.000 ruhani, radikal, liberal, mücadeleyi gözleyip güçlenen taraf yanında yer almak isteyen mutedil ve görece tarafsız kalmayı başaran dört yaklaşım altında toplanmıştı. Bunların dışında bir de siyasetle ilgisi olmayan yüksek dini statüdeki müstakil mollalar vardı. Humeyni'nin çizgisinde olan ve Velayet-i Fakih felsefesi ışığında İslami yasaların tavizsiz uygulanmasını isteyen radikal mollalar, Fedaiyan-i İslam, Mücahidin-i İnkılab-e İslami, Heyet-i Motalefeh, Hizb-e Milel-i İslami ve Hizb-e Cumhuri-ye İslami gibi örgütlenmelerin içerisinde yer aldılar. Muhammed Behiştî, Abdülkerim Musavi Erdebili, Ali Ekber Haşimi Rafsancani, Seyyid Ali Hamaney, Huseyin Ali Montazeri, Muhammed Rıza Mehdevi Kani, Muhammed Cevad Bahonar, Rabbani Emleki, Ali Ekber Natık Nuri, Musavi Tehrani gibi bazı isimler inkılâbın hemen ardından yeni rejimin temellerini inşa ettiler. Liberal mollalar, entelektüel altyapıları sebebiyle toplumsal, kültürel ve eğitsel açıdan radikallerden ayrılan, fakat İslam Şeriatı'nı savunan kişilerdi. Mutedil mollalar, devrim sonrası siyasete doğrudan karışmamış, temkinli bir hareket tarzıyla siyasal ortama göre konumlarını belirleyen din adamlarıydı. Tarafsız mollalar, yaklaşımlardan birisine yönelmeme başarısı gösteren kişilerdi. Müstakil mollalar, öz yaklaşımları çerçevesinde önderlik yapabilen, dini otorite olarak kendi kitlelerini oluşturmuş, yorumları kabul gören güçlü dini kişiliklerden oluşmaktaydı. Müstakil mollalardan Seyyid Mahmud Ayetullah Talegani ve Şeyh Ali Tehrani gibi önemli kişilikler Velayet-i Fakih kurumunu ve bu kurumun devlet yönetimindeki etkisini kabul etmiyordu⁷.

Öte yandan, mollaların yanında, dini aydınlar ve üniversite öğrencilerinin ağırlıkta olduğu Cümbüş-e Muselmanan-ı Mubariz, Cümbüş-e İnkılâbı-ye Halkı Muselman (Cama), Nehzad-i İslami-ye Şuraha, Mucahidin-i Halk-ı İran⁸ gibi radikal gruplar da İslamî hükümetin olmasını istiyorlar, fakat Velayet-i Fakih kurumuna karşı çıkarak, devleti halk meclisinin

⁶ Yüksel Taşkın, "Devrim Sonrası İran'da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek," *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no. 39 (2008): 24.

⁷ Hüseyin Beşiriye, *Zemîna-ha-yı İçtimai-ye İnkılab-e İran*, çev. Ali Erdestani (Tehran: Neşr-i Nigâh-ı Moesser, 1394), 237-240.

⁸ Özellikle günümüzde Maryam Recavi tarafından yönetilen ve bazı kesimler tarafından İran rejiminin alternatifi olarak sunulan Halkın Mücahitleri Örgütü, Şah döneminde olduğu gibi, devrim sonrasında da meşru yönetimin karşısında yer aldı ve bu muhalif tavrını terör eylemleriyle süslemekten kaçınmadı ("Who Are The Iranian Dissident Group MEK?." BBC News. Ekim 30, 2015, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34677211>).

yönetmesini istiyorlardı. Mücadeleyi kazanan Humeyni, kendisine ve sisteme muhalefet eden kişi ve örgütleri kısa sürede saf dışı ederek Velayet-i Fakih kurumunu siyasal sisteme oturttu⁹.

3. Humeyni'nin Vefatı Sonrası Siyasal İttifak Arayışları Sarmalında İran'da Cepheleşmeler

Milliyetçi ve Marksist bloğun sistemden tasfiyesiyle birlikte İslamcı radikaller, kendi içinde yer alan liberal ve sol bloğu pasifize ettiler. Bu sürecin ardından toplum ve siyaset üzerindeki denetiminin sınırlı mı, yoksa sınırsız mı olması gerektiği tartışması bu kez iktidarı elinde tutan ulemayı ikiye böldü.

Meclis ve İslami Cumhuriyet Partisi'nin Başkanı Ayetullah Hüseyin Behiştî liderliğinde kendisini İmam'ın Yolu olarak adlandıran bir grup, Rehber'i seçmek gibi görevler için ulemalar arasından seçilen Uzmanlar Konseyi'nin sınırsız denetim yetkisine sahip olmasını savunuyordu. Hamidullah Mir Muradzehi ve Ezatullah Sahabi gibi isimler etrafında toplanan Hücetiye¹⁰ hareketi etrafında örgütlen ikinci grup ise İmam'ın Yolu'na karşı çıkarak ulemanın yapacağı denetimin sadece dini konularda sınırlı kalması ve ekonomi, siyaset, hukuk alanlarının uzmanlara bırakılması gerektiğini savunmaktaydı¹¹.

İran-İrak Savaşı sonrası Hücetiye'ye karşı mücadelesini kazanan Seyyid Ali Hamaney, Mir Huseyin Musavi, Haşimi Rafsancani ve Huseyin Ali Montazeri'nin içerisinde olduğu İmam'ın Yolu'ndakiler kendi içinde yaşadıkları yeni bölünmeyle radikaller ve pragmatikler olarak ikiye ayrıldı. Humeyni'nin ölümünden hemen önce Rafsancani'nin bu çizgiden kopma belirtileri verdi. Humeyni'nin halefi olan Montazeri de, birinci gruba yönelen eleştirel tavrı sebebiyle Rehber'in ölümünden hemen önce tasfiye edildi¹². Bölünmeleri engellemek üzere Humeyni'nin izniyle İslami Cumhuriyet Partisi'nin kapatılmasına rağmen, ulema bu kez de ekonomi politikaları ve meclis seçim listelerinin denetlenmesi konusunda anlaşmazlığa düştü ve 1988 tarihinde Came-ye Ruhaniyat-ı Mubariz (Mücadeleci Din

⁹ Beşiriye, *Zeminaha-yı İçtimai-ye*, 189, 239.

¹⁰ Hücetiye hareketi, Şah'ın teşvikiyle 1953 yılında Şeyh Mahmud Halebi tarafından kurulmuştur. Velayet-i Fakih kurumuna karşı olan Hücetiye, Ajax Operasyonu'ndan sonra gene Şah tarafından pasifize edildi. Devrim sonrası yeni rejimin inşasında ön saflarda yer aldı.

¹¹ Özgür Üşenmez, "İran ve Rejim İstikrarı," *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, no. 3 (2015): 394.

¹² Taşkın, "Devrim," 25-26.

Adamları Cemiyeti) ve Mecme-ye Ruhaniyun-u Mubariz (Direnişçi Din Adamları Birliği) olarak ikiye bölündü¹³.

Humeyni'nin vefatı sonrası Hamaney Rehber, Rafsancani Cumhurbaşkanı seçildi. İmam'ın Yolu içinde İslami sol radikaller, muhafazakarlar ve pragmatikler, hareketi kendilerinin temsil ettiği iddiası ile mücadeleye başladılar. Hamaney'in bu üç akım arasından Anayasayı Koruma Konseyi'nde ağırlığa sahip olan muhafazakarlar lehine tavır alması, güç dengesini tek bir kanada yöneltti¹⁴. Rehber'in tercihleri sayesinde Anayasayı Koruma Konseyi yanında yargı ve ordu da büyük oranda muhafazakarların kontrolüne geçti. Buna karşın, Düzenin Yararını Teşhis Konseyi ve Uzmanlar Konseyi Rafsancani taraftarlarının hakimiyetine girerken, İslami Danışma Meclisi üç grubun değişken temsiliyetine sahipti¹⁵.

Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığı döneminde muhafazakarlar ve pragmatiklerin ittifaka gitmesi, devrimin sürekliliğini savundukları için solcu olarak nitelendirilen radikallerin yenilgisiyle sonuçlandı. Radikaller karşısında muhafazakar ve pragmatikler ittifakı şeklinde beliren cepheleşme 1997 seçimlerinde gün yüzüne çıktı. Reformist çizgideki Seyyid Muhammed Hatemi halkın %70'inin oyunu alarak Cumhurbaşkanı seçildi¹⁶.

Özellikle radikallerin seçim yenilgisi sonrası 1990'lı yıllarda pragmatikler ve muhafazakarlar arasında yaşanan mücadele, bu sefer muhafazakarlar karşısında pragmatikler ve radikaller ittifakını meydana getirdi. Rafsancani destekçilerinin kurduğu Hizb-e Kargozaran-e Sazendegi-ye İnan (İnan'ın İnşasının Yürütücüleri Partisi), 1996 parlamento seçimlerinde radikallerin desteğini aldı. Bu seçim, 1997 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oluşacak Hatemi merkezli reformist ittifakın da temelini attı ve radikaller parlamento seçimlerde liste çıkartmayıp, pragmatikleri destekledi. Pragmatikler ve muhafazakarlar arasındaki uzlaşmazlıklar derinleşirken, radikallerin devrimci-popülist İslamcı-sol çizgiden, liberal-sol bir çizgiye doğru evrildikleri gözlemlendi¹⁷.

2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde değişim taleplerine karşılık bulmayan geniş halk kitleleri, popülist İslamcı-sol çizgideki boşluğu dolduran muhafazakar alternatifine yöneldi. Rehberlik Makamı, Anayasayı Koruyucular Konseyi, Yüksek Yargı ve Devrim

¹³ Keskin, "İnan'da."

¹⁴ Üşenmez, "İnan ve Rejim," 397.

¹⁵ Taşkın, "Devrim," 27-28.

¹⁶ Üşenmez, "İnan ve Rejim," 398-399.

¹⁷ Taşkın, "Devrim," 28-30.

Muhafızları içinde zayıf bir temsil gücüne sahip reformistler radikal muhafazakarlar karşısında yenilgiye uğradı ve Mahmud Ahmedinejad Cumhurbaşkanı seçildi¹⁸. Arap Baharı'nın hemen öncesinde, Ahmedinejad'ın 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde hile yaptığı iddiasındaki Musavi'nin seçim kampanyasına atfen Yeşil Hareket olarak adlandırılan ve kendilerini reformist olarak tanımlayan kitleler sert şekilde bastırıldı.¹⁹

Muhafazakar-reformist cepheleşmesini iyice derinleştiren bu gelişmelerin yanında, Ahmedinejad'ın ekonomik ve siyasal politikalarının kitleler tarafından benimsenmemesi, temsilcisi olduğu cepheye desteği azalttı. Muhafazakarların ve reformistlerin radikal politikalarını benimsemeyen halk, her iki kanadın ılımlılarından oluşan yeni bloğa yöneldi. Böyle bir ortamda reformistlerin ve muhafazakarların ılımlı kanadından destek alan Hasan Ruhani Cumhurbaşkanı seçildi. Bugün İran siyasal sistemi iki ana akım yanına bir yeni etkin bloğu eklemiş bulunmaktadır. Birinci akımı muhafazakarlar (Usulgeralar), ikinci akımı Reformistler (İslihatlepler) meydana getirmektedir²⁰. Üçüncü blok ise 2013'ten bu yana bu iki hizipten kopan mutedil kesimlerce oluşturulan İlimlilar (İtidalgeralar)'dır.

3.1. Muhafazakarlar (Usulgeralar)

Usulgera kavramı genelde devrimin ilkelerine bağlılığı ifade etmektedir ve reformist söylemin karşısında yer alır²¹. Bu grubun yönetimi din adamlarının elindedir. Bu cepheyi oluşturan ana gruplar Came-ye Ruhaniyat-ı Mubariz (Mücadeleci Din Adamları Topluluğu)²²,

¹⁸ Üşenmez, "İran ve Rejim," 399-400.

¹⁹ Üşenmez, "İran ve Rejim," 402-403.

²⁰ Dinmuhammed Ametbek, "İran Cumhurbaşkanlığı Seçimleri." *Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM)*, Mayıs 15, 2017, <https://ankasam.org/en/iran-cumhurbaşkanlığı-seçimleri/>.

²¹ Mehmet Koç, "2016 İran Parlamento Seçimleri." *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ağustos 03, 2016, <https://iramcenter.org/2016-iran-parlamento-seçimleri/>.

²² Ruhaniyat, katı muhafazakâr yapısından dolayı Usulgeraların en önemli siyasi örgütüdür (Abdullah Yegin, "İran Siyasetini Anlama Kılavuzu," *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Merkezi (SETA)*, (Haziran 2013): 31). Tabanını radikal muhafazakârların oluşturduğu yapı, 1977 yılında Humeyni taraftarı din adamlarını bir araya getirmek amacıyla kurulan Tahran Mücadeleci Din Adamları Cemiyeti'ne dayanır. İdeoloğu Ayetullah Murtaza Mutahhari, koordinatörü ise Ayetullah Muhammed Hüseyin Behiştî'dir. Seçimlerde destekledikleri adayların listesini açıklayarak, taraftarlarını yönlendirirler (Pınar Arıkan, "İran İslam Cumhuriyetinde Anayasal Sistem ve Siyasi Partiler," *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM)*, Rapor no. 112 (Mart 2012): 13). Rast-ı Sünneti ve Rast-ı İfrati olarak da adlandırılan (Ekber Genci, *Asıbşinase-yi Gubar ba Dovlet-i Demokratik-e Tosehigera: Tarikhane-i Eşbah* (Tehran: İntişarat-ı Terh-i No, 1378b), 180) yapı, kadim dini yaşama idealini savunmaktadır. Kum'da bulunan din adamlarının çoğu Ruhaniyat'a mensuptur. Ayetullah Muhammed Rıza Mehdevi Kani'den sonra cemiyetin başına Tahran Cuma İmamlarından Ayetullah Muhammed Ali Muvahhidi Kermani geçmiştir. 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Muhafazakar kanadın adayları olan Ali Ekber Natık Nuri Ruhaniyat içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Yapının sempatizanları günümüzde Irak/Necef'te yaşayan Şiiilerin en saygın dini lideri Merce-i Taklid Ayetulahu'l-uzma Seyyid Ali Sistani'yi tartışmasız dini otorite olarak kabul eder. Ülke içerisinde ise Ayetullah Vahid Horosani, Ayetullah Nasır Mekarim Şirazi, Ayetullah Mucir Şeybani, Ayetullah Lütfullah Safi Golpayegani, Ayetullah Hüseyin Nuri Hemedani, Ayetullah Cafer

Came-ye Moderrisan-i Hovze-yi İlmiyye-yi Kum (Kum İlim Medreseleri Müderrisler Topluluğu), Heyetha-yi Motalefeh-ye İslami (İslami Dernekler Koalisyonu) ve Came-ye İslami-ye Mohendis-in (Müslüman Mühendisler Topluluğu)²³, Fedaiyan-ı İslam (İslam Fedailer), Came-ye Encümenha-yı İslami-ye Bazar ve Esnaf (Pazar ve Esnaf İslami Dernekler Topluluğu), Heyetha-yı Sanduk-ı Garzulhasene, Came-ye Zeyneb (Zeynep Derneği) gibi oluşumlardır²⁴.

Muhafazakarlar, ideolojik olarak Devrim ile özdeşleştirdikleri teokratik devlet aygıtı ve Velayet-i Fakih yaklaşımında vücut bulan karizmatik meşruiyeti desteklemektedirler²⁵. Kendilerini Ortodoks dinsel yaklaşımları nedeniyle “sünneti” olarak tanımlayan muhafazakarlar, toplumsal cinsiyet ve kadın hakları konusunda tutucu, ekalliyet ve akvam hakları konusunda yok sayan ümmetçi, eleştirilere kapalı, düşünce özgürlüğünü kısıtlayıcı bir perspektife sahiptirler. Tüm bu sebeplerle günümüz neo-muhafazakarları idealizmin hayalciliği ile pragmatizmin gerçekçiliği arasına sıkışmış durumdadırlar²⁶.

3.2. Reformistler (İslahtalepler)

Siyasal yapıların güçlü kişilikler etrafında toplandığı İran’da²⁷ liderliğini Hatemi’nin yaptığı İslahtalepler, Kur’an-ı Kerim’in özünü kavrayarak mevcut sorunların üstesinden gelinebileceğini savunmaktadır. Hatemi’nin Cümbüş-e Islah-i (Reform Hareketi) olarak adlandırdığı hareket reform talebinde bulunan geniş toplumsal kesimlerin sesi durumundadır. Dinin özüne uygun bir modernleştirici çizgiyi savunan İslahtalepler, Ali Şeriatî ve Abdulkerim Sürüş’un yaklaşımlarını benimsemektedir²⁸. 1979 tarihli İslam Anayasası’ndan yana olmakla birlikte, Anayasa’nın güncel koşullara uyarlanması gerektiğini savunan Hatemi’ye göre, İran’da toplumu birleştiren unsur olan İslam, siyaseti yönlendiren bir baskı aracı olarak kullanılmamalıdır²⁹ ve toplumdaki reform taleplerine karşılık verilmelidir³⁰.

Subhani, Ayetullah Muhammed Taki Misbah Yazdi, Ayetullah Cevad Amuli, Ayetullah Seyyid Abdullah Şirazi sempatizanların yakınlık duyduğu dini liderlerdir. Bunun yanında Ruhaniyat üyeleri, siyasi rejime bağlılıkları nedeniyle siyasi önder olarak Rehber Ali Hamaney’i kabul ederler.

²³ Keyvan Tabari, “Devrim Sonrası İran’da Hukuk Devleti ve Reform Hareketleri,” çev. İrem Burcu Özkan. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72, no. 1 (2014): 919.

²⁴ Sami Oğuz ve Ruşen Çakır, *Hatemi’nin İran’ı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 51.

²⁵ Beşiriye, *İran’da Devlet*, 175-176.

²⁶ Sadık Zibakelam, “Muhafazakar-ı No”, *Endişe-i Puya* 6, no. 45 (1394): 62.

²⁷ Tabari, “Devrim Sonrası,” 919.

²⁸ Mesud Rezevi, *Mütefekkiran-ı Muesser ve Endişe-i Siyasi-e İslam* (Tehran: İntişarat-ı Ferzan, 1378), 213.

²⁹ Tabari, “Devrim Sonrası,” 920.

³⁰ Serge Parsgıyan, “Ne Bitahrim ba Ari be Camia-e Medeni,” *Endişe-i Puya* 2, no. 10 (1392): 43.

1997'den sonra, dini kurumların siyasal mekanizmalar üzerindeki egemenliğinin azaltılması ve halkın siyasete katılım yollarının açılması talebi, Hatemi önderliğindeki reformist hareketin ortaya çıkmasının bir başka nedeni olarak görülmektedir³¹. Bu taleplere karşılık verecek en avantajlı grubun devrimci gelenek içerisinde gelen pragmatik muhafazakar veya yeni modern sağ bloğun olacağı görülmektedir³². Rejimin İslami karakterine sadık olan reform hareketinin en önemli ortakları Mecme-ye Ruhaniyun-u Mubariz (Direnişçi Din Adamları Birliği)³³, Hizb-e Kargozaran-e Sazendegi-ye İran (İran'ın İnşasının Yürütücüleri Partisi), Cephe-ye Moshareket-e İslami-ye İran (İran İslami Katılım Cephesi) ve Sazeman-e Mücahidin-e İnkılab-e İslami (İslam Devrimi Mücahitleri Örgütü)'dir³⁴.

3.3. Ilımlılar (İtidalgeralar)

Reformist Hatemi'nin ardından Cumhurbaşkanı olan muhafazakar Ahmedinejad döneminde dış ilişkilerde yaşanan çatışmacı tavır ve iç siyasette otoriterleşme ile Usulgera ve Islahtalepler arasındaki sert uzlaşmazlık, radikal çizginin uzağında bir akım olan Ilımlılar (İtidalgeralar) adında yeni bir siyasi grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur³⁵. İtidalgeraları

³¹ Arıkan, "İran İslam," 15.

³² Taşkın, "Devrim," 23.

³³ Ruhaniyun hareketi, 1997'de Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçildiği tarihe atfen Dovvam-ı Hordad (23 Mayıs) veya Cephe-i Dovvam-ı Hordad (23 Mayıs Hareketi) ismiyle de anılmaktadır. Islahtalep olan Ruhaniyun demokrasi, özgürlük, insan hakları, çoğulculuk ve halk hükümeti konusundaki görüş ayrılıkları sebebiyle Usulgeralar ve Ruhaniyat'ın karşısında yer alır (Genci, *Asıbşınase-yi Guzar*, 1378b), 180-181). 1988 yılında Rehber'in onayını alarak Ruhaniyat'tan ayrılan ve resmi faaliyetlerine 1995 yılında başlayan Ruhaniyun, mücadelesini yoksulluk ve zenginliğin paylaşımı temelinde konumlandırmıştır (Beşiriye, *İran'da Devlet*, 109, 137). Hareketi hayata geçirenler, aralarında eski Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin de bulunduğu Mehdi Kerrubi, Muhammed Musavi Hoeyniha, Seyyid Mahmud Doayi, Muhammed Tevessuli, Muhammed Jamarani, Ayetullah Hasan Sanei ve Ayetullah Sadık Halhali gibi bir grup aydın din adamıdır. Hareketin önemli isimlerinden Kerrubi, 2009'daki Yeşil Hareket'in liderlerindedir. Hareketin Merkez Şurası Başkanlığı'nı Muhammed Hatemi yürütmektedir (Arıkan, "İran İslam," 13). Anayasayı Koruma Konseyi tarafından adaylık başvurusu kabul edilmeyen Kerrubi, Musavi ve Hatemi gibi reformist adayları desteklemiştir (Ali Şahin, "İran Seçimleri ve Ülkenin Siyasi Sistemi," *Kafkassam*, Mayıs 05, 2017, <http://kafkassam.com/iran-secimleri-ve-ulkenin-siyasi-sistemi.html>). Ruhaniyun, geleneksel sağ muhafazakar oluşumun karşısında, geleneksel sol muhafazakâr akımı meydana getirmiştir (Yegin, "İran Siyasetini," 30). Ruhaniyun desteği ile Cumhurbaşkanı seçilen Hatemi, dini geleneklere bağlı olarak Devrim ile oluşan yönetim ilkelerini benimseyen ılımlı, sosyal reformcu bir kişiliktir (Zeynep Güler, "İran İslam Cumhuriyeti - Ekonomi, Siyaset ve İdeoloji," *Gelenek*, no. 55 (Ağustos 1997), <http://www.gelenek.org/iran-islam-cumhuriyeti-ekonomi-siyaset-ve-ideoloji>). Abdullah Nuri, Mecid Ensari, Musavi Hoeyniha, Hüseyin Ali Montazeri, Mehdi Kerrubi, Behzad Nebevi, Said Haccariyan, Muhsin Keduver, Golam-Huseyin Kerbaschi, Muhamed Muhammedi Reyşehri, Abdülkadir Sürüş, Muhsin Mahbelkar, Seyyid Cevad Tebatabai ve Muhammed Tevessuli Ruhaniyun'un önemli kişileri arasında sayılır (Ekber Genci, *Asıbşınase-yi Guzar ba Dovlet-i Demokratik-e Tosehigera: Âlicenab-ı Sorhpuş ve Âlicenaban-i Pakesteri* (Tehran: İntişarat-ı Terh-i No, 1378a), 45). Rehber ve İran sistemine bağlı Ruhaniyun, siyasi olarak Hatemi'ye bağlı olmakla birlikte, dini olarak Ruhaniyat ile beraber Seyyid Ali Sistani'yi önder kabul ederler.

³⁴ Tabari, "Devrim Sonrası", 918-919.

³⁵ Koç, "2016 İran."

temsil eden en önemli isimler İslami Şura Meclisi Başkanı ılımlı muhafazakar Ali Erdeşir Laricani ve Cumhurbaşkanı ılımlı reformist Ruhani'dir. Bu ılımlı grup, iç ve dış politikada kamuoyunun desteğini alan rasyonalist politikalar ile reformları hayata geçirmeye çalışmaktadır³⁶.

2013 ve 2017 cumhurbaşkanlığı seçimleri ve 2016 parlamento seçimleri ılımlı muhafazakarlar ile reformistler ve ılımlıların oluşturduğu Cephe-i Omid (Umut İttifakı) arasında geçmiş, Ruhani reformistler-ılımlılar ittifakının desteğiyle cumhurbaşkanı seçilmiştir³⁷. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanı Ruhani, parti temelinde örgütlenme veya yenilik yapmak konusunda yeterince istekli olmadığı şeklinde eleştirilerin muhatabıdır³⁸. Son dönemde ABD'nin nükleer anlaşmadan çekilmesi, 2017 sonunda başlayan ekonomik temelli halk hareketleri ve Ruhani'nin ılımlı-reformist çizgiden uzaklaşması İlimliler/Mutediller cephesinin geleceğini tartışmalı hale getirmiştir.

4. Sonuç

İran siyaset arenasında bulunan güncel aktörleri Muhafazakarlar, Reformcular ve İlimliler olarak üçe ayırmak mümkün gözüküyor. Ayrımlar ve keskinleşen cepheleşmelerine karşın İran'da siyasal yaşam, devrim ve onun önderliğinin izlerini taşıyor. Doğal olarak, siyasetin doğasında yer alan ittifak arayışları ve koalisyon ortaklıklarının sürekli değişmesi İran siyasetini çetrefilli bir yapıya büründürüyor. Bunu, siyasal blokların kurumsal yapılara dayanmayıp, liderlikler üzerinden gelişmesi kuvvetlendiriyor.

Günümüz İran siyasetine hakim olan üç önemli aktör, Velayet-i Fakih müessesesi ve Ayetullah'ların sistem üzerindeki tekelinin devamını savunan Muhafazakarlar; siyasal sistem içinde din adamlarının denetim ve yürütme gücünü eleştiren Reformistler ve son olarak her iki gruptan kopmuş İlimliler'dan oluşmaktadır. Mutlaka, İran, bu ana renkler dışında çok sayıda ara tonları bünyesinde barındıran bir siyasal yelpaze zenginliğine sahiptir.

³⁶ Koç, "2016 İran."

³⁷ Koç, "2016 İran."

³⁸ Reza Hoceste Rahimi, "Ruhani ber Nemed Mikubed," *Endişe-i Puya* 3, no. 16 (1393): 45.

Kaynakça

- Ametbek, Dinmuhammed. “İran Cumhurbaşkanlığı Seçimleri.” *Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM)*, Mayıs 15, 2017. <https://ankasam.org/en/iran-cumhurbaskanligi-secimleri/>. Erişim tarihi: 20.03.2018.
- Arıkan, Pınar. “İran İslam Cumhuriyetinde Anayasal Sistem ve Siyasi Partiler.” *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM)*, Rapor no. 112 (Mart 2012).
- BBC News. “Who Are The Iranian Dissident Group MEK?.” Ekim 30, 2015. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34677211>. Erişim tarihi: 10.11.2018.
- Bestinigar, Muhammed. “Talegani An Çenan Kebûd.” *Endişe-i Puya* 2, no. 14, (1393): 29-32.
- Beşiriye, Hüseyin. *İran’da Devlet, Toplum ve Siyaset*, Çeviren Mehmet Koç. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Beşiriye, Hüseyin. *Zeminaha-yı İctimai-ye İnkılab-e İran*. 2. baskı. Çeviren Ali Erdestani. Tehran: Neşr-i Niğâh-ı Moesser, 1394.
- Genci, Ekber. *Asıbşınase-yi Guzar ba Dovlet-i Demokratik-e Tosehigera: Âlicenab-ı Sorhpuş ve Âlicenaban-i Pakesteri*. 3. baskı. Tehran: İntişarat-ı Terh-i No, (1378a).
- Genci, Ekber, *Asıbşınase-yi Guzar ba Dovlet-i Demokratik-e Tosehigera: Tarikhane-i Eşbah*. 2. baskı. Tehran: İntişarat-ı Terh-i No, (1378b).
- Güler, Zeynep. “İran İslam Cumhuriyeti - Ekonomi, Siyaset ve İdeoloji.” *Gelenek*, no. 55 (Ağustos 1997). <http://www.gelenek.org/iran-islam-cumhuriyeti-ekonomi-siyaset-ve-ideoloji>. Erişim tarihi: 19.03.2018.
- Keskin, Mustafa. “İran’da Siyasal Ayrışmanın Temelleri: Sağ ve Sol.” *Akademik Perspektif*, Mayıs 31, 2013. <http://akademikperspektif.com/2013/05/31/iranda-siyasal-ayrismanin-temelleri-sag-ve-sol/>. Erişim tarihi: 19.03.2018.
- Koç, Mehmet. “2016 İran Parlamento Seçimleri.” *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, Ağustos 03, 2016. <https://iramcenter.org/2016-iran-parlamento-secimleri/>. Erişim tarihi: 20.03.2017.
- Oğuz, Sami ve Çakır, Ruşen. *Hatemi’nin İran’ı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Parsgiyan, Serge. “Ne Bitahrim ba Ari be Camia-e Medeni.” *Endişe-i Puya* 2, no. 10 (1392): 43-47.
- Rahimi, Reza Hoceste. “Ruhani ber Nemed Mikubed.” *Endişe-i Puya* 3, no. 16 (1393): 43-46.
- Rezevi, Mesud. *Mütefekkiran-ı Muesser ve Endişe-i Siyasi-e İslam*. Tehran: İntişarat-ı Ferzan, 1378.
- Tabari, Keyvan. “Devrim Sonrası İran’da Hukuk Devleti ve Reform Hareketleri.” Çeviren İrem Burcu Özkan. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72, no. 1 (2014): 917-933.
- Taşkın, Yüksel. “Devrim Sonrası İran’da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek.” *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no. 39 (2008): 21-53.
- Şahin, Ali. “İran Seçimleri ve Ülkenin Siyasi Sistemi.” *Kafkassam*, Mayıs 05, 2017. <http://kafkassam.com/iran-secimleri-ve-ulkenin-siyasi-sistemi.html>. Erişim tarihi: 21.03.2018.
- Üşenmez, Özgür. “İran ve Rejim İstikrarı.” *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, no. 3 (2015): 389-407.
- Üşür, Serpil. *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1991.
- Yegin, Abdullah. “İran Siyasetini Anlama Kılavuzu.” *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Merkezi (SETA)*, (Haziran 2013).
- Zibakelam, Sadık. “Muhafazakar-ı No”, *Endişe-i Puya* 6, no. 45 (1394): 62-63.

KÜÇÜK ÜLKE, BÜYÜK HESAPLAR: CİBUTİ'NİN KÜRESEL GÜÇ MÜCADELESİNDEKİ ROLÜ

Göktürk TÜYSÜZOĞLU
Assoc. Prof., Giresun University
gktrkt@gmail.com

Abstract

Djibouti is situated very close to the problem areas in Africa and the Middle East. The country is at the forefront of being in a place where it can control the connection of the Red Sea-Indian Ocean, which has a great role in world trade. Djibouti's closeness to the problem areas like South Sudan, Somalia, Yemen and also its position on the road leading to the Suez Canal are important in this context. These features bring the country into a very critical position in strategic terms, as well as the moves of global and regional powers to keep this country by their own side. Djibouti, where countries such as the US, France, China, Italy and Japan have permanent military bases, maintains its economy stable with rent income from leasing of these bases. The main idea of this work is to focus on the factors that make Djibouti significant in terms of international politics and to evaluate the strategies of global/regional actors regarding this country.

Keywords: African Horn, China, Yemen, Somalia, Rentier State.

Özet

Afrika'da ve Ortadoğu'da varolan sorun alanlarına oldukça yakın bir yerde konumlanmış olan Cibuti, aynı zamanda dünya ticaretinde çok büyük bir rolü olan Kızıldeniz-Hint Okyanusu bağlantısını kontrol edebilecek bir yerde bulunmasıyla da ön plana çıkmaktadır. Güney Sudan, Somali, Yemen gibi sorun alanlarının yanı başında bulunması ve Süveyş Kanalı'na giden yol üzerinde konumlanması bu bağlamda önemlidir. Sahip olduğu bu özellikler, ülkeyi stratejik manada çok kritik bir pozisyona taşıdığı gibi, küresel ve bölgesel güçlerin bu ülkeyi kendi yanında tutmaya yönelik hamlelerini de beraberinde getirmektedir. ABD, Fransa, Çin, İtalya ve Japonya gibi ülkelerin sürekli askeri üslere sahip olduğu Cibuti, bu üslerin kiralanmasından elde ettiği rant geliri ile ekonomisini ayakta tutarken, otoriter bir bağlamda şekillendiği gerekçesiyle eleştirilen yönetim anlayışı da bahsedilen aktörlerin desteğiyle süreklilik arz etmektedir. Cibuti'yi değerli kılan faktörler üzerinde durmak ve küresel/bölgesel aktörlerin bu ülke özelindeki politikalarını değerlendirmek, çalışmanın ana fikrini oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Afrika Boynuzu, Çin, Yemen, Somali, Rantçı Devlet.

1. Giriş

Afrika anakarasının toprak bakımından üçüncü en küçük ülkesi olan Cibuti, aynı zamanda 1 milyona dahi ulaşmayan nüfusuyla “küçük devlet” kategorisi içerisinde değerlendirilebilecek olan bir aktördür. İngiltere, Fransa ve İtalya arasındaki sömürge mücadelesine konu olmuş ve Etiyopya'nın da tarihsel manada hak iddia ettiği bu küçük ülke, 1977 tarihinde Fransa'dan bağımsızlığını ilan ederek “geç” bir tarihte devlet statüsüne kavuşmuştur. Etno-kültürel anlamda farklılıklar içeren bir toplumsal yapıya sahip ve bu yapının yol açtığı kısa süreli bir iç savaş da yaşamış olan Cibuti, son dönemde siyasal anlamda Afrika'nın en istikrarlı ülkelerinden biridir.

Ülkeyi bu denli değerli kılan en önemli husus, coğrafi konumudur. Zira Cibuti, jeostratejik ve jeoekonomik anlamda dünyanın en kritik bölgelerinden birini kontrol etmektedir. Aden Körfezi ile Kızıldeniz'in birleştiği noktada Bab-el Mendep Boğazı'na açılan bir konuma sahip olan Cibuti, dünya toplam ticaretinin önemli bir bölümünün yapıldığı bir noktada olmasının yanı sıra, aynı zamanda Ortadoğu'dan Akdeniz'e ve Avrupa'ya ulaşan enerji ulaştırma ağını da yakından izleme olanağını sunmaktadır. Bu yönüyle, tüm küresel aktörlerin etki altında tutmayı hedefledikleri bir coğrafyada yer alan Cibuti, bahsetmiş olduğumuz jeostratejik değerini, kendisi açısından güvenlik, istikrar ve paraya dönüştürmeye çalışmaktadır. Bu ülke, aynı zamanda, iç savaş yaşanmış ya da yaşanmakta olan bölgelere/ülkelere de oldukça yakındır. Yemen'de süregelen ve İran'ın destek verdiği ifade edilen Husiler ile özellikle Suudi Arabistan ve BAE destekli meşru hükümet arasındaki iç savaş, bu ülkeye 30 km mesafedeki Cibuti'den rahatlıkla kontrol edilebilir. Ayrıca Somali'de El-Şebab'a karşı yürütülen ve halen devam eden terör operasyonları, Somali kıyısına paralel olarak Hint Okyanusu-Aden Körfezi ekseninde görülen “deniz haydutluğu” girişimleri ve daha önce bir savaş yaşamış olan Etiyopya ile Eritre arasındaki ilişkiler de Cibuti'yi merkeze alarak diplomatik, askeri veya siyasal manada müdahale edilebilecek gelişmelerdir.

Üretim yönünde kayda değer bir girişimi olmayan ve gelirini liman hizmetlerinden sağlayan Cibuti, son dönemde başka bir gelir kaynağına daha kavuşmuştur. Jeostratejik önemine binaen küresel/bölgesel aktörlerin kendi topraklarından askeri üs elde etme isteklerine olumlu yönde yaklaşan ülke hükümeti, eski sömürgeci Fransa'nın yanı sıra, ABD, Japonya ve Çin'e askeri üs açma izni vermiş ve buna karşılık olarak da “kira” geliri elde etmeye başlamıştır. Doğal kaynak bazlı bir gelire sahip olmamasına karşın, bu üslerden elde edilen gelirin de ülkeyi “rantçı” bir karaktere büründürdüğü ortadadır. Bu rantçı karakter, ülke yönetiminin otoriter anlayışını konsolide ederken, etno-kültürel gerginliğe eklenmiş

rahatsızlığı ve muhalif görüşleri temsil eden aktörler üzerindeki baskıyı da arttırmaktadır.

Çalışmada öncelikli olarak Cibuti'nin tarihi, toplumsal ve siyasi yapısından bahsedilerek, ülkenin “rantçı devlet” kategorisine girip girmediği üzerinde durulacaktır. Ardından ülkeyi önemli kılan bölgesel ve sistemsal faktörler irdelenecektir. Sonrasında ise Cibuti'de askeri üs açan ya da bu ülkeyi yakından takip eden aktörlerin stratejileri üzerinde durularak, bu küçük ülkenin uluslararası politikada bu denli fazla gündemde kalmasının nedenleri anlamlandırılmış olacaktır.

2. Cibuti'nin Toplumsal ve Siyasal Görünümü

19. yüzyılın sonlarında İngiltere ve İtalya ile birlikte, Afrika Boynuzu'nda konumlanmış Somali topraklarını kontrol edebilmek için mücadele etmiş olan Fransa, İngiliz Somalisi ve İtalyan Somalisi'nden arda kalan küçük bir toprak parçasını ele geçirmişti. 1882'den itibaren Fransız sömürgesi olarak ve 1896-1967 yılları arasında “*Fransız Somalisi (French Somaliland)*” adı altında varlığını sürdürmüş olan bu toprak parçası, 1977 yılında Cibuti adı altında bağımsızlığına kavuşmuştur. Cibuti, 1967-1977 yılları arasında ülkeye egemen iki etnik grup olan Afar ve Issa topluluklarının adıyla “*Fransız Afar ve Issa*” adıyla anılmıştır.¹ Afrika geneline kıyasla oldukça geç bir tarihte bağımsız olan ülke, gerek kapsadığı alanın küçüklüğü ve nüfusunun azlığı, gerek toprak itibarıyla oldukça büyük komşularla çevrelenmiş olması, gerekse de ekonomik büyüklük anlamında önemsiz görülebilecek kompozisyonuyla “küçük devlet” adlandırmasına oldukça uygun bir yapıya haizdir.²

Cibuti'nin 1 milyona dahi ulaşmayan nüfusunun büyük bir bölümü Issa ve Afar etnik gruplarından oluşmaktadır. Issalar, bugün Somali topraklarında (de facto bağımsız olan Somaliland da dahil olmak üzere) yaşayan etnik/toplumsal gruplarla dil ve köken itibarıyla akrabadır. Cibuti nüfusunun %60'lık bir bölümü de Issa kökenlidir. Afarlar ise, kuzeydeki Eritre ve yine Etiyopya topraklarında yaşayan etnik/toplumsal gruplarla dil ve köken akrabalığı içerisinde. Afarlar ise Cibuti nüfusunun yaklaşık %35'lik bir bölümünü oluşturmaktadır.³ Ülke nüfusunun geri kalan kısmı ise Yemen asıllı Araplardan ve sömürge döneminde buraya yerleşmiş olan Fransızlardan oluşmaktadır. Etnik anlamda var olan bu çeşitliliğin din konusunda fazlasıyla etkin olduğu ise ifade edilemez. Nitekim ülke nüfusunun çok büyük bir bölümü Müslümandır. Yine de, Fransız kökenliler özelinde Hristiyanlık ve

1 Redie Bereketeab, “Djibouti: Strategic Location, An Asset or a Curse?”, *Journal of African Foreign Affairs*, Vol. 3, No. 1-2, 2016, s. 5-18.

2 David Styan “Djibouti: Small State Strategy at a Crossroads”, *Third World Thematics: A TWQ Journal*, Vol. 1, No. 1, 2016, s. 79-91.

3 Muauz Gidey, “Anatomy of Issa-Afar Violence”, *Journal of Developing Societies*, Vol. 33, No. 3, 2017, s. 311-328.

Animizme inananlar da bulunmaktadır. Ülkenin en önemli sorunlarından biri, Issalar ile Afarlar arasında, bağımsızlık döneminden itibaren görülen siyasal anlaşmazlık ve rekabettir. Çoğunluğu oluşturan Issalar, Cibuti bağımsızlığa kavuştuğundan bu yana, ülkede iktidarı elde tutmaktadır. Afarlar ise, Issaların çoğulculuğu dışladığını, kendi haklarına ve toplumsal taleplerine cevap vermediğini, siyasal iktidarı bölüşmekten kaçındığını ve özellikle de muhalefette yer alan Afarların haklarına ve taleplerine odaklanmış siyasal aktörleri çeşitli güvenlikçi tedbirlerle baskıladığını iddia etmektedir.⁴ Ülkenin bağımsızlığına kavuştuğu günlerde ve hatta sonrasında da, Issa kökenlilerin, “Büyük Somali” odaklı girişimlere belli oranda sıcak yaklaşması ve Somali ile birleşme fikrini tartışması, Somali kökenli olmayan Afarlarda büyük bir tedirginlik yaratmıştır.⁵ Afarlar, mevcut Cibuti yönetiminin ve kimliğinin kendilerini kapsamadığını ve yansıtmadığını düşünmektedir. Bu bağlamda, iki etnik grup arasında kısa süreli bir iç savaş da yaşanmıştır. Eski sömürge topraklarında kendi çıkarlarına zarar verebilecek bir karışıklık yaşanmasını istemeyen Fransa'nın diplomatik, siyasal ve hatta askeri müdahalesiyle son bulan iç savaşın ardından (1991-1994), toplumsal gerginlik varlığını korumuştur.⁶ Afarların bir bölümü, “*Birlik ve Demokrasinin Restorasyonu Cephesi (Front for the Restoration of Unity and Democracy)*” adlı siyasal parti etrafında birleşmiştir.⁷ İç savaş sonrasında ılımlı ve radikal kanatlara ayrılan partinin ılımlı kanadı, iktidardaki İssaların kontrolündeki *Halkın İlerici Seferberlik Partisi* ile belli bir uzlaşma içerisine girmiştir. Zira Issaların kontrolündeki devlet yapısına nüfuz etmeyi, otoriter kalıplar ekseninde kurgulanmış siyasal anlayış ve seçim sistemi (dar bölge ve en çok oyu alanın kazandığı) çerçevesinde pek de mümkün görmemiştir. Radikal kanat ise, seçimleri boykot etmekte ve çeşitli muhalif parti ve örgütler ile işbirliği içerisinde hareket etmektedir.⁸

Cibuti'de siyaset önemli oranda güvenikleştirilmiştir. Bu güvenikleştirmenin gerisinde, Issalar ile Afarlar arasındaki anlaşmazlık ve rekabet bulunduğu gibi, aynı zamanda bağımsızlığından bu yana ülkenin yalnızca iki liderin “kişisel iktidarına” eklenmesi anlayışı da önemli bir husus olarak görülmelidir. *Hassan Guelled Aptidon*, ülkenin ilk devlet başkanıdır. 1977'den 1999'a kadar görev yapan Aptidon döneminde, Cibuti'nin daha çok iç istikrarsızlık, etnik gruplar arası mücadele ve eski sömürgeci Fransa ile olan ilişkilerinin nasıl

4 Alemu Leta, Yemane Zeray ve Yohannes Haile, “The Politics of Dyadic Community: the Case of Djibouti”, *International Journal of Scientific and Research Publications*, Vol. 5, No. 1, 2015, s. 1-13.

5 Gidey, “Anatomy of...”, s. 311-328.

6 Andrew McGregor, “Djibouti Facing Local Insurgency and Threats From Somali Islamists”, *The Jamestown Foundation Terrorism Monitor*, Vol. 7, No. 29, 2009.

7 Tadesse Berhe ve Yonas Adeye, “The Impact of Local Conflict on Regional Stability”, 2007, https://www.files.ethz.ch/isn/123909/2007_05_01_Afar.pdf, (Erişim 26.06.2018).

8 Bereketab, “Djibouti: Strategic...”, s. 13-18.

şekillendirileceği ön planda tutulmuştur. Issa kökenli Aptidon, devlet aygıtının otoriter bir bağlamda şekillendirilmesi hususunda ilk adımları atan isim olmuştur.⁹ Aptidon döneminde, Cibuti'ye bağımsızlık vermesine karşın, ülkede askeri anlamda varlığını sürdüren Fransa, aynı zamanda sağladığı fonlar ve ekonomik yardımlar ekseninde hükümeti önemli oranda yönlendirmeye devam etmiştir. Hatta Fransa'nın, Cibuti'nin güvenliği ve istikrarının garantörü olduğunu kaydeden bir ilişki biçimi geliştirdiği de ifade edilebilir.¹⁰ Sömürge döneminde Cibuti'de görev yapan birçok Fransız bürokrat ya da yönetici, ülkenin bağımsızlığı sonrasında da önemli bir süre bu küçük Afrika ülkesinin ekonomik ve siyasi anlamda yönlendirilmesinde ve insan kaynağı eksikliğinin giderilmesinde önemli rol oynamıştır. Fransa'nın Cibuti'deki etkinliği halen belli oranda devam ediyor olmasına karşın, özellikle 1990'ların ortalarından itibaren azalmaya başlamıştır. Aptidon'un ölümünün ardından düzenlenen seçimlerle göreve gelen *Ismail Omar Guelleh*, Hassan Guelled Aptidon'un yakınında yer almış isimlerden biridir. 1999'dan bu yana iktidarı elinde bulunduran Guelleh, uluslararası sistemde yaşanan değişimleri, bölgesel krizlerin etkilerini ve ülkesinin coğrafi konumunu çok iyi kullanarak, gerek kendi iktidarının sürekliliğini sağlamakta, gerekse de Cibuti'yi önemli bir uluslararası oyuncu haline getirmektedir.

2016 yılında üst üste dördüncü kez devlet başkanlığına seçilen Guelleh, tıpkı Aptidon gibi, otoriter bir anlayışla devleti yönetmektedir. Muhalefeti çeşitli yöntemlerle baskıladığı, medyayı tamamıyla tek sesli hale getirdiği ve devlet kadrolarına kendisine yakın isimleri getirerek, *nepotizmi* yaygınlaştırdığı ifade edilen Guelleh,¹¹ Issalara yaslanan yönetim tarzıyla, Afarlar ile olan gerginliği perde gerisinden de olsa sürdürmektedir. Yine de, Guelleh'in de, radikal fraksiyonların ayrılmasıyla oldukça ılımlı bir partiye dönüşen Birlik ve Demokrasinin Restorasyonu Cephesi ile belli bir uzlaşma içerisinde hareket ettiği söylenebilir.¹² Ismail Omar Guelleh'in bölgesel krizleri çok iyi okuduğu anlaşılmaktadır. Zira Guelleh, ülke içerisinde ve dışında, kendi iktidarına karşı çıkan ve Cibuti hükümeti ile uzlaşmaya varmaktan uzak duran muhalif aktörleri, bölgede istikrarı baltalamayı hedefleyen teröristler olarak göstermekte ve söylemleriyle hem ülke içinde hem de uluslararası arenada bunu

9 Adam Bernstein, "Hassan Gouled Aptidon, First President of Djibouti", *The Washington Post*, 2006, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/11/29/AR2006112901450.html?noredirect=on>, (Erişim 26.06.2018).

10 "France and Djibouti", *France Diplomatie*, 2018, <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/djibouti/france-and-djibouti>, (Erişim 26.06.2018).

11 Steph Matti ve Claire Metelits, "Deserting Democracy: Authoritarianism and Geo-Strategic Politics in Djibouti", 2012, <https://dra.american.edu/islandora/object/auislandora%3A63854/datastream/PDF/view>, (Erişim 25.06.2018).

12 Berouk Mesfin, "Elections, Politics and External Involvement in Djibouti", *Institute For Security Studies*, Situation Report, 2011.

meşrulaştırmaya çalışmaktadır.¹³ Somali'deki *El Şebab*, Yemen'deki *El Kaide* ve hatta *DAEŞ*, Guelleh'in kendisini sertçe eleştiren muhalif aktörleri, işbirliği yapmakla suçladığı terörist örgütlerden bazılarıdır. Guelleh'in muhalefeti “küresel terörizm” ile ilişkilendirilmiş bu örgütlerle birlikte anıyor olması, “teröre karşı savaş mottosuyla”, bölgeye yaklaşan küresel/bölgesel aktörleri Guelleh'e destek vermeye itmektir.¹⁴

Guelleh, teröre karşı savaş mottosunu kullanmasının yanı sıra, terörle ve deniz haydutluğuyla mücadele, bölgesel insani krizlere müdahale ve uluslararası ticaretin sağlıklı bir şekilde akışını sağlama gibi amaçlarla, ülkesinde askeri üs açmak isteyen aktörlere de izin vermektedir. Fransa'nın yanı sıra, ABD, Japonya ve Çin'in askeri üs açtığı Cibuti, aynı zamanda AB'nin Afrika Boynuzu'nda deniz haydutluğu ile mücadele misyonuna da ev sahipliği yapmaktadır.¹⁵ Kuşkusuz, tüm bu üsler ve misyonlar, Guelleh'in iktidarını konsolide etmesine yardımcı olan ve otoriter yönetim kalıplarının kalıcı olmasını sağlayan unsurlar olarak görülmelidir. Zira Cibuti'de üs kuran küresel aktörler nezdinde, Guelleh'in iktidarı meşru hale gelmekte ve Cibuti hükümeti, bölgede, düzenin, güvenliğin ve güvenilirliğin sembolü olarak addedilmektedir.¹⁶

Cibuti, küçük bir ülke olmasına karşın, özellikle Ismail Omar Guelleh'in göreve başlamasından sonra, Doğu Afrika özelinde önemli bir diplomatik merkez haline gelmiştir. Ülkede askeri üs sahibi olan küresel ve bölgesel güçlerin sağladığı koruma ve desteğin yanı sıra, sorunlu bölgelere komşu olması ve ülke potansiyeli itibarıyla ancak diplomatik manada sürdürülebilecek bir diyalog ekseninde uzun vadeli güvenliğini sağlayabileceği beklentisi, Cibuti'nin uluslararası diyalog hususuna değer vermesini beraberinde getirmiştir.¹⁷ Cibuti, Afrika Boynuzu özelinde kurumsallaştırılmaya çalışılan ve genel sekreterliğini kendi topraklarında barındırdığı “*Hükümetlerarası Kalkınma Ajansı (IGAD)*” bağlamında, komşu ülkelerle işbirliği içerisinde ekonomik kalkınmayı hedefleyen bir diyalog geliştirmeye çalışmaktadır.¹⁸ Ne var ki, bu diyalog içerisinde yer alması gereken Etiyopya ile Eritre

13 Jeffrey Smith, “Washington's Closest Ally on the Horn of Africa Has a Terrible Human Rights Record”, *Foreign Policy*, 2016, <http://foreignpolicy.com/2016/07/11/washingtons-closest-ally-on-the-horn-of-africa-has-a-terrible-human-rights-record>, (Erişim 26.06.2018).

14 Fateh al-Rahman Youssef, “President of Djibouti to Asharq Al-Awsat: Our Foreign Bases are Aimed at Combating Terrorism”, *Asharq Al-Awsat*, 2018, <http://foreignpolicy.com/2016/07/11/washingtons-closest-ally-on-the-horn-of-africa-has-a-terrible-human-rights-record>, (Erişim 25.06.2018).

15 “EUNAVFOR Commanders Meet in Djibouti”, <http://eunavfor.eu/eu-navfor-commanders-meet-in-djibouti>, 2018, (Erişim 26.06.2018).

16 David Styan, “Djibouti: Changing Influence in the Horn's Strategic Hub”, *Chatham House Briefing Paper*, Africa Programme Report No. 1, 2013.

17 Monte Reel, “Djibouti is Hot: How a Forgotten Sandlot of a Country Became a Hub of International Power Games”, *Bloomberg*, 2016, <https://www.bloomberg.com/features/2016-djibouti>, (Erişim 24.06.2018).

18 Styan, “Djibouti: Small...”, s. 85.

arasındaki gerginlik ile Somali'nin karşı karşıya olduğu siyasal parçalanmışlık, örgütün ekonomik, ticari ve kültürel yönde birleştirici bir aktöre evrilmesini engellemektedir.¹⁹ Guelleh hükümeti, aynı zamanda “Afrika Birliği” içerisinde de aktif bir pozisyon sergilemeye çalışmaktadır. Özellikle de Afrika Birliği'nin Somali özel misyonu olan AMISOM içerisinde askerleriyle faaliyet gösteren Cibuti, bu ülkedeki El Şebab terörü, deniz korsanlığı girişimlerine karşı mücadelenin yanı sıra,²⁰ kendisine komşu olan ayrılıkçı ve “de facto” bağımsız Somaliland ile Somali hükümeti arasında belli bir siyasal ortaklığın sürdürülmesi yönünde çaba harcamaktadır.²¹ Cibuti, aynı zamanda *Arap Birliği* üyesidir. Her ne kadar, bu örgüt içerisinde çok aktif bir pozisyonda olmasa da, özellikle Körfez sermayesini kendisine çekebilme ve bu bölgede yer alan ülkelerin Cibuti limanına yatırımlarını sürekli kılabilme için, bu örgüt bağlamındaki etkinliğini ve görünürlüğü sürekli kılmak, bu küçük Afrika ülkesinin en temel siyasal hedeflerindedir.²² Eski bir Fransız sömürgesi olarak, Paris'in “Frankofon Dünya (*La Francophonie*)” odaklı çabalarının önemli duraklarından biri olan Cibuti, bu bağlamda Fransa ile yakın ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkiler içerisinde olmasının yanı sıra, Afrika'daki Frankofon ülkelerle de belli bir temas alanına sahiptir. Diplomatlarının çok büyük bir bölümü Fransız eğitiminden geçmiş olan bu ülkenin, Fransa'ya zarar vermesi beklenene çabaların içerisinde olması da pek olası değildir. Cibuti, La Francophonie'nin bir parçası olarak Fransa'nın Afrika Birliği ve hatta BM'deki çabalarına ya da tekliflerine destek vermesi beklenen ülkelerden biridir.

3. Rantçı Bir Devlet

Hussein Mahdavy tarafından betimlenen “rantçı devlet”, tek bir doğal kaynak ya da emtia birimi üzerinden gelir elde eden ülkeleri nitelemek için kullanılan bir kavramsal çerçevedir.²³ Ona göre, bu devletler, tek bir doğal kaynağın satışından ya da kiralanmasından elde ettikleri geliri ülkedeki etkin ya da egemen gruplar arasında dağıtmaktadır. Hiç kuşkusuz, böyle bir durumda, toplumdaki üretici güçleri etkin hale getirecek bir birikim süreci

19 Lyons Terrence, “The Ethiopia-Eritrea Conflict and the Search For Peace in the Horn of Africa”, *Review of African Political Economy*, Vol. 36, No. 120, 2009, s. 167-180.

20 Paul D. Williams, “Joining AMISOM: Why Six African States Contributed Troops to the African Union Mission in Somalia”, *Journal of Eastern African Studies*, Vol. 12, No. 1, 2018, s. 172-192.

21 “Somalia, Somaliland Leaders Continue Djibouti Talks”, *Hiiraan*, https://hiiraan.com/news4/2014/Dec/97435/somalia_somaliland_leaders_continue_djibouti_talks.aspx, 2014, (Erişim 27.06.2018).

22 Styan, “Djibouti: Small...”, s. 85.

23 Hussein Mahdavy, “Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: the Case of Iran”, M.A.Cook (der.), *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford: Oxford University Press, 1970, s. 428-467.

kurgulanamamaktadır. Yani, bu ülkelerde üretim süreci ile birlikte anılacak “yerel” ya da “ulusal” bir sanayi altyapısı yapılandırılmayacaktır. Mahdavy, bu ülkelerde ekonomik birikim sağlanamadığı için vergilendirme altyapısının da kurgulanamadığını ve vergilendirme olmadığı için de devlet ile halk arasındaki hak ve sorumluluk ilişkisinin ortadan kalktığını ifade etmektedir.²⁴ *Jacques Delacroix* ise, rant gelirinin dağıtımının doğrudan devlet eliyle yapılması ve üretim sürecinin işlememesinden dolayı, devleti sorgulayacak bir sivil toplumun ve yerel burjuvazinin oluşmayacağını belirtmektedir. *Wallerstein*'in “dünya sistemi yaklaşımı”ndan da etkilenen Delacroix, rantçı devletlerde ortaya çıkan bu yapının, “merkez devletler” tarafından “çevre devletler” özelinde yaratılan ve kendi çıkarlarının sürekliliği sağlandığı müddetçe sorun yaratmayacak bilinçli bir işleyiş olduğunu söylemektedir.²⁵

Giacomo Luciani ise, ulusal gelirin %40'tan fazlasını rant üzerinden elde eden devletlerin “rantçı devlet” olarak görülebileceğine vurgu yapmıştır.²⁶ *Hazem El Beblawi* de, Luciani'ye katılarak, doğal kaynakların çıkarılması ve işlenmesi için gerekli olan tesisler dışında ülke içerisinde önemli bir sanayi tesisinin bulunmadığı ülkelerin “rantçı devlet” karakteri gösterdiğinin altını çizmektedir.²⁷ Beblawi ve Luciani, rantçı devletlerde, nüfusun ancak çok küçük bir bölümünün üretim sürecinde yer aldığını ve geri kalanların ise, devletin yapacağı “dağıtım” çerçevesinde belli bir gelire sahip olduğunu belirtmektedir. Onlara göre, rantçı devletlerde, vergilendirme, güçlü bir sivil toplum ve etkin bir hak-sorumluluk ilişkisi kurulamadığı için, demokratik yönetim anlayışı gelişmemekte ve devlet aygıtı, belli aktör ya da grupların kontrolünde işletilmektedir.²⁸ Bu tip ülkelerde, rant geliri, öncelikle devletin üst düzey noktalarında yer alan kişilere/gruplara, iktidara destek veren aşiretlere/kabilelere ve ailelere aktarılmaktadır. *Jill Crystal*, öncesinde ülke siyasetinde etkili olan bazı aktörlerin, rant gelirinden yararlanmaya başladıktan sonra, ekonomik durumlarında yaşanacak ciddi bir iyileşmeyle siyasal etkinliklerinin azalmasını ya da şikayetlerini geri plana itmeyi kabul edebildiklerine dikkat çekmektedir.²⁹

Rantçı devlet kavramı, genel itibarıyla, doğal kaynaklar (daha çok petrol, doğalgaz ya

24 Ibid.

25 Engin Sune, “Defining the Different: A Critical Analysis of the Rentier, Failed and Rogue State Theories”, *Middle East Technical University Institute of Social Sciences*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

26 Giacomo Luciani, “Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework”, Giacomo Luciani (der.), *The Arab State*, London: Routledge Publishing, 1990, s. 72.

27 Hazem Al Beblawi, “The Rentier State in the Arab World”, Giacomo Luciani (der.), *The Arab State*, London: Routledge Publishing, 1990.

28 Luciani, “Allocation vs...”, s. 72. Al Beblawi, “The Rentier...”

29 Jill Crystal, “Coalitions in Oil Monarchies: Kuwait and Qatar”, *Comparative Politics*, Vol. 21, No. 4, 1989, s. 427-443.

da kıymetli taşlar) üzerinden açıklanıyor olsa da, finansal açıdan güçlü ve uluslararası ticarete yön veren aktörlerin para birimleri ve belli ülkelerin topraklarında bulundukları başka ülkelere ait askeri üsler de “rant” geliri sağlayan unsurlar olarak değerlendirilebilir.

“Küçük devlet” statüsüne haiz Cibuti'nin bu denli önemli hale gelmiş olmasının en önemli nedeni, coğrafi konumudur. Bu konumu kendi bölge stratejileri çerçevesinde kullanmak isteyen çeşitli aktörlerin askeri üs kurarak buraya yerleşmiş olması, Cibuti hükümetine ciddi bir gelir sağlamaktadır. Hatta Cibuti'nin en önemli gelir kaynağının askeri üslerin kiralanmasından ve limandan elde edilen gelir olduğu da ifade edilebilir. Kayda değer bir üretimi olmayan ve gelir elde edilebilecek bir doğal kaynağa da sahip olmayan Cibuti'nin, askeri üslerin kiralanması ekseninde uzun vadeli ve kendisi açısından ciddi bir gelir elde ettiği ortadadır.³⁰ Bu gelir, Mahdavy'nin betimlediği, “rant” geliri olarak da görülebilir. Nitekim Guelleh hükümeti, son dönemde sayısı artan bu askeri üslerden elde edilen gelir ekonominin en önemli girdisi olarak kullanmaktadır. Rant olarak görülebilecek olan bu kaynak, ülkenin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılabilirdiği gibi, Ismail Omar Guelleh'in otoriter yönetim anlayışını sürdürebilmek için kendisine destek veren asker-sivil bürokratlara, işadamlarına ve hatta çoğunluğu Issa kökenli olmak üzere kabile/klan liderleri gibi toplumsal önderlere dağıttığı bir “sus payı” olarak da algılanabilir. Bu rant gelirinin, hükümet tarafından, muhalif aktörlerin ekonomik yönden ödüllendirilerek, Guelleh'e destek vermeye yönlendirilmesi noktasında da kullanıldığı ifade edilmektedir. Afar kökenlilerin kurduğu Birlik ve Demokrasinin Restorasyonu Cephesi ile Guelleh arasında son yıllarda oluşan uzlaşımın ardında, Guelleh'in, bu muhalif oluşumu rant gelirinden yararlandırmaya başlaması olduğu da söylenebilir. Bu durum, Delacroix'in rantçı devlet yaklaşımı çerçevesinde ifade ettiği, rant gelirinin doğrudan devlet eliyle yapılmasından dolayı, iktidarı sorgulayacak bir siyasal altyapı ya da sivil toplum oluşturulamaması gerçeği ile de uyumludur.

Rantçı devlet karakterine haiz bir yapı arz eden Cibuti'de halkın çoğunluğu ciddi bir yoksulluk içerisinde yaşamaktadır. 3 bin doların üzerinde seyreden kişi başına düşen gelir itibarıyla Afrika ortalamasının üzerinde olsa da, gelir dağılımı adaletsizliği nedeniyle halk büyük bir ekonomik yoksulluk içerisinde. Zira gelir, daha önce de belirtildiği üzere ve Crystal'ın da rantçı devlet anlayışı ekseninde altını çizdiği şekliyle, üst düzey bürokratlara, siyasetçilere, askerlere ve Guelleh'e destek vererek ülkede istikrarsızlık çıkmasını önemli oranda engelleyen kabile liderlerine dağıtılmaktadır. Ülkenin, rantçı bir karakter gösteren

30 “Djibouti: 2016 Article IV Consultation”, *IMF*, Country Report No. 17/87, 2017.

ekonomik yapısının iyi bir durumda olmadığını gösteren önemli istatistikler de bulunmaktadır. İşsizlik oranını %60-80 arasında gösteren çeşitli araştırmalar, okuma-yazma bilmeme oranının kadınlarda %78, erkeklerde %74 seviyesinde olması, ekonomik büyüme hızını %6,5 olarak gösteren analizlere karşın, halkın ne denli zor koşullarda yaşadığını kanıtlamaktadır. Cibuti'nin ulusal gelirinin %80'den fazlasının liman ve üs gelirlerinden elde ediliyor olması, Luciani'nin rantçı devlet tanımında altını çizdiği, ulusal gelirinin %40'tan fazlasının doğal kaynaklardan elde eden devletlerin "rantçı" bir karaktere sahip olduğu hususunun, Cibuti bağlamında anlamlı olduğunu kanıtlamaktadır.³¹

El Beblawi ve Luciani tarafından betimlenen ve rantçı devletlerin en önemli özelliği olan "rant geliri" sağlayan sektör dışında ülkede önemli düzeyde bir üretim altyapısının olmaması durumu Cibuti için de geçerlidir. Hatta ülkedeki altyapı yatırımlarının önemli bir bölümü, Çin, ABD'nin Afrika'daki askeri misyonu (*AFRICOM*) ve Fransa tarafından gerçekleştirilmektedir.³² Çin, liman yatırımlarının yanı sıra, Cibuti hükümetinin yapması gereken, su kuyusu açma, hastane, hükümet binaları inşasının yanı sıra, Etiyopya ile Cibuti arasındaki ulaştırma güzergahını yenileme girişimi doğrultusunda demiryolu ve otoyol inşası girişimini başlatmıştır. Pekin, Cibuti'ye, çok büyük meblağlara varan finansal destek vermekte ve insani yardımda bulunmaktadır.³³ ABD ise, *AFRICOM* bünyesinde eğitim, sağlık ve gıda tedariki noktasında, Guelleh hükümetine çeşitli yardımlarda bulunmakta inşa ettiği okullarla halkı da eğitmeye çalışmaktadır.³⁴ Fransızların ülkedeki yatırımları ise daha çok askeri ve bürokratik manada olmaktadır. Paris, Cibuti'nin dil ve kültür politikalarını kendisi lehinde değiştirmeye girişmiştir. Hatta eski bir Fransız sömürgesi ve Paris'in bu konudaki çabalarından önemli oranda etkilenen bir ülke olarak, Cibuti'de, Arapça'nın yanı sıra en çok konuşulan dil Fransızca'dır. Cibuti'nin rantçı karakteri, bu ülkede yaşanan sosyo-ekonomik sıkıntılar ve Ismail Omar Guelleh'in siyasi otoriterliğe yaslanan siyasi anlayışı, Delacroix'in Wallerstein'den esinlenerek altını çizdiği üzere, "merkez devletler" in bölgesel çıkarlarına zarar vermediği müddetçe varlığını sürdürmeye devam edecek gibi görünmektedir.

4. Cibuti'nin Stratejik Önemi

Afrika anakarasının yüzölçümü itibarıyla en küçük ülkelerinden birisi olan Cibuti'nin

31 Bereketeab, "Djibouti: Strategic...", s. 11-12.

32 Ibid.

33 Jonathan Kaiman, "China Says It Built a Railway in Africa Out of Altruism, But Its More Strategic Than That", *Pulitzer Center*, 2017, <https://pulitzercenter.org/reporting/china-railway-Ethiopia-Addis-Ababa-Djibouti-economy>, (Erişim 27.06.2018).

34 "US and Djibouti Reached a 10-Year Security Agreement", *TesfaNews*, 2017, <https://www.tesfanews.net/us-djibouti-joint-statement>, (Erişim 27.06.2018).

bu denli gündemde olmasının birtakım önemli nedenleri bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz, bu önemli nedenler, ülkenin coğrafi konumu ile sıkı sıkıya ilişkilidir. Cibuti, Doğu Afrika'da, Afrika Boynuzu denin bölgede yer almaktadır. Afrika Boynuzu ise, Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'nun, Aden Körfezi üzerinden Bab-el Mendep Boğazı ile bağlandığı noktaya açılmaktadır. Cibuti de tam olarak bu açılım noktasında konumlanmış eski bir Fransız sömürge toprağı olarak betimlenmektedir. Tam karşısında, yaklaşık 30 km ötesinde yer alan Yemen'in içerisine sürüklendiğı ve artık bölgesel bir düzeye entegre olan iç savaş düşünüldüğünde, Cibuti'nin mevcut istikrarını korumanın ne denli zor olduğu anlaşılabilir.³⁵ Benzer bir şekilde, ülkenin güneyinde konumlanmış ve Cibuti ile coğrafi anlamda hemen aynı özelliklere sahip Somali'nin yıllardan bu yana bir türlü siyasal istikrara kavuşamaması ve süreklilik arz eden bir iç karmaşaya saplanıp kalması da önemli bir coğrafi farkındalık unsurudur.³⁶ Yine, ülkenin doğusunda yer alan Etiyopya'dan bağımsızlığını ilan eden ve Afrika Boynuzu'na açılan Eritre arasında yaşanan savaş ve bugüne yansıyan siyasal mücadele de önemlidir.³⁷ Zira Cibuti, tüm bu mücadelelerin, iç savaşların ve istikrarsızlığın ortasında, “otoriter” bir bağlamda da olsa istikrarlı bir toprak parçasıdır.

Cibuti'yi uluslararası politikada bu denli önemli kılan coğrafi konumudur. Nitekim bu ülkenin açıldığı Bab-el Mendep Boğazı, her yıl 20 binden fazla ticaret gemisinin geçtiğı ve dünya petrol ticaretinin yaklaşık olarak %30'luk bir bölümün de yapıldığı çok önemli bir su yoludur.³⁸ Petrol ihraç eden Ortadoğu ve özellikle de Körfez devletlerinin olduğu kadar, bu petrole ihtiyaç uyan özellikle Avrupalı aktörler açısından da kritik bir önemde olan bu güzergah, aynı zamanda ciddi bir ekonomik gelişim kaydeden ve bunu ticarete yansıtan Asyalı aktörler açısından da çok önemlidir. Bu bağlamda da, özellikle Çin ön plana çıkmaktadır. Nitekim Çin malları taşıyan gemiler, bu deniz yolunu kullanarak Avrupa'ya ve hatta Atlantik hattına açılmaktadır. Çin'in küresel bir aktör olarak varlığını ve büyümesini sürekli kılacak en önemli husus olarak görülen ekonomik büyüme ve buna bağlı ihracat hamlesi, Cibuti'nin konumlandığı coğrafyadaki istikrar ve güvenlik ile çok yakından

35 “Djibouti President Warns of Yemen's Risks to Region”, *The Jordan Times*, 2015, <http://www.jordantimes.com/news/region/djibouti-president-warns-yemen%E2%80%99s-risks-region>, (Erişim 29.06.2018).

36 Seth G. Jones et al. “Counterterrorism and Counterinsurgency in Somali”, *RAND Corporation*, Report, 2016.

37 Jason Mosley, “Eritrea and Ethiopia: Beyond the Impasse”, *Chatham House Africa Programme*, Briefing No. 2014/01, 2014.

38 Peter J. Pham, “Putting Somali Piracy in Context”, *Somalia: State Collapse, Terrorism and Piracy*, Brian Hesse (der.), Abingdon: Routledge Publishing, 2011, p. 77-94.

bağlantılıdır.³⁹ Bu durum yalnızca Çin için değil, onunla aynı yoldan ilerleyen Hindistan ve yine Avrupa ve Akdeniz Çanağı'na yaptığı ihracatı stratejik bir bağlamda değerlendiren ve AB'nin Çin'den sonra en büyük “ikinci” ticaret partneri olan Japonya (bu işleyişte ticaret fazlasına da sahiptir) ve Güney Kore başta olmak üzere diğer Asya-Pasifik ülkeleri için de geçerlidir.⁴⁰

Bu ülkeyi önemli kılan bir diğer husus ise ticari işleyiş ile çok yakından bağlantılıdır. Somali'de merkezi hükümetin bir türlü ülkeye egemen olamaması ve terörist örgüt El Şebab'ın etkinliği, yalnızca bu ülkenin kara sınırları ve komşuları özelinde değil, aynı zamanda Hint Okyanusu ve Bab-el Mendep Boğazı yakınlarında da güvenlik açığının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Hiç kuşkusuz, Yemen'deki istikrarsızlık da bu duruma belli bir etkiye bulunmaktadır. Bu durum, “deniz haydutluğu” girişimlerinin belirtilen bölgede süreklilik arz eder hale gelmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, bölgedeki “deniz haydutluğu” olaylarını engelleyebilmek için küresel ve bölgesel aktörlerin, BM ile işbirliği içerisinde bölgede güvenlik devriyelerine başladığını görüyoruz.⁴¹ Cibuti, bu bölgede “deniz korsanlığına” karşı yapılan operasyonlar ekseninde lojistik üs imkanı sunmakta ve güvenli liman ihtiyacını giderebilme hususunda ön plana çıkmaktadır. Bu durum, ülkede askeri üs bulunduran ve deniz korsanlığı girişimlerine yönelik eylemlilik içerisinde bulunan aktörleri olduğu gibi, AB gibi aktörleri de yakından ilgilendirmektedir. Nitekim AB'nin, Hint Okyanusu-Aden Körfezi eksenindeki deniz haydutluğu girişimlerini önlemek amacıyla oluşturduğu misyon, Cibuti'yi üs olarak kullanmaktadır.⁴²

Somali'de işleyen bir yönetsel anlayış yaratmak ve özellikle El Şebab'ın yarattığı bölgesel terör riskini azaltabilmek için de Cibuti'ye ihtiyaç vardır. Bu noktada, özellikle ABD'nin AFRICOM misyonu genelinde ve Afrika Boynuzu Görev Gücü özelinde Somali'de El Şebab'a karşı düzenlediği operasyonlarda, Cibuti lojistik bir destek gücü işlevi görmektedir. Bu ülkede, aynı zamanda, bu operasyonlarda görev alan ABD'ye ait “insansız hava araçları” komuta merkezi olduğu da belirtilmektedir. Bu insansız hava araçları, gerek Somali'de, gerekse de Yemen'de aktif olarak görev yapmakta ve El Şebab, El Kaide ve hatta DAESH gibi terör örgütleriyle mücadele etmektedir. Cibuti, Somali'ye sınır komşusu olduğu

39 Rajaram Panda, “Djibouti Military Base is a New Step in China's Maritime Footprint”, *Global Asia*, Vol. 12, No. 3, 2017, s. 76-81.

40 Eleonora Ardemagni, “Gulf Powers: Maritime Rivalry in the Western Indian Ocean”, *ISPI*, Analysis No. 321, 2018, s. 1-15.

41 James Kraska, “Coalition Strategy and the Pirates of the Gulf of Aden and the Red Sea”, *Comparative Strategy*, Vol. 28, No. 3, 2009, s. 197-216.

42 Efthymios Papastavridis, “EUNAVFOR Operation Atalanta Off Somalia: The EU in Unchartered Legal Waters”, *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 64, No. 3, 2015, s. 533-568.

için, bu ülkeden “de facto” bağımsız hareket eden Somaliland'ın Somali'yle olan ilişkileri ve siyasal geleceği noktasında da önemli bir rol oynayacaktır. Nitekim Cibuti'nin, bu bölgenin bağımsızlığına pek de destek vermediği ve Somali'nin bütünlüğünden yana olduğu bilinmektedir.⁴³ Cibuti, aynı zamanda Somali'deki Afrika Gücü misyonuna (AMISOM) da destek olarak, bu bölgede istikrar ve güvenliğin devamlılığında aktif rol oynayan bir aktör olmak istediğini kanıtlamaktadır.

Cibuti, aynı zamanda Etiyopya ile Eritre arasında, Eritre'nin bağımsızlığını ilan etmesi sürecinde, savaşa dek varan (1998-2000) anlaşmazlığın tam ortasında bulunmaktadır. Nitekim bu savaş sonrasında Addis Ababa'nın Eritre ile olan ekonomik, lojistik ve siyasal bağları kopmuş ve Doğu Afrika'nın en önemli ülkesi olarak görülen Etiyopya'nın Hint Okyanusu ile bağlantı kurabilmek için Cibuti güzergahı hayati bir anlam kazanmıştır. Zira Somali topraklarındaki kaos ve Eritre ile yaşanan savaş sonrasında, Etiyopya için, Hint Okyanusu ticareti hususunda Cibuti'den başka bir çıkış noktası kalmamıştır. Büyüyen bir ekonomiye ve aynı zamanda büyük bir pazara sahip, doğal kaynaklar açısından da zengin olduğu söylenebilecek bir ülke olan Etiyopya'nın dünya ticareti ile bağlantısının kurulması çok önemlidir. Bu minvalde de Cibuti, bu ülke için doğal bir lojistik merkezi haline gelmiştir.⁴⁴

Özellikle Çin ile çok yakın ticari ilişkileri bulunan Etiyopya'nın, Cibuti limanına daha etkin bir biçimde bağlanabilmesi için, Pekin tarafından, Etiyopya'yı Cibuti'ye bağlayan 4 milyar dolarlık modern bir demiryolu inşa edilmektedir.⁴⁵ Nitekim Pekin, müttefiki olarak gördüğü Addis Ababa'nın dış ticaretinin %90'lık bir oran ile Cibuti üzerinden gerçekleştirildiğinin farkındadır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Cibuti, Yemen kıyılarına yalnızca 30 km mesafede yer almaktadır. Yemen'de ise uzun süredir oldukça kanlı ve uluslararasılaşmış bir iç savaş devam etmektedir. Kendi içerisinde mezhepsel, bölgesel ve siyasal anlamda bölünmüş bir topluma sahip olan Yemen, Arap ayaklanmaları sonrasında bir türlü istikrara kavuşamamaktadır. Yemen'de devam eden iç savaşın, esasen “vekalet savaşı” niteliğine büründüğü de ortadadır.⁴⁶ Zira iç savaşın tarafları, İran destekli olduğu ifade edilen ve Şii mezhebine entegre *Zeydilik* anlayışına bağlı *Husiler* ile Suudi Arabistan, Birleşik Arap

43 Ahmed I. Hassan, “Somaliland-Djibouti Relationship: Something is Rotten”, *Somaliland Press*, 2014, <http://www.somalilandpress.com/somaliland-djibouti-relationshipsomething-is-rotten>, (Erişim 29.06.2018).

44 Styan, “Djibouti: Small...”, s. 84-85.

45 “Chinese Built Ethiopia-Djibouti Railway Begins Commercial Operations”, *New China*, 2018, http://www.xinhuanet.com/english/2018-01/01/c_136865306.htm, (Erişim 29.06.2018).

46 Creede Newton, “Saudi-Iran Proxy Wars: In Pursuit of Regional Hegemony”, *Al Jazeera*, 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/11/saudi-iran-proxy-wars-pursuit-regional-hegemony-171113110353492.html>, (Erişim 29.06.2018).

Emirlikleri ve müttefikleri tarafından desteklenen ve “meşru” hükümet olarak tanınan kuvvetler arasında gerçekleşmektedir. Bu mücadelenin, özellikle 2015'ten bu yana, İran ile Suudi Arabistan arasında, Ortadoğu genelinde devam eden siyasal mücadelenin, Yemen'e olan yansımaları olduğu ortadadır. Ne var ki, Yemen topraklarında süregelen iç savaşa müdahil olan ve bu ülkede güçlü bir varlığa sahip El Kaide ve hatta DAESH varlığı da bulunmakta ve bu örgütler de belli bölgeler ekseninde kendi “özerk” planlarını uygulamaya koymaya çalışmaktadır.⁴⁷ Yemen'in, Aden Körfezi'ni kontrol eden ve bu yönüyle Bab-el Mendep Boğazı'nı tutan ve Kızıldeniz-Hint Okyanusu bağlantısındaki ticari işleyişi doğrudan etkileyen bir aktör olduğu dikkate alınır, bu ülkenin kontrol altında tutulmasının, taraflar açısından ne denli önemli olduğu anlaşılabilir. Bu iç savaş bağlamında, başta ABD ve İngiltere olmak üzere Batılı aktörler ile Mısır ve İsrail gibi bölgesel aktörlerin, Suudi Arabistan'ın liderliğindeki uluslararası koalisyon tarafından desteklenen *Abdurabbu Mansur Hadi* önderliğindeki kuvvetleri “meşru hükümet” olarak desteklediği bilinmektedir. İşte, bu mücadele çerçevesinde, Riyad'a destek olmayı amaçlayan Washington'un, Cibuti'deki AFRICOM üssünden kalkan “insansız hava araçları” ile Yemen içerisinde çeşitli operasyonlar yürüttüğü ve bu operasyonların da özellikle “meşru hükümetin” ordusuna saldırı düzenleyebilecek El Kaide ve DAESH varlığına yönelik olarak yapıldığı bilinmektedir.⁴⁸ Yani, Cibuti, Yemen'deki iç savaş çerçevesinde de aktif bir üs rolünü üstlenmektedir.

5. Cibuti'de Konulanmış Askeri Üsler

5.1. Fransa

1977'ye dek Fransız sömürge toprağı olan Cibuti, bağımsızlığını ilan ederken, yaptığı anlaşmaya bağlı olarak, bağımsızlığının ve güvenliğinin garantörü olarak Paris'i gördüğünü açıkça ortaya koymuştur. Nitekim bu durum, ülkenin hava sahası ve karasularının güvenliği hususu da dahil olmak üzere halen devam etmektedir. Fransa'nın, Cibuti'nin bağımsızlığının ve güvenliğinin garantörü olması, bu ülke toprakları üzerinde hak iddia eden Etiyopya ve hatta Somali'nin (Soğuk Savaş döneminde), Cibuti'yi ilhak girişimlerine engel olmuştur.⁴⁹

47 “Al-Qaeda Claims It is Fighting Alongside US Backed Coalition Forces in Yemen”, *The Independent*, 2017, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/al-qaeda-group-leader-claims-fighting-alongside-us-backed-coalition-forces-yemen-a7713321.html>, (Erişim 29.06.2018).

48 “US Airstrikes in Yemen Have Increased Sixfold Under Trump”, *NBC News*, 2018, <https://www.nbcnews.com/news/mideast/u-s-airstrikes-yemen-have-increased-sixfold-under-trump-n843886>, (Erişim 29.06.2018).

49 Styan, “Djibouti: Small...”, s. 81.

Paris'in, Fransa'ya ait olan topraklar dışında yer alan en büyük askeri üssü de Cibuti'de yer almaktadır.⁵⁰ *Camp Lemonnier* olarak bilinen bu üs, bugün ABD ile paylaşılıyor olsa da, ilk açıldığı dönemde yalnızca Fransa tarafından kullanılmaktaydı. Nitekim Cibuti bağımsızlığını ilan ettiğinde 3500 Fransız askeri ve yaklaşık 6000 Fransız ailesi ülkede varlığını sürdürmekteydi.⁵¹ Fransız ailelerin ve bürokratların sayısı bugün çok daha düşük bir düzeyde olsa da hemen aynı sayıda Fransız askeri Camp Lemonnier'de ikamet etmeye devam etmektedir. Fransa, bu üssü, 1991'deki Birinci Körfez Krizi ve 1992'de Somali'ye yapılan BM müdahalesi esnasında etkin bir şekilde kullanmıştır.⁵² Ne var ki, zamanla Fransa'nın Cibuti üzerindeki ekonomik ve siyasal etkinliği azalmaya başlamış ve özellikle ABD, 11 Eylül 2001 sonrası, “teröre karşı küresel savaş” mottosu eliyle Afrika Boynuzu ve çevresindeki güvenlik risklerini yakından kontrol edebilmek amacıyla, Paris ile de anlaşarak, Camp Lemonnier'i bu ülkeyle paylaşmaya başlamıştır.⁵³ Ne var ki, etkinliği azalmakla birlikte, Fransa'nın bu ülke üzerindeki garantörlüğü devam etmektedir. Kargo uçakları, savaş jetleri ve helikopterler, Fransa'nın bu üste konumlandığı askeri araçlar arasında yer almaktadır.⁵⁴ Paris'in, Cibuti'deki üsse büyük önem atfetmesinin en temel nedenleri arasında, Afrika Boynuzu'na odaklanan uluslararası rekabetin dışında kalmamak gösterilebilir. ABD, Çin ve hatta Japonya gibi ülkelerin müdahil olduğu bu mücadele çerçevesinde hem AB'nin bölgedeki sesi olmayı hedefleyen Fransa hem de kendi bölgesel etkinliğini sürdürmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, Afrika'daki eski sömürgeleri özelinde ekonomik, kültürel ve siyasal bir ağırlığı olan Paris, Cibuti özelindeki askeri varlığı ile *Frankofon* Afrika söylemini gerektiği takdirde askeri bir bağlamda konsolide edebileceğini kanıtlamaya çalışmaktadır. Fransa'nın bölgedeki askeri varlığı, aynı zamanda Hint Okyanusu-Aden Körfezi özelinde beliren deniz haydutluğu girişimleriyle mücadele bağlamında da değerlidir. Nitekim Fransa'nın Camp Lemonnier Üssü, AB'nin bölgedeki deniz haydutluğu girişimleriyle etkin mücadele amacıyla oluşturduğu çok uluslu EUNAVFOR (Avrupa Birliği Donanma Gücü)'un lojistik merkezidir. Bu minvalde, Fransa'nın aynı zamanda AB için çok kritik bir önem taşıyan Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası oluşumu ekseninde ciddi bir inisiyatif almıştır. Fransa'nın Cibuti'deki üssünde, aynı

50 Abdi Latif Dahir, “How a Tiny African Country Became the World's Key Military Base”, *Quartz Africa*, 2017, <https://qz.com/1056257/how-a-tiny-african-country-became-the-worlds-key-military-base>, (Erişim 29.06.2018).

51 P. J. Schraeder, “Ethnic Politics in Djibouti: From Eye of the Hurricane to Boiling Cauldron”, *African Affairs*, Vol. 92, 1993, s. 203-221.

52 Bereketeab, “Djibouti: Strategic...”, s. 7.

53 Ibid. s. 7-8.

54 T.Terpstra, “It's Getting Really Crowded Around Djibouti City”, *Medium*, 2017, <https://medium.com/@TTerpstra/its-getting-really-crowded-around-djibouti-city-7d7b8d9fb19c>, (Erişim 29.06.2018).

zamanda AB ve NATO'nun “deniz haydutluğu ile mücadele” ekseninde yaptığı operasyonlara katılan Almanya ve İspanya'ya bağlı askerler de bulunmaktadır.⁵⁵ Fransa, Camp Lemonnier özelinde ABD ile lojistik ve istihbari işbirliği içerisinde hareket etmekte ve böylece Cibuti ve çevresindeki gelişmeleri belli oranda etkileme kapasitesine sahip olmaktadır. Büyük güç olma söylemini kendi dış politika anlayışının merkezine oturtmuş olan Paris, bu bağlamda Cibuti'deki üssünü ön planda tutmaya devam edecektir.

5.2. ABD

Fransa tarafından Cibuti Uluslararası Havalimanı'nın yanına inşa edilmiş olan Camp Lemonnier üssü, artık yalnızca Paris'in bölgesel çıkarlarına hizmet eden bir askeri tesis değildir. Zira daha önce de belirtildiği üzere, bu üste Fransa'nın yanı sıra, AB'ye ait EUNAVFOR kapsamında bölgede bulunan uluslararası görev gücüne bağlı kuvvetler ile Alman ve İspanyol askerleri de bulunmaktadır. İşte, bu üssün büyük bir bölümü, 11 Eylül Saldırısı'nın ardından, “teröre karşı küresel savaş” ilan etmiş olan ABD'ye tahsis edilmiş durumdadır. Bugün itibarıyla 4 bin kadar Amerikan askeri, çok sayıda saldırı jeti, askeri kargo uçağı, özel kuvvetler mensupları ve yine önemli miktarda “insansız hava aracı (drone)”, Camp Lemonnier Üssü'nde konumlandırılmıştır.⁵⁶ Özellikle Camp Lemonnier'ün güneyinde bulunan *Chabelley Hava Sahası*, 2013'ten bu yana ABD'nin, Yemen ve Somali başta olmak üzere, Afrika Boynuzu ve çevresindeki El Kaide, El Şebab ve DAEŞ unsurlarıyla mücadelede etkin bir şekilde kullandığı insansız hava araçlarına ev sahipliği yapmaktadır.⁵⁷ ABD ve Fransa, Camp Lemonnier Üssü'nün sağladığı imkanlardan ve Cibuti Uluslararası Havalimanı'nın askeri uçuşlara ayrılan kısmından eşgüdüm içerisinde yararlanmaktadır.

Bu üs, ABD'nin Afrika Kıtası'nda sürekli açık olan tek askeri üssü konumundadır. Aynı zamanda, Cibuti'deki en büyük üs de ABD'nin Camp Lemonnier'deki askeri varlığıdır. Washington, Cibuti ile yaptığı üs anlaşmasına göre, üssün kullanımı karşılığı Guelleh'in hükümetine yıllık 63 milyon dolar “kira bedeli” ödemektedir. Washington, önümüzdeki 20 yıl boyunca da bu üssü kullanmaya devam edeceğini hesaplamaktadır.⁵⁸

ABD'nin bu üssü etkin bir şekilde kullanmak istemesinin en önemli nedenlerine göz gezdirdiğimizde, öncelikle, Yemen'deki İran destekli olduğu ifade edilen Husilere karşı

55 Luca Mainoldi, “Everybody in, Scrambling For Djibouti”, *Macrogeo*, 2017, <https://www.macrogeo.global/analysis/everybody-in-scrambling-for-djibouti>, (Erişim 29.06.2018).

56 Terpstra, “Its Getting Really...”

57 Nick Turse, “The Stealth Expansion of a Secret US Drone Base in Africa”, *The Intercept*, 2015, <https://theintercept.com/2015/10/21/stealth-expansion-of-secret-us-drone-base-in-africa>, (Erişim 29.06.2018).

58 Styan, “Djibouti: Small...”, s. 84.

mücadele eden Suudi Arabistan'ın önderliğindeki uluslararası koalisyona gerektiği takdirde destek vermek ve Yemen topraklarındaki El Kaide ve DAESH hedeflerine yönelik operasyonların ön planda tutulduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde, Somali'nin federal hükümetine askeri ve siyasal destek vererek, bu ülke topraklarında faal bir görünüm sergileyen El Şebab ile mücadele de çok önemli bir husustur. Bu çerçevede, Washington, AMISOM ile AFRICOM arasındaki işbirliğinin sürekli kılınmasını amaçlamaktadır.⁵⁹ Bunun dışında, Aden Körfezi-Hint Okyanusu bağlantısı özelinde deniz güvenliğini sağlama ve “deniz haydutluğuna karşı mücadele” girişimlerine yön verme hedefi de önemlidir. Washington, bu konuda, BM nezdinde sahada ciddi bir varlık göstermeyi amaçlamaktadır. Özellikle NATO müttefiklerinin de yer aldığı EUNAVFOR ile eşgüdüm içerisinde hareket etmek, ABD-AB İlişkileri'nde var olduğu ifade edilebilecek gerginliği azaltabilme çabalarına da hizmet edebilecek bir çaba olarak değerlendirilebilir. ABD'nin, Camp Lemonnier'deki varlığını uzun bir süre devam ettirmesine gerekçe olarak gördüğü uzun vadeli planı ise, Afrika geneli ve Doğu Afrika özelinde ekonomik, siyasal ve kültürel etkinliğini hızla arttıran ve bölge devletlerinin oldukça sıcak yaklaştığı Çin'in faaliyetlerini yakından izleyebilmek, bu ülkenin Aden Körfezi-Kızıldeniz rotasını takip eden ticari işleyişini takip edebilmek ve Pekin'in Afrika'da artan bölgesel etkinliğini dengeleyebilmektir. Çin'in, yakın zaman önce Cibuti'de ilk deniz aşırı askeri üssünü açtığı da hesaba katıldığında, Washington'un çabasının ne denli anlamlı olduğu görülebilir.

5.3. İtalya

Roma'nın Afrika Boynuzu'na ilgisi yeni bir durum değildir. Zira ulusal birliğini sağladıktan sonra, İtalya'nın sömürge edinmek amacıyla yöneldiği bölge Somali ve ardından da Habeşistan (bugünkü Etiyopya) olmuştur. İtalya, Somali'nin önemli bir bölümünü “İtalyan Somalisi” adı altında 19. yüzyılın sonlarından 1960'a kadar kontrolü altında tutmuştur. Hatta aynı ülkenin, *Mussolini* döneminde II. Dünya Savaşı'ndan önce Habeşistan'ı işgal ettiğini de biliyoruz. Bölgeyle yakından ilgili olan İtalya, artık yayılmacı emellere sahip olmasa da, Hint Okyanusu-Aden Körfezi kesişim noktasındaki ticari işleyişi yakından takip edebilmek ve Doğu Afrika ile ilgili gelişmeler ekseninde “söz söyleyebilmek” amacıyla, 2013'te Cibuti'nin güneydoğusunda, Somali sınırına yakın bölgede askeri bir üs açmıştır. Roma, üssü açma

59 Nyarai Sabeka, “Assessing the Impact of United States Africa Command on the African Union's Peace and Security Efforts with Reference to the 2007 to 2014 Somalia Conflict”, 2015, <http://ir.msu.ac.zw:8080/xmlui/handle/11408/2430>, (Erişim 29.06.2018).

gerekçesi olarak da, bölgedeki ticari işleyişin güvenliğine katkıda bulunmak ve deniz haydutluğu ile mücadele gibi hususları göstermiştir. İtalyan üssü, 300 asker konuşlandırılabilir bir kapasiteye sahip olmasına karşın, bölgede yalnızca 80 İtalyan askeri bulunmaktadır.⁶⁰ Cibuti'deki İtalyan askeri varlığı, bu ülkede üs sahibi olan diğer aktörlerle kıyaslanabilir bir görüntüde değildir.

5.4. Japonya

Tokyo tarafından 2011 yılında Camp Lemonnier yakınlarında Cibuti Uluslararası Havalimanı'na bitişik bir bölgede askeri bir operasyon merkezi kurulmuştur. Sürekli olarak burada bulunan 180 asker ile Hint Okyanusu-Aden Körfezi ekseninde, Japon Meşru Müdafaa Kuvvetleri Donanması'na bağlı gemilerin bölgede “deniz korsanlığına” yönelik faaliyetlerini destekleyen donanma uçaklarının da konumlandırıldığı üssün esas amacı, donanma açısından lojistik bir merkez olabilmektir.⁶¹ Japon Meşru Müdafaa Kuvvetleri'ne bağlı askerlerin BM çatısı altında “barış gücü” olarak konumlandırıldığı Somali ve Güney Sudan topraklarına yakın olması da Tokyo açısından üssün önemini arttırmıştır.⁶² Tokyo, Aden Körfezi açıklarındaki “deniz korsanlığı” girişimlerinin, kendisi açısından kritik bir önemde olan uluslararası ticari işleyişe büyük zarar verebileceğini görerek, bölgede güvenliği sağlayabilme hususunda inisiyatif almayı tercih etmiştir.⁶³ Cibuti'de büyük bir üsse sahip olmamasına karşın, Japonya'nın bu ülkedeki varlığı sembolik de bir öneme sahiptir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD eliyle yazılan “pasifist anayasa” ile “meşru müdafaa” amacı dışında ordu kurması yasaklanan Japonya, Soğuk Savaş sonrasında BM çatısı altında düzenlenen “barış gücü” misyonları ekseninde deniz aşırı bölgelere asker göndermeye başladığı gibi (Somali ve Güney Sudan örneğinde olduğu üzere), 11 Eylül Saldırısı'nın ardından Afganistan'a düzenlenen operasyonda ABD uçaklarına aktif lojistik destek vermiştir. Tokyo, 2003 yılında yaşanan Irak İşgali'nde de “savaş dışı” bölgelere uluslararası koalisyon adı altında destek olarak Japon askerleri yollamıştır.⁶⁴ Böylece Japonya, daha önce mali yönden desteklediği savaş çabalarına ya da operasyonlara belli oranda askeri bir destekte de

60 Terpstra, “Its Getting Really...”

61 Ibid.

62 Kazuto Suzuki, “Twenty Five Years of Japanese Peacekeeping Operations and the Self-Defense Forces Mission in South Sudan”, *Asia-Pacific Review*, Vol. 24, No. 2, 2017, s. 44-63.

63 Robert Attwell, “Situating Somali Piracy in Japanese Security Policy”, *African East Asian Affairs*, No. 4, 2016, s. 54-71.

64 Ra Mason, “Djibouti and Beyond: Japan's First Post-War Overseas Base and the Recalibration of Risk in Securing Enhanced Military Capabilities”, *Asian Security*, 2017, s. 1.

bulunmaya başlamıştır. 2015 yılında *Shinzo Abe* döneminde yapılan ve “savaş yasası” adını alan yasal değişiklik ile ise, Japon Meşru Müdafı Gücü'ne bağı askerlerin, “kollektif bir savunma/müdahale” halinde sıcak çatışma bölgelerine yollanabileceğı karara bağlanmıştır.⁶⁵ Bu değişiklik, Japonya'nın pasifizmden uzaklaştığı ve askerileştığı şeklinde yorumlansa da, Washington, kendisi ile işbirliği içerisinde olan Tokyo'nun, askeri çabalara aktif destek vermeye başlaması ve işin yalnızca finansal boyutunda kalmamasından memnun gibi görünmektedir. ABD, Japonya ile ilişkilerinde orta vadede herhangi bir değışim beklememektedir. Zira Çin tehlikesi, her iki aktörü, gerek Asya-Pasifik Bölgesi'nde, gerekse de diğere bölgelerde ya da konularda işbirliği içerisinde olmaya itmektedir. Bu bağlamda, savaş yasası da Washington'da büyük bir endişe yaratmamış, hatta belli oranda memnuniyetle de karşılanmıştır.⁶⁶

Çin'in stratejik önem taşıyan gelecek projesi “Tek Kuşak, Tek Yol” inisiyatifinin de Aden Körfezi-Kızıldeniz-Hint Okyanusu bağlantısına çok büyük bir önem atfediyor olması ve Pekin'in Doğı Afrika'ya yaptığı büyük çaplı altyapı yatırımları da Japonya'yı bölgeye çeken unsurlardan biridir. Tokyo, Pekin ile olan denklemdede geri planda kalmamak ve bu ülkeyi küresel anlamda yakından izleyebilmek amacıyla Afrika Boynuzu'nda varlık göstermesi gerektiğini görmektedir. Bu bağlamda, Çin'in büyümesinden oldukça rahatsız olan Washington da Tokyo'nun Cibuti'de üs kurmasına destek vermiştir. Çin'in de yakın bir zaman önce Cibuti'de ilk “deniz aşırı” üssünü açmış olması, Japonya'nın Cibuti hamlesini daha da anlamlı kılmıştır. ABD-Japonya işbirliğinin, Çin odaklı olarak, Cibuti özelinde de süreceğı görülmektedir. Tokyo, Cibuti'deki üssünü, “orta vadede” genişletmeyi ve daha kapsamlı hale getirmeyi de planlamaktadır.

5.5. Çin

Ağustos 2017'de Camp Lemonnier'e 7 mil mesafede yer alan bir bölgede kendisine ait bir üs kuran Çin, böylece ilk deniz aşırı askeri üssüne sahip olduğu gibi, aynı zamanda küresel bir aktör olarak geleceğın şekilleneceğı önemli kavşaklarda güvenliği sağlamaya hazır olduğunu da kanıtlamaya çalışmaktadır.⁶⁷ Pekin tarafından Cibuti'de kurulan üs, istenildiğı takdirde 10.000 asker konuşlandırılabilir bir kapasiteye haizdir. Yakıt depolayabilmek ve

65 Ibid., s. 1-19.

66 Miki Hiyashi, “The Future Prospects of the US-Japan Security Alliance: A Two-Handed Strategy”, 2017, <http://www.e-ir.info/2017/10/14/the-future-prospects-of-the-u-s-japan-security-alliance-a-two-handed-strategy>, (Erişim 30.06.2018).

67 Jayanna Krupakar, “China's Naval Base(s) in the Indian Ocean-Signs of a Maritime Grand Strategy?”, *Strategic Analysis*, Vol. 41, No. 3, 2017, s. 207-222.

gerekli teçhizatı, hatta silahı saklayabilmek için geniş çaplı yeraltı depolarına sahip olan üssün en büyük eksiklikleri ise, askeri uçakların inebileceği bir piste sahip olmaması ve yine donanma gemilerinin bağlanabileceği bir limanın bulunmamasıdır.⁶⁸ Ne var ki, Çin, olabildiğince kısa bir süre içerisinde bu eksikleri giderebilme yönünde planlar yapmaktadır. Pekin, Cibuti'deki üs için Guelleh hükümetine yıllık yaklaşık 100 milyon dolar ödemektedir.⁶⁹ Çin'in bu üssü açmaktaki en önemli hedeflerinden biri, önümüzdeki süreçte dünyanın değişik bölgelerinde kurmayı planladığı benzer tesislerin işleyişi noktasında bir deneyim kazanabilmektir.

Pekin, Cibuti'deki üssü “askeri amaçlar” için değil, insani yardım, tahliye ve Hint Okyanusu-Aden Körfezi bağlantısını kullanan Çin'e ait ticaret gemileri ve yine, deniz haydutluğuna karşı mücadele amacıyla bölgeye gelen Çin Donanması'na ait gemilerin lojistik ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kullanacağını ifade etmektedir.⁷⁰ Fakat üssün ilerleyen dönemde bölgesel çıkarları savunabilmek ve gerektiği takdirde çeşitli askeri operasyonlar için kullanılabilmesine ilişkin analizler de yapılmaktadır.⁷¹ Nitekim Çin, Güney Sudan'daki iç savaşa BM çatısı altında barış gücü askerleri yollamıştır.⁷² Ayrıca Sudan, Etiyopya, Tanzanya ve Kenya başta olmak üzere Doğu Afrika ülkeleriyle de yakın ekonomik, ticari ve siyasi ilişkiler kurmaktadır. Bölgenin ifade ettiği büyük pazar olanakları Çin'in ihracat projeksiyonlarında önemli bir rol oynamakta, Çin, bu bölgeye silah da dahil ciddi miktarda mal satabileceğini görmektedir. Bunun yanı sıra, petrol ve değerli madenler başta olmak üzere bölge ülkelerinin mineral zenginlikleri de Pekin'in radarına girmiştir.⁷³ Nitekim bu ülkenin Sudan ile Güney Sudan arasındaki petrol sahalarına ilişkin paylaşım sorunu ile Güney Sudan'daki iç savaşa fazlaca müdahil olmasının nedeni de bölgedeki enerji potansiyelidir. Çin'in Doğu Afrika'da milyarlarca dolarlık altyapı yatırımları bulunmaktadır. Aynı zamanda da bu yatırımların hayata geçirilmesi bağlamında bölgede binlerce Çinli işçi de vardır. Örneğin, Çin, ticaretinin %90'ını Cibuti limanı üzerinden yapan Etiyopya'nın bu ülke ile olan ticari

68 Terpstra, “Its Getting Really...”

69 Steve Mollman, “China Shipping Out Troops to Occupy Its First Overseas Military Base”, *Quartz*, 2017, <https://qz.com/1027376/china-is-shipping-out-troops-to-its-first-overseas-military-base-in-djibouti>, (Erişim 30.06.2018).

70 “China Sends Troops to Open First Overseas Military Base in Djibouti”, *Reuters*, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-china-djibouti/china-sends-troops-to-open-first-overseas-military-base-in-djibouti-idUSKBN19X049>, (Erişim 30.06.2018).

71 Liza Tobin, “Beijing's Strategy to Build China into a Maritime Great Power”, *Naval War College Review*, Vol. 71, No. 2, 2018, s. 17-33.

72 Panda, “Djibouti Military Base...”, s. 77.

73 Lina Benabdallah, “China's Peace and Security Strategies in Africa: Building Capacity is Building Peace?”, *African Studies Quarterly*, Vol. 16, No. 3-4, 2016, s. 17-34.

altyapısını iyileştirmek için, 4 milyar dolarlık bir yatırımla Etiyopya-Cibuti demiryolunun inşasını gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde, Çin, Cibuti Limanı'na büyük çaplı altyapı yatırımları yapmakta ve gerek teknolojik altyapısını, gerekse de depolama kapasitesini arttırmaktadır.⁷⁴

Pekin, 2015 yılı içerisinde, Yemen'de yoğunlaşan çatışmalar sonrası, gerek bu ülkede, gerekse de Güney Sudan'daki çatışmalardan kaçan vatandaşlarını güvenli bir şekilde bölgeden tahliye edebilmek noktasında ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Bu sorun, Pekin'in, Cibuti'de üs açma fikrini sağlamlaştıran bir husus olmuştur.⁷⁵ Ayrıca, dünya ticaretinin en önemli transit rotalarından biri olan ve Çin'in küresel gücü ve etkinliğinin artarak devamlılığı bağlamında kritik bir önem taşıyan Aden Körfezi'nde bir üsse sahip olmak “küresel güç” olmanın gereği olarak değerlendirilmektedir.

Pekin, ABD'nin büyük bir üsse sahip olduğu ve bu yönden kendisinin bölgesel adımlarını yakından takip edebilme fırsatı bulduğu bir bölgede var olmak istemiştir. Ayrıca bölgesel rakibi Japonya'nın da 2011'den bu yana Cibuti'de bulunması ve ABD ile olan sistemsel müttefikliğini Afrika Boynuzu'nda da sürdürüyor olması, Çin'de rahatsızlık yaratmıştır. Bu bağlamda, Cibuti'de olmak Çin adına sistemsel denklemler hususunda da bir zorunluluk haline gelmiştir. *Tek Kuşak, Tek Yol İnisiyatifi* ekseninde, Afrika Boynuzu da dahil olmak üzere, Hint Okyanusu ve çevresinde Çin'in en önemli rakibi olan ve tıpkı kendisi gibi, Aden Körfezi'ni ticari anlamda etkin bir şekilde kullanan Hindistan'a yönelik bir avantaj elde edebilmek de Pekin adına stratejik bir değer taşımaktadır. Nitekim Yeni Delhi, bunu kendisine yönelik bir tehdit olarak da okumakta ve Cibuti'deki üssü, özellikle, Çin'in, Sri Lanka'da üs kurma girişimleri ile birlikte ele almaktadır.⁷⁶ Hiç kuşkusuz, bu adım, Hindistan'ın da orta vadede Afrika Boynuzu'nda benzer bir üs kurma çabasına girmesiyle sonuçlanabilir.

6. Cibuti'de Üs Kurmayı Düşünen ya da Düşünebilecek Aktörler

Bu ülkede üsse sahip olmayan ancak, kurmayı düşünebilecek birçok bölgesel ya da küresel aktör bulunmaktadır. Ne var ki, bu aktörler içerisinde Cibuti hükümetinin “yeşil ışık” yaktığı tek ülke Suudi Arabistan'dır. Riyad, Yemen'de devam eden ve uluslararasılaşmış bir mahiyete haiz iç savaş çerçevesinde, İran'ın desteğine sahip olduğu ifade edilen Husilere karşı, meşru hükümet güçlerine aktif bir şekilde destek vermektedir. Ortadoğu'da, İran ile Suudi Arabistan arasında, Suriye, Irak, Lübnan gibi ülkeler özelinde süregelen bölgesel güç

74 Bereketeab, “Djibouti: Strategic...”, s. 10.

75 Panda, “Djibouti: Military Base...”, s. 77.

76 Ibid., s. 76-81.

mücadelesinin, “vekalet savaşına” dönüştüğü Yemen, Suudi Arabistan'a komşu olması ve Aden Körfezi ile Hint Okyanusu'na açılan konumu ile çok önemli bir ülkedir. Bu nedenle, gerek bu ülkeyi kontrol altına almak, gerek İran'ın bölgedeki nüfuzunu kırmak, gerekse de Aden Körfezi-Kızıldeniz hattındaki stratejik üstünlüğü sağlayabilmek amacıyla, Suudi Arabistan'ın lojistik ve askeri üstünlük peşinde olduğu görülmektedir. Cibuti ise Yemen'e 30 km mesafedeki coğrafi pozisyonu ile Riyad'a, Tahran karşısında ciddi bir avantaj sağlayabilecektir.

Cibuti ile Suudi Arabistan arasında, 2017 yılında bir güvenlik antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma kapsamında, hukuki gereklilikleri yerine getirebilmek amacıyla ön çalışmalar da başlatılmıştır. Bu antlaşmanın, Suudi Arabistan'ın, Cibuti'ye üs kurması noktasında bir adım olduğu ortadadır. Cibuti Dışişleri Bakanı da üs kurma yönündeki girişimlere sıcak baktıklarını doğrulamaktadır.⁷⁷ Zaten Riyad, Cibuti'ye finansal anlamda da yardımda bulunmakta ve bu ülkenin Arap Birliği içerisinde kendisi ile birlikte hareket ettiğini de görmektedir.⁷⁸ Hatta son dönemde Katar ile yaşanan kriz esnasında da, Cibuti, Riyad'ın çizgisinde hareket ederek, Doha ile diplomatik ilişkilerini bir alt seviyeye indirmiştir.⁷⁹ Suudi Arabistan'ın en yakın müttefiki olan Birleşik Arap Emirlikleri'nin, Somali'den “de facto” bağımsız hareket eden Somaliland (üs antlaşması 2017'de yapılmıştır ve *Berbera Limanı* ile çevresinde 40 kilometrekarelik bir alanda deniz ve hava kuvvetleri unsurları konuşlandırılacaktır) ve Puntland'da (*Bossaso Limanı*'nda), Eritre'ye bağlı *Assab Limanı*'nda (2016'dan beri kullanılmaktadır ve BAE'nin hava ile deniz kuvvetleri unsurlarına ev sahipliği yapmaktadır) ve hatta Yemen'in *Sokotra* (Mayıs 2017'de tamamlanmıştır ve 5000 asker konuşlandırılacaktır) ve *Perim Adaları*'nda (2017'de yapımına başlanmıştır ve hem donanma altyapısına hem de gelişmiş pistlere sahip olacaktır) askeri üsler kurduğu dikkate alındığında, Riyad'ın Cibuti'de açacağı üssün, bu iki aktörün ortak olarak şekillenen bölge stratejilerinde tamamlayıcı bir nitelik arz edeceği de anlaşılmaktadır.⁸⁰ ABD'nin de İran'ın bölgedeki nüfuzunu azaltmayı amaçlayan bu stratejiye destek vereceği ortadadır.

Cibuti'de üs kurmayı düşünebilecek en önemli aktörlerden biri de Rusya'dır. ABD ve

77 “Djibouti Finalising Deal For Saudi Arabian Military Base”, *Financial Times*, 2017, <https://www.ft.com/content/c8f63492-dc14-11e6-9d7c-be108f1c1dce>, (Erişim 30.06.2018).

78 “Arab League to Meet on Iran's Regional Violations at Saudi Request”, *Middle East Eye*, 2017 <http://www.middleeasteye.net/news/arab-league-meet-iran-s-regional-violations-saudi-request-1190837192>, (Erişim 30.06.2018).

79 “Djibouti Reduces Diplomatic Status with Qatar: Senegal Recalls Doha Envoy”, *Al Arabiya*, 2017, <http://english.alarabiya.net/en/News/world/2017/06/07/Mauritania-becomes-eighth-country-severing-ties-with-Qatar.html>, (Erişim 30.06.2018).

80 İsmail Numan Telci ve Tuba Öztürk Horoz, “Military Bases in the Foreign Policy of the United Arab Emirates”, *Insight Turkey*, Vol. 20, No. 2, 2018, s. 143-165.

Çin'in üs kurduğu bir bölgede, Moskova da varlık göstermeyi isteyecektir. Nitekim bölge, dünya ticari işleyişinin odaklandığı çok önemli bir kavşak noktası olduğu gibi, çok kutupluluk yönünde bir sistemsel anlayışı geliştirmek isteyen aktörlerin de boy göstermesi gereken kritik bir alandır. Çin ile sistemsel çok kutupluluk talebi yönünde aynı paydada birleşen Rusya, aynı zamanda İran gibi bölgesel müttefiklerine de destek vermek isteyebilecektir. Ne var ki, Cibuti Hükümeti, Rusya'nın kendi ülkesinde askeri bir üs açmasını istememektedir. Rusya'nın Suriye ve Ukrayna'daki hamleleri ve ABD ile yaşadığı derin anlaşmazlık, Cibuti Hükümeti'nin, anlaşmazlığın taraflarından biri olan Rusya'yı askeri anlamda dışlamasına neden olmaktadır.⁸¹ Tabi ki, bu yönde alınan kararda Moskova'nın ekonomik olarak Cibuti'ye fazla bir katkısının olmayacağı yönündeki düşünce ile ABD'nin Cibuti üzerindeki baskısının etkisi de vardır. Rusya, Cibuti'nin olumsuz tutumu sonrası, Afrika Boynuzu'nda üs elde etme yönündeki planını, BAE'nin de üslere sahip olduğu Somaliland'a kaydirmiştir. Moskova, Somaliland'ın bağımsızlık yönündeki taleplerine destek verme ve ciddi bir finansal destek karşılığında, Cibuti sınırındaki *Zeila*'da, 1500 asker konuşlandırılabilir ve hem hava (2 büyük pist, 15 savaş jeti ile 6 askeri kargo uçağı) hem de donanma unsurlarına (2 destroyer, 4 fırkateyn, 2 büyük denizaltı) ev sahipliği yapabilecek bir üs kurma konusunda görüşmelere başlamıştır.⁸² Kuşkusuz, bu hamle, Rusya açısından “küresel aktör olma” anlayışı doğrultusunda atılmış önemli bir adımdır.

Hindistan ise Cibuti'ye üs kurma yönünde bir hareketliliğe sahip olmamasına karşın, Afrika Boynuzu'na yakın ve Hint Okyanusu'na açılan Umman'da bir donanma üssü kurmak istemektedir. Benzer bir şekilde, Yeni Delhi, Hint Okyanusu'nda bulunan Seyşeller ile de 20 yıl süreli ve hava unsurlarını da içerecek bir donanma üssü kurma noktasında anlaşma imzalamıştır.⁸³ Hindistan, toprak bazlı siyasal sorunların yanı sıra, ticari anlamda rekabet içerisinde olduğu ve “Tek Kuşak, Tek Yol” inisiyatifi ekseninde kendisini çevrelediğini hissettiği Çin'e cevap verebilmek ve kendi ticari altyapısını kurarak, güvenliğini sağlayabilmek amacıyla bu tarz hamleler yapmaktadır.⁸⁴ Ne var ki, Yeni Delhi'nin çabaları, henüz Çin'inki kadar geniş kapsamlı ve etkin değildir.

81 Financial Times, “Djibouti Finalising...”

82 Ismail Akwei, “Russia to Pitch First Camp in Africa with Military Base in Somaliland”, *Face2Face Africa*, 2018, <https://face2faceafrica.com/article/russia-to-pitch-first-camp-in-africa-with-military-base-in-somaliland>, (Erişim 30.06.2018).

83 “Indian Military Scrambles to Keep Up After China Moves to Put Forces in Africa”, *CNBC*, 2018, <https://www.cnbc.com/2018/02/28/military-china-and-india-compete-over-bases-around-indian-ocean.html>, (Erişim 30.06.2018).

84 Jacob L. Shapiro, “India's One Belt, One Road Block”, *Geopolitical Futures*, 2018, <https://geopoliticalfutures.com/indias-one-belt-one-road-block>, (Erişim 30.06.2018).

Cibuti ile ilgili olarak ele almanız gereken bir diğer aktör ise Türkiye'dir. Bölgesel lider ya da dengeleyici olmayı dış politika stratejisinin uzun erimli hedefi olarak gören Ankara, Osmanlı döneminde uzunca bir süre kontrol altında tuttuğu Aden Körfezi-Kızıldeniz hattında etkili bir aktör haline gelebilmek için çaba göstermektedir. Bu çaba doğrultusunda, Somali'deki federal hükümetin en önemli destekçilerinden biri olan Türkiye, Eylül 2017'de *Mogadişu*'da, Hint Okyanusu kıyısında açtığı askeri üs ile bölgedeki askeri varlık göstermeye başlamıştır. Mogadişu'da açılan üs, 50 milyon dolara mal olurken, 200 Türk askeri de burada konuşlandırılmış durumdadır. İnsansız hava araçları ve tanklarla da desteklenen üssün temel hedefinin, Ankara tarafından, Somali Ordusu'nu, El Şebab'a karşı mücadelesinde eğitmek ve desteklemek olarak açıklandığını görüyoruz. Nitekim üste görev yapan askerler, ilk etapta 10.000 Somalili askeri eğitecektir. Bu rakam, Somali Ordusu'nun dörtte birine denk gelmektedir.⁸⁵ Türkiye, El Şebab'a karşı mücadeleye aktif destek verirken, aynı zamanda deniz haydutluğu faaliyetlerine yönelik olarak da bölgede donanma unsurları barındırmıştır.⁸⁶ Ne var ki, Türkiye'nin bölgede sürekli bir donanma üssü mevcut değildir. Türkiye, bölgedeki ticari işleyişi yakından izleyebilmek için, uzun vadede Somali'deki üs imkanlarını hava ve deniz unsurlarını da kapsayacak şekilde “sürekli” bir mahiyete kavuşturabilir. Nitekim Ankara'nın Katar ve Sudan'da da benzer girişimleri bulunmaktadır. Katar'ın en yakın müttefiklerinden olan Türkiye, bu ülkenin Suudi Arabistan, BAE ve Mısır başta olmak üzere birçok ülkeyle ilişkilerinin koptuğu noktada Doha'ya açık destek vermiş ve bu ülkenin gıda ihtiyacını karşıladığı gibi, bu ülkedeki askeri üssünü de göz önünde bulundurarak Katar'ın yanında olduğunu göstermiştir.⁸⁷ Başkent Doha'daki *El Rayyan* Üssü'nde kurulmuş olan Türk üssü, istenildiği takdirde 3000 asker konuşlandırılacak bir pozisyondadır ve zırhlı araçlarla da desteklenmiştir. Denizden ve havadan da lojistik ikmale açık olan üsteki Türk askerlerinin görevi ise, tıpkı Somali'de olduğu gibi, Katarlı askerleri eğitmek ve bölgesel krizlere müdahale etmektir.⁸⁸ Katar, her ne kadar Kızıldeniz-Aden Körfezi hattında yer almasa

85 “Turkey Opens Military Base in Mogadishu to Train Somali Soldiers”, *Reuters*, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-somalia-turkey-military/turkey-opens-military-base-in-mogadishu-to-train-somali-soldiers-idUSKCN1C50JH>, (Erişim 30.06.2018).

86 “Turkey Takes Command of Anti-Piracy Naval Task Force”, *AA*, 2017, <https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkey-takes-command-of-anti-piracy-naval-task-force/851671>, (Erişim 24.06.2018).

87 “How Turkey Stood By Qatar Amid the Gulf Crisis”, *Al Jazeera*, 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/11/turkey-stood-qatar-gulf-crisis-171114135404142.html>, (Erişim 30.06.2018).

88 “Turkey Sends More Troops to Qatar Under Defense Deal”, *Financial Tribune*, 2017, <https://financialtribune.com/articles/international/78813/turkey-sends-more-troops-to-qatar-under-defense-deal>, (Erişim 30.06.2018).

da, *Hürmüz Boğazı*'ndaki konumu ile Türkiye'nin bölgesel etkinlik arayışına cevap verebilen bir ülkedir. Özellikle Riyad ve *Abu Dabi*, bu üssün hedefleri arasında yer alan, “bölgesel krizlere müdahale etme” kıstasının çok geniş bir bağlamda yorumlanabileceğini ve Türkiye'nin emperyal hedefler güttüğünü düşünmektedir. Hatta Katar'dan, bu üssün kapatılarak Türk askerlerinin gönderilmesini dahi istemişlerdir. Ne var ki, bu yöndeki talepleri karşılık bulmamıştır.⁸⁹

Türkiye'nin son hamlesi ise Kızıldeniz'in batı yakasında bulunan, Sudan'a bağlı *Sevakın (Suakin)* Adası'nın altyapı yatırımlarını üstlenmek ve adaya, gerek sivil, gerekse de askeri amaçlarla kullanılabilir modern bir liman inşasını gerçekleştirebilmek doğrultusunda şekillenmektedir. Sudan Hükümeti ile bu yönde bir antlaşma imzalayan Türkiye, Katar'ın da finansal anlamda parçası olacağı bu işbirliği ekseninde, hem Sudan'ın ihtiyaç duyduğu ticari liman yatırımını gerçekleştirecek hem de Kızıldeniz'in batısından “hac” için Mekke'ye gidecek olan Müslümanların, bu şehre rahat ulaşmasını sağlayacak bu hamleyle, Ankara'nın bölge Müslümanları bağlamındaki prestiji arttırılmış olacaktır.⁹⁰ Ancak özellikle Mısır, Suudi Arabistan ve BAE, Sevakın Adası'ndaki liman ve altyapı yatırımlarının, orta vadede Türkiye tarafından kullanılacak bir askeri üsse dönüştürüleceği ve böylece kendi etkinliklerinin sınırlanabileceği gerekçesiyle endişelidir.

Cibuti'nin Ankara Büyükelçisi de, yakın zamanda yaptığı açıklamada, Türkiye'nin, “talep etmesi halinde” ülkelerinde askeri bir üs kurabileceğini ve böyle bir hamleden, bölgede güvenliğin sağlanması açısından memnuniyet duyacaklarını açıkça ifade etmiştir.⁹¹ Yani, Guelleh hükümeti, Türkiye'nin de bölgede yer almasının kendisi açısından “sorun teşkil etmediğini” açıkça ifade etmiş durumdadır. Bu minvalde, atılan adımlar ve bu açıklama dikkate alındığında, Ankara'nın, Cibuti'de üs kurma yönünde atacağı adım hiçbir şekilde şaşırtıcı görülmemelidir.

7. Sonuç

Eski ismi Fransız Somalisi olan ve küçük ülke sınıflandırmasına tipik bir örnek olan

89 “Turkey Rejects Saudi Arabia and Allies' Demands to Shut Down Qatar Air Base”, *The Independent*, 2017, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/qatar-crisis-turkey-saudi-arabia-uae-egypt-economic-sanctions-blockade-air-base-a7805346.html>, (Erişim 30.06.2018).

90 “Turkish Base in Sudan A Problem For Arab Powers”, *Gulf News Sudan*, 2017, <https://gulfnnews.com/news/mena/sudan/turkish-base-in-sudan-a-problem-for-arab-powers-1.2148443>, (Erişim 30.06.2018).

91 “Djibouti is Open to Turkey's Efforts to Safeguard Red Sea, Ambassador Says”, *Daily Sabah*, 2017, <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2017/12/30/djibouti-is-open-to-turkeys-efforts-to-safeguard-red-sea-ambassador-says>, (Erişim 30.06.2018).

Cibuti, bulunduğu konumun karşılığını ekonomik yönden alan ve güvenlik risklerinden uzak duruşu ile de Afrika Boynuzu'nda istikrarlı bir aktör görünümüne haiz bir ülke konumundadır. Oldukça geç bir tarihte bağımsızlığa kavuşan ülke, eski sömürgeci Fransa'dan sosyo-kültürel yönden ciddi anlamda etkilense de, Paris'in Cibuti üzerindeki ekonomik, askeri ve siyasi etkinliği, özellikle 11 Eylül 2001'den sonra azalmaya başlamıştır. Fransa'dan boşalan ekonomik etkinliği doldurma noktasında, Suudi Arabistan ve BAE gibi Körfez ülkeleriyle birlikte Çin ön plana çıkmış olsa da, askeri manada ABD'nin artan etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim ülkedeki en büyük ve yüksek kapasiteli askeri üs, Washington'un, Paris ile yan yana konuşlandığı, ABD'nin Camp Lemonnier'deki askeri varlığıdır.

Çoğunluğu oluşturan Issalar ile Afarlar arasında siyasi alana da yansıyan, hatta bir dönem iç savaşa dahi yol açmış bir gerilimle perdelenen Cibuti'deki toplumsal yapı, siyasi arenaya da otoriter bir bağlamda yansımıştır. Bağımsızlığından bu yana Issa kökenli iki lider tarafından yönetilmiş olan ülkede muhalefetin belli güvenlik tedbirleriyle kontrol altında tutulduğu ve çoğulcu bir görünümün bulunmadığı da bilinmektedir. Ne var ki, mevcut devlet başkanı Ismail Omar Guelleh'in, diplomasideki aktif tutumu ve özellikle küresel/bölgesel aktörler ile ülkenin konumunu da kullanarak kurduğu askeri, ekonomik ve siyasi ilişkiler, bölgede askeri varlık konumlandırılacak istikrarlı bir aktör arayışı içerisindeki küresel/bölgesel aktörleri memnun ederken, Guelleh'in otoriter yönetimini de meşrulaştırmaktadır. Cibuti, ekonomik yönden kayda değer bir üretim altyapısı olmayan bir ülke olarak, özellikle askeri üslerden ve limandan elde edilen gelirin, devlet eliyle dağıtımında özelinde bir ekonomik işleyişe sahiptir. Bu bağlamda, Cibuti'nin rantçı devlet tanımına örnek olarak verilebilecek bir aktör olduğu ortadadır.

Somali'deki El Şebab etkinliği, Yemen'de İran yanlısı olduğu ifade edilen Husiler ile Suudi Arabistan ve müttefiklerinin desteklediği meşru hükümet arasındaki iç savaş, yine Yemen'deki El Kaide ve DAESH etkinliği gibi hususlar, Yemen'e 30 km mesafede yer alan ve Somali'ye sınır olan Cibuti'nin ne denli önemli bir noktada olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, Hint Okyanusu-Kızıldeniz bağlantısını sağlayan Aden Körfezi'ni kontrol eden bir noktada olması ve Doğu Afrika açıklarındaki deniz haydutluğu girişimleriyle mücadele edilmesi hususunda bir karakol olarak lojistik ve askeri destek noktası olma özelliği de bu ülkeyi çok kritik bir konuma getirmektedir. Etiyopya-Eritre Savaşı'nın ardından Etiyopya'nın uluslararası ticarete açılan kapısı haline gelmesi de bölgesel önemini arttırmaktadır. Bu denli önemli olan bir ülkede farklı aktörlerce askeri varlık bulundurulmak istenmesi de son derece doğaldır.

Cibuti'de sürekli olarak askeri üs bulunduran ülkeler ABD, Fransa, Japonya, İtalya ve

Çin'dir. En güçlü ve etkin askeri varlık, Afrika'daki tek sürekli üssünü Cibuti'ye açmış olan ABD'ye aittir. Fransa'nın de kendi toprakları dışındaki tek deniz aşırı üssü bu ülkededir. Benzer bir durum yavaş adımlarla da olsa askeri pasifizmden uzaklaşan Japonya için de geçerlidir. Fransa, İtalya ile birlikte, özellikle Alman ve İspanyol askerlerinin de bulunduğu EUNAVFOR özelinde, AB'nin deniz haydutluğu ile mücadelesine destek verirken, Paris, aynı zamanda kendi eski sömürgeleri ile olan ilişkilerine verdiği değer bir parçası olarak Cibuti'deki üssünü anlamlandırmaktadır. Çin ise, ABD'nin konumlandığı, bölgesel rakibi Japonya'nın da bulunduğu bir bölgede yer almak ve aynı zamanda uluslararası ticaretin en önemli kavşak noktalarından biri olan Aden Körfezi-Kızıldeniz bağlantısını kendisi açısından güvende tutmak istemektedir. Bu çaba, Tek Kuşak, Tek Yol inisiyatifinin Doğu Afrika bağlantısının sağlanabilmesi açısından da “güvenlik” bağlamında sembolik bir önem taşımaktadır.

Suudi Arabistan, Yemen özelinde İran ile verdiği vekalet mücadelesinde ileri bir karakol elde edebilmek ve müttefiki BAE'nin Somaliland, Puntland, Eritre ile Yemen'e ait Sokotra ile Perim Adaları'ndaki üs girişimlerini desteklemek amacıyla orta vadede Cibuti'de üs açabilecektir. Rusya ise, Cibuti'de üs kurma konusunda istekli olmasına karşın, Guelleh hükümeti, Washington ile Moskova arasındaki gerginliği kendi topraklarına taşımak istememektedir. Bu durum, Moskova'yı Somaliland seçeneğine itmektir. Çin ile ticari ve siyasal anlamda rekabet içerisinde olan Hindistan ise şimdilik kaydıyla Cibuti alternatifine yönelmiş değildir. Bölgede aktif bir görünüm arz eden, Suudi Arabistan ve müttefikleri ile İran'dan farklı bir bölgesel aktör olarak etkinliğini kanıtlamayı arzulayan Türkiye ise, Cibuti hükümetinin istekli olmasına karşın, henüz bu yönde bir adım atmamıştır. Somali ve Katar'da, bu hükümetlere destek vermek odaklı askeri üslere sahip olan Türkiye, yakın zamanda Kızıldeniz'de Sudan'a bağlı Sevakin Adası'nın liman altyapısını yenileme faaliyetlerine başlamıştır. Bu inisiyatif, Türkiye'nin, Sudan'da üs elde edeceği şeklinde yorumlanmaktadır.

Görüldüğü üzere, Cibuti, çatışma bölgelerine komşu olan konumu ve uluslararası ticari işleyişi derinden etkileyen bir kavşak noktasında bulunması dolayısıyla, birçok küresel ve bölgesel aktörün ajandasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum, ülkede “otoriter” bir bağlamda şekillenen bir siyasal istikrar sağladığı gibi, ülke güvenliğini dışsal aktörler eliyle garanti etmekte ve Cibuti, rantçı bir yapıya haiz küçük bir ülke karakterine sahip olmaktadır. Bu durumun, uzun vadede dahi değişmesi ihtimali görülmediği gibi, ülkenin uluslararası politikadaki görünürlüğü, özellikle Çin'in gelişimine ve Çin-ABD, hatta Çin-Hindistan rekabetine bağlı olarak artacak gibi durmaktadır.

Kaynakça

- Bereketeab, Redie, “Djibouti: Strategic Location, An Asset or a Curse?”, *Journal of African Foreign Affairs*, Vol. 3, No. 1-2, 2016, s. 5-18.
- Styan, David, “Djibouti: Small State Strategy at a Crossroads”, *Third World Thematics: A TWQ Journal*, Vol. 1, No. 1, 2016, s. 79-91.
- Gidey, Muauz, “Anatomy of Issa-Afar Violence”, *Journal of Developing Societies*, Vol. 33, No. 3, 2017, s. 311-328.
- Leta, Alemu, Zeray, Yemane and Haile, Yohannes, “The Politics of Dyadic Community: the Case of Djibouti”, *International Journal of Scientific and Research Publications*, Vol. 5, No. 1, 2015, s. 1-13.
- McGregor, Andrew, “Djibouti Facing Local Insurgency and Threats From Somali Islamists”, *The Jamestown Foundation Terrorism Monitor*, Vol. 7, No. 29, 2009.
- Berhe, Tadesse and Adaye, Yonas, “The Impact of Local Conflict on Regional Stability”, 2007, https://www.files.ethz.ch/isn/123909/2007_05_01_Afar.pdf, (Erişim 26.06.2018).
- Bernstein, Adam, “Hassan Gouled Aptidon, First President of Djibouti”, *The Washington Post*, 2006, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/11/29/AR2006112901450.html?noredirect=on>, (Erişim 26.06.2018).
- “France and Djibouti”, *France Diplomatie*, 2018, <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/djibouti/france-and-djibouti>, (Erişim 26.06.2018).
- Matti, Steph and Metelits, Claire, “Deserting Democracy: Authoritarianism and Geo-Strategic Politics in Djibouti”, 2012, <https://dra.american.edu/islandora/object/auislandora%3A63854/datastream/PDF/view>, (Erişim 25.06.2018).
- Mesfin, Berouk, “Elections, Politics and External Involvement in Djibouti”, *Institute For Security Studies*, Situation Report, 2011.
- Smith, Jeffrey, “Washington's Closest Ally on the Horn of Africa Has a Terrible Human Rights Record”, *Foreign Policy*, 2016, <http://foreignpolicy.com/2016/07/11/washingtons-closest-ally-on-the-horn-of-africa-has-a-terrible-human-rights-record>, (Erişim 26.06.2018).
- Youssef, Fateh al-Rahman, “President of Djibouti to Asharq Al-Awsat: Our Foreign Bases are Aimed at Combating Terrorism”, *Asharq Al-Awsat*, 2018, <http://foreignpolicy.com/2016/07/11/washingtons-closest-ally-on-the-horn-of-africa-has-a-terrible-human-rights-record>, (Erişim 25.06.2018).
- “EUNAVFOR Commanders Meet in Djibouti”, <http://eunavfor.eu/eu-navfor-commanders-meet-in-djibouti>, 2018, (Erişim 26.06.2018).
- Styan, David, “Djibouti: Changing Influence in the Horn's Strategic Hub”, *Chatham House Briefing Paper*, Africa Programme Report No. 1, 2013.
- Reel, Monte, “Djibouti is Hot: How a Forgotten Sandlot of a Country Became a Hub of International Power Games”, *Bloomberg*, 2016, <https://www.bloomberg.com/features/2016-djibouti>, (Erişim 24.06.2018).
- Terrence, Lyons, “The Ethiopia-Eritrea Conflict and the Search For Peace in the Horn of Africa”, *Review of African Political Economy*, Vol. 36, No. 120, 2009, s. 167-180.
- Williams, Paul D., “Joining AMISOM: Why Six African States Contributed Troops to the African Union Mission in Somalia”, *Journal of Eastern African Studies*, Vol. 12, No. 1, 2018, s. 172-192.
- “Somalia, Somaliland Leaders Continue Djibouti Talks”, *Hiiraan*, https://hiiraan.com/news4/2014/Dec/97435/somalia_somaliland_leaders_continue_djibouti_talks.aspx, 2014, (Erişim 27.06.2018).
- Mahdavy, Hossein, “Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: the Case of Iran”, M.A.Cook (der.), *Studies in the Economic History of the Middle East: From the*

- Rise of Islam to the Present Day*, Oxford: Oxford University Press, 1970, s. 428-467.
- Sune, Engin, “Defining the Different: A Critical Analysis of the Rentier, Failed and Rogue State Theories”, *Middle East Technical University Institute of Social Sciences*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.
- Luciani, Giacomo, “Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework”, Giacomo Luciani (der.), *The Arab State*, London: Routledge Publishing, 1990.
- Beblawi, Hazem Al, “The Rentier State in the Arab World”, Giacomo Luciani (der.), *The Arab State*, London: Routledge Publishing, 1990.
- Crystal, Jill, “Coalitions in Oil Monarchies: Kuwait and Qatar”, *Comparative Politics*, Vol. 21, No. 4, 1989, s. 427-443.
- “Djibouti: 2016 Article IV Consultation”, *IMF*, Country Report No. 17/87, 2017.
- Kaiman, Jonathan, “China Says It Built a Railway in Africa Out of Altruism, But Its More Strategic Than That”, *Pulitzer Center*, 2017, <https://pulitzercenter.org/reporting/china-railway-Ethiopia-Addis-Ababa-Djibouti-economy>, (Erişim 27.06.2018).
- “US and Djibouti Reached a 10-Year Security Agreement”, *TesfaNews*, 2017, <https://www.tesfanews.net/us-djibouti-joint-statement>, (Erişim 27.06.2018).
- “Djibouti President Warns of Yemen's Risks to Region”, *The Jordan Times*, 2015, <http://www.jordantimes.com/news/region/djibouti-president-warns-yemen%E2%80%99s-risks-region>, (Erişim 29.06.2018).
- Jones, Seth G., Liepman, Andrew M., Chandler, Nathan, “Counterterrorism and Counterinsurgency in Somali”, *RAND Corporation*, Report, 2016.
- Mosley, Jason, “Eritrea and Ethiopia: Beyond the Impasse”, *Chatham House Africa Programme*, Briefing No. 2014/01, 2014.
- Pham, J.Peter, “Putting Somali Piracy in Context”, *Somalia: State Collapse, Terrorism and Piracy*, Brian Hesse (der.), Abingdon: Routledge Publishing, 2011, s. 77-94.
- Panda, Rajaram, “Djibouti Military Base is a New Step in China's Maritime Footprint”, *Global Asia*, Vol. 12, No. 3, 2017, s. 76-81.
- Ardemagni, Eleonora, “Gulf Powers: Maritime Rivalry in the Western Indian Ocean”, *ISPI*, Analysis No. 321, 2018, s. 1-15.
- Kraska, James, “Coalition Strategy and the Pirates of the Gulf of Aden and the Red Sea”, *Comparative Strategy*, Vol. 28, No. 3, 2009, s. 197-216.
- Papastavridis, Efthymios, “EUNAVFOR Operation Atalanta Off Somalia: The EU in Unchartered Legal Waters”, *International&Comparative Law Quarterly*, Vol. 64, No. 3, 2015, s. 533-568.
- Hassan, Ahmed I., “Somaliland-Djibouti Relationship: Something is Rotten”, *Somaliland Press*, 2014, <http://www.somalilandpress.com/somaliland-djibouti-relationshipsomething-is-rotten>, (Erişim 29.06.2018).
- “Chinese Built Ethiopia-Djibouti Railway Begins Commercial Operations”, *New China*, 2018, http://www.xinhuanet.com/english/2018-01/01/c_136865306.htm, (Erişim 29.06.2018).
- Newton, Creede, “Saudi-Iran Proxy Wars: In Pursuit of Regional Hegemony”, *Al Jazeera*, 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/11/saudi-iran-proxy-wars-pursuit-regional-hegemony-171113110353492.html>, (Erişim 29.06.2018).
- “Al-Qaeda Claims It is Fighting Alongside US Backed Coalition Forces in Yemen”, *The Independent*, 2017, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/al-qaeda-group-leader-claims-fighting-alongside-us-backed-coalition-forces-yemen-a7713321.html>, (Erişim 29.06.2018).
- “US Airstrikes in Yemen Have Increased Sixfold Under Trump”, *NBC News*, 2018, <https://www.nbcnews.com/news/mideast/u-s-airstrikes-yemen-have-increased-sixfold-under-trump-n843886>, (Erişim 29.06.2018).

- Dahir, Abdi Latif, "How a Tiny African Country Became the World's Key Military Base", *Quartz Africa*, 2017, <https://qz.com/1056257/how-a-tiny-african-country-became-the-worlds-key-military-base>, (Erişim 29.06.2018).
- Schraeder, P. J., "Ethnic Politics in Djibouti: From Eye of the Hurricane to Boiling Cauldron", *African Affairs*, Vol. 92, 1993, s. 203-221.
- Terpstra, T., "It's Getting Really Crowded Around Djibouti City", *Medium*, 2017, <https://medium.com/@TTerpstra/its-getting-really-crowded-around-djibouti-city-7d7b8d9fb19c>, (Erişim 29.06.2018).
- Mainoldi, Luca, "Everybody in, Scrambling For Djibouti", *Macrogeo*, 2017, <https://www.macrogeo.global/analysis/everybody-in-scrambling-for-djibouti>, (Erişim 29.06.2018).
- Turse, Nick, "The Stealth Expansion of a Secret US Drone Base in Africa", *The Intercept*, 2015, <https://theintercept.com/2015/10/21/stealth-expansion-of-secret-us-drone-base-in-africa>, (Erişim 29.06.2018).
- Sabeka, Nyarai, "Assessing the Impact of United States Africa Command on the African Union's Peace and Security Efforts with Reference to the 2007 to 2014 Somalia Conflict", 2015, <http://ir.msu.ac.zw:8080/xmlui/handle/11408/2430>, (Erişim 29.06.2018).
- Suzuki, Kazuto, "Twenty Five Years of Japanese Peacekeeping Operations and the Self-Defense Forces Mission in South Sudan", *Asia-Pacific Review*, Vol. 24, No. 2, 2017, s. 44-63.
- Attwell, Robert, "Situating Somali Piracy in Japanese Security Policy", *African East Asian Affairs*, No. 4, 2016, s. 54-71.
- Mason, Ra, "Djibouti and Beyond: Japan's First Post-War Overseas Base and the Recalibration of Risk in Securing Enhanced Military Capabilities", *Asian Security*, 2017, s. 1-19.
- Hiyashi, Miki, "The Future Prospects of the US-Japan Security Alliance: A Two-Handed Strategy", 2017, <http://www.e-ir.info/2017/10/14/the-future-prospects-of-the-u-s-japan-security-alliance-a-two-handed-strategy>, (Erişim 30.06.2018).
- Krupakar, Jayanna, "China's Naval Base(s) in the Indian Ocean-Signs of a Maritime Grand Strategy?", *Strategic Analysis*, Vol. 41, No. 3, 2017, s. 207-222.
- Mollman, Steve, "China Shipping Out Troops to Occupy Its First Overseas Military Base", *Quartz*, 2017, <https://qz.com/1027376/china-is-shipping-out-troops-to-its-first-overseas-military-base-in-djibouti>, (Erişim 30.06.2018).
- Tobin, Liza, "Beijing's Strategy to Build China into a Maritime Great Power", *Naval War College Review*, Vol. 71, No. 2, 2018, s. 17-33.
- "China Sends Troops to Open First Overseas Military Base in Djibouti", *Reuters*, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-china-djibouti/china-sends-troops-to-open-first-overseas-military-base-in-djibouti-idUSKBN19X049>, (Erişim 30.06.2018).
- Benabdallah, Lina, "China's Peace and Security Strategies in Africa: Building Capacity is Building Peace?", *African Studies Quarterly*, Vol. 16, No. 3-4, 2016, s. 17-34.
- "Djibouti Finalising Deal For Saudi Arabian Military Base", *Financial Times*, 2017, <https://www.ft.com/content/c8f63492-dc14-11e6-9d7c-be108f1c1dce>, (Erişim 30.06.2018).
- "Arab League to Meet on Iran's Regional Violations at Saudi Request", *Middle East Eye*, 2017 <http://www.middleeasteye.net/news/arab-league-meet-iran-s-regional-violations-saudi-request-1190837192>, (Erişim 30.06.2018).
- "Djibouti Reduces Diplomatic Status with Qatar: Senegal Recalls Doha Envoy", *Al Arabiya*, 2017, <http://english.alarabiya.net/en/News/world/2017/06/07/Mauritania-becomes-eighth-country-severing-ties-with-Qatar.html>, (Erişim 30.06.2018).
- Telci, İsmail Numan and Horoz, Tuba Öztürk, "Military Bases in the Foreign Policy of the United Arab Emirates", *Insight Turkey*, Vol. 20, No. 2, 2018, s. 143-165.

Akwei, Ismail, “Russia to Pitch First Camp in Africa with Military Base in Somaliland”, *Face2Face Africa*, 2018, <https://face2faceafrica.com/article/russia-to-pitch-first-camp-in-africa-with-military-base-in-somaliland>, (Erişim 30.06.2018).

“Indian Military Scrambles to Keep Up After China Moves to Put Forces in Africa”, *CNBC*, 2018, <https://www.cnbc.com/2018/02/28/military-china-and-india-compete-over-bases-around-indian-ocean.html>, (Erişim 30.06.2018).

Shapiro, Jacob L., “India's One Belt, One Road Block”, *Geopolitical Futures*, 2018, <https://geopoliticalfutures.com/indias-one-belt-one-road-block>, (Erişim 30.06.2018).

“Turkey Opens Military Base in Mogadishu to Train Somali Soldiers”, *Reuters*, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-somalia-turkey-military/turkey-opens-military-base-in-mogadishu-to-train-somali-soldiers-idUSKCN1C50JH>, (Erişim 30.06.2018).

“Turkey Takes Command of Anti-Piracy Naval Task Force”, *AA*, 2017 <https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkey-takes-command-of-anti-piracy-naval-task-force/851671>, (Erişim 24.06.2018).

“How Turkey Stood By Qatar Amid the Gulf Crisis”, *Al Jazeera*, 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/11/turkey-stood-qatar-gulf-crisis-171114135404142.html>, (Erişim 30.06.2018).

“Turkey Sends More Troops to Qatar Under Defense Deal”, *Financial Tribune*, 2017, <https://financialtribune.com/articles/international/78813/turkey-sends-more-troops-to-qatar-under-defense-deal>, (Erişim 30.06.2018).

“Turkey Rejects Saudi Arabia and Allies' Demands to Shut Down Qatar Air Base”, *The Independent*, 2017, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/qatar-crisis-turkey-saudi-arabia-uae-egypt-economic-sanctions-blockade-air-base-a7805346.html>, (Erişim 30.06.2018).

“Turkish Base in Sudan A Problem For Arab Powers”, *Gulf News Sudan*, 2017, <https://gulfnews.com/news/mena/sudan/turkish-base-in-sudan-a-problem-for-arab-powers-1.2148443>, (Erişim 30.06.2018).

“Djibouti is Open to Turkey's Efforts to Safeguard Red Sea, Ambassador Says”, *Daily Sabah*, 2017, <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2017/12/30/djibouti-is-open-to-turkeys-efforts-to-safeguard-red-sea-ambassador-says>, (Erişim 30.06.2018).

ORTADOĞU'DA ORTAKLAŞMACI DEMOKRASİ MODELİ OLARAK LÜBNAN

Işıl Karşı
Master's Student, Anadolu University
isilaykarsli@gmail.com

Abstract

In this study, the management system of Lebanon was discussed as part of the consociational democracy model in the literature. The multi-sectarian social structure of Lebanon divided by religious groups is guaranteed in the constitution by sharing power. The model of communitarian democracy, which Lijphart argues would provide stability against the divisions in society, is in many ways similar to the system in Lebanon. In Lebanon today, the president must be a Maronite, the Prime Minister Sunni and the chairperson of parliament Shia. This situation prevents the formation of a common Lebanese identity. These distinctions, which also affect the management system, have been open to conflicts and internal interventions both in the process and in the process.

Keywords: Lebanon, Consociational Democracy, Arend Lijphart

Özet

Bu çalışmada Lübnan'ın yönetim sistemi literatürde yer alan ortaklaşmacı demokrasi modeli çerçevesinde tartışılmıştır. Lübnan'ın dini gruplara göre ayrılmış çok mezhepli toplumsal yapısı güç paylaşımıyla anayasada güvence altına alınmıştır. Lijphart'ın toplumdaki bölünmelere karşı istikrarı sağlayacağını öne sürdüğü ortaklaşmacı demokrasi modeli birçok yönüyle Lübnan'daki sistemle benzerlik taşımaktadır. Bugün Lübnan'da cumhurbaşkanı Maruni, başbakan Sunni ve Meclis başkanı Şii olmak zorundadır. Bu durum ortak bir Lübnanlı kimliğinin oluşmasını engellemektedir. Yönetim sistemini de etkileyen bu ayrımlar günümüze kadar gelen süreçte ülkeyi hem içte yaşanan çatışmalara hem de dışarıdan gelen müdahalelere açık bir hale getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lübnan, Ortaklaşmacı Demokrasi, Arend Lijphart

1. Lübnan Siyasi Tarihi

Lübnan, 4 milyonun üzerinde nüfusa sahip; toplumun on sekiz dini gruba bölüdüğü ve parlamenter sistemle yönetilen Ortadoğu'nun küçük bir ülkesidir. Lübnan Doğu Akdeniz'deki konumu ve İsrail-Suriye arasında tampon bölge olması nedeniyle stratejik olarak kritik bir noktadır.¹ Lübnan'ı bölgedeki diğer ülkelerden ayıran en önemli özelliği başta politika olmak üzere hayatın her alanında mezhepsel olarak farklı grupları içinde barındırmasıdır. Heterojen toplumdaki oluşun ve Doğu'nun İsviçre'si olarak görülen Lübnan, tarihsel süreçte baktığımızda iç savaşa kadar istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Fakat önce yaşanan iç savaş, ardından Suriye'de yaşanan savaş sonucunda zaten kırılmalı olan politik ve toplumsal yapı toparlanamaz hale gelmiştir. Bugün baktığımızda Lübnan mezhepsel çatışmalara rağmen uluslararası politikada varlığını sürdürmektedir.

1.1. Osmanlı Hakimiyeti

Lübnan'ın tarihini Osmanlı devletinin bölgede hâkimiyet kurduğu dönem, Fransız sömürgesi olduğu dönem ve son olarak iç savaş ve sonrası dönem olarak üç bölüme ayırabiliriz. Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki Cebel-i Lübnan, Cevdet Paşa tarafından Nuh'un gemisine benzetilmiştir.² Çok kültürlü yapısı ve mezhepsel farklılıkları dolayısıyla dış güçler tarafından kullanılan azınlıklar Osmanlı için tehdit oluşturmaya başlamıştır. Marunilerin ekonomideki etkileri politika alanına da yansınca yönetimde güçlü bir konuma gelmişlerdir. Marunîlerin güçlenmesi Dürzilerle arasında çatışmaların çıkmasına neden olmuştur. Böyle bir ortamda Osmanlı devleti Lübnan'da düzeni sağlamak için öncelikle Çifte Kaymakamlık sistemini getirmiştir. Bu sisteme göre ülkenin Kuzey'i Marunîlere bırakılırken Güney'i Dürzilere bırakılmıştır. Bu da Dürzilerin ilk defa yönetimde söz hakkı almasını sağlamıştır. Her iki tarafa da eşit haklar verilmesine rağmen nüfusun karışık olduğu yerlerde istikrar sağlanamamıştır.³ Diğer azınlıkların da yönetimde hak istemeleri Cebel-i Lübnan'da yeni çatışmalara zemin hazırlamıştır. Bunun çözümü içinse Osmanlı Mutasarrıflık sistemini kurarak bugünkü Lübnan politik hayatının temelini atmıştır.

Mutasarrıflık sisteminde, ülkenin başına geçici olarak yönetimden sorumlu, Lübnan vatandaşı olmayan Osmanlı Hıristiyanlarından seçilen bir kişi getirilmiştir. Ülkeyi yönetmesinde ona yardımcı olacak karma bir meclis oluşturulmuştur. İdare Meclis-i Kebiri,

¹ Zeliha Benli Altunışık, Lübnan Krizi: Nedenleri ve Sonuçları (İstanbul: Tesev Yayınları, 2007)

² Talha Köse, Lübnan'da İstikrar Arayışları (Ankara: Seta, 2006)

³ Zahide Tuba Kor, Ortadoğu'nun Aynası Lübnan (İstanbul: İHH Kitap, 2011)

adı verilen bu mecliste ikişer Marunî, Dürzî, Ortodoks Rum, Katolik Rum ve Müslüman üyeler bulunmuştur.⁴ Çifte Kaymakamlık sistemiyle kıyasladığımızda Mutasarrıflık sisteminin, yönetimi eşit temsile dayandırdığı için daha adil olduğunu söyleyebiliriz.

1.2. Fransız Hakimiyeti

Osmanlının parçalanıp bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesiyle Lübnan, Fransız sömürgesi haline gelmiştir. Fransız manda yönetimi, böl-parçala-yönet politikasını kullanarak ülkedeki ayrımları derinleştirmiştir. Fransa, Hıristiyan Büyük Lübnan Devleti projesiyle önce Lübnan'ın sınırlarında değişiklik yapmış; Suriye'de Sünni çoğunluğun bulunduğu yerleri ülke sınırlarına dahil etmiştir. Lübnan devletini Hıristiyan bir devlet yapmaya çalışan Fransa'nın bu hamlesi ters tepmiş ve Müslümanların lehine etki göstermiştir. Bu durumun sonucunda nüfus sayılarındaki değişiklik mezhepsel olarak güçlerin de değişmesine neden olmuştur. Çünkü dünden bugüne baktığımızda Lübnan sosyo-politik yapısında nüfus önemli bir ölçüttür. Artık bir rekabet alanında var olmaya çalışan mezhepsel gruplar, nüfusları oranında güç elde etmişlerdir. Fransa 1920 yılında yeni Lübnan devletini kurarak 1926 yılında anayasa ile birlikte cumhuriyeti ilan etmiştir.⁵ Fransa'nın 3. Cumhuriyeti temel alan bu anayasa, tek parlamento, cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulundan oluşan bir yönetim sistemi olmuştur.⁶ Ülkede yaşanan kargaşa sonrasında ise günümüzde de devam eden Cumhurbaşkanının Maruni, Başbakanın Sünni ve Meclis başkanının Şii olması yönünde anayasada değişikliğe gidilmiştir. Lübnan anayasası ve yeni yönetim sistemiyle Fransa'ya bağlı bir devlet haline gelmiştir. Fransızların Hıristiyan Marunîlere, anayasadaki eşitlik ilkesine rağmen daha fazla yetki vererek onları güçlendirmesi Müslüman gruplar tarafından tepki ile karşılanmıştır.

1.3. Bağımsızlık Dönemi ve İç Savaş

Bağımsız ve eşitliğe dayalı bir Lübnan isteyen halk, İkinci dünya savaşında Fransa'nın işgal edilmesini fırsat bilerek 1941'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Lübnan'ın bağımsızlığını ilan etmesine rağmen Fransa fiili olarak ülkedeki varlığını sürdürmeye devam etmiştir. 1943'te Marunî Cumhurbaşkanı ile Sünni başbakan bir araya gelerek sözlü bir

⁴ Çağlar Kurt, "Lübnan'da Fransız Yapılanması Ekseninde Büyük Lübnan Devletinin Ortaya Çıkışı ve Fransa'nın İzlediği Stratejiler" (Yüksek Lisans Tezi, Gebze Üniversitesi, 2008)

⁵ Zahide Tuğba Kor, Ortadoğu'nun Aynası Lübnan.

⁶ Talha Köse, Lübnan'da İstikrar Arayışları.

uzlaşma olan Ulusal Paktı kabul etmiştir.⁷ İkinci dünya savaşında ağır darbe alan Fransa 1946'da Lübnan'la imzaladığı anlaşma sonrasında ülkeden tamamen çekilmiştir.⁸

Bağımsız bir devlet olarak ayakta durmaya çalışan Lübnan'da iç çatışmalar sonucu beklenen istikrar sağlanamamıştır. Fransız manda yönetiminden miras kalan anayasal sistem bu çatışmaların temelini oluşturmuştur. Müslümanların sayıca artması, Hıristiyanların yönetimde hala etkin olmaları gerilimlere sebep olmuştur. Bir diğer sıkıntı ise İsrail'in kurulmasıyla ortaya çıkan Filistin sorunudur.⁹ Filistin tarafından göç almaya başlayan Lübnan'ın zaten karışık olan toplumsal yapısı kutuplaşmaları arttırmıştır. 1975'te Falanjelistler ve FKÖ arasında başlayan çatışmalar tüm ülkeye yayılarak iç savaşın başlamasına neden olmuştur.¹⁰ Fransız yönetiminde küçültülüp etkisiz hale gelen ordu, çatışmaları bastırabilecek güce sahip değildi.¹¹ 1975'ten 1989'da imzalanan Taif Anlaşmasına kadar süren iç savaş ülkenin hem Suriye hem de İsrail birlikleri tarafından işgal edilmesini beraberinde getirmiştir. Yönetimin ortadan kalktığı bu dönemde özellikle Lübnan politik sistemi ağır darbeler almıştır. Taif anlaşması ile 1926'da imzalanan Anayasada bir takım değişiklikler yapılmıştır. 1946 yılında bu değişiklikler kabul edilip şuanki Lübnan anayasası halini almıştır.¹²

Hoşnutsuzluklara rağmen birçok mezhebin yönetimde temsiline dayanan sistem, iç savaşla birlikte Lübnan gibi büyük bir yıkıma uğramıştır. Bu yüzden Lübnan'ı iç savaşa sürükleyen nedenler birçok araştırmacı tarafından merak konusu olmuştur. Bu araştırmacıların başında gelen Odeh, Lübnan'ı iç savaşa sürükleyen nedenleri araştırırken sadece mezhepsel ayrımlara dayandırmamış ülkenin sosyal ve ekonomik durumunun da dikkate alınması gerektiğinin altını çizmiştir.¹³ Dinçer de Lübnan'da yaşanan çatışmaların nedeninin sadece heterojen yapıya değil, ülkenin bölgedeki uluslararası politikada güç dengesinin bir parçası olmasına dayandırmıştır.¹⁴ Lübnan iç savaşına baktığımızda birkaç önemli dersi çıkarmamız

⁷ Zahide Tuba Kor, Ortadoğu'nun Aynası Lübnan.

⁸ Talha Köse, Lübnan'da İstikrar Arayışları.

⁹ Talha Köse, a.g.e

¹⁰ Talha Köse, a.g.e

¹¹ Zahide Tuba Kor, a.g.e

¹² Talha Köse, a.g.e

¹³ B.J. Odeh, Lübnan'da İç Savaş (İstanbul: Belge Yayınları, 1986)

¹⁴ Muhittin Ataman ve Kemal İnat, Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010)

gerekmektedir. Ülkelerin orduya olan ihtiyaçlarının önemi ve ülkenin dış dünyaya karşı tek bir vücut olabilmesi için ulusal benliğin gerekliliği iç savaş sonucu daha iyi anlaşılmıştır.¹⁵

1.4. Taif Sonrası Düzen

Taif sonrası düzene baktığımızda Lübnan'ın görece istikrara ulaştığını söyleyebiliriz. Fakat iç savaşın son yıllarında Suriye'nin ülkeyi işgali Taif düzeniyle resmi hale gelmiştir. Suriye güdümündeki Lübnan, bunu kabullenerek iç savaşın yaralarını onarmaya çalışmıştır. Başbakan Hariri ekonomide ve diğer alanlarda yenilikler getirerek Lübnan'ı toparlamaya çalışmıştır. Fakat Hariri'nin suikast sonucu öldürülmesi yine dengeleri değiştirmiştir. Suriye'nin suikasttaki rolü üzerine gerçekleşen tartışmalarla ülkede Suriye karşıtlığı alevlenmeye başlamıştır. Bu yönde yapılan protestolar sonucunda Suriye 2005 yılında tamamen birliklerini çekme kararı almıştır. Batı da buna sessiz kalmayarak Şam hükümetini kınamıştır. Hariri Suikastı, ülkelerin siyasi liderlerine yönelik gerçekleştirilen suikastların sadece o ülkenin değil ülkenin bulunduğu bölgedeki dengeleri de ne kadar çabuk etkileyebileceğini göstermiştir.¹⁶

2006'nın ikinci yarısında Lübnan'da yine çatışmalar başlamıştır. İsrail ile Şiilerin politik yapılanması arasında Lübnan topraklarında ve İsrail'in kuzey sınırında başlayan silahlı çatışmalar Hizbullah'ın İsraili askerleri rehin almasıyla savaşa dönüşmüştür. Hizbullah'ın Gerçek Vaat Operasyonu adını verdiği saldırılara karşılık İsrail bunu savaş sebebi sayarak Lübnan'a İstikamet Değişimi Operasyonu başlatmıştır.¹⁷ 34 gün süren savaştan anlaşılmıştır ki devletin kurumlarına ve toplumuna sirayet eden Hizbullah, örgütlenmesiyle adeta devlet içinde devlet oluşturmuştur.¹⁸ Hariri suikastı ile Sünnilerin ve Dürzilerin Hizbullah'a olan güveni sarsılmış fakat İsrail ile savaşından sonra yeniden o güven kazanılmıştır. Bugüne kadar olan sürece baktığımızda Lübnan Suriye'de yaşanan kargaşa ortamının etkisinde kalmayı sürdürmektedir.¹⁹ Filistinli mülteciler ile yaşanan sorunların üstüne Suriyeli mültecilerin ülkeye yerleşmesi dengeleri değiştirmektedir. Bugün Lübnan'da yaşanan gelişmeler birbirlerine pamuk ipliği gibi bağlı olan bölgedeki ülkelerin de istikrarını etkilemektedir.

¹⁵ Mustafa Tarakçı, Askeri ve Siyasi Açından Lübnan İç Savaşı (1975-1990 Yılları Arası)

¹⁶ Ali Balcı ve Kemal İnat, Ortadoğu Yıllığı 2005 (Ankara: Nobel Yayınları, 2006)

¹⁷ Muhittin Ataman ve Kemal İnat, Ortadoğu Yıllığı 2006 (Ankara: Nobel Yayınları, 2008)

¹⁸ Azad Kevser, Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008)

¹⁹ Muhittin Ataman ve Kemal İnat, a.g.e

2. Mezhepsel Yapı

Lübnan'ın %90'a yakını Araplardan, geriye kalan nüfus ise Ermeni ve diğer ırklardan oluşmaktadır. Bu yönüyle baktığımızda toplumun neredeyse tamamı Arap olmasına rağmen ortak bir Arap kimliği etrafında toplanamamışlardır. Buna neden olan mezhepsel ayırım sadece Arap kimliğinin değil, Lübnan ulus bilincinin de oluşmasına engel olmuştur.

Genel olarak baktığımızda ağırlıklı olarak toplumun Müslüman ve Hıristiyan olarak ayrıldığını söyleyebiliriz. Hıristiyanlık Maruniler, Rum Ortodoks ve Katolikler, Ermeni Ortodokslar ve Protestanlar olarak; Müslümanlık ise Sünni, Şii, Dürzi ve Alevi/Nusayri olarak mezheplere bölünmüştür.

2.1. Hıristiyanlar

Lübnan'daki Hıristiyanlar ülkenin kuruluşundan bu yana her dönemde ve her alanda yer almışlardır.²⁰ Kendi içinde resmi olarak tanımlanmış 12 mezhep bulunmasına rağmen bu çalışmada sadece Lübnan politik hayatında etkili olanlardan bahsedilecektir.

Maruniler; nüfus olarak Lübnan'da yer alan en büyük Hıristiyan grubu oluştururlar. Kökenleri Suriye'de bulunan Aziz Maruna dayanırken, Doğu'daki Uniat Katolik Kilisesine bağlıdırlar.²¹ Özellikle Osmanlı döneminde ekonomik alanda gösterdikleri güçlenme politik alana da sirayet etmiştir. Osmanlı'nın parçalanmasıyla Fransız sömürgesi altına giren ülke, Fransızların Büyük Lübnan devleti adı altında Lübnan'ı Suriye'den koparmaları, Maruniler için Hıristiyan Lübnan Devleti beklentisine neden olmuştur Fakat Büyük Lübnan Devleti sınırları değişip Sünni çoğunluğun olduğu yerleşim birimlerinin katılmasıyla bu beklentileri son bulmuştur. Maruniler yaşanan iç savaşın başlamasını tetiklemiş ve kendi Hıristiyan devletlerini kurmak için büyük çaba göstermişlerdir. Bu yüzden özellikle Dürzilerle mücadele içinde bulunmuşlardır. Fakat savaş sonrası kabul edilen Taif anlaşmasıyla Osmanlı döneminden beri artan güçleri sınırlandırılmıştır.

Rum Ortodokslar; Marunilerden sonra ülkede ikinci Hıristiyan mezhep olarak bulunmaktadır. Doğu Ortodoks kilisesine bağlı özerk bir yapı oluştururlar.²² Rum Ortodokslar ilk bakışta aynı dine mensup oldukları için Maruniler ile aynı çizgide faaliyet gösterdikleri düşünülebilir. Fakat bunun aksine Rum Ortodokslar, Maruni-Dürzi

²⁰ Saliha Ziya, "Lübnan'da Dini Grupların Şekillenmesinde İç ve Dış Dinamikler" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010)

²¹ Yasin Atlioğlu, "Modern Lübnan'da Maruniler ve Çatışma" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011)

²² Azad Kevser, "Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi"

mücadelesinin dışında kalmayı tercih etmiş hatta Maruniler gibi Arap milliyetçiliğine olumsuz bakmamışlar, bu yöndeki politik hareketleri desteklemişlerdir.²³ Bu yüzden olsa gerek Arap kimliği altında olmayı reddetmeyen Rum Ortodokslar Müslümanlarla geliştirdikleri iyi ilişkilerle Hıristiyanlar ve Müslüman gruplar arasında köprü görevi görmektedirler.²⁴

Rum Katolikler; Rum Ortodoks kilisesinde ayrıldıktan sonra Roma Katolik Kilisesine bağlansalar da Bizans ayin usullerini terk etmemişlerdir.²⁵ Lübnan iç savaşında aldıkları politik tutuma bakarsak Marunilerin yanında olduklarını söyleyebiliriz. Dilleri Arapça olmakla birlikte Arap kimliğine sahip olmaktan memnun olan Katolikler, Arap dünyasında özellikle Suriye ile iyi ilişkiler geliştirmişlerdir.²⁶ Bugün baktığımızda ekonomik faaliyetlerle ön plandadırlar ve iyi eğitim alarak üst düzey yerlerde görev yapmaktadırlar.

Ermeni Ortodokslar; bugün bakıldığında Lübnan nüfusunun yüzde birinden daha az kısmını oluşturmaktadırlar. Lübnan'ın Arap olmayan tek azınlığıdır. Lübnan iç savaşı sırasında Amerika, Rusya gibi ülkelere büyük oranda göç vermişlerdir.²⁷ Ülkede yaşanan iç savaşta belli bir politik tarafta yer almayı seçmeyen Ermeni Ortodokslar, günümüzde siyasal hayatta önemli siyasal partilere sahiptirler.

Kıptiler, Nasturiler, Keldaniler, Süryani Katolikler, Yakubiler, Protestan ve Avanjelikler diğer Hıristiyan grupları oluşturmakta ve anayasa ile tanınmaktadırlar. Fakat Lübnan politik hayatında nüfusları gereği diğer dört mezhep kadar etkin olamamaktadırlar.

2.2. Müslümanlar

Büyük Lübnan projesi altında eklenen bazı yerleşim birimleriyle ülkedeki Müslüman çoğunluk artmıştır. Marunilerle mücadele halinde olan Müslüman gruplar, nispeten sayıları daha fazla olduğu için daha fazla hak iddia etmektedirler.²⁸ Ayrıca bölgenin sosyo-politik yapısı Müslüman grupların da kendi içinde ayrılmasına neden olmuştur.²⁹

Sünni; Lübnan'ın üçüncü büyük mezhebidir.³⁰ Suriye'den koparıldıkları için kendilerini bölgeyle özdeşleştirememişler ve hala kendilerini Suriye'nin bir parçası olarak

²³ Azad Kevser, a.g.e

²⁴ Saliha Ziya, "Lübnan'da Dini Grupların Şekillenmesinde İç ve Dış Dinamikler"

²⁵ Yasin Athloğlu, "Modern Lübnan'da Maruniler ve Çatışma"

²⁶ Saliha Ziya, a.g.e

²⁷ Saliha Ziya, a.g.e

²⁸ Mesut Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5, (2012):85-107

²⁹ Azad Kevser, "Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi"

³⁰ Azad Kevser, a.g.e

görmektedirler.³¹ Bu durum da Arap milliyetçiliğinden sıyrılamamalarına neden olmuştur. Lübnan'da Sünni Müslümanlar için önemli olan şeylerden biri devletten bağımsız işleyen ve bir sivil toplum kuruluşu olarak faaliyet gösteren Makassed adlı kuruluştur.³² Bu kuruluş bir hayır kurumu olarak Sünni Müslümanlara yardım etmek amacıyla kurulmuştur. Politik olarak baktığımızda Sünni Müslümanların Lübnan'da etkili olan Filistin Kurtuluş Örgütü'nü desteklediğini söyleyebiliriz.

Şii; Sünnilerden sonra ülkede etkili olan ikinci Müslüman gruptur. Osmanlı devletinin parçalanmasının ardından Lübnanlı Şii Zaimler Arap milliyetçiliğinin etkisi altında kalmışlardır.³³ 70'li yıllardan itibaren Lübnan'ın politik hayatında rol almak için örgütlenmeye başlamışlardır. Emel Hareketi ve Hizbullah ile siyasal olarak yapılanmışlardır. İran devrimiyle birlikte ülkede nüfuzları artmış, Emel hareketinin desteklenmesi Hizbullah'ın kuruluşunu sağlamıştır.³⁴ Kendi tabanlarına dayanan politik yapılanma ile ülkenin geleceğini belirlemekte ve Orta Doğu'da kurdukları ittifaklar ile düşmanlarıyla mücadele etmektedirler.³⁵

Dürziler; inançlarını kendilerinden olmayanlara karşı gizleyen kapalı bir topluluktur.³⁶ Ülkenin dağlık bölgelerinde yaşamaları bu kapalı inanç sistemlerine sahip olmalarına ve kendilerini diğer topluluklardan izole etmelerine neden olmuştur. Dürziler ülkenin bağımsızlık sürecinde iki aile etrafında yoğunlaşmışlardır. Bunlar Arslan ve Canbolat aileleridir. Arslan ailesi ılımlı bir politika izleyerek Lübnan'ın geleneksel politik yapısına sadık kalırken; Canbolat ailesi Batı kültürünü benimseyip muhalif bir çizgide ilerleyerek Suriye yanlısı politikalar izlemiştir.³⁷ Bu yüzden Fransız sömürgesi altındayken manda yönetimiyle iyi ilişkiler kurmaya özen göstermişlerdir. Canbolat ailesinin lideri Kemal Canbolat, Müslüman kesimin ve Filistinli mültecilerin desteğini alarak Lübnan Ulusal hareketinin başına geçmiştir.³⁸ Bu duruma paralel olarak Dürzilerin politik hayatta önemi ve etkisi artmıştır. Kemal Canbolat'ın öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu Velid Canbolat günümüzde ailenin liderliğini yapmaktadır.

³¹ Mesut Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli"

³² Azad Kevser, "Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi"

³³ Yasin Athloğlu, "Modern Lübnan'da Maruniler ve Çatışma"

³⁴ Saliha Ziya, "Lübnan'da Dini Grupların Şekillenmesinde İç ve Dış Dinamikler"

³⁵ Azad Kevser, a.g.e

³⁶ Ahmet Bağlıoğlu, Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürziler (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006)

³⁷ Mesut Şöhret, a.g.e

³⁸ Yasin Athloğlu, a.g.e

Aleviler/Nusayriler; kendilerini Şii Müslüman olarak tanımlayan küçük bir gruptur. Suriye'nin ülkeye müdahalesinin ardından etkinlikleri ve nüfuslarının arttığı görünmektedir. Taif anlaşmasıyla birlikte politik alanda temsil etme hakkına erişmişlerdir.³⁹

3. Zaimlik Kurumu

“Lübnan siyasal hayatında mezhepler kadar bir diğer önemli aktör de ülkede çok köklü feodal geleneklere sahip olan ve siyasal alanda belirleyici roller oynayan etkin ailelerdir”.⁴⁰ Zaimler, Osmanlı döneminde Lübnan'da ortaya çıkmış bir kurumdur. Siyasi ve sosyolojik olarak toplumda itibar sahibi olan Zaimler, Lübnan siyasetinde etkin bir rol oynamaktadır. Türkçeye çevrildiğinde “politik patron” anlamına gelen Zaimlik, Lübnan ile ilgili yapılan çalışmalarda daha çok çoğul şekli olan “Zuama” ile kullanılmaktadır.⁴¹ Dürzilere mensup olan Arslan ve Canbolat aileleri Zaimlere örnek verilebilir. Kabaca ifade edersek Lübnan'daki mezhepsel grupların başında olan kişiler Zaim olarak adlandırılmaktadır. Daha iyi anlaşılması için Çakmaklı, Türkiye'nin Doğusundaki Aşiretleri Zaimliğinin Türkiye'deki karşılığı olarak örnek vermiştir.⁴² “Bu yönetici aileler dinsel bağlarla bağlı olduğu topluluktaki destekçilerine iş, güvenlik ve siyasal etki sunmakta, destekçilerde bunun karşılığında bağlılıklarını sürdürmektedir”.⁴³ Bunun yanı sıra asıl olarak Zaimler toplumda uzlaştırıcı bir rol oynayarak mezhepler arası sorunları çözmeye aktif rol oynamaktadırlar. Ayrıca kurulan patronaj ilişkileriyle ait olduğu topluluğun mal ve hizmetlerden yararlanmasını sağlarlar.⁴⁴

4. Lübnan'da Yönetim

Lübnan anayasasında belirtildiği gibi parlamenter sistemle yönetilmektedir. Kuvvetler ayrılığının ön plana çıktığı sistemde yasama Temsilciler Meclisi'nden oluşmakta yürütme ise Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanlar Kurulu ile paylaştırılmaktadır. Lübnan siyasal sistemini oluşturan iki önemli belge vardır. Bunlardan ilk 1926'da kabul edilen anayasa ikincisi ise sözlü olarak belirlenmiş Ulusal Pakt'tır. Lübnan'daki sistem Fransız manda rejiminin de etkisiyle toplumsal bölünmeleri derinleştirecek nitelikte değişimler geçirmiştir. 1926'da anayasanın kabul edilmesinin ardından mezhepler arasında yönetim için çıkan tartışmalar anayasanın revize edilmesine neden olmuştur. Bu değişimle Cumhurbaşkanı'nın bir

³⁹ Yasin Athloğlu, “Modern Lübnan'da Maruniler ve Çatışma”

⁴⁰ Eray Çakmaklı, Lübnan'da Bütünleşme Sorunları (Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, 2015)

⁴¹ Azad Kevser, “Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi”

⁴² Eray Çakmaklı, a.g.e

⁴³ Oral Sander, Lübnan'daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi (1982)

⁴⁴ Azad Kevser, a.g.e

Maruni, Başbakanın bir Sünni, Meclis Başkanının bir Şii, Meclis başkanı yardımcısı ile başbakan yardımcısının Rum Ortodoks gruplarından seçileceği bir sistem haline gelmiştir. Taif sonrası düzen Lübnan siyaseti için dönüm noktalarından biridir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi Taif anlaşması sonrası mezheplerin temsil oranlarında değişiklikler yaşanmıştır.

Mezhep	Taif Öncesi	Taif Sonrası
Maruni	30	34
Rum Ortodoks	11	14
Rum Katolik	6	8
Ermeni Ortodoks	4	5
Protestan	1	1
Diğer Hıristiyanlar	1	1
Toplam Hıristiyan	54	64
Sünni	20	27
Şii	19	27
Dürzi	6	8
Alevi/Nusayri	0	2
Toplam Müslüman	45	64
Toplam	99	128

Tablo: Milletvekillerinin mezheplere göre dağılımı.⁴⁵

Marunîlerin etkisi azaltılmış ve Müslüman grupların temsil oranı artmıştır. Bu durum ülkede yaşanacak anlaşmazlıklara zemin oluşturmuştur.

Lübnan anayasasına baktığımızda mezhepsel ayrımların oluşturacağı olumsuz durumu engellemek için birtakım maddelerin yer aldığını görebiliriz. Herkesin yasalar önünde eşit haklara sahip olması, eğitimde her kesimin özgür olması ve dini toplulukların kendi

⁴⁵ Zahide Tuba Kor, Ortadoğu'nun Aynası Lübnan

okullarına sahip olma hakkı ve son olarak her Lübnanlının kamu görevini yürütme hakkı olması ve burada liyakatın geçerli olması gibi maddeler buna örnek gösterilebilir.⁴⁶

5. Ortaklaşmacı Demokrasi Modeli

Ortaklaşmacı kavramı, bağlayıcı kararlar üzerinde bir oydaşma sağlamak için çoğunluk ilkesinin değil, müzakereler yoluyla uzlaşmaya dayalı bir sisteme dayanmaktadır.

Lübnan'daki yönetim sisteminden bahsederken literatürde iki kavramın kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunlardan ilki heterojen toplumlardaki yönetim rejimlerini ifade etmek için kullanılan Konfesyonel (confession) sistem ile "Ortaklaşmacı (consociational) Demokrasi" kavramlarıdır. Konfesyonel sistem, "**mezheplerin birbirini kabulüne, eşit temsiline ve nispi temsil sistemini benimseyen politikaya dayanan** bir terim olarak kimi yazarlar tarafından Lübnan'ın toplumsal yapısını tanımlarken kullanılmaktadır.⁴⁷

Konfesyonel sistem siyasal olmasının yanı sıra evlilik, boşanma, miras gibi medeni hakların dini yasalarla düzenlenmesini içerdiği için toplumsal yanı da geniş bir kavramdır.⁴⁸ Ortaklaşmacı demokrasi ise, **dünyada farklı gruplara bölünmüş dinamikler üzerine kurulu toplumların yönetimi için kullanılan demokrasi** modelidir. "Farklı etnik gruplardan oluşan çoğulcu toplumlarda demokratik süreçlerini inceleyen Hollandalı siyaset bilimci Arend Lijphart, "ortaklaşmacı" demokrasileri, çoğulcu toplumun belli başlı öğelerinin siyasi önderleri aracılığıyla birbirleriyle yaptığı işbirliği olarak tanımlar".⁴⁹ Lijphart teorisini geliştirirken İsviçre ve kendi ülkesi olan Hollanda üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Fakat Ortaklaşmacı demokrasinin örneklerinin Avrupa dışında da görüldüğünü belirtmektedir. Derin ayrımların olduğu toplumlarda ortaklaşmacı demokrasini işleyebilmesi için dört unsur öne sürülmektedir. Bunlar büyük koalisyon, orantılılık, özerklik ve karşılıklı veto hakkıdır. Bunun yanı sıra belirgin ayrılıkların olması, geniş çaplı uzlaşma, bir dış tehdidin varlığı ve ılımlı milliyetçilik yine model için sunduğu şartlardandır.

Lijphart 1986'da yayınlanan kitabında çoğunlukçu ve çoğulcu demokrasi modellerini karşılaştırarak irdelemektedir. Çoğunluğun değil, azınlığında kendini temsil etme hakkı bulduğu Oydaşmacı modeli açıklarken sekiz unsur sıralamaktadır. Bunlar yürütme gücünün paylaşılması, kuvvetler ayrılığı, dengeli iki meclis ve azınlık temsili, çok partili sistem, çok

⁴⁶ The Lebanese Constitution, 2018, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/lb/lb018en.pdf>

⁴⁷ Mesut Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli"

⁴⁸ Yasin Atlioğlu, "Modern Lübnan'da Maruniler ve Çatışma"

⁴⁹ Azad Kevser, "Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi"

boyutlu parti sistemi, nisbi temsil, yerinden yönetimi ve azınlıklara veto hakkının tanınmasıdır.⁵⁰

Lijphart özellikle çoğulcu toplumlarda, yani dil, din, ideoloji, kültür ve ırk yönünden keskin ayrımlara sahip ve her grubun kendi partisi, menfaat grubu ve iletişim araçlarının bulunduğu ve neredeyse alt kültürler oluşturduğu yerlerde çoğunluklu demokrasi için yeterli esnekliğin olmadığını savunmaktadır. Bu durumda azınlıklar rejime olan bağlılıklarını kaybedeceklerdir. Çoğulcu toplumlarda çoğunlukçu yönetim, demokrasi yerine çatışmayı beraberinde getirebilir. Bu toplumlarda gerekli olan şey çatışma yerine oydaşmayı vurgulayan, dışlayıcı değil kapsayıcı olan ve dar bir çoğunluk yerine yönetici çoğunluğun kapsamını genişletmeye çalışan bir demokrasi rejimidir. Bunu oydaşmacı demokrasi olarak tanımlamaktadır.⁵¹ Ortaklaşmacı demokrasi modeli ise oydaşmacı demokrasi modelinin azınlıkları koruyan yapısı içinde değerlendirilebilir.

Fakat belirtmekte fayda vardır ki iki kavram birçok yönden benzerlik taşısa da aynı değildir. Oydaşmacı demokrasi iktidarın paylaşılmasını hedef edinir, buna karşın ortaklaşmacı demokrasi iktidarın paylaşılmasını gerektirir ve aynı zamanda bütün önemli grupların göz önünde bulundurulmasını gerekli görür. Ayrıca oydaşmacı demokrasi toplumsal segmentlerin özerkliğini korur, buna karşın ortaklaşmacı demokrasi böyle bir özerkliği şart koşar.⁵² Lijphart'ın ortaya attığı ortaklaşmacı demokrasi kavramı literatürde birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir.

Majed, benzer şekilde ortaklaşmacı modelin demokratik bir hükümet modeli olduğunu ve bölünmüş toplumlar için tasarlandığını belirtmektedir.⁵³ Maksidi de çatışma potansiyeli üzerine tartıştığı kitabında iç çatışmaların olduğu ülkelerde demokrasinin bu ortaklaşmacı biçiminin barışın kalıcı olarak sağlanmasında etkili olacağını savunmaktadır. Sartori ise Lijphart'ın ortaklaşmacı demokrasi kuramının geçerliliğini savunmakta, bu tür toplumlar için seçeneğin ya ortaklaşmacı model ya da hiç demokratik olmaması gerektiğini söyler.⁵⁴ Ortaklaşmacı demokrasi modeli bunların yanında elbette birtakım eleştirilere de maruz kalmıştır. Barry, toplumu uzlaştırmak için sadece elitleri öne sürmesi ve bunun dışında

⁵⁰ Arend Lijphart, *Çağdaş Demokrasiler: Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri* (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayımları, 1986)

⁵¹ Arend Lijphart, *Çağdaş Demokrasiler: Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*

⁵² Manfred G., *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, (Ankara: Vadi Yayınları, 2001)

⁵³ Ziad Majed, "Consensus democracy and representation in Lebanon" Sayı:24, (2012)

⁵⁴ Giovanni Sartori, *Demokrasi Teorisine Dönüş*, (Ankara: Yetkin Yayınları, 1996)

uzlaştırıcı bir mekanizma sunmaması yönüyle Lijphart'ın teorisini eleştirmiştir. Dahl da seçmenlerin mevcut siyasal yapının değişmeyeceklerine olan inançlarının siyasal katılımı etkilediğini söyleyerek seçmenlerin seçime gitmeme durumunu eleştirmektedir.⁵⁵ Ortaklaşmacı modeldeki güç dağılımının toplumdaki ayrımları daha da belirginleştiği yine sunulan eleştirilerden biridir. Bunun yanında Lijphart'ın örneklerini verirken ekonomik olarak belli seviyeye gelmiş ülkeleri örnek göstermesi, iyi koşullara sahip oldukları için demokrasinin de sorunsuz ilerleyeceği yönünde eleştirilmiştir. Schmidt, *Demokrasi Kuramları* adlı kitabında ortaklaşmacı modeli azınlıkların desteklenmesinin ortaklaşmacı modelin üstünlükleri arasında yer aldığını belirtirken, karar almada yaşanan zorluklar ve irade oluşturmada yaşanan güçlükler yönüyle bu sistemi zayıf bulmaktadır.⁵⁶

6. Bir Ortaklaşmacı Demokrasi Örneği: Lübnan

Lübnan'daki yönetim sistemine baktığımızda birçok yönüyle ortaklaşmacı demokrasi modeline benzemektedir. Çoklu mezhepsel yapısı, toplumdaki elitlerin uzlaşmacı işlev görmesi gibi noktalarda bu model ile paralellik göstermektedir. Lijphart'ın bu demokrasi modeli için sunduğu argümanlara baktığımızda her kesimden temsilcinin yürütmeyi paylaştığı ve güç dağılımının hakim olduğu Lübnan'da, bu özelliği ile büyük koalisyonlar kriterini karşılamaktadır. Anayasa ile de güvence altına alınan temsilde eşitlik ilkesi Lijphart'ın ortaklık ilkesiyle benzeşmektedir. Her mezhebin kendine ait eğitim, sağlık hizmetleri gibi kendilerine ait alanları olması yönüyle özerklik ilkesini anımsatmaktadır. Yine aynı şekilde azınlıklarında söz sahibi olmasıyla karşılıklı veto kriterini karşılamaktadır. Tüm bunların yanında, Lijphart'ın toplumun uzlaşması için önemli gördüğü elitlerin varlığı, Lübnan'da Zaimlik kurumuna denk düşmektedir. Zaimlik Kurumu tıpkı ortaklaşmacı modeldeki elitler gibi toplumsal çatışmalarda yatıştırıcı bir görev görmektedir.

Lijphart *Çağdaş Demokrasiler* adlı kitabında Lübnan için oydaşmacı modelin en iyi örneği olduğunu ve 1975 yılında temelde dış güçlerden esinlenen bir iç savaşla tamamen tahrip edilmiş olmasaydı, bu modelin açıklayıcı örneklerinden biri olabileceğini belirtmiştir.⁵⁷ Lijphart'ın bu tezini savunduğu zamanlardaki Lübnan'a baktığımızda kuşkusuz bu görüş doğrudur. Fakat günümüz itibariyle değerlendirdiğimizde Lübnan iç savaş sonrası zor da olsa

⁵⁵ Ender Akyol ve Yasin Yimam Mohammed, *Bölünmüş Toplumlarda Çoğunluk Esasına Dayanan Seçim Sisteminin Zorlukları ve Azınlıkların Temsili: Etiyopya Örneği*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2016)

⁵⁶ Manfred G., *Demokrasi Kuramlarına Giriş*

⁵⁷ Arend Lijphart, *Çağdaş Demokrasiler: Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*

kendini toparlayabilmiştir. Ortadoğu’da hakim olan çatışmacı yapıya rağmen bir şekilde demokrasisini sürdürmeye devam etmektedir.

Diamond ve Plattner’de Lübnan için ortaklaşmacı türde olmakla beraber bir çeşit demokrasiyi bir süre boyunca devam ettiren tek ülkenin, Ortadoğu coğrafyasında Lübnan olduğunu söylemektedir.⁵⁸ Huntington da ortaklaşmacı modelde başarılı olan tek Arap ülkesinin Lübnan olduğunu belirtmektedir. Lübnan demokrasisinin ortaklaşmacı bir oligarşiden başka bir şey olmadığını ve nüfusun yüzde 50’sinin Hıristiyan olduğunu belirtir. Sistemin çökme nedeni olarak da Müslümanların Lübnan’da çoğunluk haline gelip haklarını ileri sürmeye başlamasını gösterir.⁵⁹ Majed de mezhepsel bölünmelere dayanan anayasa ile demokrasinin işlediğini fakat 1975’de başlayan iç savaşla öldüğünü savunmaktadır.⁶⁰

Fakat Lübnan toplumsal yapısı ortaklaşmacı demokrasinin tam olarak vücut bulabilmesi için fazla kırılgandır. Geniş tabanlı uzlaşma maalesef Lübnan toplumunda sağlanamamıştır. Lijphart’ın ortaklaşmacı demokrasiler için sunduğu şartlarda yer alan dış tehdit unsuru, Fransız sömürgesine başkaldırı olarak nitelendirilecek Ulusal Pakt ile ancak mezhepler bir araya gelmiş ve dış etkenlere karşı bir birlik oluşturabilmişlerdir. Bu durum ise çoğu kuramcının dediği gibi ancak iç savaş dönemine kadar sürmüş ve bir daha böyle bir örnekle karşılaşmamıştır. Lijphart’ın ortaklaşmacı demokrasiyi örnek gösterdiği İsviçre, Belçika ve Hollanda’yı da göz önünde bulundurursak dünya üzerinde bu demokrasiyle istikrar sağlayan ülkeleri bulmak çok zordur. Çünkü devletin yapıtaşlarını oluşturan toplumun keskin şekilde bölünmüş olması istikrarlı bir siyasal sistemi mümkün kılmamaktadır.

7. Sonuç

Lübnan kuruluşundan günümüze kadar gerek iç gerekse dış dinamiklerle çatışmalara şahit olmuş ve mücadele içinde bulunmuş bir ülkedir. Lübnan’ın her alanda dini olarak birçok alt bölümlere ayrılarak farklılaşması halkın ortak bir Lübnan kimliği etrafında toplanmasını engellemiştir. Dışarıdan gelen müdahalelere karşı kendilerini ortak bir aidiyet altında hissetmedikleri için gereken direnişi gösterememişlerdir. Bugün literatüre baktığımızda Lübnan’daki bu sistem Lijphart gibi kuramcılar tarafından da profesyonel, ortaklaşmacı ve oydışmacı demokrasiler ile özdeşleştirilmiştir. Her üç kavram da temelinde çoğunlukçu değil çoğulcu yapıyı barındırmakta ve azınlıkların da siyasal hayatta temsilini gerektirmektedir.

⁵⁸ Larry Diamond ve Marc. F. Plattner, Demokrasinin Küresel Yükselişi (Ankara: Yetkin Yayınları, 1995)

⁵⁹ Samuel P. Huntington, Üçüncü Dalga (Ankara: Yetkin Yayınları, 1996)

⁶⁰ Ziad Majed, "Consensus democracy and representation in Lebanon"

Ortaklaşmacı demokrasinin unsurlarını parçalı güç dağılımı, temsilde eşitlik ve azınlıklara tanıdığı haklar yönüyle içermektedir diyebiliriz. Lübnan'da Osmanlı'nın hâkimiyeti altındayken kurulan Mutasarrıflık sistemi bugünkü mezheplere göre dağıtılmış yönetim sisteminin temellerini oluşturmuştur. Fransız sömürgesi altındayken kabul edilen 1926 anayasası, Fransız işgaline karşı ülkedeki mezhep gruplarının bir araya gelerek kabul ettikleri Ulusal Pakt ve iç savaş sonrası imzalanan Taif Anlaşması bugünkü sistemi oluşturmuştur. Her ne kadar mezhepsel ayrılıklar ülkedeki istikrarı olumsuz yönde etkilese de Lübnan'da şuan ki mezheplerin nüfusları doğrultusunda paylaştırılan güç sistemi alternatifi olmayan bir sistemdir. Eğer mezhepsel ayrılıkların ortadan kalkması için çoğulcu yerine çoğunluğun söz sahibi olacağı bir yönetim şekli Lübnan'da uygulanırsa geçmişte yaşanan çatışmalara benzer bir durumla karşılaşılması mümkün görünmektedir.

Kaynakça

- Acar, İrfan. *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Akyol, Ender, and Yasin Yımam Mohammed. "Bölünmüş Toplumlarda Çoğunluk Esasına Dayanan Seçim Sisteminin Zorlukları ve Azınlıkların Temsili: Etiyopya Örneği." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26, no. 2 (2016): 219-236.
- Altunışık, Meliha Benli. *Lübnan Krizi: Nedenleri ve Sonuçları*. İstanbul: Tesev Yayınları, 2007.
- American National Red Cross. "Annual Report, 1919/1920." Annual Report, Washington D.C., 30 Haziran 1920.
- American Relief Administration. *Report of the Disposition of Certain Supplies for the Relief of the Famine-Stricken People of Russia*. 67th Cong., 4th sess., Senate Document 307. Serial 8171, Feb. 19, 1923.
- Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. Bursa: Mkm Yayınları, 2012.
- Ataman, Muhittin, and Kemal İnat. *Ortadoğu Yıllığı 2006*. İstanbul: Nobel Yayınları, 2008.
- Ataman, Muhittin, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2014*. İstanbul: Açılım Kitap, n.d.
- Ataman, Muhittin, Burhanettin Duran, and Kemal İnat, . *Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları*. Vol. 1. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2010.
- Ataman, Muhittin, Burhanettin Duran, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2008*. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Ataman, Muhittin, Cenap Çakmak, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2009*. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- Ataman, Muhittin, Kemal İnat, and Murat Yeşiltaş, . *Ortadoğu Yıllığı 2007*. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. Vols. I-II-III. 3 vols. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Atlıoğlu, Yasin. *Lübnan Marunileri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- . *Modern Lübnan'da Maruniler ve Çatışma*. İstanbul, Yayımlanmamış Doktora Tezi: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2011.
- Ayhan, Veysel, and Oytun Orhan. *2009 Lübnan Seçimleri: Kazananlar, Kaybedenler ve Türkiye*. Ankara: Orsam, 2009.
- Ayhan, Veysel, and Özlem Tür. *Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler*. Bursa: Dora Yayınları, 2009.
- Bağlıoğlu, Ahmet. *Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürziler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.
- Balcı, Ali, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2005*. İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2006.
- Balcı, Ali, and Kemal İnat, . *Ortadoğu Yıllığı 2005*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2006.
- Bristol, Mark L. *Brief Review of Naval Activities under this Command*. to Secretary of the Navy, Washington D.C.: Library of Congress, 6 October 1920.
- Bristol, Mark L. *Letter to Admiral Benson*. Personal Correspondence, College Park, Maryland: Office of Naval Records and Library, July 12, 1919.
- Bristol, Mark L. *Report from Bristol Papers*. Report, Washington D.C: Library of Congress, May 25, 1919.
- Bristol, Mark L. *Report from Bristol Papers*. Washington D.C.: Library of Congress, May 18, 1919.
- Bristol, Mark L. *War Diary*. Diary, Washington D.C.: Library of Congress, 26 Ocak 1923.
- Chomsky, Noam. *Kader Üçgeni*. Translated by Mengü Gülmen. İstanbul: İthaki, 2017.
- Çakmaklı, Eray. *Lübnan'da Bütünleşme Sorunları*. İstanbul, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü2, 2015.

- Çelik, Mehmet. *Lübnan'da Milliyetçiliğin Fikri Temelleri ve Oluşumu*. Online: International Journal of Social Science, 2015.
- Diamond, Larry, and Marc. F. Plattner, . *Demokrasinin Küresel Yükselişi*. Ankara: Yetkin Yayınları, 1995.
- Dilek, Mehmet Sait. "Paris Barış Konferansı'nda Yunan Talepleri Ve Büyük Güçlerin Tutumu." *Karadeniz Araştırmaları*, no. 36 (Kış 2013): 31-42.
- Dobkin, Marjorie Housepian. *George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in U.S. Foreign Policy, 1919-1923*. Athens: Kentro Mikrasiatikōn Spoudōn, 1983.
- Duman, O. Özkaya. "Lübnan'da Maruni Dürzi Çatışmaları ve Osmanlının 19.Yüzyıl Orta-Doğu Siyaseti." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007.
- Earle, Edward Mead. "American Missions in the Near East." *Foreign Affairs* (Council on Foreign Relations) 7, no. 3 (April 1929): 398-417.
- Field, Richard S. "A Destroyer in the Near East." *U. S. Naval Institute Proceedings*, March 1925: 400-423.
- Gordon, Leland James. *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*. Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1932.
- Güdül, Serpil. "Bir Başarısız Devlet Örneği Olarak Lübnan." n.d.: 777-788.
- Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem, Maurus Reimkowski. *World War I and the End of the Ottoman Empire: From the Balkan Wars to the Turkish Republic*. London: I. B. Tauris, 2015.
- Harboard, Maj. Gen. James G. *American Military Mission to Armenia: Conditions in the Near East; Report of the American-Military Mission to Armenia*. Senate Document , Senate Document 266. 44, Serial 7671, April 13, 1920.
- Hardy, Roger. *The Poisoned Well: Empire and its Legacy in the Middle East*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Harris, George S. *Troubled Alliance; Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*. Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1976.
- Horton, George. *Recollections Grave and Gay: The Story of a Mediterranean Consul*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1927.
- . *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers: with a true Story of the Burning of Smyrna*. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, 1926.
- Huntington, Samuel P. *Üçüncü Dalga*. Translated by Ergun Özbudun. Ankara: Yetkin Yayınları, 1996.
- İnat, Kemal. *Ortadoğu Yıllığı* . İstanbul: Açılım Kitap, 2016.
- İnsamer. 03 25, 2018. http://insamer.com/tr/2006-savasindan-gunumuze-lubnandaki-siyasi-tablo_459.html.
- Karakulak, Mesut. "Hocabey'den Odessa'ya Bir Limanın Gelişimi",, S.12." *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* (Ordu Üniversitesi), Temmuz 2015: 288-318.
- Kevser, Azad. *Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi*. İstanbul, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2008.
- Kor, Zahide Tuba. *Ortadoğu'nun Aynası Lübnan*. İstanbul: İHH Kitap, 2011.
- Köse, Talha. *Lübnan'da İstikrar*. Ankara: Seta, 2006.
- Kurt, Çağlar. *Lübnan'da Fransız Yapılanması Ekseninde Büyük Lübnan Devletinin Ortaya Çıkışı ve Fransa'nın İzlediği Stratejiler*. Gebze: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2008.

- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. Ankara: Arkadaş Yayıncılık, 2006.
- . *Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği*. İstanbul: Sabah Kitapları, 1998.
- Lijphart, Arend. *Çağdaş Demokrasiler: Yirmibir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*. Translated by Ersin Onulduran and Ergun Özbudun. Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını, 1986.
- Majed, Ziad. "Consensus democracy and representation in Lebanon." *Issue24*, 2012: 42-45.
- Meray, Seha L. *Lozan Barış Konferansı; Tutanaklar, Belgeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.
- Odeh, B.J. *Lübnan'da İç Savaş*. İstanbul: Belge Yayınları, 1986.
- Office of Records Administration of Navy Department. *U. S. Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924*. Administrative Reference Service Report No. 2, Washington. D.C. : National Archives, June 1943.
- Records of the Office of the Chief Signal Officer. *American Military Mission to Turkey and Armenia, 1919*. National Archives at College Park, Maryland: National Archives, 1919.
- Saleh, Movrad, and Said Haddah. *Tall-El Zaatar Katliamı Lübnan İç Savaşı*. Translated by Mehmet Attilla. İstanbul: Evren Yayınları, 1977.
- Sander, Oral. "Lübnan'daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1982: 219-228.
- Schmidt, Manfred G. *Demokrasi Kuramlarına Giriş*. Translated by M. Emin Köktaş. Ankara: Vadi Yayınları, 2001.
- Şahin, Yakup. *Kimlik Temelli Çatışmalar ve Barış Arayışları: Kıbrıs ve Lübnan'ın Analizleri*. Ankara, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Şöhret, Mesut. "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, no. 1 (2012): 85-107.
- Taflıoğlu, Mehmet Serkan. "Lübnan Anayasal Düzeninde Egemenlik Dağılımı." *Sosyo Ekonomi* 28, no. 24 (2016): 31-42.
- Tan, Muzaffer. "Dünden Günümüze Durzulik." *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, no. 2 (2012): 61-82.
- Tarakçı, Mustafa. *Askeri ve Siyasi Açısından Lübnan İç Savaşı (1975-1990 Yılları Arası)*. n.d.
- Tekindağ, Şehabeddin. "Durzi Tarihine Dair Notlar." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1954: 143-156.
- Teuteberg, Salomé Marjanne. *Democracy, The endurance of Lebanese Consociational*. South Africa: University of Stellenbosch, 2011.
- "The Lebanese Constitution." 2018.
<http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/lb/lb018en.pdf>.
- Tinas, Murat. "Lübnan: Astana ve Cenevre Görüşmeleri." *Ortadoğu Analiz* 9, no. 79 (2017): 20-22.
- Tinas, Murat. *Lübnan'da Suriyeli Mülteciler:Hükümet Stratejisi Yokluğunda Ekonomik, Siyasi ve Mezhepsel Zorluklar*. Ankara: Orsam, 2017.
- Trask, Roger R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- U. S. Naval Detachment. "Eastern Mediterranean." Annual Report to Commander, Naval Forces, Europe, July 16, 1924.
- Ulrichsen, Kristian Coates. *The First World War in the Middle East*. London: Hurst & Co., 2014.
- Vaughan, Kenneth. "Who Benefits from Consociationalism? Religious Disparities in Lebanon's Political System." *Religions* 9, no. 51 (2018).

- Yetim, Mustafa. "Lübnan Siyasetinde Yenilenen Dönem ve Mişel Aun: İhtimaller ve İmkansızlıklar." *Ortadoğu Analiz* (Ortadoğu Analiz) 9, no. 78 (2017): 32-34.
- Ziya, Saliha. *Lübnan'da Dini Grupların Şekillenmesinde İç ve Dış Dinamikler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

1911 YILINDA MECLİS-İ MEBUSAN'DA GERÇEKLEŞEN SİYONİZM TARTIŞMALARI: TARTIŞMA SÖYLEMLERİNİN İNCELENMESİ VE BİR BAĞLAM ÖNERİSİ

Selim Sezer
Dr., Faculty Member, İstanbul Gedik University
selim.sezer@gedik.edu.tr

Abstract

The lower chamber of Ottoman Parliament witnessed debates on “Zionism” twice in March and May 1911. It was Deputy of Gümülcine, İsmail Hakkı Bey who initiated first debate in which an abstract and weak definition was made for Zionism and the concrete processes in Palestine were not mentioned. Whereas in May, issue of Zionism was revived by Arab deputies having different political tendencies and origins, and this time the influences of Jewish immigration on the local Arab population was discussed as well. In this article, these two debates are cited from the records of Ottoman Parliament while we also discuss for which reasons this issue was brought forward. Indeed, while some of the few works tackling this issue put these debates on Zionism within the context of emergence of Jewish question in Ottoman Empire, there are also some other works which relate the issue with the land transfers in Palestine and the reactions that they triggered in that period. In this article, we deal with different attempts of contextualization while we also discuss if a synthesis or an alternative reading is possible or not.

Keywords: Zionism, Palestine, Jerusalem, Ottoman Parliament, Shuqri al-Asali

Öz

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, 1911 yılının Mart ve Mayıs aylarında iki kez “Siyonizm” temalı tartışmalara tanık oldu. Tartışmalardan ilki Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey tarafından açılmış, burada soyut ve zayıf bir Siyonizm tanımı yapılmış ve Filistin'deki somut süreçlerden bahsedilmemişti. Mayıs ayında ise Siyonizm konusu, farklı şehirlerden ve eğilimlerden Arap mebuslar tarafından gündeme getirilmiş ve Yahudi göçlerinin yerel Arap nüfusu üzerindeki etkileri de konuşulmuştu. Bu makalede söz konusu iki tartışmayı Meclis-i Mebusan kayıtlarından aktarılırken, aynı zamanda konunun Meclis kürsüsüne hangi sebeplerle taşındığını da irdelenmektedir. Nitekim mevcut literatürde bu konuyu ele alan az sayıdaki çalışma içinde, Meclis'teki Siyonizm tartışmalarını Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi sorununun ortaya çıkışı bağlamında ele alanlar olduğu gibi, söz konusu tartışmaları aynı dönemde Filistin bölgesinde gerçekleşen toprak transferleri ve bunun ortaya çıkardığı tepkilerle ilişkilendiren çalışmalar da mevcuttur. Makalede, literatürdeki bu farklı bağlamsallaştırma girişimleri ele alınırken, bir sentezin ya da alternatif bir okumanın mümkün olup olmadığı da tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Siyonizm, Filistin, Kudüs, Meclis-i Mebusan, Şükrü el-Aseli.

1. Giriş

“Ortadoğu” olarak adlandırılan bölgenin 20. yüzyıldaki siyasal konfigürasyonunun, I. Dünya Savaşı esnasında vuku bulmuş üç önemli gelişme temelinde şekillendiğini yahut en azından, bu üç gelişmenin söz konusu konfigürasyonun şekillenmesinde birinci derecede etkili olduğunu ileri sürmek mümkündür: 1916 yılında imzalanan gizli Sykes-Picot Antlaşması, aynı yıl başlayan Şerif Hüseyin İsyanı (Arap/Hicaz İsyanı) ve 2 Kasım 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu. Sonuncusu, Britanya hükümeti tarafından Dünya Siyonist Örgütü’ne verilmiş bir sözdü: Muğlak bir dille yazılmış olan ve hangi ihtiyacın ürünü olduğu tartışmaya açık olan metin, Britanya’nın Filistin’de Yahudiler için bir “ulusal yuva” kurulmasına yardım edeceğini belirtiyordu. Böylelikle Britanya, 1948 yılında İsrail Devleti’nin ilan edilmesine giden sürecin temelini oluşturan Yahudi göçlerinin teşvikini resmi bir politika haline getiriyordu.¹

Ne var ki Filistin’e yönelik Yahudi/Siyonist göçleri, ilk defa Balfour Deklarasyonu’yla birlikte başlamadığı gibi, Siyonist projenin amaçları ve yaratması beklenen sonuçlar da kamuoyunda çok daha erken tarihlerde tartışılır hale gelmişti. Bu tartışmaların gerçekleştiği yerlerden biri de İkinci Meşrutiyet dönemi boyunca– özellikle 1908-1912 arasındaki birinci devrede– farklı eğilimlerin temsil edildiği Osmanlı Meclis-i Mebusanı’ydı. Bu makalede, 1911 yılının Mart ve Mayıs aylarında Meclis-i Mebusan’da gerçekleşen “Siyonizm” temalı iki tartışma ele alınacaktır. Makalenin ilk kısmında, tartışmaların kendisine odaklanılacak ve tartışma söylemleri analiz edilecektir. İkinci kısmında ise mevcut literatürde bu konuyu ele alan bazı çalışmaların, tartışmaların bağlamı hakkında sunduğu önermeler incelenecek, karşılaştırılacak ve en sonunda da yazarın kendi bağlam önerisi sunulacaktır.

Meclis-i Mebusan’daki tartışmaların aktarılmasında, birincil kaynak olan Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi’nden (MMZC) yararlanılmıştır. İkinci kısımda ise bir tür “literatür eleştirisine” girişildiğinden, yalnızca bu konuyu irdeleyen bazı ikincil kaynaklar kullanılmış, bir başka deyişle, birincil kaynaklara dayalı geniş bir tarihsel arka plan sunma girişiminden uzak durulmuştur. Diğer yandan, tartışmanın yaşandığı dönemde sahada vuku bulan gelişmelerin ve İstanbul ve Arap kamuoyundaki tartışmaların daha detaylı şekilde inceleneceği, kapsamlı tarih çalışmalarına girişilmesinin halen bir ihtiyaç olduğu görünmektedir.

¹ Balfour Deklarasyonu’nun tam metni pek çok referans çalışmada alıntılanmıştır. Örneğin bkz. Mark Tessler, A History of the Israeli-Palestinian Conflict (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2009), 148; William L. Cleveland, A History of the Modern Middle East, (Colorado & Oxford: Westview Press, 2004), 244, Türkçesi: William L. Cleveland, Modern Ortadoğu Tarihi, çev. Mehmet Harmanlı (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 271.

2. Tartışma Söylemleri

2.1. Birinci Tartışma (1 Mart 1911)

Meclis-i Mebusan'daki Siyonizm temalı ilk tartışma, 16 Şubat 1326/1 Mart 1911 tarihinde gerçekleşmiştir. Tartışmayı açan kişi bir Arap mebus değil, Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'dir. Bütçe görüşmelerinin yapıldığı söz konusu oturumda, muhalif mebuslar, genel olarak hükümete ve özel olarak Maliye Nazırı Cavid Bey'e yönelik pek çok eleştiri dillendirmiştir. Bu tartışmaların ortasında söz alan İsmail Hakkı Bey, konuşmasına hükümetin dış borç alımlarından söz ederek başlamış ve konuyu Siyonizm'e getirmiştir. Borç ("istikraz") meselesinin yer yer mali bir mesele, yer yer siyasi bir mesele olarak ele alındığını söyleyen Gümülcine Mebusu, ilk tartışmayı bu bağlantıyı kurarak başlatmıştır:

İstikraz meselesinin ehemmiyeti, yalnız bir mesele-i maliye gibi telakki olunmasında yahut bir mesele-i siyasiye gibi telakki olunmasında değildir. İstikraz meselesinde, asıl bizi ehemmiyetli bir noktaya sevk edecek başka bir cihet mevcuttur. Bu da bizim istikrazımızı ve bu istikraz meselesini fena yollara getirip nihayet bir netice-i muzırraya isal eden bir istikraz meselesiyle kendini gösteren Siyonist âmâli meselesidir.²

İsmail Hakkı Bey, bu tabiri kullandıktan sonra Siyonizm'in ne olduğunu ve kapsamını açıklama ihtiyacı duymuştur. Buna göre Siyonistlik, bütün Musevileri içine alan bir olgu olmadığı gibi, bütün Osmanlı Musevilerini içine alan bir olgu da değildir. Bundan ziyade, "bazı zararlı siyasi amaçlar peşinde koşan ve çoğunlukla bazı Avrupa ülkelerinin bazı kısımlarında yaşayan" kişilere ait bir olgudur. Gümülcine Mebusu, Siyonizm'in tanımını ise "Arz-ı Filistin'de Şattularap vadisinde Küdüs-i Şerif ve havalisinde", mümkün mertebe yabancı Musevilerin sayısını çoğaltarak ve orada nüfusun çokluğundan yararlanarak bir "hükümet-i İsrailiye teşkil etmek" olarak tanımlamaktadır³

Hakkı Bey konuşmasında, bu amacı güden Siyonist Cemiyeti'nin yalnızca o dönemde değil, Meşrutiyet'ten önce de amaçları doğrultusunda faaliyetler yürüttüğünün ve bunu açık bir şekilde ortaya koyduğunun altını çizmiştir. Bu doğrultuda Siyonistler, Kudüs, Hayfa ve Şam dolaylarında araziler istimlak etmek istemiş, daha sonra bu arazilere Avrupa'dan göç

²Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre (D):1, İçtima Senesi (İS):3, Cilt (C):3, İnikat (İ):49, 331. Makale boyunca, metin akışının dışına çıkılarak yapılan doğrudan alıntılarda orijinal Osmanlı Türkçesi ifadeler korunmuş, metin akışı içinde yapılan alıntılarda ise genellikle kullanılan ifadelerin günümüz Türkçesindeki karşılıklarına yer verilmiştir.

³MMZC, D:1, İS:3, C:3, İ:49, 331.

edecek Yahudileri yerleştirmek istemiş, hatta bunun için kırmızı pasaport usulünü çıkarmış ve bu kırmızı pasaportlarla bölgeye yerleşmeye çalışmışlardı.⁴ Tartışmayı alevlendiren bir nokta ise Hakkı Bey'in, Siyonist Cemiyeti'nin Berlin'de aldığı söylenen bazı kararların tercümesini okuması oldu:

Türkiye'nin teşebbüsümüze en münasip görünen havalisi şunlardır: Şattularap, Suriye, Filistin. Musevi nüfusunu bir suret-i makulede tevsi, teksir etmek kaziyesi ise son derece haiz-i ehemmiyet görünüyor. Devlet-i Osmaniye Musevi muhacirlerine kapılarını küşâde bulundurduğu takdirde makamât-ı âliyyeyi işgal etmekte bulunan hem-mezheplerimiz bütün nüfuzlarını Hükümeti Osmaniye'nin siyasî ve iktisadî tealisi için sarf edeceklerdir. Bu suretle Devleti Aliyye'ye emin ve haiz-i nüfuz ittifaklar yolu açılacaktır.⁵

İsmail Hakkı Bey ayrıca, “gayet fettan adamlar” olarak tanımladığı Siyonistlerin Osmanlı'yı zor duruma düşürerek borçlandırmak yoluyla kendi göç amaçları için zemin oluşturmaya çalıştığını savunuyordu.

Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'in konuşmasının ardından Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa yanıt vermek üzere söz almıştır. Hakkı Bey'in bu sözleriyle, Osmanlı'ya dostça hizmet eden kişileri töhmet altında bıraktığını söyleyen Sadrazam, “Eğer memleketimizde, devleti hakikaten böyle bir Devlet-i İsrailiye şekline dökecek hata-yı azimecârî oluyor [büyük hatalar yapılıyor] da bizim gözümüz görmüyorsa, biz dünyanın en ahmak adamları oluruz” sözleriyle, Siyonist projelerin ciddiye alınır tarafının da olmadığını savunmaktadır.⁶ İbrahim Hakkı Paşa ayrıca, hükümet tarafından Osmanlı Musevilerinin “birkaç Siyonist budalanın, birkaç mecnunun, Musevilerin de mecnun addettikleri birkaç ahmağın” hayali fikirlerine iştirak ettiklerinin kabul edildiğinin düşünülmemesi için meselenin yeterince açık bir şekilde ortaya konulması taraftarıydı. Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey ise yeniden söz aldığı anda, Siyonist projenin “hayal” olduğu konusunda hemfikir olduğunu, ancak ciddiye alınması gerektiğini söyleyerek, Osmanlı'ya borç verecek bankaların Siyonistlerin etkisi altında olduğu iddiasını yinelemiştir.⁷

Bu ilk tartışmada, Siyonistlerin Filistin'den toprak alması ve bölgeye yerleşmesi konusuna kısmen değinilmiş olsa da, bunun yerli Arap nüfus üzerindeki etkisine değinilmemiş, bunun yerine bu göç ve toprak alımlarının Osmanlı için yaratacağı

⁴MMZC, D:1, İS:3, C:3, İ:49, 332.

⁵MMZC, D:1, İS:3, C:3, İ:49, 332.

⁶MMZC, D:1, İS:3, C:3, İ:49, 334.

⁷MMZC, D:1, İS:3, C:3, İ:49, 334.

mahzurlardan söz edilmiştir. Daha önemlisi, İsmail Hakkı Bey'in argüman ve iddiaları, genel bir hükümet eleştirisinin parçası olarak dillendiriliyor ve mevcut hükümetin Siyonistlerle işbirliği içinde olduğu (ya da en azından buna açık olduğu) anlamına gelebilecek ithamlarda bulunuluyordu. Ayrıca bu tartışmanın bütçe görüşmeleri esnasında ve Maliye Nazırı Cavid Bey'in programı ele alınırken yapıldığı düşünüldüğünde – ve Cavid Bey'in Selanikli bir “dönme”/Sabetaycı olduğu dikkate alındığında – tüm bu çıkışlar zımnen, Cavid Bey'i bir Yahudi/Siyonist komplosunun parçası olmakla suçlamak anlamına da geliyordu.

2.2. İkinci Tartışma (16 Mayıs 1911)

Bu ilk tartışmadan iki buçuk ay sonra Meclis-i Mebusan, yine Dahiliye bütçesi görüşmeleri esnasında, bir kez daha Siyonizm temalı tartışmalara sahne oldu. Bu kez tartışmayı açan ve sürdürenler Şam ve Kudüs'ten gelen Arap mebuslardı ve vurgular farklıydı.

Söz konusu tartışma, Kudüs Mebusu Ruhi el Halidi Bey'in kürsüye çıkarak, “dahiliye bütçesini kabul ve tasdik etmeden önce bir dahili meseleden bahsetmek istediğini” söylemesiyle ve maksadının hükümetin Siyonizm'in girişimleri karşısındaki vaziyetini anlamak olduğunu ifade etmesiyle başladı. Özellikle öğrenmek istediği şey, Yahudi göçmenlerin Filistin'e yerleşmesi ve burada arazi satın almaları yasak olduğu halde bu yerleşimlerin nasıl gerçekleşebildiği, göç eden kişilerin arazileri, mezraları, köyleri nasıl satın alabildikleri idi.⁸

Ruhi el-Halidi, yaptığı konuşmada tepkilerinin genel olarak Yahudilere yönelik olmadığını birkaç kez vurgulama ihtiyacı duymuştur. Osmanlı tebaası olan Musevilerin çoğunluğunun, bilhassa da Sefaradların Siyonist olmadığını söyleyen Ruhi Bey, kendisinin anti-Siyonist olduğunun, ancak antisemitist olmadığını altını çizmiş ve kürsüde yalnızca Müslümanların ve Hıristiyanların değil, aynı zamanda Yahudilerin de mebusu sıfatıyla konuştuğunu söylemiştir. Ruhi Bey ayrıca pek çok Osmanlı Yahudisinin de Siyonizm'e karşı faaliyet içinde olduğunu ifade etmiş ve bu doğrultuda, İzmir Musevi Esnaf Cemiyeti gibi kurumlardan mebuslara gönderilen, kendilerinin Siyonizm'e karşı olduğunun ifade edildiği bazı telgrafları okumuştur.⁹

Antisemitizmin en çok Doğu Avrupa'da, hususen de Rusya, Lehistan, Romanya ve Galiçya'da geliştiğini ve Siyonizm'i doğurduğunu söyleyen Kudüs Mebusu, konuşmasının

⁸MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 553.

⁹MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 553-554.

devamında, yer yer Tevrat'tan da alıntılar yaparak ve Theodor Herzl gibi kurucu isimlerden söz ederek, Siyonizm'in tarihsel gelişimini ve hedeflerini anlatmıştır. Daha sonra Kudüs ve Filistin'deki mevcut duruma değinen Ruhi el-Halidi Bey, göçlerle birlikte Kudüs'te bulunan Yahudilerin sayısının 80-90 bine kadar çıktığını, Müslümanların sayısının 8-9 bine kadar indiğini, dahası, gelen kişilerin Osmanlı tabiiyetine de geçmediğini, çoğunluğunun Rusya ya da Avusturya tabiiyetinde olduğunu ve hatta bazı kasabaların kendi kendini idare ettiğini, buralarda devletin jandarmasının, zaptiyesinin, idarecisinin bulunmadığını söylemiştir¹⁰

Ruhi el-Halidi Bey'in arkasından, bir diğer Kudüs Mebusu olan Said el-Hüseyni Bey kürsüye çıktı. Kudüs Sancağı'nda Yahudi göçmenlerin 100 bin dönümden fazla arazi aldığını, geçmişte bu tür faaliyetlere izin vermeyen kararlar alındığını, ancak arazi alımlarının gerçekleşmeye devam ettiğini söyleyen Said Bey'e göre, bunda merkezi hükümetin ve yerel yönetimin kusuru vardı. Ruhi Bey'le aynı noktaya işaret ederek, ancak biraz daha yüksek bir rakam vererek Kudüs'teki Yahudi nüfusunun 100 bini geçtiğini ve bu kişilerin çoğunun Osmanlı tebaası da olmadığını söyleyen Said Bey'e göre "artık Arz-ı Filistin'in Yahudi almaya tahammülü yok"tu ve bundan böyle Osmanlı'ya göç etmek isteyen Yahudilerin ülkenin başka yerlerine gitmesi gerekiyordu. Bunu söylerken genel bir Yahudi karşıtı söylem üretmekten uzak duran Said Bey, tersine, Yahudilerin/Musevilerin çalışkan ve faydalı bir toplum olduğunu, ancak sayıca yeterince kalabalık hale geldikleri için Filistin'e değil, başka bölgelere gitmeleri gerektiğini söylüyordu:

Museviler gayet çalışkan, zeki, muktesit bir kavimdir. Ziraatte, sanatta, fevkalade müterakkidirler. Kudüs-i Şerif Sancağı'nda icat ve tesis eyledikleri mekâtib-i ilmiyye ve ziraiyye ve sınaıyyeden hem kendileri ve hem memleket ahalisi[nin] az çok istifade ettiği inkar olunamaz. Binaenaleyh, memalik-i sairedenbilad-ı Osmaniyye'ye duhulleri şartı ile Arz-ı Filistin'den gayri vilayetlere – çünkü dediğim gibi Arz-ı Filistin'de mevcut olan miktarı kafidir – vilayetin alabildiği miktara göre müteferrikan muhacirlerin kabul ve tescilinde hiçbir mahzur yoktur.¹¹

İki Arap mebusun konuşması, bazı tepkilerle de karşılaştı. İzmir Mebusu Nesim Mazliyah Efendi, Siyonizm meselesinin doğru anlaşılması, hükümete zarar veriyorsa elbette engellenmesi gerektiğini savunuyor, ancak konunun kamuoyunda abartıldığını, örneğin Selanik'te çıkan bazı gazetelerin finansmanını bile Siyonistlerin yaptığının iddia edildiğini söylüyordu. Önceki tartışmaya benzer şekilde, Siyonizm meselesinin ciddiyetinden şüphe

¹⁰MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 554-556.

¹¹MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 557.

duyulması gerektiğini söyleyen Nesim Efendi, Arap mebuslara, bir “Hükümet-i Museviyye” kurulmasına yüzde bir de olsa ihtimal verip vermediklerini sormuştur.¹² Arkasından söz alan Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes Efendi ise, daha güçlü, ancak farklı bir noktaya işaret eden bir eleştiri getirmiştir. Meclis binasında bunların konuşulması durumunda dışarıda bulunan “cahil ahali”nin, yanlarında bir Yahudi gördükleri zaman hain muamelesi yapacağını söyleyen Erzurum Mebusu, “Ben Ermeni bir evlat olduğum için söylüyorum, benim başıma gelen hallerin Yahudilerin de başına gelmesinden korkarım” dedikten sonra, iki gayrimüslim cemaat arasında paralellik kurmanın ötesinde, meselenin ucunun doğrudan Ermenilere dokunacağını da savundu: “Yarın eğer Arz-ı Filistin’de yahut başka yerde iğtişaş [karışıklık] olursa, en ziyade Ermeni’nin başını keserler”.¹³

Ohannes Efendi de tıpkı Nesim Efendi gibi, Siyonizm’in zararlarının olup olmadığının hükümet tarafından araştırılması gerektiğini, bu kadar tartışmanın yeterli olduğunu söylemiştir. Bundan sonra bir süre Meclis’teki tartışma, ülkenin farklı yerlerinde Ermenilere karşı gerçekleşen saldırı iddialarıyla devam etmiştir. Fakat bir süre sonra, üçüncü bir Arap mebusun söz almasıyla yeniden Siyonizm tartışmalarına dönüldü.

Bu kez söz alan kişi, 1911 başlarında yapılan ara seçimle Şam Mebusu olarak Meclis-i Mebusan’a giren, eski Nasıra Kaymakamı Şükrü el-Aseli Bey (meclis tutanaklarında geçen ismiyle Hasan Şükrü Bey) idi. Kürsüden, Theodor Herzl’in ve önde gelen Siyonistlerin fotoğraflarını göstererek Siyonizm’in gelişiminden bahseden Şükrü Bey, aşağıda söz edileceği üzere yakın zamanda Siyonizm’in faaliyetlerini deneyimlemiş biri olarak, Dünya Siyonist Teşkilatı’nın Filistin’in pek çok şehir ve kasabasında -Kudüs, Halilürrahman, Ramle, Yafa, Taberiyye, Zamarin, Hayfa ve Safed’de- şubelerinin olduğunu söylemiştir. Yahudilerin bölgeye yerleşmede nasıl bir yol izlediğini anlatan Şükrü Bey, önemli bir nokta olarak, göçmenlerin silah kaçakçılarından silah temin ettiklerini de söylemiş ve bayramlarda Osmanlı sancağı yerine “mavi renkte, orta yerinde bir Mühr-ü Süleyman bulunan” Siyonist sancağı çektiklerini anlatmıştır. Şam Mebusu, hükümetin de bütün bunları yalnızca seyrettiğini ifade etmiştir¹⁴

Şükrü el-Aseli Bey’e göre Siyonizm’in amacı “yalnızca Arz-ı Filistin’de değil, Suriye’de ve hatta Irak’a doğru bir hükümet-i Yahudiyye-i azime teşkil etmek”ti. Kendisi bunun bir hayal olduğu kanaatindeydi, ancak pratikte somut karşılığı vardı: “(...) Fakat bir

¹²MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 558.

¹³MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 559.

¹⁴MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 573.

mesele-i mühimme var. Yalnız orada bulunan araziyi aldıktan sonra bizim ahaliyi mahvediyorlar.”¹⁵

Şükrü Bey son olarak, Yahudi göçmenlerin Filistin’de iskan edilmemesi için bir kanun çıkarılmasını istedi. Sonrasında mebuslar, bu meselenin artık kapatılmasını istedi. Bir başka deyişle, Mart ayındaki tartışmaya kıyasla çok daha uzun ve ayrıntılı bir tartışma yapılmıştı, ancak üç Arap mebus, Meclis’in geri kalanının desteğini alamamış, hatta yeterince ilgisini bile çekememişti.

Mayıs ayındaki ikinci tartışma, uzunluk ve detay dışında, ilk tartışmaya göre başka önemli farklar da taşıyordu. Her şeyden önce bu kez tartışmayı yürütenler Arap mebuslardı; bunlardan ikisi Kudüs’ten geliyordu, üçüncüsü ise yakın zamana kadar Nasıra’da görev yapmıştı. Bunun belki de doğal bir sonucu olarak, ilk tartışmadan farklı olarak bu kez sahadaki gelişmelere ve göç ve arazi alımlarının yerel nüfus üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Ayrıca Mart ayındaki tartışmada genel olarak Osmanlı devletinin Yahudi göçmenlere kapısını açması eleştiri konusu yapılırken, Mayıs ayındaki ikinci tartışmada Yahudilerin ülkeye gelişinin kendisine tepki gösterilmemiştir. Buna karşın gelen itirazlar, Mart’taki tartışmayla benzer bir çerçevede kalmıştır. Tam da bu sebeple, bazı araştırmacılar her iki tartışmayı benzer, hatta ortak bir bağlam içinde ele almayı tercih etmiş, ancak kuşkusuz bunu yaparak, önemli bir boyutu göz ardı etmiştir. Aşağıdaki ikinci kısmında, tartışmaların bağlamını irdelerken ilk olarak bu yaklaşımdan hareket edeceğiz.

3. Tartışmaların Bağlamı

3.1. “Yahudi Sorununun Ortaya Çıkışı”

Yakın zamanlarda kaleme alınan ve Türkçeye de çevrilmiş olan bir çalışmada Louis Fishman¹⁶, 1911 yılında Meclis-i Mebusan’da gerçekleşen Siyonizm temalı tartışmaları, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudi sorununun ortaya çıkışı bağlamına yerleştirmektedir. Fishman, bu argümanını temellendirmek için, 1909 yılından itibaren İstanbul basınında ve kamuoyunda yürütülmüş olan bazı başka tartışma ve polemiklere işaret etmektedir.

Fishman’ın ilk işaret ettiği nokta, antisemit bir figür olarak bilinen ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi bir mebus olan Ebüzziya Tefik ile Moiz Kohen arasında

¹⁵MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 574.

¹⁶ Louis Fishman, “1911’de Meclis-i Mebusan’da yapılan Siyonizm tartışmasını ‘Yahudi sorunu’nun ortaya çıkışı ışığında anlamak”, in Jön Türklerin Filistin’i, haz. YuvalBen Bassat – Eyal Ginio, çev. Erkal Ünal (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016), 95-110.

gerçekleşen ve *Tasvir-i Efkâr* gazetesi sütunlarında yer bulan mektuplaşmalardır. Özellikle Rusya'dan Irak'a doğru büyük bir Yahudi göçünün gerçekleştiği bu dönemde yayınlanan bir yazı dikkat çekicidir: Ebuzziya Tefvik'e göre, Irak'a taşınacak Yahudiler tarımda çalışmayacağından, basit ve sade bireyler gibi görünseler bile, kendi hesaplarını hayata geçirmek için fırsat kollayacakları, Osmanlı ülkesinin dört bir yanına "çekirge musibeti gibi" yayılacak felaketselere ve belalara sebep olacakları kesindi.¹⁷

Ebuzziya Tefvik'in yazıları Fishman'ın makalesinde önemli bir argüman olarak sunulmakla birlikte, makalede yapılan alıntılar görece sınırlıdır. Bu noktada, Özgür Türesay tarafından kaleme alınmış bir makale¹⁸, daha fazla yön gösterici olabilir. Türesay'ın derlediği bilgilere göre Ebuzziya Tefvik, 1909-1912 yılları arasında Siyonizm hakkında on beş, masonluk hakkında da üç makale yayınlamıştır; ayrıca bunlardan sonuncusu, masonluk ve Siyonizm arasında bağ kurmaktadır.¹⁹ Sözü edilen makalelerden ilki, 20 Haziran 1909 tarihinde *Yeni Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanmıştır. Bu makalenin yayınlandığı gün Osmanlı hükümeti, Filistin'deki yerel otoriteler tarafından gönderilen, Siyonizm'e ilişkin raporları değerlendirmek için toplanmış ve akabinde Filistin'de yabancılara arazi satışı yasaklanmıştır.²⁰

Makalelerinden birinde Yahudi bankerlerin dünyanın maliye ve ticaretini kontrol ettiğini, diğer uluslar savaş ve fetihler yoluyla kendini ilerletmeye çalışırken Yahudilerin kendilerini iktisadi meselelerde ilerlettiğini söyleyen Ebuzziya Bey'e göre Siyonist projelerin gerçekleşmesi halinde, imparatorluğun yalnızca Müslümanları ve Hıristiyanları değil, aynı zamanda Musevileri de Yahudilerin iktisadi yönden kölesi haline gelecekti.²¹ Bir başka deyişle bahsedilen ve tehlike olarak görülen husus, Yahudilerin Filistin'de bir devlet kurması değil, imparatorluğun her yerine yayılmaları ve iktisadi, ticari ve mali yönlerden Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolünü ele geçirmeleriydi. Hatta Ebuzziya Bey bu doğrultuda Rumları da "Siyonist amaçlara" karşı işbirliğine çağırmıştı.²² Moiz Kohen ise 10 gün sonra aynı gazetenin sütunları üzerinden verdiği yanıtta, göç edecek Yahudilerin zengin değil, yoksul

¹⁷16 Ekim 1909 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinden aktaran, Fishman, "1911'de Meclis-i Mebusan'da", 99.

¹⁸ Özgür Türesay, "Antisionisme et antisémitisme dans la presseottomanede'Istanbul à l'époqueJeuneTurque (1909-1912): L'exemple d'Ebuzziya Tefvik", *Turcica*, 41 (2009): 147-178.

¹⁹Türesay, "Antisionisme et antisémitisme": 152-153.

²⁰Türesay, "Antisionisme et antisémitisme": 154.

²¹ "Türkiye'de müstemleke tesisi ve Siyonist meselesinin teceddüdü", *YTE*, Sayı 145, 25 Ekim 1909, s. 1'den aktaran: Türesay, "Antisionisme et antisémitisme": 161. Burada "Musevi" ve "Yahudi" arasında kategorik bir ayırım yapılmaktadır. Kendi başına pejoratif bir anlam barındırmayan Musevi tanımlaması Osmanlı tebaası olan Musevileri/Yahudileri tanımlarken, "Yahudi"den kasıt, ülke dışından gelen ve Siyonist amaçları taşıdığı düşünülen kişilerdir.

²²Türesay, "Antisionisme et antisémitisme": 161.

Yahudiler olduğunu, geldikleri ülkenin vatandaşlığından çıkıp Osmanlı vatandaşlığına geçeceklerini, dolayısıyla yalnızca yeni vatanlarına hizmet edeceklerini söylüyordu.²³ Gazetenin sütunlarında yer bulan sonraki yazılar ve tartışmalar da genellikle Osmanlı devletine çok fazla Yahudi'nin gelmesi ve iktisadi yönden ülkeye hakim olmaları tehlikesi teması üzerinedir.

Türesay, Ebüzziya Tefvik'in bu tezlerini İstanbul'daki antisemit eğilimlerin bir göstergesi olarak ele almakla birlikte (ki kuşkusuz bu tespit bir gerçekliğe denk düşmektedir), 1911 yılında Meclis-i Mebusan'da gerçekleşen tartışmaları da ele aldığı makalesinde, İstanbul basınındaki bu çıkışlar ile Meclis'te yapılan tartışmalar arasında doğrudan bir bağ, yahut bir neden-sonuç ilişkisi kurmaz. Hatta Türesay, "Siyonizm İstanbul'da, sahadaki gerçekliğin bilgisinin tümüyle dışında tartışıldı ve bu durum 1911 yılına kadar devam etti. Osmanlı Meclisi'nde sorun, Mart ve Mayıs 1911'deki iki tartışmanın konusu oldu: bu şekilde Arap vilayetlerinden gelen mebusların müdahalesi, Siyonizm'e ilişkin kamusal tartışmaya yerel boyutu, Filistinli boyutunu soktu" sözleriyle tam tersi bir noktaya işaret eder.²⁴ İlerleyen kısımlarda vurgulanacağı gibi, bu tespit Mart ve Mayıs aylarındaki tartışmaların her ikisi için aynı düzeyde geçerli değildir; ancak yine de özü itibarıyla bu önemli bir ayırım noktasıdır. Louis Fishman'da ise böyle bir ayırım görülmemektedir. Tersine, Fishman, Ebüzziya Tefvik örneğini (görece zayıf bir şekilde) ele aldıktan ve o yıllarda, Osmanlı devletinin bir Yahudi-Hürmason komplosuyla karşı karşıya olduğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıkışının ve Sultan II. Abdülhamid'in devrilmesinin bununla bağlantılı olduğu, İttihatçıların başında Selanikli Sabetaycılarının olduğu gibi tezlerin yaygınlığını göstererek kamuoyundaki antisemitist eğilimlere işaret ettikten sonra, "Kudüs'ten gelen Ruhi el-Halidi ve Said el-Hüseyni adlı iki Filistinli temsilcinin 1911'de Meclis-i Mebusan'da Siyonizm hakkında açtıkları tartışmanın arka planı buydu" iddiasında bulunmaktadır.²⁵ Fishman makalesinin sonuç kısmında da, başta Ebüzziya Tefvik'in yazıları olmak üzere bir dizi kanal üzerinden o dönemde Osmanlı Yahudilerinin devlete sadakatini sorgulandığını söyledikten sonra, herhangi bir ihtiyat kaydı ya da nüansıçermeyen kesin bir yargıyla "Meclis-i Mebusan'daki Siyonizm tartışması işte bu bağlam içinde ele alınmalıdır" demektedir.²⁶ Buradan çıkan sonuç, Fishman'a göre bu tartışmaların hem kendi içinde bir bütünlük arz ettiği, hem de

²³ "Ebüzziya Tefvik Bey'e", *YTE*, Sayı 155, 4 Kasım 1909, s. 1-2'den aktaran: Türesay, "Antisyonisme et antisemitisme": 162.

²⁴Türesay, "Antisyonisme et antisemitisme": 148

²⁵Fishman, "1911'de Meclis-i Mebusan'da": 100-103.

²⁶Fishman, "1911'de Meclis-i Mebusan'da":110.

İstanbul'da yürütülen genel "Yahudi" tartışmalarının bir parçası ve devamı niteliğinde olduğudur.

Fishman, genel olarak İstanbul'da yürütülen Siyonizm tartışmalarının Filistin'deki somut gerçeklikten farklı olarak Yahudilere ilişkin bir tartışma biçiminde tezahür ettiğini savunurken, "Bab-ı Ali'de Siyonizm hakkında yapılan tartışma Filistin'de gerçekte olup bitene yalnızca teğet geçiyordu" ifadesini kullanmaktadır,²⁷ ancak ilginç bir şekilde kendisi, makalesinde "Filistin'de gerçekte olup bitene" teğet bile geçmemektedir. Oysa sahada yaşanan gelişmeler ve bunların Meclis-i Mebusan'daki tartışma üzerindeki etkisi, Fishman'ın makalesinin yayınlanmasından yaklaşık kırk yıl önce yayınlanmış bir eserde detaylı bir şekilde ele alınmıştır ve Fishman'ın bu eseri bildiği kesindir.²⁸ Bir başka deyişle Fishman, aşağıda inceleyeceğimiz anlatıya bazı yönlerden alternatif teşkil eden bir anlatı ve bağlam meydana getirmeye çalışmış, ancak ortaya koyduğu anlatı epey eksik, tek taraflı ve ikna edicilikten uzak kalmıştır.

3.2. "Saha" Bağlamı

Meclis-i Mebusan'daki Siyonizm tartışmalarına değinen az sayıda çalışma içinde, bu makalenin yazarının bildiği en eski eser, Neville Mandel tarafından 1976 yılında kaleme alınan *Arabs and Zionism Before World War I* başlıklı kitaptır. Kitabının beşinci bölümünü Mart ve Mayıs 1911'deki tartışmalara ayıran Mandel, iki tartışma arasında kategorik bir ayrıma gitmektedir: "İlk mesele, İTC'ye karşı geniş bir siyasi hücumun parçası olarak gündeme getirilmişti ve Arap mebuslar bu tartışmaya katılmadı. İkinci tartışmanın arka planı ise Filistin'de Siyonistlere yapılan toprak satışları nedeniyle gerçekleştirilen protestolardı ve bu yüzden bu bir Arap gündemiymi".²⁹

Mandel, Mart ayındaki ilk tartışmayı ele alırken, arka plan olarak aynı dönemde kamuoyunda yürütülen şekilsiz bir "Siyonizm" tartışmasından, Ebüzziya Tefvik gibi antisemitist eğilimlere sahip kişilerden, Yahudilerin sahip olduğu para gücü ve bunun siyasi etkileri gibi temalara ilişkin konuşma ve yazılardan örnekler vermektedir.³⁰ Bu değerlendirme, kendisine referans veren Louis Fishman'a da ilham kaynağı olmuş gibi

²⁷Fishman, "1911'de Meclis-i Mebusan'da": 110.

²⁸Nitekim Fishman, makalesine, Neville Mandel'in 1976 tarihli çalışmasından sonra Meclis-i Mebusan'daki tartışmanın ele alınmamış olmasının şaşırtıcı olduğunu söyleyerek başlamaktadır. Bkz. Fishman, "1911'de Meclis-i Mebusan'da": 95.

²⁹Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism Before World War I* (Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 1976).

³⁰Mandel, *Arabs and Zionism*, 94-102.

görülmektedir. Bununla birlikte Mandel, bunu yalnızca ilk tartışmayla sınırlı tutmakta ve ikinci tartışmayı ele almadan önce, bir önceki yıl (1910'da) Filistin'de Arapların toprak satışlarına karşı yürüttüğü faaliyetlerin incelenmesi gerektiğini söylemektedir, “çünkü bunlar tartışmanın arka planını oluşturduğu gibi, yerel nüfusun fikirsel eğilimlerini de (...) doğrudan doğruya yansıtmaktadır”.³¹

Nitekim 1910 yılı, Filistin bölgesinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir yıldır ve bu süreçte adı sıklıkla duyulan bir kişi – Şükrü el-Aseli Bey – ertesi yıl Meclis-i Mebusan'a girecekti. Söz konusu süreç o yılın bahar aylarında başlamıştı. Bu dönemde Siyonistler, Nasıra ve Cenin arasında kalan Fula ve Afule köylerini içine alan verimli tarımsal arazileri satın almak için Beyrutlu İlyas Sursuk'la müzakerelere başladı. Arazilerin toplam büyüklüğü on bin dönümdü.³² Bu girişim kısa süre içinde kamuoyunda bilinir hale gelince, Mayıs ayı başlarından itibaren yerel Arap basınında eleştirel yazılar kaleme alındı; ayrıca Hayfa ve Nasıra'dan hükümete, Yahudilerin toprak satın almasına karşı çıkan telgraflar gönderildi. Kısa süre sonra, “Halep, Beyrut ve civarlarında” hükümetin Yahudi göçünü durdurmasını isteyen imzalar toplanmaya başlandı.³³

Mandel'dan devam etmeden önce, kendisinden ilham almış bir başka araştırmacının sunduğu bazı detayları (ve benzer bir bakış açısını) da ortaya koymak faydalı olacaktır. Görece yakın tarihli bir çalışmada Emanuel Beška, 1910'dan 1911 yılına geçilen dönemi Filistin'de ve komşu Arap bölgelerde Siyonizm karşıtı siyasi muhalefetin gelişimi bakımından derin bir önem taşıyan bir dönem noktası olarak tanımlamaktadır. Beška, bu dönemde çok sayıda Arap gazeteci, eşraf ve memurun anti-Siyonist faaliyet ve kampanyalara dahil olduğunu, Arap basınında Siyonizm'i eleştiren makalelerin sayısının belirgin bir artış kaydettiğini belirtmektedir.³⁴ Kuşkusuz bu ivmelenmenin bir dizi sebebinin olduğu söylenebilir, ancak Yahudi göçlerindeki ve toprak transferlerindeki artış burada en belirgin rolü oynamış görünmektedir. Bu tartışmalar 1911 baharında Meclis-i Mebusan'a da yansırken, katalizör işlevi gören olay, yukarıda sözü edilen, Fula-Afule bölgelerindeki toprak transferidir.

Belirttiğimiz üzere Fula ve Afule'deki araziler, Beyrutlu bir Rum Ortodoks bankacı, tüccar ve toprak sahibi olan İlyas Sursuk'a aitti. Sursuk, 1910 yılında arazilerin satılması için

³¹Mandel, *Arabs and Zionism*, 102.

³²Mandel, *Arabs and Zionism*, 103.

³³Mandel, *Arabs and Zionism*, 103-104.

³⁴Emanuel Beška, “Political Opposition to Zionism in Palestine and Greater Syria: 1910-1911 as a Turning Point”, *Jerusalem Quarterly* 59 (Ocak 2014): 54.

Yahudi Ulusal Fonu isimli Siyonist oluşumla anlaşmaya vardı.³⁵ Ancak satışın gerçekleşmesi halinde burada yaşayan ve tarım yapan köylüler olumsuz etkilenecekti.

Bu doğrultuda Afule köylüleri ilk olarak Mayıs 1910'da satışın durdurulması için topladıkları imzaları İstanbul'a gönderdi. Köylüler, köylerini terk etmeyi de reddetti. Bu "direniş"te kendilerine en büyük desteği veren kişilerden biri de, dönemin Nasıra Kaymakamı Şükrü el-Aseli idi. Satış işlemi gerçekleştikten sonra el-Aseli, Beyrut Valisi Nurettin Bey'den kendisine gelen talimatı da kabul etmedi ve satışı resmen onaylayıp Yahudi Ulusal Fonu üyelerine tapu vermeyi reddetti. Sancak komutanlığına, stratejik önem taşıyan bir kalenin satılan arazilerin içinde kaldığını ve bunun ciddi bir risk teşkil edeceğini söyleyen El-Aseli, köylülerin yaşadıkları yerden çıkarılmasına karşı çıktı ve arazilerin yeni sahiplerinden gelen ödemeleri almayı reddetti. Yahudi paramiliter örgütü Haşomar'ın üyelerinin yerleşimcilere yer açmak için Afule'ye geldiğini öğrendiğinde ise onları uzaklaştırmak amacıyla kasabaya askeri güç gönderdi.³⁶ Aseli ayrıca Kasım 1910-Ağustos 1911 aralığında İstanbul, Şam, Beyrut ve Hayfa gazetelerinde yayınlanan on dört makale kaleme alarak Siyonizm konusunu kamuoyunun gündeme taşımaya çalıştı.

Emanuel Beška'nın makalesinin konusu özel olarak Meclis-i Mebusan'daki tartışmalar değil, 1910-1911 yıllarında Filistin-Arap toplumu içindeki anti-Siyonist hareketlilik ve fikirlerin kaydettiği hızlı yükseliştir. Bununla birlikte konumuz açısından yön gösterici olacak şekilde yazar, Mayıs 1911'de Meclis-i Mebusan'da gerçekleşen tartışmaları da Şükrü el-Aseli'nin bu amaçlar doğrultusunda kullandığı araçlar arasında saymakta ve aynı zamanda söz konusu tartışmaları genel olarak Osmanlı Arap kamuoyu içinde yükselen Siyonizm tartışmalarının bir yansıması olarak görmektedir.³⁷

Yeniden Mandel'in anlatısına dönecek olursak, Şükrü el-Aseli, Siyonistlerin toprak alımı nedeniyle ödeyeceği ücreti kabul etmeyeceğini ve toprakların satılmasını engellemek için "kanının son damlasına kadar savaşaacağını" söyledikten birkaç gün sonra, (Şam Mebusu Muhammed el-Eclani'nin ölümü sebebiyle yapılan Ocak 1911 tarihli ara seçimin sonucu olarak) mebus seçildi. Nisan ayında ise, aralarında Şükrü el-Aseli ile Kudüs mebusu Ruhi el-Halidi'nin de olduğu bazı Arap mebuslar, Filistin'e Yahudi göçüne karşı yeni bir yasa hazırlanması için lobi faaliyetlerine başladı.³⁸ Dolayısıyla Mayıs ayındaki tartışma, bu zemin üzerinde şekillenmiş oldu.

³⁵Beška, "Political Opposition": 55-56.

³⁶Beška, "Political Opposition": 56.

³⁷Beška, "Political Opposition": 55-56.

³⁸Mandel, *Arabs and Zionism*, 112.

Son olarak, Aseli'nin Meclis'e girmesinden birkaç ay sonra Yafa'dan 150 kişi Sadrazam'a ve çeşitli gazetelere telgraflar göndererek Yahudi göçünün ve toprak alımlarının durdurulmasını istedi. Aynı sıralarda Hayfa'da Necib Neşşar, "Siyonizm" isimli bir kitap yayınladı ve Meclis'teki ilk tartışmaları çağrıştırır şekilde Siyonist projenin hayal ve kuruntu olmadığını yazdı.³⁹

4. Bir Sentez Veya Alternatif Bir Okuma Mümkün Mü?

Bu çalışmanın ikinci kısmında, Meclis-i Mebusan'daki tartışmalara değinen dört araştırmacının bakış açılarını ele aldık. Bu dört bakış açısı hem birbiriyle, hem de Mart-Mayıs 1911'i önceleyen ve/veya kapsayan dönemlerdeki başka gelişmelerle etkileşim içinde irdelendiğinde, bazı değerlendirmeler yapmak mümkün hale gelmektedir.

Her şeyden önce, Mart ayındaki ilk tartışma ile Mayıs ayındaki ikinci tartışmanın tek bir bütünün iki parçası olarak ele alınması pek mümkün görünmemektedir. Zira iki tartışmada yapılan vurgular, bazı ortak noktalar da barındırmakla birlikte önemli ölçüde farklıdır ve bu tartışmaları açan mebusların arka planları ve tecrübeleri de tek bir kategoriye yerleştirilmelerine izin vermez. Bu bağlamda, örneğin Türesay'ın ileri sürdüğü gibi *tartışmaları* yerel boyutun gündeme taşınması olarak ele almak yerinde olmayacaktır; ancak her bakımdan esas büyük tartışma 16 Mayıs 1911 tarihli tartışma olduğundan, bunun kendi içindeki özgünlüklerini, tarihsel ve sosyolojik arka planını göz ardı ederek 1 Mart 1911'dekinin bir devamı ya da benzeri olarak sunan Fishman, kuşkusuz çok daha büyük bir yönetsel hata üretmiştir.

Bu noktada yapılabilecek nüanslı bir yorum, her iki tartışmada da hem genel bir "Yahudi göçmen rahatsızlığı"nın, hem de Siyonizm'in sahada ürettiği sonuçların belli bir düzeyde etkili olduğu, Mart ayındaki tartışmada ilkinin, Mayıs ayındaki tartışmada ise ikincisinin daha ağır bastığı yönünde olabilir. Ancak bu söylene bile, temel vurgular ve yönelimler bakımından, farklı yanların ortak yanlardan daha fazla olduğunun altını çizmek gerekir.

Öte yandan, özellikle Mandel'in verdiği bilgiler ışığında, Filistin kamuoyunun hem İstanbul'daki tartışmaları takip ettiği, hem de bu tartışmaların yönünü ve muhtevasını değiştirdiği anlaşılmaktadır. "Saha"dan payitahta doğru kurulan en önemli köprü ve İstanbul'da Siyonist göç ve toprak alımlarının somut sonuçlarının konuşulur hale gelmesini

³⁹Mandel, Arabs and Zionism, 107-108.

sağlayan başlıca figür ise, özellikle Beška'nın detaylı şekilde bahsettiği Şükrü el-Aseli Bey'dir.

Tüm bunlarla birlikte, Mayıs ayındaki ikinci tartışmanın taşıdığı önemli bir özellik, ismi zikredilen tüm araştırmacılar tarafından konu dışı bırakılmış veya dikkatlerden kaçmıştır: İlk defa bu tarihte birden fazla Arap mebus, Meclis-i Mebusan'da aynı oturumda söz almış ve aynı yönde görüş belirtmiştir. Makalemizi sonlandırırken, bu noktanın da altının çizilmesi faydalı olacaktır.

1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi sonrasında yapılan seçimler sonucunda, yaklaşık üçte biri Suriye'den (Büyük Suriye/Biladüşşam) olmak üzere 60 civarında Arap mebus Meclis'e girmiştir. Bununla birlikte 1908-1912 tarihleri arasındaki birinci devrede Arap mebusların Meclis-i Mebusan tartışmalarına katılımı sınırlı kaldı. Söz konusu mebusların katılımı genelde gündelik hayata ilişkin olup, Arapların örgütlenme hakları, vilayetlerde yerel dilin kullanımı talebi ve vilayetlere merkezden memur atanmasına itiraz gibi noktalar daha ender olarak gündeme gelirken, bu son bahsedilen türden gündemleri Meclis kürsüsüne taşıyanlar da birkaç kişi, hatta ağırlıklı olarak tek bir kişi – 1916 yılında çok sayıda gizli cemiyetin üyesi ve yöneticisi olduğu iddiasıyla idam edilecek olan Hama Mebusu Abdülhamid el-Zehravi Efendi – idi. Diğer mebusların katıldığı tartışmalarda da bir “grup” görüntüsü hiçbir zaman oluşmamıştı.

Kuşkusuz Arap mebusların iyi Türkçe bilmemeleri, iyi hatipler olmamaları, hatta Meclis prosedürlerini iyi bilmemeleri de, Meclis'teki katılımlarını sınırlandıran unsurlar arasındaydı. Ayrıca Meclis-i Mebusan'daki Arap grubu homojen bir topluluk da değildi ve henüz ortaya çıkmamış bir olgu olarak “Arap sorunu” adına konuşmaları da beklenemezdi.⁴⁰ 1909 yılında “muhalif” Arap mebuslardan bazıları Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nda örgütlenmiş, aynı yıl, önemli ölçüde karanlıkta kalan bir “Arap Fırkası” girişimi de olmuş⁴¹, ancak bu çabalar da Meclis içinde birleşik bir Arap duruşunun oluşmasını sağlamamıştır.

16 Mayıs 1911 tarihli Meclis-i Mebusan oturumu işte bu sebeple bir özgünlük taşıyordu; üstelik eğer yukarıda Mandel'dan aktarılan bir hususun altını çizmek gerekirse, bu tartışma bir günde de şekillenmemiş, bir ay öncesinde Meclis içinde bir lobi faaliyeti de yürütülmüştü. Elbette bu tartışma da bütün Arap mebusları içine almamış ve hepsinin desteğini de kazanmamıştı, hatta konunun daha fazla uzatılmamasını isteyen kişilerden biri

⁴⁰Tag Elsir Ahmed Mohammad Harran. Turkish-Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period (1908-1914) (Doktora Tezi: Faculty of Arts at the University of London, 1969), 128-131.

⁴¹Bkz. “Meclis-i Mebusan'da fırka-ı siyasiyye”, İkdam, 10 Şubat 1909 ve “Arap fırkası”, Tanin, 30 Kanunusani 1324 / 12 Şubat 1909.

de, Meclis-i Mebusan'ın en aktif Arap üyesi olduğunu söylediğimiz Zehravi'ydi.⁴² Ancak aynı tartışma, örneğin, seçime İttihat ve Terakki listesinden girmiş olan Ruhi el-Halidi ile, mebus olmadan önce kaymakamlık yapıyor olmasına karşın İttihatçılara muhalif olduğu bilinen ve ilerleyen dönemlerde bu muhalefetin dozunu arttıracak olan (1916 yılında da Zehravi gibi idam edilecek olan) Şükrü el-Aseli'yi bir araya getirmişti. Dahası, Ocak 1911 ara seçimlerinde Aseli'ye karşı yarışan ve kaybeden Hakkı el-Azm da, Aseli Şam'a döndüğü zaman, Meclis'teki bu tutumu nedeniyle *El-Muktebes* okurlarına kendisi için coşkulu bir karşılama töreni yapma çağrısında bulunacaktı.⁴³ Bir başka deyişle bu tartışma, ortak bir "Arap kimliği ve duruşu"nun oluşmasında kayda değer bir rol oynamış; Filistin sorunu, bugün artık öyle değilse de, en azından 1970'lerin başlarına kadar olacağı gibi, Araplar için bir düzeyde birleştirici bir unsur olmuştu.

⁴² Abdülhamid el-Zehravi'nin sözleri, Meclis-i Mebusan kayıtlarına, "Biz de rica ederiz, artık bu dersler kapatılsın" şeklinde geçti. Bkz. MMZC, D:1, İS:3, C:6, İ:99, 574.

⁴³*El-Muktebes*, sayı 681 (t.y.), s.2'den aktaran: Beška, "Political Opposition": 59.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 3.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 6.

“Arap Fırkası”, *Tanin*, 30 Kanunusani 1324 / 12 Şubat 1909.

“Meclis-i Mebusan’da Fırka-ı Siyasiyye”, *İkdam*, 10 Şubat 1909.

İkincil Kaynaklar

Kitaplar

Tessler, Mark. A History of the Israeli-Palestinian Conflict. Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press, 2009.

Mandel, Neville J. TheArabs and Zionism Before World War I. Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 1976.

Cleveland, William L. A History of the Modern Middle East. Colorado & Oxford: WestviewPress, 2004.

Tezler

Harran, Tag Elsir Ahmed Mohammad. “Turkish-Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period (1908-1914)”. Doktora Tezi: Faculty of Arts at the University of London, 1969.

Makaleler

Beška, Emanuel. “Political Opposition to Zionism in Palestine and Greater Syria: 1910-1911 as a Turning Point”. *JerusalemQuarterly*59 (Ocak 2014):ss.54-67.

Fishman, Louis. “1911’de Meclis-i Mebusan’da yapılan Siyonizm tartışmasını ‘Yahudi sorunu’nun ortaya çıkışı ışığında anlamak”. *In Jön Türklerin Filistin’i*, haz. Yuval Ben Bassat – EyalGinio, çev. Erkal Ünal, 95-110. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Türesay, Özgür. “Antisionisme et antisémitisme dans la presseottomaned’Istanbul à l’époque Jeune Turque (1909-1912): L’exemplé’Ebüzziya Tevfik”.*Turcica*41 (2009): 147-178.

CEBEL-İ LÜBNANDA DÜRZÎ-MÂRÛNÎ ÇATIŞMASI VE OSMANLI YÖNETİMİNİN ALDIĞI TEDBİRLER (1840-1845)

Turgut SUBAŞI
Dr., Faculty Member Sakarya University
subasi@sakarya.edu.tr

Abstract

Although Lebanon was an inner region of the Ottoman Empire, it had a very complicated situation in terms of ethnic and religious structure. The region has long been "a mosaic of tribes" belonging to various religions, sects and races. In Lebanon, which entered the Ottoman sovereignty in 1516, a management was established in accordance with local conditions. The majority of the population in the region were Druze Muslim and Maronite Catholic Christians. The rest of the population consisted of the Metâvile Shiites, Greek Catholic and Armenian Catholic communities. When this structure was included in the geographical position, the European States, which wanted to establish a superiority in the region, started to be interested in this geography and tried to direct the power and sectarian conflicts in their own interests. Because this was the starting point of the road to Asia in the Eastern Mediterranean. A state that could control this region would have the power to control all trade routes to India. Hence, there was a British and French conflict of interest in Lebanon, rather than the Druze-Maronite conflict. In fact, the events in Lebanon began when Napoleon turned to Syria after the invasion of Egypt. Mehmet Ali Pasha was in the army sent to the region for disposal of this occupation. After the evacuation of Egypt, Mehmet Ali was appointed as the Governor of Egypt. However, Mehmet Ali Pasha, taking advantage of the negative conditions of the Ottoman Empire, after Egypt, he wanted to establish dominance in Syria. This started the conflict between the Ottoman Governor and the Ottoman Sultan. Following the end of Mehmet Ali Pasha's presence in the region, the superiority of France in the region weakened and the balance developed in favor of England. Conscious of the importance of the region for itself and the European States, the Ottoman administration sent the Minister of Foreign Affairs Şekip Pasha to the region with broad powers on the events to protect the sensitive balances in the region.

Keywords: Mount Lebanon, Druze, Maronite, Ottoman State, Şekip Pasha.

Özet

Cebel-i Lübnan, Osmanlı Devleti'nin bir iç bölgesi olmasına rağmen, etnik ve dini yapısı bakımından oldukça karmaşık bir duruma sahipti. Bölge, eskiden beri çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup bir "kavimler mozaığı" halindeydi. 1516 yılında, Osmanlı egemenliğine giren Lübnan da, yerel şartlara uygun bir yönetim kuruldu. Bölgedeki nüfusun büyük bir kısmı, Dürzî Müslüman ve Mârûnî Katolik Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Geriye kalan nüfus ise, Metâvile Şiiler, Nusayri, Rum Kelkit, Rum Katolik ve Ermeni Katolik cemaatlerden meydana gelmekteydi. Bu duruma coğrafi konumda eklenince, bölgede üstünlük kurmak isteyen Avrupa'nın güçlü devletleri, bu coğrafya ile yakından ilgilenmeye başlayıp, iktidar ve mezhep çatışmalarını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme çabası içerisine girdiler. Çünkü Asya'ya giden karayolunun Doğu Akdeniz'deki başlangıç noktası buradaydı. Bölgeyi kontrolü altında tutabilen bir devlet, Hindistan'a kadar uzanan ticari yolları denetleyebilecek bir güce

de sahip olacaktı. Bundan dolayı, aslında Cebel-i Lübnan'da Dürzî ve Mârûnî çatışmasından daha çok İngiliz ve Fransız çıkar çatışması vardı. Cebel-i Lübnan olayları, Napolyon'un Mısır'ı işgalinin ardından Suriye'ye yönelmesiyle başladı. Bu işgali bertaraf için bölgeye gönderilen orduda görevli olan Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın boşaltılmasından sonra Mısır'a Vali olarak atandı. Ancak Paşa, devletin kötü durumundan yararlanarak, Mısır'dan sonra Suriye'de de hâkimiyetini kurmak istedi, buda çatışmayı doğurdu. Mehmet Ali Paşa'nın bölgedeki varlığının sona erdirilmesi sonrasında, Fransa'nın bölgedeki üstünlüğü zayıflayarak, denge İngiltere lehine gelişti. Bölgenin, kendisi ve Avrupa Devletleri açısından önemini bilen ve bölgedeki hassas dengelerin farkında olan Osmanlı yönetimi, gelişen olaylar sonrasında Hariciye Nazırı Şekip Paşa'yı, geniş yetkilerle bölgeye gönderdi.

Anahtar Kelimeler: Cebel-i Lübnan, Dürzî, Mârûnî, Osmanlı Devleti, Şekip Paşa.

1. Cebel-i Lübnan'ın Etnik Yapısı

Cebel-i Lübnan,¹ Osmanlı Devleti'nin bir iç bölgesi olmasına rağmen, etnik ve dini yapı bakımından oldukça karmaşık bir duruma sahipti. Bölge, eskiden beri çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup bir “*kavimler mozaiği*” halindeydi.² Yerel şartlara uygun, hususi düzenlemeler yaparak bunu uygulayan Osmanlı Devleti, burada istikrarlı bir yönetim kurmuştu. Avrupa'nın bölgeye müdahalesine kadar da bölge halkı Osmanlı idaresi altında barış ve huzur içinde yaşamaktaydı. İdari yönden Şam Beylerbeyliğinin yönetiminde bulunan Suriye ile Doğu Akdeniz arasında yer alan ve *Cebel-i Lübnan* adı ile anılan dağların bulunduğu bölgeye, ilk çağlardan beri pek çok din ve mezhebe mensup insan gelip yerleşmiştir. Ancak Osmanlı yönetimi sırasında, bölgeye iki önemli grup olan *Müslüman Dürzîler* ile *Hristiyan Mârûnîler* hâkimdi.³

Lübnan⁴ tarihi milâttan önce 3000 yıllarına kadar götürülmektedir. Bölgenin en eski halkları Fenikeliler, Asurlular, Bâbilliler, Persler, Makedonlar, Süryaniler, Araplar olmakla birlikte, daha sonraları Romalılar, Bizanslılar ve Türkler de bu bölgeye gelmiştir. Bölge Akdeniz ticareti bakımından önemli olduğu kadar, Asya ticaretinin de yönlendirildiği bir noktaydı.

636 tarihinde ki Yermük Savaşıyla, Bizans İmparatoru Herakleios'un yenilgiye uğratılmasıyla birlikte, İslâm orduları günümüz Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin topraklarına hâkim oldular. Bu toprakların Müslümanların kontrolüne girmesinden sonra bölgede ticaret daha da arttı. Onun için bu bölge, Müslümanlar için ticari açıdan vazgeçilmez

¹ Doğu Akdeniz'de Trablusşam hizasından Sayda sırtlarına kadar uzanın Cebel-i Lübnan, dört bölümden oluşur. Birinci bölümü, dar ve verimli kıyı düzlükleri oluşturur. İkinci bölümde, en yüksek noktası 3088 metreyi bulan Lübnan Dağları bulunur. “Kurnet es-Sevda” bu dağların zirvesidir. Üçüncü bölümde ise, denizden yaklaşık 915 metre yükseklikteki Beka Vadisi vardır. Asi, Litani ve Ürdün ırmaklarıyla sulanan Beka Vadisinden başlayarak, Beyrut'tan Şam'a kadar uzanan bir yol geçer. Dördüncü bölüme de, bu gün Lübnan ile Suriye sınırını oluşturan Antilübnan Dağları yer alır. Emrullah Günay, Türkiye'nin Komşuları Ülkeler Coğrafyası-Jeopolitik (Diyarbakır: Çantay Kitapevi, 2003), s. 62.

² Bu bölge, hicri 636 yılında Müslüman orduları tarafından fethedildikten sonra, Lübnan Dimaşk eyaletine bağlanmıştır. Lübnan, küçük etnik gurupları barındıran bir sığınak durumundayken, bu guruplara zamanla başka gurupların katılmasıyla birlikte, bölgede farklı bir etnik yapı oluşmuştur. Haluk, Ulman, 1860–1861 Suriye Buhranı, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1966), 6.

³ Vahid Çubuk, Kuruluşun Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi, VIII, (İstanbul: Emre Yayınları, 2002), 132.

⁴ “İbrânîce Lebānon, Süryânîce Lebnān, Arapça Lübnān, Grekçe Libanos, Latince Libanus ve günümüz bazı Batı dillerinde Lebanon şeklinde kullanılan Lübnan kelimesinin Sâmi dillerinde “beyaz” anlamında “lbn” kökünden geldiği, karla kaplı dağların beyaz görüntüsünden dolayı bölgeye bu adın verildiği kaydedilmektedir.” Mustafa L. Bilge, “Lübnan-Tarih”, Diyanet İslam Ansiklopedisi 27, (İstanbul 2000): 244; Şehabettin Tekindağ, “Lübnan”, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi VII, (İstanbul 1957): 101-107.

bir konuma yükseldi, çünkü Mekkeli tüccarların, ticaret kervanlarının güzergâhı Lübnan topraklarından geçmekteydi.⁵

2. Cebel-i Lübnan'da Osmanlı Yönetimi

Lübnan, 1516 yılına kadar Memlükler hâkimiyetindeydi. Yavuz Sultan Selim 24 Ağustos 1516 tarihinde meydana gelen Mercidâbık Savaşı'nda Memlük ordusunu ağır bir hezimetle uğrattı ve 23 Ocak 1517 Ridâniye zaferiyle de Memlükler Devletine son verdi. Bu tarihe kadar Lübnan, Memlükler adına Tenûhîler tarafından yönetiliyordu. Osmanlı yönetimine giren Lübnan'ın yönetimi, Tenûhîler'den alınıp dönemin diğer bir güçlü Dürzî ailesi olan Ma'noğulları'na verildi.⁶

Osmanlı Devleti Lübnan da, yerel dokuyu zedelemeyen, yerel şartlara uygun bir yönetim kurdu. Bölgedeki nüfusun büyük bir kısmı, Dürzî Müslüman⁷ ve Mârûnî Katolik⁸ Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Geriye kalan nüfus ise, Metâvile Şiîler,⁹ Nusayri, Rum Kelkit, Rum Katolik ve Ermeni Katolik cemaatlerden meydana gelmekteydi.¹⁰ Bu duruma coğrafi konumda eklenince, bölgede üstünlük kurmak isteyen Avrupalı Devletler, bu coğrafya ile yakından ilgilenmeye başlayıp, iktidar ve mezhep çatışmalarını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme çabası içerisine girdiler.¹¹ Çünkü Asya'ya giden karayolunun Doğu Akdeniz'deki başlangıç noktası buradaydı. Bölgeyi kontrolü altında tutabilen bir devlet, Hindistan'a kadar uzanan ticari yolları denetleyebilecek bir güce sahip olacaktı. Bundan dolayı, aslında Cebel-i Lübnan'da Dürzî ve Mârûnî çatışmasından daha çok İngiliz ve Fransız çıkar çatışması vardı.¹²

⁵ Bilge, "Lübnan-Tarih", 245.

⁶ Şit Tufan Buzpınar, "Lübnan-Osmanlı Dönemi", Diyanet İslam Ansiklopedisi 27, (İstanbul 2000): 248.

⁷ Kendilerine has dini ibadetleri olan, geleneklerine bağlı ve içe dönük yapıları ile tanınan Dürziler, daha ziyade Beyrut'un doğusu ile güneydoğusunda bulunana Şuf diye adlandırılan dağlık bölgede yaşarlar. Dürziler, XI. yüzyıl Fatimi halifesi Hâkim bi-Emirillah'ın ölmediğine, günün birinde mehdi olarak yeniden ortaya çıkacağına inanırlar. İrfan Acar, Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu, (Ankara:1989), 7; Şahabeddin Tekindağ, "Dürziler", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi III, (İstanbul: 1944), 665.

⁸ Marunîler, XVI-XVII. yüzyılları arasında Lübnan'ının en kalabalık mezhebiydi. Daha ziyade Beyrut'un doğusu ve kuzeydoğusunda yaşayan Marunîler, Hristiyanlığın Katolik mezhebine mensupturlar. IV. yüzyılda yaşamış Maron isimli bir rahibin kurduğu mezhebe tabidirler. Bunlar daha sonra eski inançlarını terk ederek Kadıköy Konsilini kabul ettiklerini açıklayarak Katolikliğe yaklaştılar ve 1445'te Floransa Konsiliğine bağlı olarak Katolikliği kabul ettiler. Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, (Ankara:2002), 315.

⁹ "Mütâvile, mitvâlî, mütevellî veya metavleh" şeklinde de kaynaklarda geçmektedir.

¹⁰ Ziya Nur, Osmanlı Tarihi IV, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994), 298.

¹¹ Erdoğan Keleş, "Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi XXVII, no.43, (Ankara:2008), 131.

¹² Cebel-i Lübnan'ın en önemli liman şehirleri; Sur, Beyrut ve Trablusdur. Bu limanlar 19. yüzyılda Akdeniz trafiğinin en önemli merkezleri haline geldiler. Bu limanlar sayesinde Beyrut, İngiliz ve Fransız ticaret merkezlerinden biri haline geldi. 1825 yılında bölgedeki ihracat hacmi yaklaşık olarak 4,6 milyar frank, ithalat

Lübnan'da eskiden beri “servet ve şöhrete dayalı”, bir tür derebeylik sistemi vardı. Buradaki yapı, köklü hanedanlar, emirler, şeyhler ve din adamlarından meydana gelmekteydi.

Bu bölgeyi hâkimiyeti altına alan devletler, bu yapıya fazla dokunmadıkları gibi, bu grupların nüfuzlarından yararlanma yoluna gittiklerinden, bu yapı asırlarca varlığını sürdürebilmiştir. Osmanlı Devleti de Lübnan'da hâkimiyetini kurduktan sonra, bölgenin köklü hanedan, emir, şeyh ve din adamlarına, Memlûkler döneminde tanınmış olan imtiyazları aynen kabul ederek vergi yüklerini hafifletip, eski statülerinde bıraktı. Yani bölgenin coğrafik ve etnik yapısını göz önüne alarak, Lübnan yönetimini ayrı bir muameleye tabi tuttu.¹³

Osmanlı yönetimindeki Suriye; Halep, Şam, Sayda ve Trablus adıyla dört eyalete bölünmüştü. Cebel-i Lübnan, bu eyaletlerden bazen Sayda'ya bazen de Şam'a bağlı bir sancak olarak yerli memurlar tarafından yönetilmekteydi.¹⁴ Şam'da ikamet eden Osmanlı valisi, merkezle Cebel-i Lübnan arasında bir nevi aracı konumundaydı. Bölgedeki hanedan, emir, şeyh ve din adamları, iç işlerinde tamamen bağımsız hareket edebiliyorlardı. Ayrıca sahip oldukları mahalli idarecilik ve mülkiyet haklarını kendilerinden sonra çocuklarına da bırakabiliyorlardı. Hatta ölüm cezası da dâhil birçok yetkiye sahiptiler. Kısacası Osmanlı ordusuna asker vermek dışında fazla da bir sorumlulukları yoktu.

1788'den itibaren Lübnan yönetimi Maanoğullarından Şihabi ailesine geçti. Şihabi ailesinin en tanınmış ismi Mir Beşir Ömer üş-Şihabi'dir.¹⁵ 1788'de, 21 yaşında iken emirliğe atanan Beşir'in emareti, 1840 tarihine kadar tam elli iki yıl sürdü ve Mısır isyanında Mehmet Ali'yi desteklediği için 73 yaşında bu görevden alındı.¹⁶ Beşir Şihab Hristiyan'dı ve onun emirliği döneminde Hristiyan unsurlar daha da güçlendi. Bu kadar uzun süre yönetimde kalmasında Avrupalı devletlerin desteğini alması etkili olmuştur. Emir Beşir, bölgenin yönetimini üstelendiği zaman herkese hoş görünmeye çalıştı; “Müslümanlarla camide, Hristiyanlarla kilisede ve Dürzilerle de halvethane'de¹⁷ ibadet ettiği gibi, ömrünün sonun

3,2 milyon frank civarındayken, 1836–1838 yıllarında ithalat hacmi 14,5 ve ihracat hacmi 8,5 milyon frank düzeyine ulaşmıştır. İlber Ortaylı “19. Yüzyılın Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi IV, (İstanbul:1984), 92.

¹³ Hitti Filip, İslam Tarihi II, (İstanbul:1995), 1182.

¹⁴ Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, (İstanbul:1996), 129.

¹⁵ Bekir Sıtkı Baykal, “Beşir Şihap”, İslam Ansiklopedisi II, (İstanbul: 1948): 573-574.

¹⁶ Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, s.133.

¹⁷Dürzilerin tarihi için, Şehabettin Tekindağ, “Dürzi Tarihine Dair Notlar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi VII, no. 10, (İstanbul 1954): 143-156; Dürzilerin inanç sistemi ve ibadet yerleri ile ilgili,

kadar hangi dinde olduğunu açıklamamıştır.” Ancak 1850 yılında ölümünden sonra “İstanbul Galata Ermeni-Katolik kilisesine defnedilmiştir.”¹⁸

3. Avrupa'nın Güçlü Devletleri ve Cebel-i Lübnan

Cebel-i Lübnan'ın konumu, etnik ve dini yapısı, başta Fransa olmak üzere Rusya ve İngiltere'nin, ilgisini çekmiştir. Fransızların bölgeye ilgisi, mezhep birlikteliği nedeniyledir. Mârûnîler ile Fransızlar arasındaki ilk temas I. haçlı seferine dayanır. Fransa kralı IX. Louis VII. haçlı seferinde Mârûnîlerden gördüğü yardım ve destekten dolayı, bütün Mârûnî emirlerine ve din adamlarına birer mektup göndererek onlara teşekkür edip, Bundan böyle başta kendisi olmak üzere, gelecekteki bütün Fransa krallarının Mârûnîleri özel himayeleri altına aldıklarını taahhüt ederek kendilerine bildirmiştir. Nitekim IX. Louis tarafından sağlanan bu özel himaye, daha sonraki krallar tarafından da teyit edilmiştir. Mesela XIV. Louis, 28 Nisan 1649 ve XV. Louis 12 Ağustos 1784 tarihinde Mârûnîlere yazdıkları mektuplarla, onların Fransa'nın özel himayesinde olduklarını tekrarlamışlardır.¹⁹ Hatta dini hassasiyetlerin ön planda olmadığı bir dönem olarak kabul edilen, Fransız İhtilali sonrasında bile bu konuya özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Akka'ya gelen Napolyon'un ordusuna yardım eden Mârûnîlere, bir temsilci gönderilerek onların desteklerine teşekkür edilmiş ve Mârûnîlerin "bilinmeyen bir zamandan beri Fransız" oldukları vurgusu yapılmıştır.²⁰ Bütün bunların yanında Mârûnîlerin elinde bulundurdukları ipek ticareti, onları daha da önemli hale getirdi. Lübnan ile Avrupa arasındaki ipek ticaretini Mârûnîlerin kontrol etmesi, Fransa'yı Mârûnîlere biraz daha yaklaştırdı.²¹

Bu bölgeyle mezhep bağları olan diğer bir ülke ise Rusya'dır. Rusya bölgede güçlenip söz sahibi olabilmek için Suriye ve Lübnan 'da yaşayan Ortodoks Rumlarla yakından ilgilenmeye başladı. Özellikle 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ile Osmanlı topraklarındaki Ortodokslarla bağlarını kuvvetlendirmeyi başaran Rusya'yı, Avrupa'nın bölgedeki diğer güçlü bir devleti olan Fransa ile karşı karşıya getirdi. Bu iki devlet arasındaki rekabetin her

Muzaffer Tan, “Geçmişten Günümüze Dürzîlik”, e-makâlât Mezhep Araştırmaları V, no.2 (Güz 2012): 61-82, ISSN 1309-5803; Aytekin Şenzybek, “Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik” Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31, (2011): 173-216.

¹⁸ Eryılmaz, Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, 131.

¹⁹ Le Baron I. de Testa, Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Etrangères, cilt III, (Paris: 1866), 140-142.

²⁰ P. Camille de Rochemonteix, Le Liban et L'expédition Française en Syrie, 1860-186, (Paris: 1921), s.79.

²¹ Olcay Özkaya, “Tanzimat Devri Cebel-i Lübnan Olayları (1860-1861)”, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002), 12.

geçen gün artarak devam etmesi, Osmanlı yönetimini zora sokmuştu. Osmanlı toprakları içerisinde yer alan *Makamat-ı Mübareke*,²² iki ülke arasında rekabeti ve tansiyonu daha da yükselterek, bölgede Katolik-Ortodoks mücadelesini daha da üst seviyeye çıkardı. Kırım savaşının alt yapısını da hazırlayan bu sorun, aynı zamanda Rusya'ya bölgedeki gücünü ve ağırlığını hissettirme fırsatı vermiştir.²³

Fransa Lübnan'da Mârûnîlere verdiği yakın destekle, hem Rusya, hem de İngiltere'ye karşı bölgede bir üstünlük kurmayı ve nüfuzunu genişletmeyi hedeflemişti. Bunu fark eden İngiltere, bölgenin dini, sosyal ve ekonomik yapısını araştırmak ve incelemek için, önemli bir diplomat olan Richard Wood'u Lübnan'a gönderdi. Richard Wood köy köy dolaşarak, Lübnan'daki mevcut durumu kendi ülkesinin menfaatleri açısından araştırıp hükümetine rapor etti. Wood yaptığı incelemeler sonunda Emir Beşir ile Mârûnîlerin Fransa'ya yakınlığını ve Dürzilerin mağduriyetini tespit etti. Bu durumdan istifade ederek, Dürzilere yakınlaşmaya ve onların sorunlarıyla ilgilenmenin bölgede kalıcı olabilmek için iyi bir fırsat olacağını hükümetiyle paylaştı. Richard Wood, hükümetinin talimatları doğrultusunda, Dürzi şeyhlerle sık sık görüşerek, İngiltere'nin Mârûnîler karşısında mağdur olan Dürzilerin yanında olduğunu ve kendilerine hükümetinin her türlü desteği vermeye hazır olduğunu belirtti ve onlara gizlice silah yardımında bulundu. İngiltere böylece ilk adımını atmış ve Dürzileri Mârûnîler aleyhine geçirmeye büyük ölçüde muvaffak oldu.²⁴ Netice itibariyle Fransızların bölgeye tek başına hâkim olmasını istemeyen İngilizler, Fransızlara denge olması için Dürzîleri himaye etmeye başladılar.²⁵

Diğer taraftan İngiltere, daha önceden bölgede faaliyet gösteren ve 1824 yılında Beyrut'ta ilk özel okulu açan Amerikan misyonerleriyle işbirliği yaparak Lübnan'da Protestanlığı yayma faaliyetlerine giriştiler.²⁶ Bu Amerikan-İngiliz işbirliği sonucunda sadece Lübnan değil, Suriye Filistin ve diğer bölgelerde de çeşitli misyoner okulları ve yetimhaneler

²² Kudüs'te bulunan Hz. İsa'nın doğduğu *Beytü'l-lahim Mağarası ve Kilisesi, Kamame Kilisesi, Kutsal Mezar Kilisesi* gibi yerlerdir. Bu yerlerde çeşitli Hıristiyan mezheplerinin ayin ve ibadet hakları olmakla beraber, anahtarlarının muhafazası ve hizmetlerinin görülmesi gibi işler Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren "Katoliklere" bırakılmış durumdaydı. "Rum Ortodoks Kilisesi" ise bu hakları ilk kez 1634'te elde etmiş ve o tarihten itibaren iki mezhep arasında bu mekânlar için bir mücadele başlamıştır. Makamat-ı Mübareke ile ilgili, Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", *Belleten* 23, 90 (Nisan 1959): 241-166.

²³ Mustafa Akar, *Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri*, (İstanbul:1996), 5.

²⁴ Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 132.

²⁵ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi IV* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994), 300.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için, Turgut Subaşı, "Angola Ottoman Relations and the Reform Question in the Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Referance to Reforms Concerning Otoman non-Müslim" (Doktora Tezi İngiltere:1995).

açıldı. Ayrıca Dürzi Numan Canbulat'ın kardeşi İngiltere'ye eğitim amacıyla davet edildi. Amerikan ve İngiliz misyonerleri İngiltere konsoloslarının himayesinde, Dürziler arasında rahatça çalışmalarını sürdürmeyi başardı.²⁷ Bunların haricinde İngiltere 1841'de Lübnan'a Yahudi yerleştirme girişiminde de bulunmuştur.²⁸

Mârûnîler Fransızlara, Dürziler İngilizlere ve Ortodoks Rumlar ise Ruslara güvendiklerinden, başları ne zaman sıkışsa devlet görevlilerine değil, Fransız, İngiliz ve Rus konsoloslarından yardım talep eder hale geldiler. Bu yardımların karşılığında da halk, himayesi altındaki devletlerin menfaatlerine göre hareket etmeye başladılar. Böylece Cebel-i Lübnan'da her an çatışmaya hazır bir ortam meydana gelmişti.²⁹

4. Mehmed Ali Paşa Yönetiminde Lübnan

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, padişahın otoritesine karşı ayaklanıp, 1832 yılında Suriye'yle beraber Lübnan'ı da işgal etmişti.³⁰ Bu işgal sırasında Lübnan da Emir Beşir al-Şihabi hüküm sürüyordu. 1840 yılına kadar süren Mısır işgali sırasında, Lübnan'daki gruplar arasında süren geçimsizlik ve çatışma daha da arttı.

Mehmet Ali Paşa oğlu İbrahim Paşa'yı Suriye'ye vali olarak atadı. İbrahim Paşa, Osmanlı memurlarını görevlerinden uzaklaştırıp, onların yerine güvendiği kişileri tayin etmiş, sadece Emir Beşir al-Şihabi'yi görevinde bırakıp, Suriye limanlarını Emir Beşir'in kontrolüne vermişti. İbrahim paşa ayrıca babasından aldığı talimatlar doğrultusunda, 1840 yılında aşağıdaki kararları uygulamaya koydu;³¹

1. İpek ticareti kontrol altına alınacak,
2. “*Ferde*” adıyla bilinen ve kişilerin servetine göre alınan vergi Müslüman, Gayr-ı

²⁷ Ortaylı, “Lübnan Üzerine Bazı Notlar”, 104.

²⁸ İngiltere, Lübnan'a Yahudi yerleştirme teklifinde bulunmuş ancak Osmanlı yönetimi bunu kabul etmemiştir. İngiltere bu teklifinde, Yahudilerin bölgeye yerleştirilmesiyle olumlu gelişmeler yaşanacağını belirterek, bölgeye gidecek kişilerin zengin insanlar olduğunu, bölgede herhangi bir sorun çıkarmayacaklarını da garanti etmişti. Bu teklife göre Osmanlı vergi gelirleri artacak ve bölgede kalkınacaktı. Bu teklif ile ilgili, Turgut Subaşı, “Mısır Meselesi ve İngiltere'nin Lübnan'a Yahudi Yerleştirme Girişimi”, Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan, editör, Refik Arıkan-Halim Demiryürek (İstanbul: Lotus Yayınevi, 2015), 889-895.

²⁹ 1850'ler de Cebel-i Lübnan'ın toplam nüfusu 217 bindir. Bunun 6500'ü Sünnî, 11500'ü Şii, 30000'i Dürzi, 121000'i Marunî, 47000'i Rum ve 1000 kadarı Yahudi'dir. Şam civarında ise 39000 Marunî, 28000 Dürzi, 4500 de Şii bulunmaktaydı. Ahmet Cevdet Paşa, Cevdet Tarihi I, (İstanbul:1994), 275.

³⁰Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliği ve isyanı için, Atilla Çetin, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği. (İstanbul: Fatih Ofset, 1998); Şinasi Altundağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın İsyanı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988).

³¹Şinasi Altundağ, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı”, Belleten VIII, (Ankara 1994): 237.

Müslüm ayrımı yapılmadan eşit olarak alınacak,

3. Halkın elindeki silahlar toplanacak, resmi görevliler haricinde kimsede silah bulunmayacak
4. Askeri hizmet mecburi olacaktı.

Alın bu kararlar, bölgenin işgali sırasında Mısır yönetiminin halka yaptığı vaatlere tamamen tersti. Onun için İbrahim Paşanın uygulamaya koyduğu yukarıdaki kararlar, bölge halkı tarafından tepkiyle karşılandı ve bu tepkiler bir müddet sonra isyana dönüştü. Özellikle silahların toplatılması ve Dürzilerin askere çağrılması konuları, Dürzileri harekete geçirdi ve Mısır yönetimine karşı ilk ayaklanma hareketini başlattı. İbrahim Paşa Dürzilerle tek başına mücadele edemeyeceğini anlayınca, Emir Beşir'den yardım talep etti.³² İbrahim Paşa'nın bu isteği karşısında Emir Beşir zorlandı. Çünkü daha önce bölgede Dürziler ile Hristiyanlar doğrudan bir çarpışmaya girmemişti. Bu istek Lübnan'da söz sahibi olan bu iki gücün karşı karşıya gelip birbirine düşmesine yol açacaktır.³³

Emir Beşir İbrahim Paşa'ya karşı koyabilecek konumda olmadığından dolayı istemeyerek de olsa, oğlu Halil komutasında bir orduyu İbrahim Paşa'nın yardımına gönderdi. Böylece Mısır ordusu ile birlikte Emir'in oğlu Halil'in komutasındaki Lübnan Hristiyanlarından³⁴ oluşan kuvvetler, birlikte Dürzilere saldırdılar. 1838 yılında gerçekleşen çatışmada Dürziler, karşılarındaki sayısal üstünlüğü olan bu güçlü orduya karşı savunma yaptıysa da, İbrahim Paşa'nın ordusu karşısında fazla dayanamayarak teslim olmak zorunda kaldılar.³⁵

Böylece Dürziler, Mârûnîler'in İbrahim Paşa'ya yardımıyla mağlup edildi. Bu durum bölgede daha sonra ortaya çıkacak olan huzursuzlukların fitilini de ateşledi. Dürziler, Mârûnîler'in yardımıyla geçici olarak etkisiz hale getirilmeleri, ileride Dürzî-Mârûnî çatışmasının artmasına neden olacaktır. Mârûnîler, Mısır yönetimi sırasında ön plana çıkması, daha sonra bölgede yaşanacak sorunların başlangıcını oluşturdu.

5. Tanzimat'tan Sonra Cebel-i Lübnan'da Osmanlı Yönetimi

³² Acar, Lübnan Bunalımı, 10.

³³ Cevdet Küçük, "Lübnan Meselesi", Türk Dünyası Tarih Dergisi 3, (Mart 1987): 36.

³⁴ Bölgede yaşayan Hristiyanların büyük bir bölümünü Maruniler oluşturduğu için oluşturulan ordu da Maruniler ağırlıklı olarak yer almaktaydı.

³⁵ Acar, Lübnan Bunalımı, 10-11.

Mehmet Ali Paşa'nın Kasım 1831 tarihinde başlayan işgali, Şubat 1841 tarihinde sona erdi. Mısır birlikleri bölgeyi terk etmesiyle birlikte, bölgeye hemen Osmanlı birlikleri geldi. Ancak bu süre zarfında işgal altında kalan Cebel-i Lübnan da Mısır yönetiminin uyguladığı politikaların etkileri uzun süre devam edecek olaylara sahne oldu. Nitekim Lübnan'da Osmanlı hâkimiyetinin yeniden kurulmasından sonra Dürzi ve Mârûnîler arasındaki çatışmalar şiddetlendi. Mısır işgali sırasında Emir Beşir'in Dürzilere uyguladığı baskı, reislerini sürgüne göndermesi, mallarını müsadere etmesi eski rekabeti bir düşmanlık haline getirdi.

Bölgenin Osmanlı yönetimine geçmesinden sonra, Dürzi reisler, Emir Beşir tarafından kendilerinden gasp edilen, eski mevkilerini ve imtiyazlarını geri kazanarak, Mısır işgali döneminde, felaketlerine sebep olarak gördükleri Mârûnîlerden ve Şihab ailesinden intikam almak istiyorlardı. Mârûnîler ise işgalin son safhalarında Babıali yönetimine yakın bir politika izledikleri için mükâfatlandırılacaklarını düşünüp, Dürzilere karşı elde ettikleri üstün konumdan vazgeçmek istemiyorlardı.

Lübnan'ın tekrar Osmanlı yönetimine geçmesi üzerine, Osmanlı hükümetinin talimatları doğrultusunda Sayda Seraskeri İzzet Mehmet Paşa, Mısır'la iş birliği yaptığı gerekçesiyle, Emir Beşiri Cebel-i Lübnan emirliği görevinden alıp, yerine Beşir Kasımı tayin etti.³⁶

Ancak Beşir Kasım'ın bir sene kadar süren emirliği esnasında sorunlar çözülecek yerine daha da arttı. Emir Beşir Kasım'ın Hıristiyan olması, Dürzilerce emirliğe uygun biri olarak görülmemesi ve sadece din işleri ile ilgilenmesi gerekirken, Mârûnî Patriğinin her işe müdahaleye kalkışması Dürzileri rahatsız eden temel konulardı. Dürziler sorunların çözümü için kendilerinden birisinin emir tayin edilmesini Osmanlı yönetiminden talep ettiler. Bu gelişmeler üzerine Beyrut valisi Selim Paşa, Dürzi ve Mârûnîler arasındaki gerginliği ortadan kaldırıp güvenli bir ortamın oluşturulması için alınması gereken tedbirli içeren önerilerini Babıali'ye bir rapor şeklinde sundu. Bu rapora göre;

1. "Dürzîler ile reayanın (Mârûnîler) emaret ve vergilerini ayırmak ve bunu zapt-u rapt altına almakla hüsn-ü idarelerini temin edecek bir nizam tesis olunması.
2. Beşir Kasım'ın azli ve yerine yine Şihab ailesinden ve iktidar erbabından birinin nasbı.

³⁶ Eryılmaz, Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, 131.

3. Malta'dan İstanbul'a gelen eski emir Beşir'in bazı şartlarla tekrar emirliğe tayin edilmesi."³⁷

Ancak bu tedbirlerin uygulanmasına fırsat verilmeden çatışmalar başladı. Dürzi ve Mârûnîler arasındaki çatışmada çok sayıda insan öldüğü gibi, çarşı ve dükkânlar yağma edildi ve bazı evler yakıldı. Beyrut valisi Selim Paşa'nın bu olayları önleyememesi ve Avrupa'nın işlere müdahale etmesi üzerine, konu uluslararası bir boyut kazandı. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya'nın elçileri Babıali'ye müracaat ederek sorunun biran önce çözülmesi için baskı yaptılar. Bunun üzerine Babıali Serasker Sırkatibi Mustafa Nuri Paşayı 1842'de özel yetkilerle Lübnan'a gönderdi. Mustafa Nuri Paşa derhal bölgeye giderek Mârûnî ve Dürzi ileri gelenleriyle görüştü. Bu görüşmede her iki tarafta Emir Beşir Kasım'ın yönetiminden memnun olmadıklarını paşaya bildirdiler ancak kimin emir olacağı konusunda anlaşamadıkları için, oda Mirliwa Ömer Paşayı emirliğe tayin etti.³⁸

Osmanlı devleti bu atama ile Cebel-i Lübnan yönetimini yerel yöneticilerden alarak direk merkeze bağladı. Böylece yıllarca süren geleneksel Lübnan emareti ortadan kaldırılmış oldu.³⁹ Ancak Babıali tarafından verilen bu karar, Avrupa devletlerinin itirazına sebep oldu ve durumun düzeltilmesini Babıali'den talep ettiler.

6. Cebel-i Lübnan'ın İki Kaymakamlığa Ayrılması

Avrupa'nın baskıları sonucu Babıali geri adım attı ve Ekim 1842'de Esat Paşayı geniş yetkilerle Lübnan'a gönderdi. Esat Paşa ilk iş olarak bütün Dürzi ve Mârûnî reislerini topladı ve şikâyetlerini dinledi. Bölgede yaptığı incelemeler ve bu toplantı sonunda Mârûnîlerin arasından Mir Haydar'ın, Dürzilerden de Mir Ahmed'in kaymakamlığa tayin edileceklerini taraflara bildirdi. Böylece Cebel-i Lübnan iki kaymakamlığa bölünmüş oluyordu. İki kaymakamlığın sınırlarının tespitinde ise Dahr al-Baydar boğazı esas alındı. Burası orta nokta olarak tespit edilip, kuzey de kalan bölgeyi Mârûnî, güney de kalan bölgeyi de Dürzi kaymakamın yönetmesine karar verildi.

Ancak alınan bu kararlar beraberinde yeni sorunları da getirdi. Temel sorun ise Mârûnî kaymakamlığı dâhilindeki Dürzilerin, Dürzi kaymakamlığı dâhilindeki Mârûnîlerin durumunun ne olacağı konusu idi. Bunlar ikamet ettikleri bölgenin kaymakamına tabi olmak

³⁷ Tayyip Gökbilgin, "1840'dan 1861'e Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", Belleten IX, (Ankara:1946), 645.

³⁸ Gökbilgin, "Lübnan Meselesi ", 650.

³⁹ Eryılmaz, Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, 133.

istemiyorlardı. Doğrudan doğruya vali tarafından idare edildikleri takdirde de Beyrut'a gidip gelmenin güç olacağı itirazında bulunuyorlardı. Bu durum sadece bölgede değil, aynı zamanda Avrupalı devletlerin arasında da uzun bir süre tartışma konusu oldu. Özellikle Fransa ve İngiliz konsoloslarının işe karışması durumun daha karmaşık bir hal almasına sebep oldu.⁴⁰

7. Osmanlı Hariciye Nazırının Cebel-i Lübnan'a Gönderilmesi

Bu gelişmeler üzerine Tanzimat yönetimi, Hariciye Nazırı Şekip Paşa'yı olağanüstü yetkilerle Lübnan'a göndermeye karar verdi.⁴¹ Hariciye Nazırı İstanbul'dan ayrılmadan önce bölgedeki sorunların çözümü için Avrupalı elçilerden, destek istedi. Bu destek talebi olumlu karşılandı ve bütün sefirler Beyrut'taki konsoloslarına Hariciye Nazırı Şekip Paşa'nın görevini kolaylaştırıcı şekilde hareket etmeleri için talimat gönderdi.⁴²

Şekip Paşa 14 Eylül 1845'de Beyrut'a ulaştı. Onun en önemli görevi Lübnan'daki düzeni sürekli hale getirmektir. Bunun için öncelikle bölgedeki Osmanlı devletinin değişik kademelerindeki yöneticileriyle görüştü. Bu görüşmelerden sonra ilk iş olarak şu kararları aldı ve uygulamaya koydu:

1. *"Halkın elindeki mevcut silahlar toplanacak.*
2. *1844 isyanına karışanlar affedilecek.*
3. *Vergi genel bir değer üzerinden alınacak.*
4. *İsyanda malları yağma edilenlere tazminat verilecekti."*⁴³

Bu kararları aldıktan sonra Şekip Paşa, halkın elindeki silahlarının toplanmasıyla işe başlamaya karar verdi. Ancak silah toplanmasıyla ilgili alınan kararı uygulamada iki sorunla karşılaştı. Bunlardan birincisi, Fransız konsolosunun şikâyeti, ikincisi ise bölge halkının buna karşı çıkmasıydı. Şekip Paşa Fransa konsolosuna, alınacak önlemler sırasında kuvvet kullanmak zorunda kalırsa bölgede bulunan Mârûnîlerin tehlikeye düşmemeleri için

⁴⁰ Cebel-i Lübnan sorunda Avrupa'nın müdahalesi konusunda, Haluk Ülmen, "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletler Arası Politika", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XXV no. 3-4, (Ankara 1963): 243-267.

⁴¹ Şekip Paşanın hayatı ve kariyeri için, Onur Üstüncan, "Tanzimat Bürokrati Şekip Efendi" (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

⁴² Ülman, 1860-1861 Suriye Buhranı-Osmanlı Diplomasisinde, s. 19.

⁴³ Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz" Türkler XII, Editör, Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 756.

onların Beyrut'a nakledilmesini teklif etti, ancak bu teklif Fransız konsolosu tarafından reddedildi. Çünkü Fransa konsolosunun gündemi daha farklıydı. Ona göre öncelikli olarak karışıklıklar sırasında hasar gören kilisenin tazminatı verilmeli ve olaylarda öldürülen Fransız rahibin katili hakkında gerekenlerin bir an önce yapılmasıydı.⁴⁴

Şekip Paşa, Beyrut'tan İstanbul'a gönderdiği, 1 Ekim 1845 tarihli ilk raporunda, Cebel-i Lübnan'daki huzursuzluğun ve çekişme sebebinin İngiliz ve Fransız konsoloslar tarafından yapılan haksız tahrikler olduğunu, bölgeye gelinceye kadar buna inanmadığını, ancak buna burada şahit olduğunu detaylarıyla anlatmıştır. Ayrıca Beyrut'taki Avrupalı konsoloslar bölgeden çıkarılmadıkça, asayişin sağlanamayacağını, sağlansa bile uzun sürmeyeceği kanaati de aynı raporunda açıkça belirtmiştir.⁴⁵

Şekip Paşa, her şeye rağmen bölgedeki konsoloslar ile görüşme kararı aldı ve onlara uygulanacak tedbirler hakkında bilgi verdi. Bununla birlikte Avrupa devletlerinin konsoloslarına verilmek üzere bir de mektup yazdı. Bu mektupta, bölgede barışın sağlanabilmesi ve iyi bir yönetimin kurulabilmesi için bazı adımların atılacağı, bu adımlar sırasında sıkıntılar yaşanabileceğinden bahisle, askeri güç kullanmak gerekebileceği ifade edildi. Askeri güç kullanmak zorunluluğu ortaya çıkarsa bölgede bulunan yabancıların bilerek veya bilmeyerek yaşanacak olaylarda zarara uğramamaları için sorunlu bölgelerden daha güvenli bölgelere göç etmeleri istendi. Bu kişilerin Beyrut'a göç ederek askerlerin çalışmalarında zarar görmemeleri noktasında uyarıldı ve on gün içerisinde göçlerini tamamlayarak Beyrut'a ulaşmaları istendi. Beyrut'a gidenlerin, yetkililerin bilgisi ve izni olmadan yerlerinden ayrılmamaları özellikle vurgulandı. Lübnan'da olayların dindirilmesi sırasında herhangi bir yabancıların zarar görmesinin istenmediğinin altı çizildi.⁴⁶

Bu çalışmalardan sonra Şekip Paşa, aldığı kararları uygulamaya başladı. Halkın elindeki silahları teslim etmeyeceklerini ve bölgede bulunan konsoslara başvurarak olayları daha da büyüteceklerini biliyordu. Bu yüzden öncelikli olarak askerlerin sayısını çoğaltarak bunları stratejik bölgelere yerleştirdikten sonra silah toplama işine karar verdi.⁴⁷ Namık Paşa'nın Şam, Halep, Urfa, Maraş ve Diyarbakır'dan topladığı askerlerden oluşan 21

⁴⁴ Ali Fuat Türkgeldi, "Rical-i Tanzimat'tan Şekip Paşa", Türk Tarih Encümeni Mecmuası I, no.3, (1930) 47.

⁴⁵ Üstüncan, "Tanzimat Bürokrati Şekip Efendi", 171.

⁴⁶ Üstüncan, "Tanzimat Bürokrati Şekip Efendi", 172-173

⁴⁷ Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi", 675-676.

bin kişilik bir kuvvetle halkın elindeki silahların toplanmasına başlandı.⁴⁸ Dürzî ve Mârûnîlerin reisleri ve şeyhleri farklı farklı sorunlar çıkardıkları için kaymakamlarıyla beraber Dürzî ve Mârûnî ileri gelenlerinin bir kısmı tutuklandı. Gelişen olaylar ve tutuklamalar, Avrupa'ya abartılı olarak aksettirildi. Fransa da "Türk vahşeti", "Lübnan katliamı" gibi asılsız haberler yapıldı.⁴⁹

Diğer taraftan Beyrut'taki Fransız konsolosluğunun tercümanının kardeşi halkı silah saklamaya teşvik suçundan dolayı tutuklanınca, Avrupa'ya konsolos tutuklandığı şeklinde haberler yayıldı. Fransız konsolosu gelişen olaylar karşısında, emrinde bulunan bir harp gemisini Cünye limanına gönderip, vakıfların tahliyesini ve teslimini istedi, aksi takdirde kasabanın bombalanacağını, hatta karaya asker çıkaracağı tehdidinde bulundu.⁵⁰

Şekip Paşa'nın aldığı bu tedbirlere, Avrupa'nın yoğun tepkisi üzerine Osmanlı yönetimi, Şekip Paşa'yı 28 Ekim 1845 tarihinde Hariciye Nazırlığından alarak Londra'ya büyükelçi olarak atadı ama bölgedeki çalışmalarına devam edip sonuçlandırmasını da istedi. Öyle anlaşılıyor ki bu görevden alma Babıali'nin uygulamaya koyduğu bir taktikti. Çünkü Şekip Paşa Hariciye Nazırı olarak devleti temsil ediyordu. Bu görevden alınarak, özel statüde bölgedeki görevine devam ederse, uygulamalardan dolayı devlet direk olarak sorumlu tutulamayacaktı.⁵¹

8. Şekip Paşa'nın Lübnan'da Kurduğu Düzen

Şekip Paşa yeni görevine başlamak için bu bölgeden ayrılmadan çalışmalarını tamamladı. Aldığı tedbirler sonucu Cebel-i Lübnan'da yeni bir düzen kurdu. 1845 tarihli ve kendisinin "*Tanzimat*" adını verdiği Cebel-i Lübnan'da ki kurduğu düzen sekiz esastan oluşmaktadır:⁵²

1. Cebel-i Lübnan'da, biri Dürzi Diğeri Mârûnî iki kaymakamlık sisteminin devamı sağlandı. Kaymakamlıklar, devletin mülki idaresine göre iki kaza şeklinde oluşturuldu. Şekip Efendi, Dürzi ve Mârûnî kaymakamlıklarına Mir Emir Arslan ile Haydar al-Lamin'i görevlendirildi ve ayda 12.500 kuruş maaşa bağladı. Kaymakamlar artık

⁴⁸ Vahid Çabuk, Kuruluştan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi VIII, (Emre Yayınları: İstanbul 2002), 247.

⁴⁹ Türkgeldi, "Rical-i Tanzimat'tan Şekip Paşa", 47.

⁵⁰ Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 135.

⁵¹ Üstüncan, "Tanzimat Bürokrati Şekip Efendi", 185.

⁵² Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 135; Üstüncan, "Tanzimat Bürokrati Şekip Efendi", 206-207.

devlet memuru statüsündeydiler ve hizmetlerine karşılık mükâfatlandırılacaklardı. Böylece de yabancı nüfus ve himayesinden beklentileri olmayacaktı. Kaymakamların bölgelerini idare şekilleri, imtiyazları belli kanunlara bağlandı ve bu kanunlara göre hareket edeceklerdi. Bu şekilde yerel liderlerin kendi başlarına hareketleri engellenmiş olacak ve yerel güçlerin etkinliği azaltılacaktı.

2. Mârûnî ve Dürzî kaymakamlar Sayda vilayetine bağlandı. Mârûnî ve Dürziler, kendi kaymakamlarını kendileri seçecek, Sayda Valisi'nin önerisi ile Padişah tarafından atanacaktı. Kaymakamların azledilmesi ise Sayda valisinin önerisiyle gerçekleşecekti.
3. Halkın karışık olarak yaşadığı yerlerde azınlıkta bulunanların toprakları kendi seçtikleri vekilleri tarafından yönetilecek. Bu vekillerin seçimi ve görevleri hukuki kurallara bağlanarak ilgili kaymakamlara bildirilecekti.
4. Her kaymakamın yönetiminde birer meclis kuruldu. Her mecliste Müslüman, Dürzî, Mârûnî, Rum-Ortodoks ve Rum-Katolik cemaatlerden iki üye, mütevalilerden ise bir üye bulunacaktı. Meclis'in başkanı kaymakamdı. Kaymakam Melis'te olmadığı zaman meclise vekili başkanlık yapacaktı. Yani bütün din ve mezhepten halkın yerel yönetime katılacağı karma bir meclis oluşturuldu. Meclis'te Şiiler de Dürziler tarafından temsil edilecekti.
5. Meclislerin, adli, idari ve mali yetkileri bulunacaktı. Mali konularda oy birliği, hukuki konularda ise oy çokluğu ile karar alınması kararlaştırıldı. İkişer azadan biri kanun adamı olacak ve kadı adını alacaktı. Diğer aza ise müsteşar unvanı taşıyacak, idari ve mali işlerle yükümlü olacaktı. Bu şekilde kendi aralarındaki davalara bakacaktı. Mütevellilerin davalarına kadılar bakacaktı, bu yüzden mütevellilere bir müsteşar yeterli olacaktı. Üyeler, Beyrut'ta bir ilmi encümen tarafından sınava tabi tutulacaktı.
6. Meclislerin idari yetkileri sınırlı olacaktı. Kaymakam tarafından meclise yollanmayan işlere bakamayacaktı. Azalar maaşlı memur statüsünde bulunacaktı. Maaşları bölgeden toplanacak vergilerden karşılanacaktı.
7. Bölge'nin bütçesi meclise aitti. Ayrıca Lübnan, devlet hazinesine 3.500 kese vergi gönderecekti. Diğer taraftan, Lübnan'da bulunan bütün memurların maaşları ve diğer masraflar belirlendikten sonra, miktarın gerek nüfus başına ve gerekse köy başına toplanarak, ayrıntılı bir şekilde defterlere yazılması da bu meclislerin görevleri arasında sayıldı.
8. Toplanacak vergiler halkın servetlerine uygun olarak toplanacaktı. Vergilerin toplanması kaymakama, mukataacılara ve vekillere verildi. Halktan daha önce

belirlenen miktardan daha fazla almaları engellenecek, tahsildarların daha önce yaptıkları gibi, halktan bedava yem ve yiyecek istemelerine meydan verilmeyecekti.

9. Sonuç

Cebel-i Lübnan'da ki toprakların büyük bir kısmı Dürzi şeyh ve emirlerinin kontrolündeydi. Mârûnî ve Dürzi köylülerin önemli bir kısıda bu toraklarda yaşıyordu. Mârûnîler bu feodal yapıyı değiştirerek, toprak sahibi olmak istiyorlardı. Mârûnîlerin bu talepleri ve bu yöndeki hareketleri, feodal haklarını ve topraklarını korumak isteyen Dürzi emir ve şeyhlerini rahatsız etti. Bunun sonucu olarak Mârûnîlere karşı, taraftarlarını silahlandırmaya başladılar.

Diğer taraftan bölgede üstünlük kurmak isteyen Avrupa'nın güçlü devletleri, Dürzi ve Mârûnîler arasındaki iktidar ve mezhep çatışmalarını, kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirdiler. Çünkü Asya'ya giden Doğu Akdeniz'deki ticaret yolunun başlangıç noktası buradaydı. Bu bölgeyi kontrolü altında tutabilen bir devlet, Hindistan'a kadar uzanan ticari yolları denetleyebilecek bir güce sahip olacaktı. Bundan dolayı, aslında Cebel-i Lübnan'da Dürzî ve Mârûnî çatışmasından daha çok İngiliz ve Fransız çıkar çatışması söz konusuydu.

Osmanlı Devleti bölgeye hâkim olduktan sonra, Cebel-i Lübnan da var olan feodal yapıya dokunmadan, gayri resmi olarak düzenin devamına müsaade etti. Ancak zamanla Avrupa'nın müdahaleleri sonucu, buradaki feodal güçler Osmanlı otoritesine karşı harekete geçtiler. Özellikle bölgenin Mehmet Ali Paşa tarafından işgali sırasında uyguladığı politikalar, bölgenin sosyal ve ekonomik yapısında önemli değişiklikler meydana getirdi. Bu durum ise, bölgedeki sorunları çözme noktasında Osmanlı yönetimini çok uğraştırdı.

Osmanlı yönetimi tarafından 1845 tarihinde *Tanzimat* adıyla Cebel-i Lübnan'da uygulamaya koyduğu yeni düzen, yerli idarecilerin feodal haklarını sınırladı. Kurulan meclislerle de halkın mahalli idarelerde söz sahibi olması, feodal yapıyı sarstı. Ancak Dürzi köylüler kendileri açısından avantajlı olan bu yeni düzene rağmen, şeyh ve emirlerine bağlı kalmaya devam ettiler.

Sonuç olarak, Osmanlı yönetimi tarafından alınan bu tedbirler ve uygulamaya konulan bu kararlardan, ne Dürziler ne Mârûnîler nede Avrupa'nın güçlü devletleri memnun oldu. Ancak her şeye rağmen Cebeli Lübnan'da kurulan bu yeni düzen on dört yıl sürdü.

Kaynakça

- Acar, İrfan. Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994.
- Akar, Mustafa. “Arşiv Belgeleri Işığında Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri (1860-1861)”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Aksun, Ziya Nur. *Osmanlı Tarihi* IV. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.
- Al-Arid, Walid. “XIX. Yüzyılda Cebel-i Nablus”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 992.
- Altundağ, Şinasi. “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Suriye’de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı”, Belleten VIII, (Ankara 1994): 231-243.
- Altundağ, Şinasi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın İsyanı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Baykal, Bekir Sıtkı. “Beşir Şihap”, İslam Ansiklopedisi II (İstanbul: 1948): 573-574.
- Baykal, Bekir Sıtkı. “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli”, Belleten 23, 90 (Ankara 1959): 241-166.
- Bilge, Mustafa L. “Lübnan-Tarih”, Diyanet İslam Ansiklopedisi 27, (İstanbul 2000): 244-5.
- Buzpınar, Şit Tufan. “Lübnan-Osmanlı Dönemi”, Diyanet İslam Ansiklopedisi 27, (İstanbul 2000): 248- 254.
- Çabuk, Vahid. Kuruluştan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi VIII. İstanbul: Emre Yayınları, 2002.
- Çetin, Atilla. Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Mısır Valiliği. İstanbul: Fatih Ofset, 1998.
- Danışment, İsmail Hami. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojis IV. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Eryılmaz, Bilal. Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi. İstanbul: Umut Matbaacılık, 1996.
- Gökbilgin, N. Tayyib. “1840’tan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, Belleten X, no. 40, (Ankara 1946): 641-703.
- Gökbilgin, N. Tayyib. “Dürziler-1833-1860”, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi III, (İstanbul 1977): 672-680.
- Güney, Emrullah. Türkiye’nin Komşuları Ülkeler Coğrafyası-Jeopolitik. Diyarbakır: Çantay Kitapevi, 2003.
- Keleş, Erdoğan. “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlık İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi XXVII, no. 43, (Ankara 2008): 131-157.
- Küçük, Cevdet. “Lübnan Meselesi”, Türk Dünyası Tarih Dergisi 3, (Mart 1987): 35-40.
- Ortaylı, İlber. “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi IV, (İstanbul 1984): 89-113.
- Özkaya, Olcay. “Tanzimat Devri Cebel-i Lübnan Olayları (1860-1861)”, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Öztuna, Yılmaz. Osmanlı Tarihi V. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.
- Philip, K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi II, çev: Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995.

- Rochemonteix, P. Camille de. *Le Liban et L'expédition Française en Syrie, 1860-186*. Paris: Librairie Auguste Picard, 1921.
- Subaşı, Turgut. "Anglo-Ottoman Relations and the Reform Question in the Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman non-Muslims", Doktora Tezi, Birmingham Üniversitesi İngiltere, 1995.
- Subaşı, Turgut. "Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz" *Türkler XII*, Editör, Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, 753-781. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Subaşı, Turgut. "Mısır Meselesi ve İngiltere'nin Lübnan'a Yahudi Yerleştirme Girişimi", *Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, editör, Refik Arkan-Halim Demiryürek, 889-895. İstanbul: Lotus Yayınevi, 2015.
- Şenzeybek, Aytekin. "Başlangıçtan Günümüze Dürzilik" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31, (2011): 173-216.
- Tan, Muzaffer. "Geçmişten Günümüze Dürzilik", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları V*, no.2 (Güz 2012): 61-82, ISSN 1309-5803;
- Tekindağ, Şehabettin. "Dürzi Tarihine Dair Notlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi VII*, no. 10, (İstanbul 1954): 143-156.
- Tekindağ, Şehabettin. "Dürziler", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi III*, (İstanbul 1944): 665-680.
- Tekindağ, Şehabettin. "Lübnan", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi VII*, (İstanbul 1957): 101-107.
- Testa, Le Baron I. De. *Recueil des Traités de la Porte Ottomane Avec les Puissances Etrangères III*. Paris: Archives Diplomatiques, 1866.
- Tümer, Günay. *Abdurrahman Küçük*. Ankara: Ocak Yayınları, 2002.
- Türkgeldi, Ali Fuat. "Rical-i Tanzimat'tan Şekip Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası I*, no.3, (1930): 42-65.
- Ulman, Haluk. "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletler Arası Politika" *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XXV* no. 3-4, (Ankara 1963): 243-267.
- Ulman, Haluk. *1860-1861 Suriye Buhranı*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1966.
- Üstüncan, Onur. "Tanzimat Bürokrati Şekip Efendi", *Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

FEDERAL IRAK'IN KRONİK SORUNLARI VE KONFEDERATİF ÇÖZÜM TARTIŞMALARI

Zana Baykal

PhD Candidate/Research Assistant, Sakarya University
Middle East Institute

Abstract

After the US occupation in 2003, the Ba'ath Party was abolished in Iraq, new political parties were established and since then the Council of Representatives has been elected three times. If the political parties formed by sectarian and ethnic affiliations are considered as blocks, since the invasion, it is seen that the Shiite bloc is the most effective and government-forming force in a way to reflect the Iraqi population distribution. Although there are different groups within the Shiite block, as a result they can govern Sunni Arabs and Kurds and seriously limit their political maneuvering capabilities. In other words, it has become very difficult for the Sunni Arabs and the Kurds to solve any political problem without any reconciliation with the Shiites. As a result of the disagreement with the Shiite bloc, the Kurds had great crises with the government on the power to exporting oil and budget. Similarly, the harsh suppression of the demands and peaceful protests of the Sunni bloc was the result of the Shia Block's policy of exclusion of Sunnis and that has increased Sunni radicalism. The 2005, 2010 and 2014 elections did not change this general cycle among the political groups in Iraq.

Can the 2018 elections and the success of Muqtada al-Sadr change this cycle and produce stability? In other words, can Iraq become a successful state after this election? Muqtada al-Sadr promises to turn Iraq into a developed country. This study argues that it will not be easy for Iraq to develop due to structural and governmental problems and that the problems cannot be solved without developing mutual understanding between the blocks. It has become more and more controversial that the Federal Republic of Iraq should be transformed into a confederal republic because of its systemic problems. This study will focus on the governmental problems of the Federal Iraq and will discuss the proposals of the confederative solution proposals within the framework of the political culture of the country.

Özet

2003 yılında ABD işgalinden sonra Irak'ta Baas Partisi ortadan kaldırılmış, yeni siyasi partiler kurulmuş ve o zamandan beri Temsilciler Konseyi yani milletvekilliği seçimleri üç kez yapılmıştır. Mezhebi ve etnik aidiyetler üzerinden şekillenen siyasi partiler bloklar şeklinde ele alınırsa, işgalden bu yana Şii blokun Irak nüfus dağılımını yansıtacak biçimde en etkin ve hükümet kuran güç olduğu görülmektedir. Şii blok içerisindeki farklı gruplaşmalar olsa da sonuç olarak Sünni Arapları ve Kürtleri yönetebilmekte onların politik manevra kabiliyetlerini ciddi şekilde sınırlayabilmektedirler. Yani Sünni Araplar ve Kürtlerin, Şiiilerle uzlaşmadan herhangi bir siyasi sorunu çözmeleri oldukça zorlaşmıştır. Nitekim Şii blokla anlaşamamaları sonucu Kürtlerin petrol ihraç etme yetkisi ve bütçe sorunları hükümetle büyük krizlere neden olmuştur. Benzer şekilde Sünni blokun talepleri ve barışçıl protestolarının sert bir şekilde bastırılması da Şii Blokun Sünnileri dışlama politikası sonucu ortaya çıkmış ve Sünni radikalizmini artırmıştır. 2005, 2010 ve 2014 seçimleri de Irak içindeki siyasi gruplar arasındaki bu genel döngüyü değiştirememiştir.

2018 seçimleri ve Mukteda Es-Sadr'ın başarısı bu döngüyü değiştirebilir ve istikrar üretebilir mi? Bir başka ifadeyle bu seçimin ardından Irak başarılı bir devlete dönüşebilir mi? Mukteda Es-Sadr Irak'ı kalkınmış bir ülkeye dönüştürmeyi vaad etmektedir. Bu çalışma ise Irak'ın

yapısal ve yönetimsel sorunlardan dolayı kalkınmasının kolay olmayacağını ve bloklar arasındaki karşılıklı anlayış gelişmeden sorunlarının çözülemeyeceğini iddia etmektedir. Sistemsel sorunlarından dolayı Irak Federal Cumhuriyeti'nin konfederal bir cumhuriyete dönüşmesi gerektiği artık daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Bu çalışma da Federal Irak'ın yönetimsel sorunlarına odaklanacak ve konfederatif çözüm önerilerini de ülkenin siyasal kültürü çerçevesinde tartışacaktır.

1. Giriş

Irak devleti Uluslararası İlişkiler literatüründe başarısız devletlerin en bariz örneklerinden biri olarak anılmaktadır. Ortadoğu'nun etnik ve mezhebi mozaiğini yansıtan Irak; Sünni, Şii ve Kürtlerin kendi coğrafi bölgelerine sahip olduğu bir devlettir. Fakat bu grupların kendi aralarındaki sorunlu ilişkileri tarih boyunca ülke içerisinde birlik ve beraberlikten yoksun bir tablo ortaya çıkarmıştır. Güçlenen her grup diğer grubu rakip olarak görmüş ve onu tamamen ortadan kaldırmaya yönelik sert politikalar hayata geçirmiştir ki, bu da Irak dışı aktörlerin ülkenin iç işlerine karışmasına zemin hazırlamıştır. Sünnilerin temsiliyetinin yükseldiği Saddam Hüseyinli yıllarda Kürtler ve Şiiilerin rahatsızlıkları ve başkaldırıları ABD'nin Irak'a müdahalesinin nedenlerinden biri olmuştur. Şiiilerin iktidarında ise Sünnilere yönelik uygulanan dışlayıcı mezhepçi politika IŞİD'i güçlendirmiş ve yayılmasına yol açmıştır. Yine Kürtlerle çözülmeyen sorunlar da ayrılıkçı politikaları pekiştirmiş ve bağımsızlık referandumunu ortaya çıkarmıştır. Sünni iktidarında olduğu gibi Şii iktidarında da dış güçler devreye girmiş ve ilk önce ABD daha sonra İran gibi dış aktörlerin Irak müdahaleciliği devam etmiştir. Irak'ın petrol ve doğalgaz kaynakları ile dış aktörlerin bu kaynaklardan pay alma stratejileri de dış müdahaleciliği daha da körüklemiştir.

2003 yılındaki ABD işgalinden sonra Irak'ta Baas Partisi ortadan kaldırılmış, yeni siyasal partiler kurulmuş ve o zamandan beri Temsilciler Konseyi yani milletvekilliği seçimleri üç kez yapılmıştır. Mezhebi ve etnik aidiyetleri üzerinden şekillenen siyasal partiler bloklar şeklinde ele alınırsa, işgalden bu yana Şii blokun Irak nüfus dağılımını yansıtacak biçimde en etkin ve hükümet kuran güç olduğu görülmektedir. Şii blok içerisinde farklı gruplaşmalar olsa da sonuç olarak Sünni Arapları ve Kürtleri yönetebilmekte onların politik manevra kabiliyetlerini ciddi şekilde sınırlayabilmektedirler. Yani Sünni Araplar ve Kürtlerin, Şiiilerle uzlaşmadan herhangi bir siyasal sorunu çözmeleri oldukça zorlaşmıştır. Nitekim Şii blokla anlaşamamaları sonucu Kürtlerin petrol ihraç etme yetkisi ve bütçe sorunları hükümetle büyük krizlere neden olmuştur. Benzer şekilde Sünni blokun talepleri ve barışçıl protestolarının sert bir şekilde bastırılması da Şii Blokun Sünni politikası sonucu ortaya çıkmış ve Sünni radikalizmini artırmıştır. 2005, 2010 ve 2014 seçimleri de Irak içindeki siyasal gruplar arasındaki bu genel döngüyü değiştirememiştir.

2018 milletvekilliği seçiminin galibi Mukteda Es-Sadr Irak'ı kalkınmış bir ülkeye dönüştürmeyi vaad etmektedir. Öyleyse Mukteda Es-Sadr'ın başarısı istikrarsızlık döngüsünü değiştirebilir ve istikrar üretebilir mi? Bir başka ifadeyle bu seçimin ardından Irak başarılı bir devlete dönüşebilir mi? Mukteda Es-Sadr popülist bir söylemle öne çıkan ve ülkeyi yolsuzluk

ile yoksulluktan kurtaracağını sözünü vermektedir. Yalnız es-Sadr eski hükümetlerin başarısızlıklarını her ne kadar somut ve haklı sebeplerle kötü yönetime bağlasa da asıl sorunun yapısal olduğunu göz ardı etmektedir. Bu çalışma tam da buradan yola çıkarak Irak'ın yapısal ve yönetsel sorunlardan dolayı kalkınmasının kolay olmayacağını ve bloklar arasındaki karşılıklı anlayış gelişmeden sorunlarının çözülemeyeceğini iddia etmektedir. Bu çalışma Irak'ın başarılı bir devlet olamamasının kötü yönetimlerle ilişkili olduğunu kabul etmekle birlikte asıl engelin yapısal sorunlarda olduğunu tartışmaktadır. Federal Irak Cumhuriyeti'nin sistemsal sorunlarından dolayı konfederal bir cumhuriyete dönüşmesi gerektiği artık daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Bu makale de Federal Irak'ın yönetsel sorunlarına odaklanacak ve bu bağlamda önerilen konfederal çözüm önerilerini tartışacaktır. Daha yalın olmak adına bu çalışmada sadece Irak'ın içine odaklanılmakta; bölgesel ve küresel ilişkilerle dış müdahalecilik kapsam dışında bırakılmaktadır.

2. Irak'ın Siyasal Kültürü

Modern Irak tarihi isyanlara, katliamlara, ekonomik ambargolara, savaflara altyapı yıkımına şahit olmuştur. Uluslararası ilişkilerde de başarısız ve istikrarsız bir ülke olarak bilinmektedir ve bunun değişeceğine dair emareler de henüz ortaya çıkmamıştır. Loren Thompson Irak'ın neden başarılı bir devlet olamayacağını nedenlerini ülkenin siyasal kültüründe aramakta ve ülkenin istikrarsızlığını beş temel nedenle gerekçelendirmektedir. Thompson'a göre beş neden şunlardır: Yapay sınırlar, ulusal kimliğin eksikliği, otokratik yönetim geleneği, sistematik baskı ve yaygın yolsuzluk.¹ Bu çalışma Thompson'un beş nedenine tamamen katılmakla birlikte istikrarsızlık üreten önemli iki neden daha tespit etmekte ve eklemektedir. Irak'ta gerçekleştirilen sorunlu ve meşruiyeti sorgulanır seçimler ve gruplar arası uzlaşmaların ihlal edilmesi de istikrarsızlığın birer kaynağıdır. Thompson'ın nedenleriyle başlanırsa birinci neden Irak'ın suni sınırlarıdır. Bilindiği gibi Irak Osmanlı Devleti'nin Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin bir araya gelmesiyle oluşturulmuştur. Avrupalı güçlerin yerel faktörleri göz ardı ederek çizdikleri ve var ettikleri bu devlet sınırları güneyde Şii Arapları, kuzeybatıda Sünni Arapları kuzeydoğuda ise Arap olmayan Kürtleri içermiştir. Dolayısıyla suni ve anlamsız bir şekilde çizilen sınırlar ülkeyi istikrardan yoksun

¹ Loren Thompson, "Failed State: Five Reasons Iraq Can't Be Fixed," Forbes, May 29, 2015, accessed December 27, 2018. <https://goo.gl/Z1DhHG>.

kılmıştır.² İkinci neden ülkede bütün vatandaşları bir araya getirecek üst bir ulusal kimliğin eksikliğidir. Kurulduğundan bu yana Iraklılık kimliği sadakat üretebilen bir kimlik olamamış, tam tersine ülke içindeki üç büyük grup bu kimliği sürekli aşındırmıştır. Irak'ın ilk kralı Faysal hatıratlarında bu gerçeği acı bir biçimde dile getirmektedir. Kral Faysal 'ben dahil yönetimdeki dokuz kişi hariç ülkede kendini Iraklı diye tanımlayan hiç kimse yok' notuyla Iraklılık kimliğinin toplum nezdinde kabul görmediğini yönetim nezdinde ise çok sınırlı kabul edildiğini ifade etmiştir. Irak'ın ortaya çıkışında İngilizler yönetimi için Osmanlı bakiyesi Sünni Arap yöneticilere güvenmiş ve devlet inşasını bu grup üzerinden temellendirmiştir. Ne var ki hem Şii Araplar hem de Kürtler başkaldırılarıyla yönetimin meşruiyetini zedelemişlerdir. Şii Araplar Sünniler tarafından yönetilmek istemezken Kürtler de Araplar tarafından yönetilmeyi reddetmişlerdir.³ Kürtler Irak'ın kuruluşundan 1991'e kadar hep yönetimle çatışmış ve defalarca isyan etmişlerdir.⁴ Şii Araplar ise özellikle İran İslam Devrimi'nden sonra politize olmuş ve mezhebi farklılığı giderek daha ön plana çıkmaya başlamıştır. ABD'nin de işgal sonrası Iraklı kimliği etrafında grupları birleştirme çabaları sonuçsuz kalmış ve üç büyük grup arasındaki çekişme devam etmiştir. Bu çekişmeden dolayı ülke diğer ülkelerin müdahalelerine açık hale gelmekte ve bu da istikrarsızlığı sürdürmektedir.⁵

Bir diğer neden Irak'ta bir gelenek haline gelen otokratik yönetim sorunudur. Irak büyük bir etnik ve dini çeşitliliğe ev sahipliği yapmakla birlikte bu gruplar arasındaki çekişmelerden de etkilenmektedir. Güçlü Sünni Arap aşiretlere yaslanan Bağdat yönetim geleneği zenginliğin, refahın ve rantın Sünni Araplara yönelmesini sağlamıştır. Yönetimi ellerinde tutmak için şiddet kullanan ve modern Irak devletinin kurulmasıyla meşru şiddetin de uygulayıcısı olan Sünni Araplar Saddam Hüseyin rejimiyle birlikte güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır.⁶ Saddam Hüseyin rejiminin yıkılmasıyla yönetici grubu değişmiş ve Şii Araplar iktidarı ellerine almışlardır. 2005'ten sonra demokratik bir yapıya kavuşması umulan Irak, Şii Arapların yönetiminde de otokratik bir mekanizma üretmiştir. Şii Arapların otokratik yönetim anlayışı özellikle başbakan Nuri el-Maliki döneminde merkezileşme politikalarıyla somut hale gelmiştir.⁷ Dolayısıyla aktörler değişse de yönetim anlayışı otokratik olduğundan istikrarsızlık döngüsü de devam etmektedir. İstikrarı engelleyen dördüncü neden ise

² David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, rev. ed. (New York: Henry Holt and Company, 2009), 9.

³ Serra Can, "The Iraqi identity: Faisal's Unsolved Legacy," *Trames*, 22 (2018): 391-394.

⁴ Zana Baykal, "Irak Kürdistan Bölgesinin Bağımsızlık İsteği," *SETA Perspektif Serisi*, Temmuz 2014, 1-4.

⁵ Peter Galbraith, *Irak'ın Sonu*, çev. Mehmet Murat İnceyayan (İstanbul: Doğan Kitap, 2007), 162-163.

⁶ Galbraith, *Irak'ın Sonu*, 119.

⁷ Marisa Sullivan, "Maliki's Authoritarian Regime," *Institute for the Study of War*, (2013), accessed December 27, 2018. <http://www.jstor.org/stable/resrep07916>.

sistematik baskıdır. Sünni Arapların iktidarda olduğu dönemler boyunca Şii Arap ve Kürtlerden gelen taleplerin orantısız güç kullanılarak bastırılması modern Irak tarihi boyunca hep tekrarlamıştır. Saddam Hüseyin rejiminin yıkılması da bu döngüyü değiştirememiştir. Şiddeti uygulayan aktörler değişse de şiddetin kendisi yönetimi elde tutmanın ve merkezileşme çabalarının bir aracı olmaya devam etmiştir. 2005'ten sonra kademeli bir şekilde güçlenen Şii Araplar Sünnilerden gelen talepleri şiddet kullanarak bastırılmış ve Kürtlerle çatışma eşiğine gelmiştir.⁸ Sonucu neden ise Irak geneline yayılmış olan yönetici seviyesindeki yolsuzluk sorunudur. Uluslararası Şeffaflık Örgütü verilerine göre Irak 180 ülke arasında yolsuzluğun en yaygın olduğu 169'uncu ülkedir. Yolsuzluk yönetici kademe başta olmak üzere ülkenin her kademesine yayılmıştır. Yolsuzluk ülkenin kurumlarını yıpratın, kaynaklarını tüketen ve kanunlarının uygulanmasını zorlaştıran önemli bir konudur. Halkın devlete olan güvenini oldukça aşağılara çeken bu konu özellikle Şii iktidarında can yakıcı bir sorun haline gelmiştir.⁹ Öyle ki Mukteda es-Sadr 2018 seçimi kampanyasını diğer rakip Şii bloka karşı yolsuzlukla mücadele üzerine kurmuş ve halktan teveccüh görerek oyunu arttırmıştır.¹⁰

Çalışma bu beş konuya ek olarak iki döngüsel nedeni de Irak siyasal kültüründe istikrarsızlık unsuru olarak tespit etmektedir. İlki seçimlerin meşruiyet sorunudur. Her ne kadar Irak anayasası adil ve özgür seçim vurgusu yapsa da seçimlerin adil ve özgür bir ortamda gerçekleştiği konusu tartışmalıdır. Saddam Hüseyin dönemlerinde seçimler göstermelik bir demokrasi şovuna dönüştürülmüştür. ABD işgalinden sonra demokratik Irak inşasında demokrasinin en temel özelliğinin yani özgür seçimlerin gerçekleştiği gururla sunulmuştur. Ne var ki daha ilk seçimde Sünni Araplar anayasa taslağına karşı çıkmış ve seçimleri boykot etmiştir. Şii Araplar güçlendikçe seçimler daha da şaibeli olmaya başlamıştır. En yakın örnek olarak 2018 seçimlerinde elektronik seçim sisteminin hacklenmesi ve ardından yeniden sayım kararı üzerine oy pusulalarının tutulduğu depoda şaibeli bir yangının meydana gelmesi seçimlerin güvenilirliğine gölge düşürmüştür. Yine her seçimde bir önceki seçime göre katılım oranlarının oldukça düşmesi de insanların devlete olan

⁸ Faleh A Jabar, "The Iraqi Protest Movement: From Identity Politics to Issue Politics," trans. Abdul Ilah Nuaimi, *LSE Middle East Centre Paper Series*, June 2018, 9.

⁹ Coralie Pring, "Iraq: Overview of corruption and anti-corruption," *Transparency International*, March 20, 2015.

¹⁰ Qassim Abdul-Zahra, "Iraq elections: Final result gives Shia cleric Muqtada al-Sadr's coalition most seats in parliament," *Independent*, May 19, 2018, accessed December 26, 2018. <https://goo.gl/VRHZ9j>.

güveninin zedelenmesi olarak okunabilir.¹¹ Halkın gerçek iradesinin yönetime yansımalarının engellenmesi Irak'ı başarısız devletler kategorisinde tutmaktadır.

Çalışmanın eklediği ikinci döngüsel neden ise gruplar arasında varılan uzlaşmaların sürekli ihlal edilmesidir. Saddam Hüseyin döneminde Kürtler ile yapılan özerklik anlaşmalarının yok sayılması daha sonra merkezi yönetimin tek taraflı dayatmalara dönüşmesi hep tekrar etmiştir. Başka bir deyişle modern Irak'ta yönetimler güçsüz hissettiklerinde Kürtler ile anlaşma yoluna gitmişler; güçlendiklerinde ise anlaşmayı ya yok saymış ya da iptal etmişlerdir. Şii Arapların iktidarında ise en temel uzlaşma metni olan anayasa defalarca ihlal edilmiştir. Bunların başında 2007 yılında tartışmalı bölgelerde yapılması gereken referandum gelmektedir. Demokratik Irak'ın kuruluş aşamasında üzerinde uzlaşılan merkezi yönetimde gruplar arası güç dengesi de yıllar içinde Sünni Araplar ve Kürtler aleyhine aşındırılmıştır. Bu grupların ellerindeki makam ve yetkiler ellerinden alınmış ve boşaltılan görevlere Şii Araplar yerleştirilmiştir. Örneğin; Sünni Arap olan Irak cumhurbaşkanı yardımcısı Tarık el-Haşimi terör suçlamasıyla idama mahkum edilmiş ve ülkeyi terk etmeye zorlanmıştır.

Sonuç olarak, aktörler değişse de Irak siyasal kültürüne otokratik yönetim anlayışı hakimdir. Dolayısıyla devlet bu anlayışın bir ürünü olarak merkezileşme politikalarını esas almaktadır. Bundan dolayı hangi grup iktidar olursa olsun periferiye yetki devri yapmaz, yapmamak için de şiddet kullanmaktan çekinmez. Tam tersine güçsüz anında periferiye devredilen yetkileri güçlendiğinde merkeze geri getirmek için çaba sarfeder. Bu çaba demokratik rekabet kuralları ışığında değil de güçlünün istediğini sınırsız yapabilme inancı ve tahakküm kurabilme arzusuyla gösterilir. Bu döngü Irak'ı başarısızlığa ve istikrarsızlığa mahkum etmektedir.

Genel olarak değerlendirilirse; Irak'ın sözü edilen döngüsel olumsuzlukları otoriter mentalite eğilimi çerçevesinde yorumlanabilir. Otoriter mentalite eğilimli siyasal kültür, ülkedeki kurumların özerkliğini zedelemekte, özgür karar almalarını engellemektedir. Yine ülkenin siyasal yapısı da siyasal kültür tarafından tehdit edilmektedir. Bunun sonucunda ayrılıkçı politikalar körüklenme ve ülkeye aidiyet ve sadakat hissi azalmaktadır. Irak'a aidiyetin azaldığını gösteren en bariz örnek Eylül 2017 tarihinde Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY)'nin yapmış olduğu tartışmalı bağımsızlık referandumunda %93 oranında ayrılık sonucunun çıkması olmuştur.¹² Yine Irak-Şam İslam Devleti (İŞİD) Irak topraklarına

¹¹ Renad Mansour and Christine van den Toorn, "The 2018 Iraqi Federal Elections: A Population in Transition?," *LSE Middle East Centre Paper Series*, July 2018, 6.

¹² Zana Baykal, "Ortadoğu'da Kürtler 2017," *Ortadoğu Yıllığı 2017* 13(2018): 470.

girip en büyük ikinci şehri Musul'u işgal ettiğinde Sünni Araplar örtülü bir şekilde Şii Arap yönetiminden Sünni yönetimi yeğlemişlerdir. Bu tercihin ortaya çıkması da etkili olan faktör Başbakan Nuri el-Maliki'nin barışçıl Sünni Arap protestolarını şiddet kullanarak bastırması ve onlarca kişinin hayatını kaybetmesi olmuştur.

2.1. IKBY ile Merkezi Yönetim Arasındaki Anlaşmazlıklar

Irak, anayasasında da belirtildiği gibi federal bir cumhuriyettir ve kuzeyinde federal bir bölge olarak Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) bulunmaktadır. Bölgesel yönetim kendine ait hükümet, parlamento, ordu ve yargı sistemine sahip olup bütçesi merkezi yönetim tarafında yıllık olarak gönderilir. Bölgesel yönetim içişlerinde serbest, dış işlerinde merkezi hükümete bağlıdır. Bölgesel hükümet, merkezi hükümet tarafından ülke geneli için çıkarılan yasaları kabul etmeme ve geri çevirme yetkisine sahiptir. Kendi yasalarını çıkarma ve yürürlüğe koyma yetkisine sahiptir. Güvenlik kuvvetleri olan peşmerge güçleri de Irak ulusal ordusunun bir parçasıdır. Ancak peşmerge kuvvetleri başkomutanı Irak başbakanı değil IKBY Başkanı'dır.¹³

IKBY sözü edilen açık yetkilere sahip olmasına rağmen sınır, bütçe ve petrol ihraç etme konularında merkezi yönetimle yetki çatışması yaşamaktadır. Bunların başında merkezi yönetimle bölgesel yönetim arasında tartışmalı bölgeler sorunu bulunmaktadır ki bu büyük siyasal krizlerin düğüm noktasını oluşturmaktadır. 2007 yılında tartışmalı bölgelerin referandumla merkezi hükümete mi IKBY'ye mi bağlanmasının sonuçlandırılması gerekirken aradan geçen on iki yıla rağmen hala çözülmemiş bir problem olarak durmaktadır. Bütçenin merkezi hükümet tarafından %17'den %12'ye azaltılarak gönderilmesi de iki taraf arasında başka bir kriz olmuştur. Yine IKBY kendi kontrolü altındaki topraklardan çıkan petrolü ihraç etme yetkisinin yasal olarak kendisinde olduğunu iddia etmekte, buna karşın merkezi hükümet petrolün bütün ülke halkının olduğunu dolayısıyla ihraç yetkisinin sadece kendisinde olduğunu savunmaktadır. Söz konusu üç tartışma iki taraf için de egemenlik bakımında önem taşımakta ve aralarında büyük siyasal krizlere neden olmaktadır.¹⁴

Çalışma, federatif yönetimde de merkezi hükümetin yetki paylaşımına direttiği bunun da ülkenin siyasal kültürü nedeniyle yaşandığını tespit etmektedir. Bu nedenle sorunların çözümü için diyalog yerine tehdit etme, cezalandırma, ambargo uygulama, askeri güç

¹³ Zana Baykal, "Irak Kürdistan Bölgesinin Bağımsızlık İsteği," *SETA Perspektif Serisi*, Temmuz 2014, 1-4.

¹⁴ Zana Baykal, "Türkiye'nin Yeni Enerji Tedarikçisi: Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi," iç. *Türk Dış Politikası Yılı 2014*, ed. Burhanettin Duran vd. (Ankara: SETA Yayınları, 2016), 46-52.

kullanma yaygın olarak kullanılmaktadır. Söz konusu siyasal kültürün yok olması ve Irak'ın başarılı bir devlet olması için konfederatif sistem önerisi pek çok akademisyen ve siyasi gözlemci tarafından ortaya atılmaktadır.

2.2. Irak için Konfederal Sistem Önerisi

Konfederal sistem önerisi Irak'ın yaşadığı siyasal krizlere bir çözüm olarak medya ve akademide özellikle de IŞİD'in Musul'u ele geçirmesi ve IKBY referandumu bağlamında tartışılmaya başlamıştır. Irak'ın siyasal kültürü bağlamında analiz edildiği gibi gruplar birbirlerine güvenmemekte ve birbirlerinin tahakkümü altında yaşamak istememektedirler. Bundan dolayı yetkinin kendi gruplarında bulunduğu bir yönetim sistemi arzulamaktadırlar. Başka bir ifadeyle; yerele daha geniş bir yetki devrinin gerçekleşmesini ve merkezi yönetimin elinde kendi gelecekleriyle ilgili karar alma gücünün ortadan kaldırılmasını istemektedirler. Bu istek de Sünni Arap bölgelerin yeni bir federal bölge oluşturmasıyla mümkün olabilir. Bu anlaşılır isteğe rağmen hali hazırdaki federatif yönetim biçiminin de sorun çözücü özelliğinin bulunmadığı aksine yeni sorunların kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Bağdat-Erbil ilişkilerine bakıldığında tartışmalı bölgeler, bütçe, petrol ihraç yetkisi gibi mevzuların her yıl krizlere neden olduğu ve bir türlü kalıcı çözüme ulaşamadığı görülmektedir. Dolayısıyla yine merkezi hükümetin federal bölge üzerinde kısıtlayıcı bir rol üstlendiği görülmektedir.

Merkezi yönetimin siyasal kültürü değişmediğine göre yetkilerin tamamen özerk bölgede olduğu kendine ait karar alma mekanizmaları, bütçesi, ordusu olan konfederal bölgelerin oluşturulması gruplar tarafından dile getirilmektedir. Hatta Şii Araplar da daha iyi altyapı hizmeti alabilmek, eyaletlerindeki petrol kaynaklarının gelirini elde edebilmek için özerk bölgeleri çözüm olarak sunmaktadırlar. Özellikle Basra'daki işsizlik ve protestoları sırasında çözüm olarak tartışılmaya başlandığı not edilmelidir.¹⁵ Tartışmalar genel olarak Irak'ın Sünni, Şii ve Kürt konfederal bölgelerine ayrılması, her bölgenin kendi sınırlarına sahip olması ama ülkenin sınırlarının değişmemesi üzerine odaklanmaktadır. Yine Bağdat'ın elindeki yetkilerin bölgelere dağıtılması ve sembolik bir başkent olarak yaşatılmasına yoğunlaşmaktadır.¹⁶

Konfederal sistem önerisinin ilk olarak federal sistem kaynaklı sorunlara çözüm olabileceği değerlendirilmektedir. Özellikle Erbil-Bağdat arasındaki çekişmeyi ve özellikle de

¹⁵ “İbadi, Basra'nın 'özerklik' talebine karşı,” *Basnews*, July 26, 2018, accessed December 26, 2018. <https://goo.gl/T1RF62>.

¹⁶ Shamsul Khan and Sherko Kirmanj, “Engineering confederalism for Iraq,” *National identities*, 17(2015): 371-385.

IKBY referandumunu sonrası ülkenin bölünmesi sorununu ortadan kaldıracaktır. Böylece ülkenin yeniden birlik ve beraberliği sağlanabilir. Birbirlerine ilkeler üzerinden bağlı konfederal bölgeler sembolik bir başkent olarak dizayn edilecek Bağdat üzerinden birbirinin tamamlayıcısı olabilir.

İkinci olarak kurumsallaşan Şii Arap kimliğine karşı daha da keskinleşen Sünni Arap kimliğinin kurumsallaşmasına yardımcı olabilir ve onların yönetim mekanizmalarına yeniden dahil edebilir.¹⁷ Sünni liderler de federatif bölge taleplerini sürekli gündeme getirmektedirler. Özellikle 2012-2013 Sünni Arap protestoları ve Irak Ulusal Ordusu'nun IŞİD'e karşı Sünni bölgelerini savunmasız bırakması Sünni Arapların bu fikri daha çok dile getirmelerine yol açmıştır. Sünniler ayrıca Irak Ulusal Ordusu'nun Şii kimlikli bir orduya dönüştüğüne ve kendilerini korumayacağına inanmaktadırlar. Kendi güvenliklerini sağlayabilmek için Sünni bölgelerden oluşturulacak bir federal bölge ve bölgeye ait ordunun kurulmasını istemektedirler.¹⁸

Sünnilerin federe bölge isteğinin altında yatan bir diğer neden ise ülkede heterojen alanların kaybolmuş olmasıdır. ABD işgali öncesinde Irak'ta Sünni, Şii ve Kürtlerin bir arada yaşadığı şehirler ve bölgeler bulunmaktaydı. Bağdat şehri bu heterojenliğin bir simgesi gibi görünmekteydi. Fakat katliamlar, mezhep çatışmaları ve bombalamalar her grubun kendi güvenli bölgesine çekilmesine neden olmuş ve gri alanları ortadan kaldırmıştır. Bağdat şehri bugün bakıldığında daha çok bir Şii şehrine benzemektedir.¹⁹ Dolayısıyla homojenleşen bölgelerin bir federe bölge altında bir araya gelmesinin kolay olacağı varsayılmaktadır.

Federe bölge isteğinin bir sebebi ise Bağdat hükümetlerinin artık işlevsizleşmesidir. 2005'ten sonra Şiiiler Sünnilerle, Kürtler Araplarla gerçek bir koalisyon kurmaya yanaşmamaktadırlar. Bundan dolayı bütün grupların çıkarını gözetecek bir hükümet kurmak uzun zaman almaktadır. 2010 seçimlerinden sonra hükümet kurma çalışmaları 7 aydan uzun sürmüş ve Irak bu konuda dünya rekoru kırmıştır.²⁰ Blokları, üzerinde anlaşmaları zor olan bir yönetim mekanizmasına zorlamak yerine federe bölgelerin kendi yönetimlerini oluşturmalarına izin vermenin sorunların çözümünü kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

¹⁷ Khan and Kirmanj, "Engineering confederalism," 375.

¹⁸ Mustafa Habib, "Bypassing Baghdad: International allies in direct talks with Iraq's Sunnis and Kurds," *Niqash*, August 21, 2014, accessed December 26, 2018. <https://goo.gl/my8H9p>.

¹⁹ "Sectarian cleansing of Baghdad," *Columbia University Charts*, November 19, 2009, accessed December 27, 2018, <https://goo.gl/7wZuNL>.

²⁰ Leila Fadel, "Iraq breaks record for longest time with no government," *Washington Post*, October 1, 2010, accessed December 26, 2018. <https://goo.gl/8XcRfc>.

3. Sonuç

Irak'ın siyasal kültürü modern tarihi boyunca otokratik eğilimli olmuştur. Baskıcı yönetim tarzı da beraberinde merkezileşme politikalarını ve yaygın şiddet kullanımını getirmiştir. Yönetici grupların değişmesi de bu kültürü yok etmemiştir. Her ne kadar Irak federal bir devlet olsa da yani IKBY gibi özerk bölgesi olsa da mümkün olduğunca federal bölgeleri kısıtlayan üzerinde tahakküm kuran ve yeni federal bölgelerin ortaya çıkmasını engelleyen bir tutum takınmaktadır. Yerele yetki devri taleplerini de şiddet ve yıldırma yoluyla baskılamaktadır. Irak'ın kuruluşundan bu yana ilk önce iktidardaki Sünni Araplar; Şii Arap ve Kürtlere karşı bu politikaları uygulamış; daha sonra iktidarı ele geçiren Şii Araplar merkezileşme politikalarını Sünni Arap ve Kürtlere karşı uygulamışlardır.

Konfederatif çözüm önerisi IKBY referandumu ile daha çok gündeme gelen bölünme senaryolarına karşı bir alternatif olarak görülmekte; ülkenin parçalanmasını engelleyen bir çare olarak sunulmaktadır. Ayrıca federatif yönetim kaynaklı Erbil-Bağdat arasındaki sorunlu ilişkiyi ortadan kaldıracak bir çözüm olacağı düşünülmektedir. Yine Şii Arap iktidarında gittikçe görünür olan Sünni Arap kimliğinin adil temsiliyetini konfederatif sistemde bulması mümkündür. Özellikle IŞİD'in Musul, Ramadi ve Felluce'yi ele geçirmesi ve Irak ordusunun savaşmadan geri çekilmesi Sünni Araplarda ordunun Şii ordusu olduğu imajını pekiştirmiş ve kendilerini güvensiz hissetmişlerdir. Bundan dolayı kendi güvenliklerini sağlamak adına kendi bölgelerinde kendi ordularına sahip olmak istemektedirler. Bir diğer neden olarak; günümüzde Irak her ne kadar heterojen bir ülke olsa her grup kendi coğrafi bölgesine daha fazla hapsolmuş durumdadır. Eskiden Bağdat Şii, Sünni ve Kürt nüfusundan oluşan heterojen bir şehirken artık bir Şii kenti olarak anılmaktadır. Yani heterojen alanlar ortadan kalkmış, her grubun kendi coğrafi bölgesinde konsolide olduğu yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Yine Bağdat'taki hükümetlerin kuruluş aşamalarında da görüldüğü gibi Şii ve Sünnilerin, Arap ve Kürtlerin gerçek anlamda işlevsel bir koalisyon kurmaları oldukça güçleşmiştir. Çünkü 2005'ten sonra etnik ve mezhebi çizgiler kalınlaşmış; sadakat ülkeye değil de aidiyete duyulmaya başlanmıştır. Bütün bu sorunlara konfederatif yönetim sisteminin çare olacağı ve ülkeyi bölünmekten kurtaracağı düşünülmektedir.

Çalışma sonuç olarak iki tespitte bulunmaktadır. Birincisi federatif yönetim biçiminin sorunlu olduğunu kabul etmekte ve konfederatif çözüm önerisinin diğer ülke örnekleriyle karşılaştırmalı ve detaylı şekilde çalışılmasını önermektedir. Grupların birbirlerine güveninin ancak birbirleri yerine karar verme yetkilerinin ortadan kaldırılmasıyla tesis edilebilir. Grupların kendi geleceklerine kendilerinin karar verdikleri ve merkezi yönetimle zayıf veya

sembolik bağlarla bağlantılı olduğu bir yönetim sisteminin ülkenin siyasal krizlerine çare olabilir.

İkinci olarak çalışma sorunların kaynağını ülkenin siyasal kültüründe de tespit etmektedir. Dolayısıyla konfederatif yönetim önerisi sadece siyasal sorunları çözmeye yardımcı olmakla kalmaz aynı zamanda ülkenin siyasal kültüründe de bir kırılma yaratabilir. Yetkileri azaltılmış merkezi bir hükümetin otoriter eğilimlerinin de törpüleneceği rahatlıkla öngörülebilir. Az yetkili bir hükümet otoriter mentaliteden ziyade vatandaşlarının hak ve hukukuna riayet eden, istek ve taleplerine kulak veren demokratik bir yönetim anlayışının gelişmesine yol açabilir. Bu sayede yeni bir siyasal kültürün önü açılabilir ve ülke ekonomik kaynaklarını verimli ve etkili bir şekilde kullanarak müreffeh bir devlete dönüşebilir.

Kaynakça

- Abdul-Zahra, Qassim. "Iraq elections: Final result gives Shia cleric Muqtada al-Sadr's coalition most seats in parliament." Accessed December 26, 2018. <https://goo.gl/VRHZ9j>.
- Basnews. "İbadi, Basra'nın 'özerklik' talebine karşı." Accessed December 26, 2018. <https://goo.gl/T1RF62>.
- Baykal, Zana. "Irak Kürdistan Bölgesinin Bağımsızlık İsteği." *SETA Perspektif Serisi*, Temmuz 2014.
- Baykal, Zana. "Ortadoğu'da Kürtler 2017." *Ortadoğu Yıllığı 2017* 13(2018): 467-493.
- Baykal, Zana. "Türkiye'nin Yeni Enerji Tedarikçisi: Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi." İç. *Türk Dış Politikası Yıllığı 2014*, ed. Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Ali Balcı. 39-61. Ankara: SETA Yayınları, 2016.
- Can, Serra. "The Iraqi identity: Faisal's Unsolved Legacy." *Trames*, 22 (2018): 391-394.
- Columbia University Charts. "Sectarian cleansing of Baghdad." Accessed December 27, 2018. <https://goo.gl/7wZuNL>.
- Fadel, Leila. "Iraq breaks record for longest time with no government." Accessed December 26, 2018. <https://goo.gl/8XcRfc>.
- Fromkin, David. *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York: Henry Holt and Company, 2009.
- Galbraith, Peter. *Irak'ın Sonu*. Çeviren Mehmet Murat İnceyan İstanbul: Doğan Kitap, 2007.
- Habib, Mustafa. "Bypassing Baghdad: International allies in direct talks with Iraq's Sunnis and Kurds." Accessed December 26, 2018. <https://goo.gl/my8H9p>.
- Jabar, Faleh A. "The Iraqi Protest Movement: From Identity Politics to Issue Politics." Translated by Abdul Ilah Nuaimi, *LSE Middle East Centre Paper Series*, June 2018.
- Khan, Shamsul, and Kirmanj, Sherko. "Engineering confederalism for Iraq." *National identities*, 17(2015): 371-385.
- Mansour, Renad, and van den Toorn, Christine. "The 2018 Iraqi Federal Elections: A Population in Transition?." *LSE Middle East Centre Paper Series*, July 2018.
- Pring, Coralie. "Iraq: Overview of corruption and anti-corruption." *Transparency International*, March 20, 2015.
- Sullivan, Marisa. "Maliki's Authoritarian Regime." *Institute for the Study of War* (2013): 1-49. Accessed December 27, 2018. <http://www.jstor.org/stable/resrep07916>.

Thompson, Loren. "Failed State: Five Reasons Iraq Can't Be Fixed." Accessed December 27, 2018. <https://goo.gl/Z1DhHG>.

الاقتصاد السياسي للسياسة الصينية في الشرق الأوسط: بين خلق الثروة وتعظيم القوة

Rabah Zeghouni

Dr., Faculty Member, University May 8, 1945 of Guelma

rabahzeghouni@yahoo.com

Abstract

With the end of the Cold War, the features of Chinese politics in the Middle East has been gradually changed, moving from an ideological policy into economic one; related to "Wealth Creation" goals. China does not see the region in terms of its value as an energy source, but also in the context of its great potential as a huge market for investment and trade. In practice, this new trend has been translated into Beijing's proposal for "Belt and Road" initiative, to promote economic cooperation with Middle East countries to revive the ancient Silk Road in the region. Understanding this initiative in the context of the "wealth creation" goals alone will certainly be a minor understanding; as China's economic role in the Middle East grows, China's policy must make some difference to its political role to achieve the strategic goals of "Maximizing Power". Today, China has incentives to think about playing some role in a crucial region on the world stage: resisting US containment from the West, selling arms, fighting terrorism and extremism. That's why China is seen as the new coming power to the Middle East. This study examines the political economy of Chinese policy in the Middle East, and in the light of the "Belt and Road" initiative, it discuss China's policy preferences between the economic objectives of "Wealth Creation" and the political objectives of "Power Maximization"

Keys words: China, Middle East, Belt and Road initiative, Wealth Creation, Power Maximization

المخلص:

مع نهاية الحرب الباردة، تغيرت تدريجيا ملامح السياسة الصينية في الشرق الأوسط، لتتجه من سياسية أيديولوجية نحو سياسة اقتصادية متعلقة بأهداف "خلق الثروة". وهنا لا تنظر الصين إلى المنطقة من حيث قيمتها كمصدر للطاقة، ولكن أيضا في سياق إمكانياتها الكبيرة كسوق ضخمة للاستثمار والتجارة. عمليا، تم ترجمة هذا التوجه الجديد من خلال اقتراح بيجين لمبادرة "بناء الحزم والطريق" من أجل تعزيز التعاون الاقتصادي مع دول الشرق الأوسط لإحياء خط الحرير القديم مع المنطقة. إن فهم هذه المبادرة في سياق أهداف "خلق الثروة" وحدها سيكون بالتأكيد فهما قاصرا، فمع تعاظم الدور الاقتصادي للصين في الشرق الأوسط لا بد للسياسة الصينية أن تحمل بعض التغيير بشأن دورها السياسي؛ لتحقيق الأهداف الإستراتيجية المتعلقة بـ"تعظيم القوة". فالיום لدى الصين حوافز دافعة باتجاه التفكير في الاضطلاع بدور ما في منطقة حاسمة على المسرح العالمي: مقاومة الاحتواء الأمريكي من الغرب، بيع الأسلحة، محاربة الإرهاب والتطرف، ومواجهة النزعة الانفصالية. لذا ينظر للصين على أنها القادم الجديد إلى الشرق الأوسط. تبحث هذه الدراسة في الاقتصاد السياسي للسياسة الصينية في الشرق الأوسط، وعلى ضوء مبادرة الحزم والطريق تناقش تفضيلات السياسة الصينية في الشرق الأوسط بين الأهداف الاقتصادية "خلق الثروة" والأهداف السياسية "تعظيم القوة".

الكلمات المفتاحية: الصين، الشرق الأوسط، الحزام والطريق، تعظيم القوة، خلق الثروة

1-مقدمة:

تمثل الصين اليوم أهم قوة صاعدة في النظام الدولي لعالم ما بعد الحرب الباردة، وإذا كان الثقل الاقتصادي العالمي المتزايد للصين جليا لا يمكن تجاهله، فإن الآثار السياسية لهذا الصعود على ميزان القوى العالمي هو ما يطرح نقاشا محتدما حول الاقتصاد السياسي للصعود الصيني. يتبنى الخطاب الرسمي للصين فكرة "الصعود السلمي"، الذي يفيد بأن بروز الصين كقوة عالمية كبرى لن يغير من هيكل النظام الدولي ولن يهدد استقراره؛ لأن الصين لا تبحث عن الهيمنة في العالم، بل تدافع عن نظام دولي مستقر عبر مدخل التنمية الاقتصادية، ووفق هكذا تصور تندرج مبادرة بكين لمشروع الحزام والطريق ليكون "نموذجا جديدا للتعاون الدولي يبعث طاقة إيجابية جديدة للتعاون والسلام والتنمية في العالم".

في نظرية الاقتصاد السياسي الدولي يجادل روبرت جيلبين بأن الثروة المترتبة عن قوة الاقتصاد لا بد أن تحمل تأثيرا على مشروع القوة السياسية، حين يقول بأن "الدولة الأكثر ثروة وأكثر قوة..سوف تحدد حزمة من أهداف الأمن والرفاهية اكبر من تلك الأقل ثروة وقوة"، مقترحا نظرية دولية للاقتصاد السياسي يلخصها فريد زكريا في مقولة "القدرات تحدد النوايا". وفحوى النظرية، أن القوة الصاعدة اقتصاديا لن تكتفي بالبحث عن أسباب خلق الثروة الاقتصادية من خلال تحصيل الموارد الأولية في الخارج، ضمان النفاذ للأسواق العالمية، بل ستفكر بالبحث عن شروط تعظيم القوة السياسية كشرط ضروري للحفاظ عن أسباب الثروة الاقتصادية، من خلال السعي لتأمين خطوط النقل الاقتصادية، نشر القيم الوطنية، الدفاع عن الحلفاء والأصدقاء، وكل ذلك لأجل حماية الداخل بعيدا جدا في الخارج. فهل تنطبق هذه الأطروحة على السياسة الصينية في الشرق الأوسط؟

قبل تسعينيات القرن الماضي، لم يكن للصين حضور اقتصادي ولا نفوذ سياسي كبير في الشرق الأوسط، فعزلتها النسبية عن السياسة العالمية جعل من المنطقة فضاء تقليديا للنفوذ الغربي، لذا بدأ الشرق الأوسط ذا قيمة إستراتيجية هامشية في سياسة الصين الخارجية. لكن نهاية الحرب الباردة غيرت من رؤية السياسة الخارجية الصينية للمنطقة، لنتج من سياسية أيديولوجية -النظر إلى الشرق الأوسط كميدان لمواجهة الامبريالية- نحو سياسة اقتصادية متعلقة بأهداف "خلق الثروة". وفي هذا الشأن، لا تنظر الصين إلى المنطقة فقط من حيث قيمتها كمصدر للطاقة، ولكن أيضا في سياق إمكانياتها الكبيرة كسوق ضخمة لتعزيز فرص الاستثمار وضمان أسواق واسعة للتجارة الصينية. وفعليا، تمت ترجمة هذه الرؤية من خلال اقتراح بيجين لمبادرة "الحزم والطريق" في 2013 من أجل تعزيز التعاون وتحقيق النمو الاقتصادي مع دول الشرق الأوسط لإحياء خط الحرير القديم مع المنطقة. إن فهم هذه المبادرة الصينية في سياق أهداف "خلق الثروة" وحدها سيكون بالتأكيد فهما قاصرا، فمع تعاظم الدور الاقتصادي للصين في الشرق الأوسط لا بد للسياسة الصينية أن تحمل بعض التغيير بشأن دورها السياسي؛ لتحقيق الأهداف الإستراتيجية المتعلقة بـ"تعظيم القوة". فالיום لدى الصين حوافز دافعة باتجاه التفكير في الاضطلاع بدور ما في منطقة حاسمة على المسرح العالمي: مقاومة الاحتواء الأمريكي من الغرب، بيع الأسلحة، محاربة الإرهاب والتطرف، ومواجهة النزعة الانفصالية، لذا ينظر للصين على أنها القادم الجديد إلى الشرق الأوسط.

تبحث هذه الدراسة في الاقتصاد السياسي للسياسة الصينية في الشرق الأوسط، وعلى ضوء مبادرة الحزم والطريق، تناقش تفضيلات السياسة الصينية في الشرق الأوسط بين الأهداف الاقتصادية "خلق الثروة" والأهداف السياسية "تعظيم القوة". وفي ذلك تنطلق الدراسة من افتراض أن فلسفة "الصعود السلمي" الصينية بمنحها الأفضلية للاقتصاد على حساب السياسة، فإن السياسة الصينية في الشرق الأوسط ستركز أكثر على أسباب خلق الثروة، ولن تنتقل سريعا -على الأقل على المستويين القريب والمتوسط- إلى البحث عن شروط تعظيم القوة.

2- في مفهوم الاقتصاد السياسي الدولي وتفضيلات القوة والثروة:

الاقتصاد السياسي الدولي هو ذلك الحقل المعرفي الذي يحاول فهم القضايا والمسائل في السياسة العالمية باعتماد منظورات وأدوات تحليلية من كلا حقلَي السياسة الدولية والاقتصاد الدولي. ويستمد هذا الحقل جدارته التحليلية من الانهيار المتواصل الحاصل للحدود بين التخصصات الاجتماعية وخاصة بين الاقتصاد والسياسة، بحيث صار فهم وتحليل الشؤون العالمية المعاصرة يقتضي تجاوز الحدود التقليدية الجامدة بين التخصصات الاجتماعية. تقليدياً، غالباً ما فكر الباحثون وصناع القرار الاقتصادي أيضاً حول الاقتصاد الدولي دون مراعاة السياسة الدولية، والأمر ذاته إنطبق على باحثي السياسة وصانعي قراراتها؛ فالقناة الأولى اهتمت بتفاعلات السوق بمنأى عن قوة ومصالح الدولة القومية، بينما غالباً ما تجاهل علماء السياسة النظر إلى ما وراء الدولة القومية، وكلاهما كان يتجاهل في ذلك التفاعل الموجود بين الدولة والسوق التي تميز الاقتصاد السياسي. وتقريباً -مع بعض الاستثناءات القليلة- كان هذا منهج الباحثين في الحقلين إلى غاية سبعينيات القرن الماضي، حيث بينت مجموعة من الأحداث الدولية إلى أي مدى كان الخط الفاصل بين الحقلين وهمياً، وفي مقدمة تلك الأحداث أزمة أسعار الصرف العالمية سنة 1971 وأزمة النفط 1973. ويمكن تعريف الاقتصاد السياسي الدولي بأنه "دراسة مجموعة القضايا والمشاكل العالمية التي تحمل علاقة متداخلة بين الاقتصاد والسياسة، بحيث لا يمكن فهمها أو تحليلها فقط ضمن ميدان العلاقات الدولية أو الاقتصاد الدولي، فهي تقع بالضرورة ضمن الميدان المشترك المتسع الذي هو الاقتصاد السياسي الدولي"¹.

ضمن الاقتصاد السياسي الدولي، يتنافس منظوران رئيسان -بالإضافة للمنظور الماركسي- هما الماركنتيلية والليبرالية، وما يرشحهما ليكونا كذلك هو طبيعة الرؤية الخاصة التي يملكانها في فهم طبيعة العلاقة بين الاقتصاد والسياسة وفلسفتها الخاصة في تفضيلات القوة والثروة، بحيث أن كلاهما يقدمان إجابات مختلفة لعدد من الأسئلة الجوهرية.

1.2- الماركنتيلية:

هي النسخة الواقعية للاقتصاد السياسي الدولي، وهي تبني افتراضاتها على أولوية السياسة على حساب الاقتصاد وفق مقولة "إخضاع خلق الثروة لتعظيم القوة". فحسب الماركنتيليين، فإن هناك علاقة متبادلة بين الثروة (الاقتصاد) والقوة (السياسة) فكلاهما أهداف لسياسة الدولة وليس أحدهما بديل للآخر؛ فكما هي الثروة شرط ضروري لقوة الدولة، فكذلك هي القوة وسيلة لا غنى عنها لخلق الثروة. لكن بينما من الممكن على المدى البعيد السعي لتحقيق الهدفين معا كجزء من الإستراتيجية الماركنتيلية، فإنه على المدى القريب قد يكون من الضروري التضحية بالثروة لصالح القوة إذا حدث تعارض بينهما، فنتيجة لفوضوية النسق الدولي والتهديد الدائم للأمن فإن بقاء وأمن الدولة هو أولى هدف².

2.2- الليبرالية:

كمنظور ضمن الاقتصاد السياسي الدولي، تبني الليبرالية افتراضاتها على استقلالية السوق عن الدولة؛ أي الفصل بين عالمي الاقتصاد والسياسة وفق مقولة "أولوية خلق الثروة على تعظيم القوة". فالليبراليون يشككون في قوة الدولة معتقدين بأن لها أثر سلبي على حرية الأفراد وطريقة عمل الأسواق بما يهدد رفاهية الجميع ويهدد تطبيق آلية اليد الخفية. لذا يسعون للحد من تدخل السياسة في الاقتصاد بحجة أن الحكومة التي تتدخل أقل تحكم أفضل. أما المصالح القومية، فترفض الليبرالية النظر إلى العلاقات الدولية كلعبة صفرية أين تكون مكاسب طرف هي بالضرورة خسارة للطرف

¹- "What is International Political Economy?" Michael Veseth, accessed Jul 10, 2008,

<http://www.pugetsound.edu/academics/departments-and-programs/undergraduate/ipe/what-is-ipe/>

²- R. Falkner, International Political Economy, undergraduate course, University of London, International Programmes in Economics, Management, Finance and the Social Sciences, IR3026, 2011, 19.

الأخرى، وبدلاً من ذلك يمكن لجميع الدول أن تستفيد من سوق حرة عالمية موسعة. أما الأمن فسوف يتحقق تلقائياً إذا ترك السوق يعمل بحرية "نظرية السلام من خلال التجارة"³.

3- الصعود الصيني ومبادرة الحزام والطريق: الاقتصاد (الثروة) أولاً.

إن تأثير الصين المتزايد في مجالات ومستويات عديدة من الاقتصاد والسياسة العالميتين أصبح مسألة تستأثر باهتمام متزايد لدى صناعات القرار في عواصم العالم وجاذبية خاصة عند محلي الشأن الدولي، فحجم النمو الاقتصادي، الازدهار الاجتماعي وتعظيم النفوذ السياسي للصين على الصعيد العالمي يسترعي الاهتمام حقاً. ولعل حجم نمو الاقتصاد الصيني هو أكثر ما يثير الانتباه، فالصين تحافظ منذ سنوات على معدلات للنمو الاقتصادي هي الأعلى عالمياً بمعدل يقارب 10% سنوياً. لتتحول الصين -اقتصادياً- في ظرف وجيز إلى ثاني أكبر اقتصاد عالمي بعد الولايات المتحدة، وتقدم نفسها - سياسياً- كقوة إقليمية في شرق آسيا وإحدى القوى المرشحة لمكانة القطب الدولي.

تاريخياً، غالباً ما كان ينعكس صعود مماثل لأي قوة جديدة في شكل تغير عنيف في بنية السياسة العالمية، ذلك أن تلك القوة غالباً ما تختار البديل العسكري عبر التوسع والعدوان، لكن يبدو أن الصين قد اختارت خياراً جديداً في التعامل مع هذا الوضع هو الطريق الاقتصادي، محكوماً أساساً بالاستثمار، التجارة وتحصيل الموارد بالطرق السلمية عبر الانخراط في العولمة الاقتصادية بدل مواجهتها. فقد تبنت القيادة الصينية خلال العشرين سنة القادمة -منذ 2002- مبدأ "مرحلة الفرصة الإستراتيجية"، والذي يعني أن علاقات الصين الخارجية مع محيطها ومع القوى الكبرى -خلال هذه الفترة- يجب أن تضل مستقرة لتجاوز أي صدام محتمل مع قوى مثل الولايات المتحدة؛ من أجل الانشغال أكثر ببناء مجتمع واقتصاد مزدهرين محلياً.

لذلك تبدو الصين متحفظة على استخدام مفهوم "الصعود" Rise أو "الصحو" Revival؛ لأنها تدرك بأن الفجوة بينها وبين الولايات المتحدة لا تزال هائلة بمقاييس الثروة، القوة العسكرية، التعليم، نمط العيش، التكنولوجيا⁴، ولهذا فهي تفضل إعطاء الأولوية للخيارات والأهداف الاقتصادية. وتأكيداً لهذا التوجه، رفعت السياسة الخارجية الصينية شعار "الصعود السلمي"، الذي استخدمه لأول مرة النائب الأول للجنة المركزية للحزب الشيوعي الصيني زهينغ بينغ يانغ Zheng Bijian في إحدى المنتديات الآسيوية سنة 2003، وتم ترديده من قبل الوزير الأول الصيني وين جيا باو Wen Jiabao في زيارته للولايات المتحدة، وأصبح بعد ذلك المبادرة الحقيقية للجيل الرابع من القيادة الصينية وعلى رأسهم الرئيس هو جينتاو Hu Jintao⁵.

لقد أعادت القيادة الصينية ترتيب أولوياتها الإستراتيجية بعد نهاية الحرب الباردة، لتعطي الأولوية لأهداف الاقتصاد على حساب السياسة؛ حين جعلت من المصلحة الاقتصادية في الحفاظ على نسبة نمو عالية ومستقرة هدفاً أولياً تليه المصلحة السياسية في الدفاع عن السيادة الوطنية وتحصيل مكانة القوة الكبرى⁶. لقد تراجع الهدف السياسي إلى مرتبة ثانية في أولويات السياسة الخارجية الصينية، دون أن يلغى تأثيره تماماً على الفكر الاستراتيجي الصيني؛ لأن تياراً ضمن

³ - Franker, International Political Economy, 26-28.

⁴ - Wang Jisi, "China's Changing Role In Asia", (paper published by The Atlantic Council of The United States , Asia Programs, 2004).

⁵ - توفيق حكيمي، "الحوار النيوواقعي-النيوليبرالي حول مضامين الصعود الصيني"، رسالة ماجستير في العلاقات الدولية غير منشورة، (جامعة باتنة، 2008)، 60.

⁶ - Michael D. Swaine, "China, Domestic Change and Foreign Policy", (paper published by RAND for the Office of the Secretary of Defence, 1995).

الجنح العسكري والعناصر المحافظة في الحزب والإدارة لا يزال يرى في هدف الاضطلاع بدور "القوة العظمى" هدفاً جوهرياً بالنسبة للصين، وهو تيار مرتبط بالإحساس القومي، الثقافة القومية المتمركزة على الذات والشعور العميق بظلم الغرب. لكن الأفضلية ضمن القيادة الصينية اليوم تبدو لصالح تيار الإصلاح الاقتصادي منذ عهد دنج شياوبينج Ding Xiaoping سنة 1978، هذا التيار يرى في التنمية الاقتصادية هدفاً أولاً لخلق مجتمع مستقر ومزدهر، أما الصراع على المكانة فهو خيار غير عقلاني لسنوات عديدة قادمة⁷.

لذا، فإن القيادة الصينية الحالية ترى أن الحفاظ على الشروط الخارجية التي تعطي الأفضلية لتعزيز النمو الاقتصادي هي الطريق المناسب لإستراتيجية أمن الصين، ولأجل ذلك تعتبر بأن الاقتصاد هو مجال المنافسة الدولية الحقيقية في المستقبل. ولعل مبادرة الحزام والطريق في 2013 هي أكثر ما يعكس هذا التوجه بوضوح.

في سبتمبر 2013 قدم الرئيس الصيني شي جينبينغ Xi Jinping من كازاخستان مشروع طريق الحرير الصيني الجديد في مبادرة تحت مسمى "الحزام الاقتصادي"، وفي أكتوبر 2014 أعلن شي جينبينغ من إندونيسيا عن مشروع بناء طريق حرير بحري للقرن 21 ليكون الخط البحري لمشروع طريق الحرير، والذي يربط عبر الموانئ الصين بجنوب شرق آسيا، المحيط الهندي، منطقة الخليج العربية والبحر المتوسط. ومنذ ذلك الحين، أصبح يشار لمبادرتي "الحزام الاقتصادي" و"طريق الحرير البحري" بمشروع "حزام واحد، طريق واحد"، وفي الخطاب الصيني الرسمي بـ "الحزام والطريق"⁸.

لقد استوتحت مبادرة الحزام والطريق عن مشروع قديم عمره يزيد على ألفي سنة هو طريق الحرير القديم، الذي كان يمتد من الصين عبر آسيا الوسطى إلى شواطئ المتوسط فأوروبا التي كانت تستقبل البضائع الآسيوية الفاخرة. لذا لا تنتظر الصين للمشروع اقتصادياً فقط، بل كموروث ثقافي وتاريخي تنقاسمه الدول المعنية، ولهذا تريد له أن يكون عالمياً وفي صالح الجماعة الدولية بما يعكسه من قيم إنسانية مشتركة. واليوم يبلغ عدد المشاركين فيه قرابة سبعين دولة، وليست كلها دولاً آسيوية أو دولاً من العالم الثالث؛ بل شاركت فيها حتى دول غربية كالألمانيا وبريطانيا.

يأتي هذا المشروع على رأس أولويات الصين من أجل التنمية العالمية في المستقبل، ومن خلال تطوير شبكة طرق المواصلات البرية والبحرية على طول مسار طريق الحرير الجديد، يهدف المشروع إلى زيادة تعزيز التعاون الاقتصادي الدولي على خلفية تراجع العولمة، وهو يقوم على جعل التعاون في مجال الطاقة وإنشاء البنى التحتية الأساس لعولمة أكثر شمولاً وتوازناً⁹، تقوم على التدفق المنظم والحر للعوامل الاقتصادية، وتوظيف الموارد بكفاءة عالية. فالمشروع يعكس مسعى صينيا للبحث عن نموذج جديد للتعاون الدولي والحوكمة العالمية، ومن وجهة نظر صينية سببعت المشروع طاقة ايجابية جديدة للتعاون للسلام والتنمية في العالم، أو -بتعبير الرئيس الصيني- سيعمل على خلق شعور بالقدر المشترك ما بين الدول المعنية¹⁰.

4. إستراتيجية "خلق الثروة" الصينية في الشرق الأوسط

7- Swaine, "China, Domestic Change"

8- Theresa Fallon, "The New Silk Road: Xi Jinping's Grand Strategy for Eurasia", American Foreign Policy Interests, 37 (2015), 140-141

9- وانغ جيان، "العلاقات الصينية- الشرق أوسطية من منظور الحزام والطريق"، (11 ماي 2016)، متاح على الرابط،

<http://studies.aljazeera.net/ar/reports/2017/05/170511091806872.html>، تم التصفح يوم، 01 أوت 2018

10 - Fallon, "The New Silk Road", 141.

خلال فترة الحرب الباردة لم تحض الصين بحضور اقتصادي ولا نفوذ سياسي في الشرق الأوسط، وكل ما كان يشغل الصين في المنطقة هو تقليص نفوذ القوى الكبرى هناك، التي كانت ترى بكين في سياساتها تهديدا غير مباشر لأمنها القومي ووحدها الترابية. هذا التوجه الصيني كان أساسا بسبب فقدان بكين للوسائل السياسية والاقتصادية لتحقيق مصالحها من الثروة والقوة هناك؛ إن هذا هو ما جعل من قدرة الصين على منافسة القوى الكبرى في الشرق الأوسط اقتصاديا وسياسيا متعذرا، ولهذا جاءت سياسة الصين الخارجية تجاه المنطقة محكومة أساسا بالأيديولوجيا. فتم النظر إلى الشرق الأوسط كميدان لمواجهة الامبريالية وتشجيع الحركات الثورية اليسارية. في تلك الفترة حكمت السياسة الصينية تجاه الشرق الأوسطي ثلاثة محددات رئيسية هي: إدراك الصين لدورها كدولة معادية للامبريالية، تأثير البيئة الصينية الداخلية؛ والخبرات الثقافية المتركمة للصين في المنطقة من خلال "طريق الحرير القديم"¹¹.

تدرجيا، وبعد أن انخرطت في سياسة "الانفتاح والإصلاح" منذ سنة 1978، تخلصت الصين من السعي لتحقيق الأهداف الأيديولوجية لصالح أهداف المصلحة الوطنية في الاستقرار السياسي والتحديث الاقتصادي. وكان لا بد أن يحمل ذلك أثرا على نظرة الصين إلى الشرق الأوسط؛ فتراجعت النظرة الأيديولوجية الضيقة أمام المصلحة القومية في إقامة علاقات اقتصادية جيدة مع دول المنطقة¹². لقد كان لهذا التحول تأثيره على رؤية السياسة الخارجية للشرق الأوسط، لتتجه من رؤية أيديولوجية نحو رؤية اقتصادية لتحقيق أهداف الثروة الاقتصادية عبر محاور ثلاث: ضمان تدفق النفط، تعزيز فرص الاستثمار وضمان أسواق واسعة للتجارة الصينية¹³.

حتى وإن كان النفط على رأس أولويات مصالحها الاقتصادية، لم تكن الصين لتتنظر إلى الشرق الأوسط فقط من حيث قيمته كمصدر للطاقة، ولكن أيضا في سياق إمكانياته الكبيرة كسوق ضخمة للتجارة والاستثمار، لذلك فقد سعت ببجبن لتعزيز التعاون الاقتصادي مع دول المنطقة خارج قطاع الطاقة. وبالفعل، أصبح الشرق الأوسط منذ مطلع التسعينيات مستهلكا مهما للصناعة الصينية من مواد مصنعة، تكنولوجية واستهلاكية، بل أن ما تصدره الصين لدول المنطقة أكبر من ذلك، فهو يشمل سوقي العمل والإنتاج؛ عبر تصدير اليد العاملة وكذا الاستثمارات المباشرة. ولدرجة كثافته وتنوعه، وصف الأكاديمي الصيني زهيوين زهي ZhiaunZhi الحضور الاقتصادي الصيني في المنطقة بـ"حمى الصين"¹⁴ في الشرق الأوسط، وهو وصف تؤيده مؤشرات الواقع بقوة. ففي سنة 2009 تجاوزت الصين الولايات المتحدة كأكبر مستوردي النفط من الشرق الأوسط، راسمة بذلك صورة واضحة عن قوة الحضور الصيني في المنطقة. ولكن النفط وحده لا يوضح كل الصورة؛ لأن الصين قبل ذلك وفي سنة 2008 تجاوزت الولايات المتحدة كأكبر مصدر للعالم العربي بما مقداره 48 مليار دولار مقارنة بـ 6 مليار دولار فقط سنة 2006¹⁵. أما في مجال الاستثمارات، فقد شهدت منطقة الشرق الأوسط تضاعفا

¹¹- Thomas W. Robinson et al., **Chinese Foreign Policy: Theory and Practice**, (Oxford, Clarendon press, 1994), 322-324.

¹²- Steve A. Yetiv and Chunlong Lu, "China, Global Energy, and the Middle East", *Middle East Journal*, 61 (2007), 201.

¹³-Parris H. Chang, "China's Policy Toward Iran And The Middle East", *The Journal of East Asian Affairs*, 25 (2011), 1.

¹⁴- Zhiqun Zhi, "China's New Diplomacy in the Middle East and Its Implication for the United State", *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 3 (2009), 52.

¹⁵- "New Silk Road: Ben Simpfendorfer speaks to Derek Parker about the rekindling of a long-term relationship between China and the Arab world", Derek Parker, accessed Jul 10, 2018 www.cpaaustralia.com.au/newsletters/54_55_dossier_newsilkroad.pdf,

ملحوظا للاستثمارات الصينية (من 1مليار دولار سنة 2005 إلى 11 مليار دولار سنة 2009) خاصة في مجالات مشاريع الطاقة والبنى التحتية¹⁶.

1.4 ثلاثية خلق الثروة الصينية في الشرق الأوسط: الطاقة، التجارة والاستثمار

يعد البحث عن الطاقة ركنا رئيسا في روابط الصين الاقتصادية بالشرق الأوسط، فحاجة الصين الماسة للطاقة جعلت من بيجين لاعبا نشطا في سباق التنافس على نفط الشرق الأوسط. فمنذ سنة 1993، وبعد أن أصبحت الصين مستوردا للنفط لعجز إنتاجها المحلي عن تغطية استهلاكها المحلي، أصبح موضوع أمن الطاقة حيويا بالنسبة للصين ويحتل اهتماما مركزيا في سياستها الخارجية. فلقد أشارت -لأول مرة- الخطة الخماسية العاشرة (2001-2005) بشكل صريح وعلني لأمن الطاقة، معرفة إياه بضمان تأمين إمدادات النفط من الخارج كمسألة حيوية لاستمرار النمو الاقتصادي وتحديث الصين¹⁷. وبفضل ثرواتها الهائلة من الطاقة، صارت بلدان الشرق الأوسط - وخاصة دول الخليج العربي منها وفي مقدمتها السعودية وعمان- من أهم مزودي الصين بالنفط. ومنذ 2002 أصبح الشرق الأوسط المنطقة التي تحتل الريادة في تزويد الصين بالموارد الطاقوية (التوقعات أن يصل إلى 75% بحلول سنة 2030)¹⁸. ولهذا ركزت الصين سياساتها على دول المنطقة كجزء من إستراتيجيتها العالمية لأمن الطاقة، فارتبطت سياسة الصين بالشرق الأوسط ارتباطا وثيقا بأهداف شركات الطاقة الصينية الثلاث الكبرى المملوكة للدولة CNPC, SINOPEC, CNPC لغرض ضمان الوصول لنفط المنطقة.

في مجال الاستثمارات تشهدمنطقة الشرق الأوسط تضاعفا ملحوظا للاستثمارات الصينية خاصة في مجالات مشاريع الطاقة والبنى التحتية، وفي ذلك تمثل التجربة السودانية تجربة متقدمة في الاستفادة من الاستثمارات الصينية. أما في مجال التجارة، فقد ارتفع حجم التبادل التجاري بين الصين ودول المنطقة من 25.5 مليار دولار سنة 2004 إلى 100 مليار دولار سنة 2009 وصولا إلى 238.9 مليار دولار عام 2013، وتوسعى الصين إلى مضاعفة علاقاتها التجارية مع البلدان العربية خاصة منذ تأسيس منتدى التعاون الصيني-العربي في 2004¹⁹، كما تنوي الصين إنشاء منطقة للتجارة الحرة بين الصين ومجلس التعاون الخليجي، والتي انطلقت أولى جولات المفاوضات بشأنها في 2005، وهدفت إلى تعزيز التبادل التجاري والاستثماري بين الطرفين.

2.4 الشرق الأوسط في مشروع الحزام والطريق

بحسب الرؤية الصينية لمشروع الحزام والطريق، والتي أصدرتها الحكومة الصينية في 28 مارس 2015، سيربط هذا الحزام الصين بالخليج العربي والبحر المتوسط عبر آسيا الوسطى وغرب آسيا. وقد صمم طريق الحرير البحري لينطلق من الساحل الصيني وصولاً إلى أوروبا، عبر بحر جنوب الصين والمحيط الهندي، وهذا ما يعني أن الشرق الأوسط لن يكون فقط جزءاً مهماً من المشروع، بل هو أيضاً محور الطريقين وله دور محوري في صلب المشروع²⁰.

إذا كان لمشروع الحزام والطريق اقتصاديا ثلاث أهداف رئيسية تتعلق بخلق الثروة الصينية هي: الطاقة، الأسواق والاستثمار، فلا بد أن يحتل الشرق الأوسط مكانة هامة في المشروع الصيني، خاصة وقد أصبحت دول المنطقة (إيران

¹⁶- كريم المفتي، "مصالح روسيا والصين في الشرق الأوسط: دراسة تحليلية"، المجلة العربية للعلوم السياسية، العددان 47-48، (صيف-خريف 2015)، 31.

¹⁷- Yetiv and Lu, "China, Global Energy", 199.

¹⁸-Sujian Guo et al, New Dimensions of Chinese Foreign Policy, (Lanham, Rowman& Littlefield Publishers, 2007), 166.

¹⁹- المفتي، مصالح روسيا والصين، 30-31.

²⁰- جيان، "العلاقات الصينية- الشرق أوسطية"

والعراق ودول مجلس التعاون الخليجي) أهم مصدري النفط إلى الصين؛ حيث شكلت تلك الصادرات 60% من واردات الصين النفطية. وفي مجال التجارة، تجاوزت الصين الولايات المتحدة كأكبر مصدر للمنطقة. أما في مجال الاستثمارات فقد شهدت منطقة الشرق الأوسط عموماً تضاعفاً ملحوظاً للاستثمارات الصينية خاصة في مجالات مشاريع الطاقة والبنى التحتية.

حتى وإن كان الخطاب الرسمي الصيني يروج لفكرة الصداقة القديمة والشراكة الطبيعية مع دول الشرق الأوسط، والتي تخدم المصالح المشتركة والمصير الواحد بين الطرفين، إلا أن معطيات الواقع تشير لتبادل غير متكافئ في المصالح المتبادلة، بما يجعل من الشرق الأوسط مجرد مصدر لحاجات الصين الطاقوية، وممرًا جغرافيًا لمرور الصادرات، وسوقًا لاستيعاب فائض الإنتاج والاستثمارات الصينية. لا تتحمل الصين مسؤولية هذا الوضع، مادامت الدول العربية عاجزة عن القيام بخطوات متقدمة في مجال التنويع الاقتصادي، وهذا ما لا يمنع الصين من التفكير بمنطق المصلحة الوطنية في تحقيق أهدافها الاقتصادية في خلق الثروة من علاقاتها بالمنطقة، لذا فهي تقترح خطة مصلحة تبدأ بإقامة تعاون على نمط "1 + 2" والذي يعني أن يكون التعاون في مجال الطاقة بمثابة الأساس، وأن يكون تطوير البنية التحتية، والتجارة والاستثمار بمثابة الجناحين، وأن تكون المجالات الثلاثة المتمثلة في التكنولوجيا الجديدة عالية الدقة للطاقة النووية، والأقمار الاصطناعية، والطاقة الجديدة، مساحات لتحقيق إنجازات جديدة²¹.

5- الحوافز الصينية في "تعظيم القوة" في الشرق الأوسط

على عكس حضورها الاقتصادي الوازن، سياسياً، لطالما كانت السياسة الصينية تجاه الشرق الأوسط سياسة الدولة الراضية بالوضع القائم، الذي يميزه النفوذ الأمريكي المتعظم، بدل السعي لتغييره، متبعة في ذلك الحكمة الصينية القائلة بـ "الجلوس في قمة الجبل ومشاهدة النور تتقاتل في الأسفل"، والتي شكلت جزءاً كبيراً من عقيدة السياسة الخارجية الصينية في هذه المنطقة من العالم. هو ذلك أسلوب "الضغط الأخلاقي"²² الصيني في التعامل مع الدور الأمريكي في الشرق الأوسط بدل خيار الممانعة أو المواجهة المباشرة.

غير أنه ومع تعاطف النفوذ الاقتصادي للصين في الشرق الأوسط، كان ولا بد للسياسة الخارجية الصينية أن تحمل بعض التغيير بشأن دورها في المنطقة لتناسب مع زيادة تأثيرها الاقتصادي، تطابقاً مع نظرية الاقتصاد السياسي الدولي القائلة بأن "القدرات تحدد النوايا". ففي مناقشته لتأثير زيادة الثروة على القوة، يقول أحد أهم من كتب في الاقتصاد السياسي الدولي روبرت جيلبين بأن "الدولة الأكثر ثروة وأكثر قوة.. سوف تحدد حزمة من أهداف الأمن والرفاهية أكبر من تلك الأقل ثروة وقوة". فالقوة الصاعدة اقتصادياً لن تكتفي بالبحث عن أهداف خلق الثروة في تحصيل الموارد الأولية في الخارج، ضمان النفاذ للأسواق العالمية، تأمين خطوط النقل الاقتصادية، بل ستتوسع أهداف سياستها الخارجية نحو تعظيم القوة: نشر القيم الوطنية، إقامة تحالفات، الدفاع عن الحلفاء والأصدقاء، وكل ذلك لأجل حماية الداخل بعيداً من الخارج²³. وفي حالة الصين، فإن قوة علاقاتها الاقتصادية وسرعة نموها في الشرق الأوسط من المحتمل أن تستمر بالتطور لتشمل لاحقاً المصالح السياسية في تعظيم القوة؛ فنسبة نمو اقتصادي متسارعة سوف تدعم بالضرورة جهود زيادة المصالح الإستراتيجية.

²¹- نفس المرجع.

²²- Robinson, Chinese Foreign Policy, 322.

²³- Aaron L. Friedberg, "The Future of U. S. -China Relations: Is Conflict Inevitable?", International Security, 30, (2005), 14-20.

1.5- حوافز الصين في تعظيم القوة في الشرق الأوسط:

على وجه المقارنة مع الولايات المتحدة، يبدو الشرق الأوسط أكثر أهمية للصين لتأمين حاجتها من الطاقة؛ لأن ثلاثة من أربعة أكبر مزودي الولايات المتحدة بالنفط يقعون خارج الشرق الأوسط (كندا، المكسيك، فنزويلا) بحولي 2448%،²⁴ ولذلك أصبحت مسألة أمن الطاقة الصينية وثيقة الصلة بالشرق الأوسط، بما أن اعتماد الصين على نفط الخليج العربي في تزايد مستمر، ومن المرجح أن يتطور أكثر جاعلا من بحث الصين عن نفوذ سياسي أكبر هناك متوقعا أكثر من ذي قبل. إن هذا ما من شأنه أن يضع الصين والولايات المتحدة في تصادم مصالح حول منطقة تعتبرها الولايات المتحدة إستراتيجية لمصالحها ونفوذها العالمي؛ لأن الصين تدرك بأن التواجد الأمريكي في الشرق الأوسط موجه ضد مصالحها، وبأنه يجسد بعضا من المساعي الأمريكية لاحتواء الصين من الغرب، ولهذا فهي تفضل دورا أمريكيا محدودا في المنطقة، فرغم المصلحة المترتبة عن التعاون مع الولايات المتحدة، فلا بأس من مواجهتها أحيانا لتأمين مصدر أمن الطاقة للصين هناك²⁵.

ينظر للصين على أنها القادم الجديد إلى الشرق الأوسط، خاصة وأنها أصبحت اليوم قادرة على إبداء موقف المعارض، خاصة عبر التحالف مع قوى كروسيا وفرنسا. وعليه، فإنه من المحتمل للصين أن تطمح إلى دور أكبر في الشرق الأوسط، بما سيشكل قطيعة مع دورها السابق البعيد والسلبى. إن لدى الصين اليوم فضلا عن حافز الارتقاء لدور القوة الكبرى، جملة من الحوافز لأجل الارتقاء بمكاسبها السياسية في الشرق الأوسط: الأهمية البالغة لضمان تدفق النفط بشكل آمن ومستمر، محاربة الإرهاب، النزعة الانفصالية والتطرف؛ بيع الأسلحة.

2.5- أهمية الجيوبولتيك في مشروع الحزام والطريق

رغم أن تصريح وزير خارجية الصين وانج لي wang Li بأن الحزام والطريق ليس وسيلة للجيوبولتيك، فإنه سوف يكون من غير المستبعد أن لا يتحول التعاون الاقتصادي لاحقا إلى نفوذ سياسي، ليعكس رغبة الصين في تأكيد شرعيتها التاريخية في المنطقة. وهناك عدة مؤشرات على أن صناعات القرار في الصين يفكرون بمنطق جيوبولتيكي، فوزير الخارجية ذاته تحدث عن إحياء فكرة أوراسيا التي سبق وأن قدمها ماكيندر عن المنطقة كقلب للعالم. وقد احتفى الأكاديميون الصينيون بالمبادرة على أنها مصممة لرسم طريق الصين لتكون قوة كبرى²⁶. فقد سبق وأن اقترح الخبير وانغ ييسي Wang Yisi خطة إستراتيجية عنوانها "السير غربا"، هدفها تهيئة قدرات الصين للتدخل السياسي في المناطق الغربية (ومنها الشرق الأوسط) لكسب نفوذ يسمح بفرض مصالحها المحورية هناك، وفرز توازن قوى جديد مع الولايات المتحدة²⁷. في حين شدد لي يونغهو Li Yonghuo، أن تتبنى الصين مقاربة مزدوجة؛ تأسيس علاقات جيدة مع القوى الكبرى القائمة، وفي نفس الوقت تحسين علاقاتها مع الدول المجاورة والدول النامية في إطار ما أسماه "حزام محيط استراتيجي"؛ لأن قوة كبرى صاعدة بحاجة إلى دعم الدول المجاورة، وهذا ما يجب أن تسعى إليه الصين، عبر دعمها اللامشروط لجيرانها بغض النظر عن الايدولوجيا والأحلاف على عكس نموذج المشروطية الغربي²⁸.

24- Zhi, "China's New Diplomacy", 49.

25- Yetiv and Lu, "China, Global Energy", 216.

26- Fallon, "The New Silk Road", 141.

27- المفتي، "مصالح روسيا والصين"، 3.

28 - , "Explaining China's foreign policy reset", European council on Foreign Relations, accessed Jul 10, 2018: http://www.ecfr.eu/publications/summary/explaining_chinas_foreign_policy_reset3001.

إن مشروع الحزام والطريق يقدم إذن فرصا عظيمة للصين في تحقيق الأمن والاستقلال كأول أهداف "القوة السياسية"، لئلا يحق البحث عن مناطق للنفوذ، فالمشروع يقدم إجراءات اقتصادية للتعامل مع أغلب المشاكل الأمنية التي لدى الصين مع جيرانها، وهو بمثابة ورقة اقتصادية مهمة في مجال المنافسة الإستراتيجية حول النفوذ مع الولايات المتحدة واليابان²⁹، كما من شأنه المساعدة على مواجهة التطرف والنزعة الانفصالية في غرب الصين وآسيا الوسطى.

وفي الشرق الأوسط، تبدو السياسة الخارجية الصينية وكما وصفها الدبلوماسي الصيني هو جيامين Wu Jiamin في طور التحول من "دبلوماسية رد الفعل" إلى "دبلوماسية المبادرة بالفعل"³⁰. وعليه، فالمنطقة التي طالما تم النظر إليها كمنطقة بعيدة من أن تحض بدور صيني خاص، تبدو منطقة محورية في الجيوبولتيك الصيني الباحث عن شروط القوة السياسية. وما يؤكد الطموح الصيني بالبحث عن التأثير في الشرق الأوسط، هي تلك المبادرات السياسية التي أصبحت تبين مدى الانشغال السياسي-الأمني الصيني بالمنطقة:

- في 2002 أعلنت وزارة الخارجية الصينية عن تعيين مبعوثها الخاص للشرق الأوسط، وكانت تلك أول مرة تعين فيها الصين مبعوثا خارجيا خاصا في العالم؛

- في 2004 قدمت البعثة الصينية في الأمم المتحدة مقترحا بخصوص تعزيز قوة الحكومة العراقية وتحديد تاريخ للانسحاب الأمريكي من العراق.

- في 2006 عقدت الصين مؤتمرا دوليا حول تعزيز سبل السلام في الشرق الأوسط، استضافت فيه الجانبين الفلسطيني والإسرائيلي.

- كما أبدت بكين نشاطا داخل الأمم المتحدة فيما يتصل بقضايا الشرق الأوسط حول الحرب على العراق في 2003 وبعثة حفظ السلام الأممية في لبنان 2005.

- أصبحت الصين أكبر دولة مساهمة في عمليات حفظ السلام بين الأعضاء الدائمين في مجلس الأمن، وفي ذلك نذكر وجود قوات صينية في "اليونيفيل" في لبنان و"اليوننتسو" في الجولان.

- تصعد الصين من موقفها المؤيد لمبدأ "عدم التدخل" و"استخدام لقوة" لحل النزاعات في الشرق الأوسط وتطالب باستبداله بسياسة "الصبر الاستراتيجي"، ولهذا أبدت الصين تحفظها تجاه التدخل الأمريكي في عدد من الدول العربية، العراق، ليبيا وسوريا.

6- السياسة الصينية في الشرق الأوسط: هل الانتقال من خلق الثروة إلى تعظيم القوة حتمي؟

ماذا تبحث الصين في الشرق الأوسط؟ هل تبحث عن زيادة ثروتها أم تعظيم قوتها؟ أم تبحث عن كلاهما؟ وهل يؤدي البحث عن الأولى حتما إلى الثانية؟ وهل يمكن أن تضحي بالأولى من أجل تحقيق الثانية؟ وتتحمل نتائج ذلك على المستوى الاستراتيجي بمواجهة محتملة مع الولايات المتحدة؟

يبدو أن القيادة الصينية مقتنعة بأن فرص الصين اليوم في الاستفادة من البيئة الدولية أكبر بكثير من القيود التي تفرضها، ولهذا فهي يجب أن تتجاوز الطرق التقليدية في سعي القوى الكبرى الصاعدة في تغيير الوضع القائم عبر البحث عن شروط تعظيم القوة السياسية، وبدلا من ذلك على الصين الاستمرار في تطوير نفسها محليا، وخلق بيئة من السلم،

²⁹- Fallon, Op.Cit., p.141

³⁰- Guo et al, "New Dimensions of Chinese Foreign Policy", 166.

الاستقرار، التعاون والتنمية خارجياً³¹، لخلق بيئة خارجية مناسبة لتحقيق شروط النمو الاقتصادي. إن الانفتاح المتواصل للصين على الأسواق العالمية وتوسع حجم استثماراتها الخارجية يؤكد أن بيجين تفضل -ولو مؤقتاً- خيار "خلق الثروة" على حساب "تعظيم القوة"، وتدرك الصين أنه كلما زاد حجم التجارة والاستثمار الخارجيين، فإن ذلك سيضمن لها ما يكفي من فرص لتجنب الصراع والحفاظ على الأمن. وهذا الخيار سوف يدفع باتجاه التعاون التلقائي مع الولايات المتحدة، جاعلاً مصلحة مشتركة بين قوتي المحيط الهادي في تجنب الصراع³².

تظهر هذه المعادلة في الشرق الأوسط بشكل واضح، فالصين حتى وإن كانت لا تريد شرقاً أوسط تحت الهيمنة الأمريكية الكاملة بحيث لا يكون للصين أي وزن سياسي هناك، إلا أنها لا تزال تفضل شرقاً أوسطاً مستقراً لضمان مصدر أمن ودائم للنفط. لذا فهي لا تبدي استعداداً لتقويض المصالح الأمريكية في الشرق الأوسط، أو تحدي وضعها المهيمن هناك؛ لأن في شرق أوسط مستقر ضمان لمصالحهما معا.

رغم أن الصين كقوة صاعدة، ترغب في الاضطلاع بدور جيوسياسي أكبر في الشرق الأوسط، إلا أن نفوذها السياسي وقوة تأثيرها الدبلوماسي تضل ضئيلة³³، بل أقل بكثير مما تمنحه إياها قوتها الاقتصادية في المنطقة. رغم قوة الغطاء السياسي التي تمنحها إياها عضويتها الدائمة في مجلس الأمن واكتسابها حق النقض، فبيجين لا تستعمل حق النقض لغرض التوسط أو حل النزاعات في المنطقة، سواء بخصوص العراق، ليبيا أو الصراع العربي-الإسرائيلي، وحتى مساعي الصين في حل قضايا المنطقة سلمياً من خلال مبعوثيها، لا يتجاوز التشاور، الاطلاع على الأوضاع وإبداء وجهات النظر، دون المبادرة بخطوات أعمق.

إن الرغبة الصينية الجامحة في تحقيق أهداف خلق الثروة الاقتصادية من علاقتها بالشرق الأوسط، هو ما يدفعها -ولو مؤقتاً- للتفريط النسبي في أهداف القوة السياسية، لذا فإن شرقاً أوسطاً مستقراً لضمان مصدر أمن ودائم للنفط يأتي على رأس أولويات السياسة الصينية في المنطقة التي تتسم غالباً بعدم الاستقرار. وقد ظهرت هذه السياسة الصينية واضحة في أعقاب ما سمي "الربيع العربي"، فقد ركزت الصين على تهدئة هذه المنطقة عبر دعمها السياسي للأنظمة الحاكمة واستعدادها لتقديم كل مساعدة اقتصادية وعسكرية ممكنة لتلك الأنظمة لتحقيق ذلك. فبيكين لم تظهر اهتماماً بطبيعة النظام الحاكم من الناحية الأيديولوجية، الطائفية أو السياسية، وأكثر ما كان يهملها هو ضمان أكبر قدر من الاستقرار الأمني، بحيث تستطيع الطرق والموانئ وأنظمة الاتصالات والمدن التجارية الحرة أن تزاوّل نشاطها بأمان، وهو ما بدا جلياً في المسألة السورية؛ فرغم أن خطاب بيجين كان يصر على أن مصير بشار الأسد يحدّد الشعب السوري فإنها زادت الدعم العسكري لنظامه، وقدمت الحماية له في مجلس الأمن بالتعاون مع روسيا، بحيث صار الموضوع السوري هو أكثر موضوع استخدمت فيه الصين حق الفيتو في تاريخها (ست مرات)³⁴.

³¹-Zheng Bijian, "China's "Peaceful Rise" to Great-Power Status", Foreign Affairs, 84, (2005), 22.

³²- Bijian, "China's "Peaceful Rise", 13.

³³- Yitzhak Shichor, "Competence And Incompetence: The Political Economy Of China's Relations With The Middle East", Asian Perspective, 30, (2006), 60.

³⁴- محمد مكرم بلعوي، 'مبادرة الحزام والطريق الصينية وحتمية الجغرافيا العربية'، (دون تاريخ)، متاح على الرابط: <https://bit.ly/2MKAU9L>، تم التصفح يوم، 30 أوت 2018.

إن لدى الصين العديد من الأسباب التي تجعلها تفكر في عدم تحدي الموقع المهيمن للولايات المتحدة في العالم العربي، ونهج أسهل طريق لتحقيق مصالحها هناك عبر "الركوب بالمجان"³⁵؛ أي بالاعتماد على حماية الولايات المتحدة لتأمين مصالحها، على تحمل التكاليف الاقتصادية، السياسية والأمنية المصاحبة لتحدي الولايات المتحدة. فلأجل مزاياها الاقتصادية لا تزال الصين بحاجة للتعاون مع الولايات المتحدة لعل أهمها:

- الولايات المتحدة لا تزال تتحكم في خطوط نقل الطاقة من الخليج إلى مضيق "ملقة"، حيث 80% من إمدادات الطاقة.
- على عكس الولايات المتحدة، الصين لا تملك نقاط تموقع إستراتيجية في الشرق الأوسط وقواعد عسكرية توفر لها الحد الأدنى من فرص التدخل عند تضرر مصالحها.
- الصين تفتقر لقدرات جوية وبحرية مناسبة لخدمة مصالحها، وهي بعيدة عن امتلاك الإمدادات اللوجستية لتغطية 7000 ميل من خطوط النقل البحري بين شنغهاي ومضيق هرمز.
- مساومة المواقف الأمريكية (امتنعت بكين عن استخدام حق النقض في حرب الخليج، 1991 وفي مقابل ذلك استفادت استئناف علاقاتها مع واشنطن المتوقفة آنذاك منذ أحداث ساحة تيان مان).

7- خاتمة:

تؤمن القيادة الصينية الحالية بأن قوة الصين ونموها الاقتصادي يعتمد أكثر على عالم مستقر؛ لأن الاستقرار سيسمح النمو فيه بتعزيز مكانة الصين. وتمثل رؤية "الصعود السلمي" المبدأ الناظم لإستراتيجية صينية براغماتية في السعي لتحقيق المصالح القومية مع تجنب الصدام مع محيطها ومع القوة الكبرى في العالم، فعلاقات الصين الخارجية يجب أن تضل مستقرة لتجاوز أي صدام خارجي محتمل يحول دون الانشغال بأولوية بناء مجتمع واقتصاد مزدهرين محليا. وبمراجعة الدراسة لمضامين السياسة الصينية تجاه الشرق الأوسط -من خلال مبادرة الحزام والطريق أساسا- تبدو فرضية النظرية الواقعية القائلة بأن القدرات تحدد النوايا -والتي تدعمها النظرية الماركنتيلية للاقتصاد السياسي الدولي- بحاجة للتعديل في الحالة الصينية. فلأنها ليست مرتبطة بالبحث عن السيطرة والنفوذ كأولوية، تتجه السياسة الخارجية الصينية لتكون اقتصادية، غير أيديولوجية وبراماتية. ووفقا لهكذا توجه، لا بد أن يكون هدف خلق الثروة بالنسبة للصين أولى من هدف تعظيم القوة، وحتى وإن كان الاعتماد متبادلا ما بين الهدفين يخدم بعضه بعضا، يضل هدف خلق الثروة أولوية صينية وإن اقتضى الأمر التضحية بشروط تعظيم القوة مؤقتا.

منذ أن أصبحت الصين مستوردا للطاقة لتلبية حاجيات نموها الاقتصادي المتزايد، أصبح الشرق الأوسط منطقة إستراتيجية لمصالحها الاقتصادية بما تختزنه من أكبر احتياطي عالمي للنفط، لكن بيجين لا تنظر إلى الشرق الأوسط فقط من حيث قيمته كمصدر للطاقة، ولكن أيضا في سياق إمكانياته الكبيرة كسوق ضخمة للصادرات الصينية والاستثمار رأس المال الصيني. لذلك تمثل الطاقة، التجارة والاستثمار ثلاثية أهداف خلق الثروة الاقتصادية للصين في علاقتها بالمنطقة. وتمثل مبادرة الحزام والطريق المدخل المناسب لتحقيق هذا الهدف؛ فهي تقترح نموذج تعاون اقتصادي وفق خطة ثلاثية، والذي يعني أن يكون التعاون في مجال الطاقة بمثابة الأساس، وأن يكون تطوير البنية التحتية، والتجارة والاستثمار بمثابة الجناحين.

³⁵- Yetiv and Lu, "China, Global Energy", 200.

لا يمكن إلغاء الجيوبولتيك تماما عن رؤية الصين للشرق الأوسط، ومبادرة الحزام والطريق بغض النظر عن صيغتها الاقتصادية المعلنة، تقدم فرصا جيواستراتيجية عظيمة للصين في تحقيق أمنها ومواجهة المساعي الأمريكية لاحتواء الصين غربا. فبناء حزام محيط استراتيجي عبر التحالفات والسعي للنفوذ تبقى أيضا مسألة ضرورية لقوة كبرى صاعدة. نظريا، كان من شأن النفوذ الاقتصادي الصيني المتزايد في الشرق الأوسط أن يترجم إلى نفوذ سياسي أكبر، يعزز من شروط تعظيم القوة الصينية، لكن الواقع أن نفوذ الصين السياسي وقوة تأثيرها الدبلوماسي في المنطقة تظل ضئيلة، بل أقل بكثير مما تمنحه إياها قوتها الاقتصادية.

إن الرغبة الصينية الجامعة في تحقيق أهداف خلق الثروة الاقتصادية من علاقتها بالشرق الأوسط، هو ما يدفعها - ولو مؤقتا- للتفريط النسبي في أهداف القوة السياسية، لذا فإن شرقا أوسطا مستقرا لضمان مصدر آمن ودائم للنفط يأتي على رأس أولويات السياسة الصينية في المنطقة التي تتسم غالبا بعدم الاستقرار. ومن أجل ذلك، فإن الصين ورغم أنها تبحث عن النفوذ الاقتصادي في الشرق الأوسط، إلا أنها لا تصر على النفوذ السياسي عبر تحدي الوضع الاستراتيجي المهيمن للولايات المتحدة هناك، بل تفضل استراتيجية "الركوب بالمجان" مادامت تخلق الوضع المستقر المطلوب للنمو الاقتصادي الصيني.

**المراجع:
أولاً/ الكتب:**

- 1- Guo, Sujian et al , New Dimensions of Chinese Foreign Policy, Lanham, Rowman& Littlefield Publishers, 2007.
- 2- Robinson. Thomas & Shambaugh David, Chinese Foreign Policy: Theory and Practice, Oxford, Clarendon press, 1994.

ثانياً/ المقالات:

- 1- المفتي، كريم ، "مصالح روسيا والصين في الشرق الأوسط: دراسة تحليلية"، المجلة العربية للعلوم السياسية 47-48 ، (2015): 23-39 .
- 2- Friedberg, Aaron L, "The Future of U. S. -China Relations: Is Conflict Inevitable?", International Security 30, (2005):7-45
- 3- Chang, Parris, "China's Policy Toward Iran And The Middle East", The Journal of East Asian Affairs 25, (2011):1-14
- 4- Fallon, Theresa, "The New Silk Road: Xi Jinping's Grand Strategy for Eurasia", American Foreign Policy Interests 37 (2015):140-147
- 5- Yetiv, Steve A. and Lu, Chunlong, "China, Global Energy, and the Middle East", Middle East Journal 61, (2007):199-218
- 6- Shichor, Yitzhak, "Competence And Incompetence: The Political Economy Of China's Relations With The Middle East", Asian Perspective 30, (2006):39-67
- 7- Zheng Bijian, "China's "Peaceful Rise" to Great-Power Status", Foreign Affairs 84, (2005): 18-24
- 8- Zhi, Zhiqun, "China's New Diplomacy in the Middle East and Its Implication for the United State", Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia) 3, (2009): 41-52

ثالثاً/ الأوراق البحثية:

Jisi Wang, "China's Changing Role In Asia", paper published by The Atlantic Council of The United States , Asia Programs, (2004).

R. Falkner , International Political Economy , undergraduate course, University of London, International Programmes in Economics, Management, Finance and the Social Sciences, IR3026, 2011, p.19.

Swaine Michael, "China, Domestic Change and Foreign Policy", paper published by RAND for the Office of the Secretary of Defence, (1995)

رابعاً/ روابط الانترنت

- 1- محمد مكرم بلعاوي، "مبادرة الحزام والطريق الصينية وحتمية الجغرافيا العربية"، (دون تاريخ)، متاح على الرابط: <https://bit.ly/2MKAU9L> ، تم التصفح يوم، 30 أوت 2018.
- 2- وانغ جيان، "العلاقات الصينية- الشرق أوسطية من منظور الحزام والطريق"، (11 ماي 2016)، متاح على الرابط، <http://studies.aljazeera.net/ar/reports/2017/05/170511091806872.html>، تم التصفح يوم، 01 أوت
- 3- Veseth Michael , "What is International Political Economy?", accessed Jul 10, 2018, <http://www.pugetsound.edu/academics/departments-and-programs/undergraduate/ipe/what-is-ipe/>

4- Parker Derek, “New Silk Road: Ben Simpfendorfer speaks to Derek Parker about the rekindling of a long-term relationship between China and the Arab world”, accessed Jul 10, 2018, www.cpaaustralia.com.au/newsletters/54_55_dossier_newsilkroad.pdf,

5- European council on Foreign Relations, “Explaining China’s foreign policy reset”, 14th April, 2015, accessed Jul 10, 2018 http://www.ecfr.eu/publications/summary/explaining_chinas_foreign_policy_reset3001, [Accessed 10 Jul 2018]

التنافس الاقتصادي السياسي الصيني في منطقة الشرق الأوسط

Cherifa Klaa

Dr., Faculty Member, University of Algeria3
cherifaklaa@gmail.com

Abstract:

The Middle East has become an area of great importance to China, while China's rising energy demand and growing economic woes have been accompanied by a number of considerations that have led China to revise its foreign policies and penetrate deeper into the region and its issues by investing in the economy and politics. This study will examine the subject of China's political economic rivalry in the Middle East, in which we try to show the role that China can play in economic and political terms in that region because it has always considered it a secondary and relatively insignificant region. Recent years have become an area far more extensive than ever in China's national security accounts, which has increased Chinese interest and participation in Middle East issues through efforts to advance westward in conjunction with the launch of the New Silk Road Initiative and to learn more about the study. We will focus on the following topics:

1. The importance of the Middle East for China.
2. China's interests and objectives in the Middle East.
3. The current political and economic determinants of China towards the Middle East.
4. Chinese political attitudes towards the current Middle East issues.
5. Opportunities and problems in China-Middle East relations.

Keywords: Competition - Economy - Political - China - Middle East.

الملخص:

أصبح الشرق الأوسط منطقة ذات أهمية كبرى بالنسبة للصين، في وقت ترافق فيه ارتفاع الطلب الصيني على الطاقة وتنامي الرهانات الاقتصادية، وهو ما جعل الصين نتيجة لعدة اعتبارات تعتمد إلى مراجعة سياساتها الخارجية والدخول أكثر في عمق تلك المنطقة وقضاياها، عن طريق الاستثمار في الاقتصاد وفي السياسة، وعليه ستعالج هذه الدراسة موضوع التنافس الاقتصادي السياسي الصيني في منطقة الشرق الأوسط، والذي نحاول أن نبين فيه الدور الذي يمكن أن تؤديه الصين على الصعيد الاقتصادي والسياسي في تلك المنطقة لأنها لطالما كانت تعتبرها منطقة ثانوية وقليلة الأهمية نسبياً، إلا أنه في السنوات الأخيرة قد أصبحت منطقة تتخذ حيزاً أوسع بكثير من أي وقت مضى في حسابات الأمن القومي الصيني، وهو ما زاد من الاهتمام والمشاركة الصينية في قضايا الشرق الأوسط، من خلال الجهود الرامية إلى التقدم غرباً بالتزامن مع إطلاق مبادرة طريق الحرير الجديدة، ولإلزام أكثر بموضوع الدراسة سنركز على المحاور التالية:

1. أهمية الشرق الأوسط بالنسبة للصين.
 2. مصالح الصين وأهدافها في منطقة الشرق الأوسط.
 3. المحددات السياسية والاقتصادية الصينية الحالية تجاه الشرق الأوسط.
 4. المواقف السياسية الصينية تجاه قضايا الشرق الأوسط الحالية.
 5. الفرص والإشكاليات القائمة في العلاقات الصينية الشرق أوسطية.
- الكلمات المفتاحية:** التنافس - الاقتصاد - السياسية - الصين - الشرق الأوسط.

مقدمة:

يعتبر الشرق الأوسط منذ أكثر من قرن منطقة خاضعة لاختراقات وصراعات خارجية، وساحة للنفوذ الخارجي من قبل الدول الكبرى، وبحكم حدوث تغيرات مهمة قد طرأت على المنطقة، والتي من أبرزها غياب الدور القيادي للولايات المتحدة الأمريكية التي سيطرت على المنطقة لعدة عقود، وتطور التفاعلات في منطقة الشرق الأوسط بخطى سريعة من نظام أحادي القطب إلى متعدد الأقطاب، في ظل أدوار متنامية لكل من الصين وروسيا وأوروبا والهند، مما جعل المشهد المستقبلي واحتمالاته في المنطقة غير واضح المعالم لتعدد الأقطاب الكبرى المؤثرة فيه، حيث تنامي دور الصين في العالم، وقد بدأ هذا النفوذ عن طريق التجارة والاقتصاد ليتطور في السنوات الأخيرة إلى السياسة، مما جعلها تدخل في مجالات إستراتيجية بالنسبة إلى الولايات المتحدة الأمريكية، وتحديدًا منطقة الشرق الأوسط، إذ كان الحضور الصيني لافتًا في هذه المنطقة التي تشكل العمود الفقري لمشروع "طريق الحرير" الصيني ذي الأبعاد الاقتصادية والسياسية الهامة بالنسبة للصين، ولقد صدرت مؤخرًا في بكين عن معهد بحوث غرب آسيا وإفريقيا بالأكاديمية الصينية للعلوم الاجتماعية؛ دراسة جديدة بعنوان "الكتاب الأصفر حول الشرق الأوسط 2016 – 2017"، حيث تؤكد الدراسة أن الولايات المتحدة فقدت زمام المبادرة في منطقة الشرق الأوسط لصالح عدد من القوى الكبرى في العالم، وعلى رأسها روسيا والصين، الأمر الذي قد ينقل منطقة الشرق الأوسط من وضع الخضوع للهيمنة الأمريكية إلى "شرق أوسط جديد بعد العصر الأمريكي"، وهو ما جعل الصين إضافة إلى المتغيرات الأخيرة على الساحة الدولية وما يجري في منطقة الشرق الأوسط تحديدًا إلى مراجعة سياساتها الخارجية والدخول أكثر في عمق المنطقة وقضاياها، عن طريق الاستثمار في الاقتصاد وفي السياسة، مستغلة كما جاء في تلك الدراسة الإستراتيجية التي أعدها ذلك المعهد البحثي المقرب من مركز صناعة القرار في الصين، تراجع السطوة الأمريكية في الشرق الأوسط.

لذلك نسعى في هذا البحث إلى تبيان مدى أهمية الشرق الأوسط كمجال للتنافس الاقتصادي والسياسي الدولي، كما تكمن أهميته أيضًا في الإجابة على مجموعة التساؤلات المتعلقة أساسًا بموضوع التنافس الاقتصادي السياسي الصيني في منطقة الشرق الأوسط، وذلك من خلال طرح الإشكالية الرئيسية والمتمثلة في ما يلي: إلى أي مدى يكمن أن يكون الشرق الأوسط مجالًا للتنافس الاقتصادي السياسي الصيني؟

عناصر البحث: سنحاول من خلال هذه المشاركة البحثية معالجة موضوع: "التنافس الاقتصادي السياسي الصيني

في منطقة الشرق الأوسط"، وللاجابة عن ذلك سنتناول النقاط التالية:

1. أهمية الشرق الأوسط بالنسبة للصين.
2. مصالح الصين وأهدافها في منطقة الشرق الأوسط.
3. المحددات السياسية والاقتصادية الصينية الحالية تجاه الشرق الأوسط.
4. المواقف السياسية الصينية تجاه قضايا الشرق الأوسط الحالية.
5. الفرص والإشكاليات القائمة في العلاقات الصينية الشرق أوسطية.

1. أهمية الشرق الأوسط بالنسبة للصين

بعد التنافس بشكل عام أبرز سمات البقاء والاستمرار سواء انعكس الأمر علينا كأفراد أو على الدول، والتنافس الدولي أصبح جلي مع عصر العولمة والثورة التكنولوجية والانفتاح الاقتصادي، الذي تدعمه المنظمات الدولية كمنظمة التجارة العالمية، وقد ظهر مفهوم التنافسية في عقد التسعينيات من القرن العشرين كنتاج للنظام الاقتصادي العالمي، ووصلت حدة التنافس بين القوى الكبرى حديثًا على الموارد الأولية والتي من أهمها مورد الطاقة؛ النفط والغاز ومشتقاتها،

إذ شهدت منطقة الشرق الأوسط العديد من التطورات المهمة التي أوضحت في مجملها دور القوى الكبرى ارتباطا بمصالحها المتباينة وعلاقتها بدول المنطقة، حيث تعود جذور التنافس الدولي على منطقة الشرق الأوسط إلى اتفاقية "سايس بيكو" سنة 1916، إذ تم بموجبها تقسيم الشرق الأوسط بين فرنسا وبريطانيا، وهو مثال واضح للتنافس على المنطقة، فمن المعروف أنه قبل اكتشاف الطاقة كانت تمثل المنطقة أهمية من حيث أنها مركز المواصلات العالمية بين القارات الثلاث (آسيا - إفريقيا - أوروبا)، ويمكن ملاحظة حدة التنافس الدولي على منطقة الشرق الأوسط وبالتحديد في بداية الصراع الإيديولوجي إبان الحرب الباردة، إذ أكد وزير الخارجية الأمريكي السابق "فoster دالاس" في عهد الرئيس "إيزنهاور" على أهمية المنطقة بالقول: "إذا سقطت هذه القلعة - يقصد الشرق الأوسط- بيد الروس؛ يترتب على ذلك سيطرة الروس على سائر طرق المواصلات بين الغرب والشرق وآسيا وإفريقيا"، ومن ثمة فقد شهدت منطقة الشرق الأوسط العديد من التطورات المهمة التي أوضحت في مجملها دور القوى الكبرى ارتباطا بمصالحها المتباينة وعلاقتها بدول المنطقة¹.

وتعلق الصين في الوقت الراهن أهمية كبرى على الشرق الأوسط، بالرغم من تركيزها في المقام الأول على الأمن الداخلي - فضلا عن استقرار محيطها المباشر ولا سيما منطقة آسيا والمحيط الهادي وآسيا الوسطى²- فقد ازدادت أهمية الشرق الأوسط بالنسبة للصين منذ أوائل تسعينيات القرن العشرين في وقت تفاق فيه ارتفاع الطلب الصيني على الطاقة وتنامي الرهانات الاقتصادية مع مصالح جغرافية إستراتيجية دائمة، ومع توسع المصالح الصينية الوطنية في المنطقة، فهي تسعى إلى تحقيق التوازن أمام نفوذ الولايات المتحدة في الشرق الأوسط، لذلك صاغت إستراتيجية "التنين الحذر" اتجاه دول المنطقة³.

إن منطقة الشرق الأوسط تزداد أهمية في نظر الصين، إذ أن التحولات السريعة الحاصلة في الشرق الأوسط جعلت من المنطقة الأكثر أهمية بالنسبة لها؛ خارج منطقة آسيا والمحيط الهادي، وتعود أسباب ذلك إلى القلق الصيني الكبير من انعدام أمن الطاقة وعدم الاستقرار الداخلي، وإدراك أن الشرق الأوسط هو منطقة جغرافية إستراتيجية أساسية في العالم، ويشكل الشرق الأوسط بالنسبة للصين امتدادا للمناطق المتاخمة لحدود الصينية الغربية في آسيا الوسطى - أي محيط الصين الأوسع نطاقا.

وتسعى الصين في عهد الرئيس "شي جين بينغ" - مثل إدارة "أوباما" في الولايات المتحدة الأمريكية تماما- إلى اعتماد سياسة خارجية وأمنية متوازنة أكثر من الناحية الجغرافية الاستراتيجية، وفي حين تغير الولايات المتحدة التوازن في منطقة آسيا والمحيط الهادي تعمل الصين على إعادة فرض التوازن غربا لتصحيح ما كان أشبه بتركيز مفرط وغير متكافئ على الشرق من ناحية النمو الاقتصادي وحماية الأمن القومي، ولكن الجدير بالإشارة هنا في هذه النقطة؛ هو أن سعي الصين لإعادة فرض التوازن لم يأتي كردة فعل على إعادة التوازن الخاصة بإدارة "أوباما" ولا ظاهرة جديدة، فالصين تمر بمرحلة إعادة توازن الجغرافية الاستراتيجية والتي يمكن اعتبارها استكمالاً للجهود المبذولة في صب اهتمام أكبر على الشرق الأوسط منذ منتصف تسعينيات القرن العشرين⁴.

ويكتسب النظر إلى التعاون الصيني الشرق أوسطي أهمية خاصة، نظرا لما شهدته الفترة الأخيرة من متغيرات كثيرة كان من أبرز نتائجها أحادية الاستقطاب السياسي في المنطقة، والاتجاه المتسارع نحو تحرير التجارة وعلو

1 - إيلاف نوفل أحمد العكدي، "تنافس القوى الكبرى على الموارد الأولية في الشرق الأوسط"، (2018/05/16)، نقلا عن الرابط:

<http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=411773&r=0&cid=0&u=&i=0&q=>

2 - أندرو سكوبيل وعليرظا نادر، الصين في الشرق الأوسط: التنين الحذر، (كاليفورنيا: مؤسسة راند، 2016)، ص. 3.

3 - نفس المرجع، ص. 20.

4 - نفس المرجع، ص. 73.

الاقتصاد، وحالة التوتر الإقليمي نتيجة لعملية عاصفة الحزم في اليمن وتعثر مسيرة السلام في الشرق الأوسط، ومع حدوث تغيرات وتحولات على خريطة القوى الدولية، اتجهت الصين إلى توثيق علاقات التعاون والشراكة مع دول الشرق الأوسط على مختلف الأصعدة؛ الاقتصادية، السياسية والثقافية، ويعد هذا التقرب خطوة مهمة تعزز من قدرة الصين على تحقيق هدفها الحالي في التخلص من سيطرة قطب واحد على النظام العالمي، ووضع حدود للهيمنة الأمريكية على العالم، ربما لا تسعى الصين إلى قيادة العالم أو إلى أن تصبح القطب الأحدث الجديد، بقدر ما تسعى إلى الحد من النفوذ الأمريكي على مناطق العالم وخاصة منطقة الشرق الأوسط، وما نتج عن ذلك من توازنات وخرائط جديدة للقوى والثروة في العالم، وفي سعيها إلى هذا الهدف اتجهت إلى تعزيز العلاقات وبناء الشراكات والتحالفات مع دول ومناطق العالم، دون الانخراط في أي صراعات وتوترات إقليمية جارية من خلال إستراتيجية في العلاقات الدولية أكثر براغماتية وتوازنا من قوى عالمية أخرى⁵، إذ ترى الصين أنه لا غنى عن انضمام دول منطقة الشرق الأوسط لما يسمى بـ "الحزام الاقتصادي لطريق الحرير" و"طريق الحرير البحري في القرن الحادي والعشرين"، المعروف باسم "طريق الحرير الجديد: حزام واحد... طريق واحد"، والذي يهدف إلى ربط المناطق الغربية والجنوبية في الصين بالقارات الثلاث أوروبا وإفريقيا وآسيا عبر عدد من المحاور البرية والبحرية التي سيتم إنشائها⁶.

ومن دون شك فإن الموقع الاستراتيجي لمنطقة الشرق الأوسط سيعزز من الجهود التي سوف تبذل من أجل ربط الأسواق الآسيوية بكل من الأسواق الأوروبية والإفريقية، وتمثل قناة السويس إحدى الركائز الرئيسية لتحقيق هذا الترابط، حيث ظلت على مدار السنوات الماضية ممرا رئيسيا لنقل البضائع الصينية لمختلف الأسواق الأوروبية⁷، ومن أجل كسب شركاء من الشرق الأوسط لتنفيذ المبادرة، سعت الصين منذ إطلاقها سنة 2013 إلى تعميق أطر تعاونها الاستثمارية في مجال البنى التحتية مع كثير من دول الشرق الأوسط، وفي هذا الصدد وقعت الصين وتركيا مذكرة تفاهم في إطار قمة العشرين التي عقدت في شهر نوفمبر 2015 بمدينة أنطاليا التركية حول مشروع طريق الحرير وتعزيز العلاقات التجارية والملاحة البحرية للدولتين، إضافة إلى مذكرة تفاهم تتعلق بمبادرة "ممر الوسط"، وبالمثل أبرمت الصين مذكرة تفاهم مع مصر في شهر جانفي 2016 لتعزيز التعاون بين الدولتين لتنفيذ طريق الحرير الجديد، في حين أيدت الحكومة المصرية المبادرة، والتي ستعكس على تعزيز المكانة اللوجستية للممر الملاحي لقناة السويس⁸.

وكانت الصين قد أصدرت في 28 مارس 2015 رؤيتها للمشروع المشترك الخاص ببناء طريق الحرير والحزام الاقتصادي، وطريق الحرير البحري للقرن الواحد والعشرين، وبحسب تلك الرؤية سيربط هذا الحزام بالخليج العربي والبحر الأبيض المتوسط عبر آسيا الوسطى وغرب آسيا، وقد صمم طريق الحرير البحري لينطلق من الساحل الصيني وصولا إلى أوروبا، عبر بحر جنوب الصين والمحيط الهندي⁹، حيث أن الهدف المعلن من "طريق الحرير الجديد" هو "تعزيز التعاون الاقتصادي والتواصل" عبر هذه المناطق من خلال مشروع ضخم لتطوير البنية التحتية، بهدف إعادة توجيه النظام الاقتصادي العالمي من خلال بناء ما أطلق عليه "مشروع القرن"، متخذا من الشرق الأوسط قلب المشروع

1 - محمود صافي محمود، "توجهات سياسة حذرة: أفاق التعاون الصيني الشرق أوسطي والتحديات الراهنة"، المركز العربي للبحوث والدراسات، (2018/05/16)، نقلا عن الرابط: <http://www.acrseg.org/38006>
2 - "حدود الانطلاق: هل يتيح طريق الحرير مكاسب اقتصادية للمنطقة؟"، مركز المستقبل للأبحاث والدراسات المتقدمة، (2018/05/16)، نقلا عن الرابط التالي:

<https://futureuae.com/ar-ae/Mainpage/Item/2823/%D8%AD%D8%AF%D9%88%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%B7%D9%84%D8%A7%D9>

3 - "حدود الانطلاق: هل يتيح طريق الحرير مكاسب اقتصادية للمنطقة؟"، مرجع سابق.

4 - نفس المرجع.

1 - وانغ جيان، "العلاقات الصينية - الشرق أوسطية من منظور: الحزام والطريق"، سلسلة تقارير مركز الجزيرة للدراسات، (11 ماي 2017)، ص. 3.

حيث يلتقي الطريقان (الطريق البحري والطريق البري) ليكملا المسير نحو أوروبا وإفريقيا¹⁰، وهذا يعني أن الشرق الأوسط ليس جزءاً هاماً من المشروع وحسب، بل هو أيضاً محور الطريقين، وله دور محوري في صلب المشروع¹¹، إذ يعتبر المحللون الصينيون أن الشرق الأوسط هو مفترق طرق عالمي رئيسي ومنطقة تتمتع بأهمية جغرافية إستراتيجية كبرى¹².

2. مصالح الصين وأهدافها في منطقة الشرق الأوسط

إن القفزات التي شهدتها الصين خلال العقد الماضي جعلت منها قوة دولية فاعلة ومؤثرة، وذلك في ضوء صعودها الاقتصادي المذهل، وكونها ثاني أكبر اقتصاد عالمي، وتنافس الاقتصاد الأمريكي بقوة على المركز الأول، وفي هذا السياق قامت الصين بإعادة صياغة إستراتيجيتها تجاه منطقة الشرق الأوسط على النحو الذي يتواءم مع وضعها كقوة كبرى فاعلة من ناحية، ومع مستجدات الوضع الإقليمي في أعقاب الثورات العربية وتداعياتها من ناحية أخرى¹³.

حيث يظهر التوجه الصيني الجديد في منطقة الشرق الأوسط، والذي جاء نتيجة لتغير الوضع في الصين من دولة مستوردة للنفط إلى دولة مستوردة له، إذ تحتل المرتبة الثانية بعد الولايات المتحدة، لذلك تحرص على ممارسة دور في تنمية اقتصاديات المنطقة وربطها بالاقتصاد الصيني، كما تتطلع إلى أداء دور المنافس للولايات المتحدة الأمريكية على الساحة الدولية على المدى المنظور، ساعية إلى تأمين إيراداتها النفطية لمواكبة الحراك الاقتصادي الذي يتجسد بنسبة نمو اقتصادي تتجاوز نسبة 9% سنوياً، هذا فضلاً عن أن الصين قد استوعبت درس احتلال العراق، إذ رأت في هذه الحرب محاولة من الولايات المتحدة الأمريكية للاستئثار بمصادر النفط سيما في الشرق الأوسط، مما حدا بالصين إلى تبني ردة فعل تجسدت في اختراقاتها المتتالية لدوائر النفوذ التقليدية للولايات المتحدة الأمريكية في كل من أمريكا اللاتينية والخليج العربي، وذلك بعقد صفقات نفطية مع كل من فنزويلا وإيران والمملكة العربية السعودية¹⁴.

كما أنه لا يخفى على أحد أن منطقة الشرق الأوسط تمثل منطقة تنافس تجاري بين الشركات المنتجة والشركات الاستثمارية العابرة للقارات، لأن هذه المنطقة هي منطقة ذات شعوب استهلاكية من الطراز الأول، إذ يبلغ عدد سكان دول الشرق الأوسط أكثر من 320 مليون نسمة، فأغلب اقتصاديات هذه الدول هي اقتصاديات ريعية نفطية، وأن هذه العوائد المالية المتأنية للنفط تجعل من دخول الأفراد محطة مهمة للتنافس بين الشركات الأمريكية والأوروبية والصينية وغيرها¹⁵.

وتشمل مصالح الصين الرئيسية في الشرق الأوسط؛ الطاقة والأمن والطموحات الجغرافية الاستراتيجية والروابط الخارجية للاستقرار الداخلي، وتعزيز وضعها باعتبارها قوة كبرى، وتمثل أهداف الصين الموازية في ضمان الحصول على الطاقة والموارد الأخرى وموازنة نفوذ الولايات المتحدة، ولكن ليس بطريقة مباشرة، وحظر الدعم المعنوي والمادي لأقلية "الأوغور" الصينية (Uighurs) واكتساب اعتراف صريح وضمني من دول الشرق الأوسط بالصين باعتبارها قوة عظمى تباعا¹⁶، وعليه سنتطرق إلى مصالح الصين وأهدافها في الشرق الأوسط بالتفصيل في النقاط التالية:

2.1 - أمن الطاقة

2 - Deborah Lehr, "The Middle East is the Hub for China's Modern Silk Road", Aug 15, 2017, (09/05/2018), see the link: <http://www.mei.edu/content/map/middle-east-hub-china-s-modern-silk-road>

3 - وانغ جيان، مرجع سابق، ص. 3.

4 - أندرو سكوبيل وغليرظا نادر، مرجع سابق، ص. 11.

5 - نورهان الشيخ، "شراكات متوازنة: الاستراتيجية الصينية في الشرق الأوسط"، المركز العربي للبحوث والدراسات، (2018/05/16)، نقلاً عن الرابط التالي: <http://www.acrseg.org/39974>

6 - إيلاف نوفل أحمد العكدي، مرجع سابق.

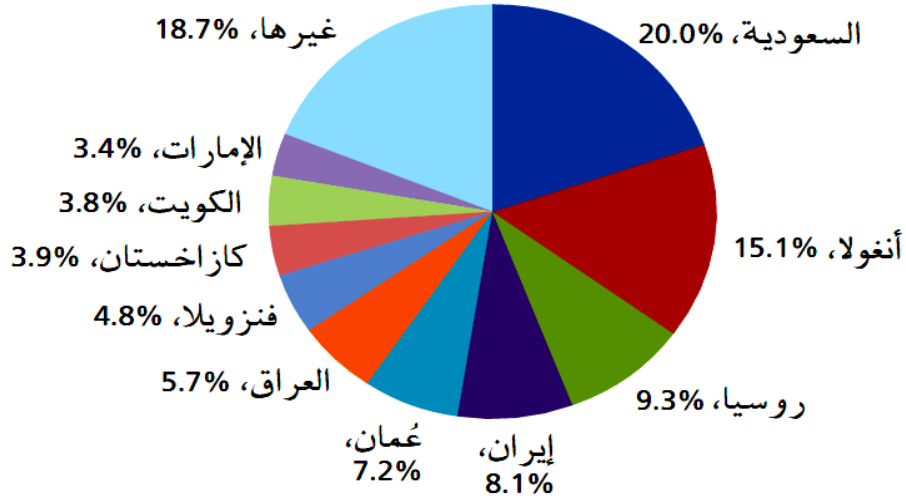
7 - نفس المرجع.

1 - أندرو سكوبيل وغليرظا نادر، مرجع سابق، ص. 7.

تكمّن مصلحة الصين الرئيسية في الشرق الأوسط في استمرار الحصول على موارد الطاقة، حيث أدى النمو الاقتصادي الثابت والملفت الذي شهدته الصين منذ أواخر سبعينيات القرن العشرين إلى تزايد حاجتها للطاقة وغيرها من الموارد الطبيعية، وتزداد لأهمية النفط بالنسبة إلى الصين التي أصبحت مستوردة للطاقة الصافية سنة 1993، فمنذ سنة 1995 أصبح الشرق الأوسط المصدر الأول للنفط المصدر إلى الصين¹⁷.

ووفقاً لأحد المحللين الصينيين "نيو شينتشون Niu Xinchun" الذي كتب مقاله المعنون بـ "مصالح الصين في الشرق الأوسط ونفوذها في المنطقة China's Interests in and Influence over the Middle East" في مجلة العلاقات الدولية المعاصرة شهر فيفري 2014: "سيبقى الشرق الأوسط أكبر مصدر للواردات النفطية إلى الصين، وهذه هي أهمية الشرق الأوسط الاستراتيجية بالنسبة للصين"، ويعتبر النفط مصدراً أساسياً في العلاقات الثنائية مع السعودية وإيران على حد سواء، إذ أنه في سنة 2012 شكلت السعودية المصدر الأول للنفط الذي تستورده الصين (قبل أنغولا وروسيا)، كما احتلت إيران المركز الرابع، وتستهدف الصين أيضاً الغاز الطبيعي والسلع، بالإضافة إلى ذلك تنشيط الصين في اغتنام فرص الاستثمار والسعي إلى إبرام العقود لمشاريع البنى التحتية، وإتاحة أسواق جديدة للمنتجات الصينية لفي الشرق الأوسط، وبالفعل تتميز مبادرة طريق الحرير الجديدة أو "New Silk Road"، ويشار إليها غالباً بإستراتيجية "حزام واحد وطريق واحد One Belt, One Road"، التي أطلقها الرئيس الصيني "شين جين بينغ" رسمياً سنة 2013 بشموليتها وتتضمن كافة الأنشطة الاقتصادية والمشاركة في المنطقة المنوطة من خلال حكومة جمهورية الصين الشعبية والشركات التي تملكها الدولة والشركات الخاصة ورجال الأعمال والأفراد الصينيين¹⁸. ويبين الرسم الدائري التالي كبار مصدري النفط إلى الصين وفقاً للقيمة سنة 2012:

الشكل رقم 1 : دائرة نسبية تبين مصدري النفط إلى الصين سنة 201

المصدر: أندرو سكوبيل وعليرضا نادر، مرجع سابق، ص. 8.

2 - نفس المرجع، ص. 7.

3 - أندرو سكوبيل وعليرضا نادر، مرجع سابق، ص. 7-8.

ولكي تلتحق بركب الولايات المتحدة على صعيد النفوذ الاقتصادي، اعتمدت وبشدة على تأمين ما يمكنها من مصادر النفط والغاز لضمان استمرار نموها الاقتصادي المستقبلي، ولهذا الغرض فقد نجحت في بناء علاقات مع جميع منتجي النفط والغاز في الشرق الأوسط، من المملكة العربية السعودية إلى إيران وقطر والسودان واليمن لتأمين أكبر قدر ممكن من الطاقة¹⁹، حيث بلغت قيمة مشتريات الصين من النفط الخام من كبار الموردين من 15 دولة حوالي 144.7 مليار دولار سنة 2017، بزيادة قدرت بـ 39.2% من قيمة 103.9 مليار دولار من النفط الخام المستورد من نفس الدول الخمسة عشر خلال عام 2016²⁰، إذ استوردت خلال سنة 2017 من المملكة العربية السعودية لوحدها ما قيمته 20.5 بليون دولار (12.6%)، ومن العراق 13.8 بليون دولار (8.5%) ومن إيران 11.9 بليون دولار (7.3%) ومن سلطنة عمان 12.2 بليون دولار (7.5%) ومن الكويت 7.1 بليون دولار (4.4%)، ومن الإمارات العربية المتحدة 4.1 بليون دولار (2.5%)²¹.

2.2 - الاستراتيجية الجغرافية

أما ثاني مصلحة صينية في الشرق الأوسط فهي رغبتها في توسيع نطاق نفوذها الجغرافي الاستراتيجي إلى أبعد جوارها المباشر في منطقة آسيا والمحيط الهادئ وتطوير العلاقات مع قوى كبرى أو إقليمية أخرى، وبالرغم من الافتراض أن الصين قد أصبحت قوة عالمية لا تزال تشكل بشكل أساسي قوة إقليمية ذات حضور عالمي، ولكن هذا لا يعني أن الصين تقتصر للمصالح والتطلعات العالمية، في حين تنشط على نحو متزايد حول العالم، تحظى بوضوح بعض المناطق بأهمية أكبر من غيرها، وفي أوائل القرن الواحد والعشرين أصبح يعتبر الشرق الأوسط أهم منطقة في العالم بالنسبة للصين خارج منطقة آسيا والمحيط الهادئ بسبب موارد الطاقة الوفيرة فيه وموقعه الجغرافي الاستراتيجي المركز²².

ومع ظهور توترات بين الصين وجيرانها في شرق آسيا - ومن ضمنها نزاعات حول المياه الإقليمية في بحر الصين شرقا وجنوبا - بدأ المحللون والمنظرون الصينيون بتقييم الوضع الجغرافي الاستراتيجي وإعادة تقييم إستراتيجية الصين الكبرى من التركيز في المقام الأول شرقا على المحيط الهادئ إلى نهج أكثر اتزاناً ينظر إلى الشرق والغرب أيضاً، وقد كان للإصلاحات الاقتصادية التي شهدتها المقاطعات الواقعة على طول الساحل الشرقي للصين من مثل "غوانغدونغ Guangdong" و"فوجيان Fujian" القدر الأكبر من الازدهار والتحديث، وكان هذا التطور متفاوتاً إقليمياً وأهمل الداخل الصيني، وفي محاولة لمعالجة هذا الخلل خصصت الصين مبالغ ضخمة وبذلت جهوداً جبارة من أجل تطوير البنى التحتية في المحافظات الغربية المتاخمة لآسيا الوسطى، وذلك باعتباره جزءاً من برنامج تنمية المحافظات الغربية التي أطلق رسمياً في سنة 1999²³.

ويعتقد القادة الصينيون لا سيما منذ سنة 2010 أن الولايات تبذل جهوداً حازمة لاحتواء الصين أو تقييدها، وفي هذا الإطار اقترح بعض المحللين الصينيين إستراتيجية "تقدم الصين غرباً"، لأن إستراتيجية التطويق الأمريكية لا تبدو قوية في آسيا الوسطى وما بعدها، وقد أفاد مقال صادر شهر 14 أبريل 2014 في صحيفة بارزة تابعة للحزب الشيوعي الصيني بعنوان: "تقدم الصين غرباً يوجه إستراتيجية فرض التوازن China's March West Guiding Balancing

1 - بول سالم، "تنافس القوى العظمى على مستقبل الشرق الأوسط"، مركز كارينجي للشرق الأوسط، (2018/05/16)، نقلاً عن الرابط التالي:

<http://carnegie-mec.org/2010/04/15/ar-pub-40614>

2 - Daniel Workman, "Top 15 Crude Oil Suppliers to China", (10/05/2018), see the link:

<http://www.worldstopexports.com/top-15-crude-oil-suppliers-to-china/>

3 - Daniel Workman, *Op.cit.*

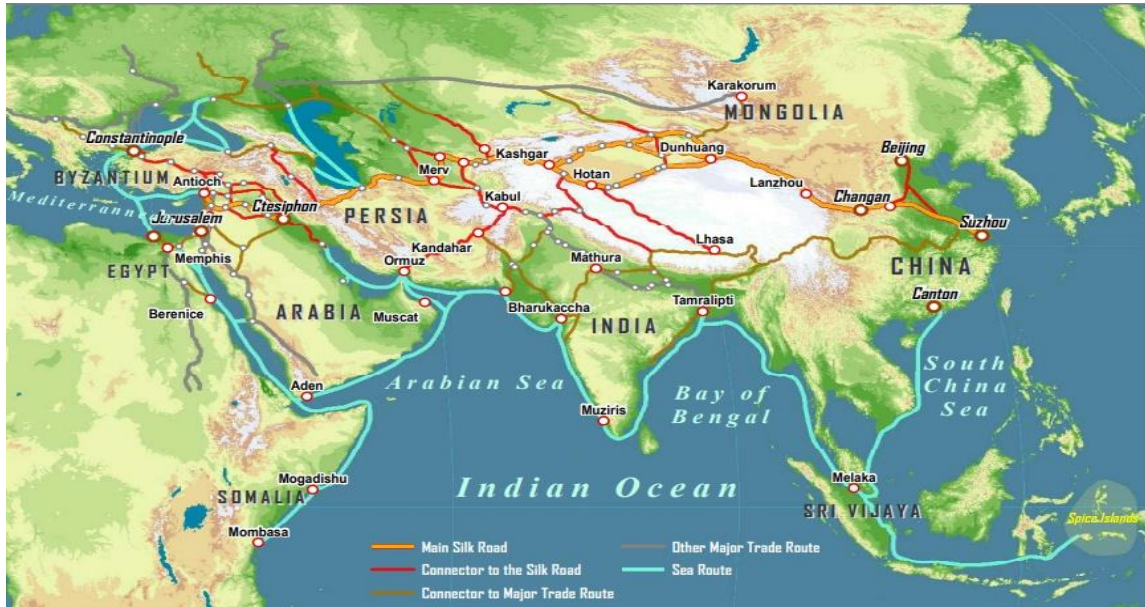
4 - أندرو سكوبيل وعليرضا نادر، مرجع سابق، ص ص. 8-9.

5 - نفس المرجع، ص.9.

Strategy"، موضحاً أنه من الصعب جداً على الدولة أن تصبح قوة بحرية بارزة إذا عجزت (الصين) عن اختراق سلسلتي الجزر الأولى والثانية، ولا تملك الولايات المتحدة في أقصى الغرب الصيني فرص أكبر لتحسن علاقاتها وتوسع نطاق نفوذها الجغرافي السياسي والاقتصادي في آسيا الوسطى والشرق الأوسط وما بعدهما، ويتضح بالفعل من هذا أن "التقدم غرباً" يشكل إستراتيجية أمن قومي تتيح للصين تحقيق التوازن الداخلي عن طريق التوجه شرقاً وغرباً من أجل التصدي للواقع الجغرافي السياسي البحري الصعب²⁴.

وكان الأكاديمي البارز في جامعة بكين "وانغ جيسي Wang Jisi" أول المتحدثين علناً عن هذا الاقتراح ونشرت تصريحاته على نطاق واسع، واقترح "وانغ" في مقال حظي بشعبية واسعة والذي صدر في 17 أكتوبر 2012 بمجلة "غلوبال تايمز Global Times"، أن تولي الصين اهتماماً أكبر لغربها الأقصى، ودعا "وانغ" على وجه التحديد إلى اتخاذ موقف جغرافي استراتيجي أكثر توازناً يأخذ في الاعتبار المناطق الصينية الداخلية في آسيا الصغرى وغرب المحيط الهندي، وقد لقي هذا الاقتراح تأييداً واسعاً في سنة 2013 على ما يبدو عندما صرح الرئيس الصيني "شي جين بينغ" علناً عن إطلاق عدد من المبادرات الرفيعة المستوى والموجهة غرباً وتشمل الحزام الاقتصادي لطريق الحرير البري وطريق الحرير البحري، معتمداً اقتباس اسم الطريق التجاري القديم بين الصين والغرب عبر آسيا الوسطى والشرق الأوسط²⁵، مقترحاً مبادرة "حزام واحد، طريق واحد"، أو "طريق الحرير الجديد" والمعروف اختصاراً بـ "الطريق والحزام"²⁶.

الشكل رقم 02: خريطة طريق الحرير الصينية القديمة خلال ق 8 م وق 14 م

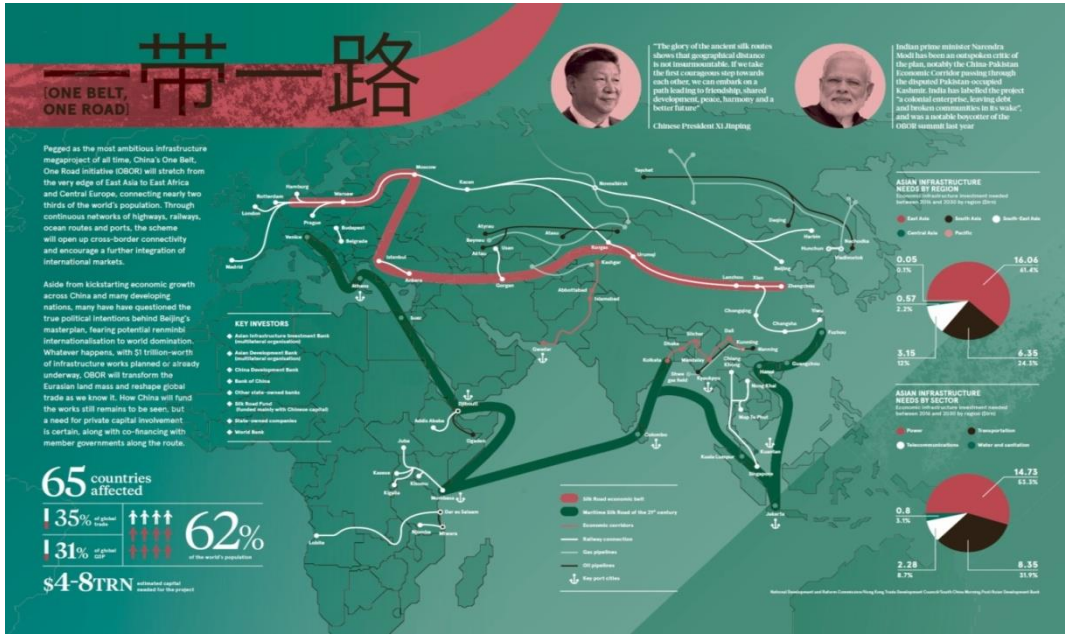

المصدر: https://transportgeography.org/wp-content/uploads/Map_Silkroad.pdf

وفي الشكل التالي تتبين مبادرة "حزام واحد، طريق واحد"، أو "طريق الحرير الجديد" والمعروف اختصاراً بـ "الطريق والحزام" التي أعلن عنها الرئيس الصيني "بينغ":

الشكل رقم 03: خريطة "طريق الحرير الجديد" المعلنه سنة 2013

- 1 - نفس المرجع، ص. 10.
- 2 - أندرو سكوبيل وعليرضا نادر، مرجع سابق، ص. 11.
- 3 - وانغ جيان، مرجع سابق، ص. 2.

<http://www.visualcapitalist.com/wp-content/uploads/2018/03/one-belt-one-road.html> : المصدر

2.3 - الاستقرار الداخلي والإقليمي

تكمن المصلحة الصينية الرئيسية الثالثة في الشرق الأوسط في الحفاظ على الأمن الداخلي في الدولة ومحيطها، حيث يخشى قادة الحزب الشيوعي الصيني من الاستياء الداخلي، وأفاد أحد المحللين الصينيين "لي ويجيان Li Wejian" من معهد "شنغهاي للدراسات الدولية" قائلا "إن الشرق الأوسط امتداد استراتيجي لمحيط الصين" وأضاف موضحاً: "بعد تفكك الاتحاد السوفياتي، ... برزت مجموعة من البلدان الإسلامية في آسيا الوسطى وقلص هذا الوضع من دون أي شك المسافة الجغرافية السياسية بين الصين والشرق الأوسط فوراً، فالمنطقة الغربية في الصين كانت في الأصل مجاورة للشرق الأوسط وارتبطت به منذ زمن طويل عبر طريق الحرير؛ وتجمع بين المنطقتين أوجه شبه كثيرة وعلاقات وثيقة على الصعيد العرقي والديني والثقافي، وبما أن الشرق الأوسط يشكل امتداداً استراتيجياً للمنطقة المتاخمة لحدود الصين الغربية تؤثر الاتجاهات المسيطرة على الوضع في الشرق الأوسط والاتجاهات القومية الشاملة والإيديولوجية الدينية المتطرفة تأثيراً مباشراً على أمن الصين واستقرارها"²⁷.

ويؤثر الشرق الأوسط في حالات انعدام الأمن الصينية في ما يتعلق بالمعارضة الشعبية في المنطقة المركزية لقومية "الهان" (Han heartland) المكتظة بالسكان في سهول الصين الشرقية الخصبة وفي المناطق الساحلية، فضلاً عن الاضطرابات العرقية في المناطق الحدودية الداخلية النائية التي تسكنها أقليات قومية مثل "الأوغور" و"التبتيون Tibetans" التي أظهرت في السنوات الأخيرة مستويات عالية من عدم الموالاة للحكم الصيني، وتخشى الصين على وجه الخصوص انتشار الإيديولوجية الجهادية المتشددة في صفوف "الأوغور"²⁸، ويقر المحللون الصينيون بأن ما ينظر إليه بوصفه محنة المجموعة العرقية المضطهدة في غرب الصين يلقي تعاطفاً في الشرق الأوسط، خاصة إثر وقوع عدد من الحوادث والتفجيرات داخل مقاطعات الصين خلال سنتي 2013 - 2014، وفي شهر مارس 2014 وأفريل 2014 وماي 2014، وأكتوبر 2014، والتي القي اللوم فيها على المتطرفين "الأوغور"، وبالتالي لا تدخر الصين جهداً في قمع التعبير

1 - أندرو سكوبيل وعليرظا نادر، مرجع سابق، ص. 13.
2 - نفس المرجع، ص. 13-14.

عن الدعم العام أو الرسمي للأوغور الصينيين من أي بلد أجنبي، وقد نجحت الصين في تحقيق هدفها، أما أبرز الاستثناءات فقد أتت على لسان الحكومة التركية التي أدانت القمع الصيني للاضطرابات العرقية في "كسنغيانغ" في سنة 2009²⁹. بالإضافة إلى ذلك يشعر القادة الصينيون بالقلق حيال أثر تظاهرات الربيع العربي التي بدأت في تونس سنة 2011، والتي أطاحت بالأنظمة الدكتاتورية في ليبيا ومصر، لقد أعاد الربيع العربي إحياء مخاوف الحزب الشيوعي الصيني من اضطرابات سياسية داخل المنطقة المركزية في الصين التي تطغى عليها أغلبية عرقية "الهان"، وتخوفت الصين من موجة تظاهرات انتفاضات الشرق الأوسط، فبعد أكثر من خمس وعشرين سنة على الحركة الديمقراطية الصينية سنة 1989 لا يزال القادة الصينيون حذرين من احتمال حدوث اضطرابات في المناطق الحضرية، وقد ازداد هذا القلق مع ظهور "حركة المظلة Umbrella Movement" في "هونغ كونغ" في أواخر سنة 2014³⁰.

2.4 - وضع القوى العظمى

تتمثل مصلحة الصين الرئيسية الرابعة في الشرق الأوسط بتحسين وضع الصين باعتبارها قوة عظمى، فبالنسبة للقادة الصينيين يبدأ الأمن القومي في الداخل ويُدمج مع أمن النظام، ويكمن الهاجس الأمني الأكبر للصين في ضمان استمرارية حكم الحزب الشيوعي، ويعني ذلك الحفاظ على الشرعية السياسية بنظر الشعب الصيني والاحتفاظ بالسيطرة السياسية الحازمة المبنية على تصوير الحزب الشيوعي الصيني باعتبارها المدافع الثابت عن المصالح الصينية، وقد يبدو هذا القدر من الاهتمام بالرأي متناقضا مع طبيعة النظام، ولكن الحزب يعلق أهمية كبيرة على صورته بنظر الشعب الصيني، ونظرا لنفوذ الصين الاقتصادي والعسكري والدبلوماسي المتنامي في حقبة الإصلاح، يتوقع الشعب الصيني على نحو متزايد رؤية بلده يؤدي أدوارا دبلوماسية أو حتى عسكرية في القضايا الدولية الرئيسية والدور الساخنة الأساسية³¹. كما تولت الصين على عاتقها ولعقود طويلة قيادة العالم النامي، وحددت نفسها باعتبارها دولة نامية أو من العالم الثالث، وهذا الأمر مهم لأن الصين تعتبر نفسها مختلفة جدا عن الدول المتقدمة والقوى الغربية في الماضي والحاضر، وخلافا لهذه الدول لا ترى الصين نفسها قوة إمبريالية ولا تعتقد أن تاريخها يحفل بأي قمع للدول غير الغربية، كما لا تسعى حاليا إلى استغلال الدول النامية، كما تصر الصين على أنها لا تملك طموحات بالهيمنة بعكس الإتحاد السوفياتي السابق أو الولايات المتحدة الأمريكية، وأنها تنحاز للعالم النامي، وقد حافظت الصين أيضا إلى حد كبير على مبادئ التعايش السلمي، إلا أنه منذ تسعينيات القرن العشرين بات من الصعب عليها الالتزام بمبادئ التعايش السلمي، ويتوقع عدد متزايد من مواطني الصين أن تتصرف حكومتهم على غرار حكومات القوى العظمى الأخرى وأن تتخذ الخطوات اللازمة لحماية المصالح الصينية الكبرى في الخارج، لا في منطقة آسيا والمحيط الهادئ فحسب وإنما في العالم أجمع أيضا، ويقول بعض المحللين الصينيين إن المصالح الصينية المتزايدة في الشرق الأوسط - ولا سيما حماية المواطنين الصينيين ومواجهة التهديدات لأمن الطاقة الصيني - تتطلب استجابة إستراتيجية بما في ذلك احتمال استخدام القوة العسكرية³².

وأدت أيضا رغبة الصين في أن تعتبرها الدول الأخرى والشعب الصيني قوة عظمى إلى تدخل عسكري صيني أكبر في الشرق الأوسط خلال العقود القليلة الماضية، ويشكل استعداد الصين وقدرتها على اللجوء إلى القوة العسكرية في المنطقة ابتعادا جذريا عن المواقف السابقة التي رفضت فيها الصين التدخل المباشر في مشاكل المنطقة، وتشمل بعض الأمثلة عن التدخل العسكري الصيني الأوسع نطاقا في الشرق الأوسط وشمال إفريقيا في عمليات الأمم المتحدة لحفظ السلام

1 - نفس المرجع، ص. 15.

2 - نفس المرجع، ص. 15.

3 - أندرو سكوبيل وعليرضا نادر، مرجع سابق، ص. 16.

4 - نفس المرجع، ص. 17-18.

والمشاركة في جهود مكافحة القرصنة وعمليات إجلاء الصينيين من غير المقاتلين، فقد قامت الوحدات الجوية والبحرية التابعة لجيش التحرير الشعبي الصيني للمرة الأولى بدور رئيسي في إجلاء أكثر من 35.000 مواطن صيني جوا وبحرا من ليبيا سنة 2011، كما عملت على إخلاء مواطنين صينيين من لبنان سنة 2006 ومصر سنة 2011 وسوريا في عامي 2011 و2013 واليمن في سنة 2015، ولكن لم يترافق مع أي من هذه العمليات تدخل كامل لجيش التحرير الشعبي الصيني باستثناء اليمن³³.

3. المحددات السياسية والاقتصادية الحالية تجاه الشرق الأوسط

في محاولة للوقوف على معالم السياسة الخارجية للصين تجاه الشرق الأوسط، يبدو لنا سؤال محوري في ما يخص ذلك مفاده؛ ماذا يمكن أتفيد وتضيف منطقة الشرق الأوسط إلى الصين حتى تصبح أكثر تأثيرا في العلاقات الدولية؟ لذلك سيتم تناول المحددات السياسية والاقتصادية الصينية، حيث نقصد بالمحددات في هذا الإطار العوامل التي تشكل ضوابط السياسة الخارجية الصينية تجاه منطقة الشرق الأوسط، حتى يكون هناك دور وتأثير للصين في النظام الإقليمي والدولي، وعليه فمن بين المحددات السياسية والاقتصادية الحالية للصين تجاه الشرق الأوسط والتي نتضح في مايلي:

1. أن الصين تنظر دائما للشرق الأوسط بثرواته وموقعه الاستراتيجي، باعتباره "منطقة تشابك" في الصراع المحتدم والمتواصل بين القوى الدولية المتنافسة على النفوذ فيه، فالصين تدرك التحديات التي تطرحها البيئة الدولية، ومنها تلك الضغوط التي يمكن أن تمارسها الولايات المتحدة على نفط الشرق الأوسط وخاصة النفط العربي، بحيث شكل هذا الواقع ضغوطا على الصين في مجال حصولها على النفط العربي بما يعكس تحكم الولايات المتحدة الأمريكية بأهم محددات التنمية والتطور الصيني، وهو ما يكون له الأثر الأكبر على توجهات الصين بشأن سياستها الخارجية في منطقة الشرق الأوسط³⁴.

2. تحقيق الأمن البحري؛ فهناك اهتمام متزايد في الصين للتركيز على الحقوق والمصالح البحري، فهي في حاجة إلى استغلال الموارد البحرية لاستغلالها في التنمية الاقتصادية، إذ تسعى لتحقيق الاستقرار الإقليمي، وذلك من خلال الحفاظ بيئة خارجية مستقرة لمواصلة التنمية الاقتصادية³⁵، ولأجل ذلك جاءت مبادرة "حزام واحد... طريق واحد"؛ حتى تؤمن للصين الموانئ والطرق، وذلك من خلال اتخاذ منطقة الشرق الأوسط ببرها وبحارها وممراتها البحرية منطقة محورية في مشروع طريق الحرير الجديد الذي تم اقتراحه في شهر سبتمبر 2013 من طرف الرئيس الصيني "شي جين بينغ"، والتي سعى فيها إلى ضم واعتراف حوالي 62 دولة به، وأغلبهم من دول الشرق الأوسط.

3. تحقيق النفوذ والحضور الصيني: لقد تنامي منذ السنوات الأولى للقرن الواحد والعشرين الدور الصيني في العالم، حيث بدأ هذا النفوذ عن طريق التجارة والاقتصاد ليتطور في السنوات الأخيرة إلى السياسة، إذ تدخل الصين في مجالات إستراتيجية بالنسبة للولايات المتحدة الأمريكية وتحديدا منطقة الشرق الأوسط، وكان الحضور لافتا في هذه المنطقة التي تشكل العمود الفقري لمشروع "طريق الحرير الجديد" الصيني ذي الأبعاد الاقتصادية والسياسية الهامة بالنسبة للصين³⁶.

فعلى مدار السنوات الماضية، أبدت الصين ترحيبها بمشاركة دول الشرق الأوسط في مبادرة "حزام واحد... طريق واحد"؛ لما تحظى به من أهمية إستراتيجية ولوجستية كبيرة تساهم في ربط أسواقها بالدول الأوروبية والآسيوية في نفس

1 - نفس المرجع، ص ص. 18-19.

2 - محمود صافي محمود، مرجع سابق.

3 - نفس المرجع.

4 - أحمد قنديل، "الكتب الأصفر: الصين تبشر بشرق أوسط جديد بنظام متعدد الأقطاب"، مركز الروابط للبحوث والدراسات الاستراتيجية، (2018/05/27)، نقلا عن الرابط التالي: <http://rawabetcenter.com/archives/54392>

الوقت، فقد بادرت حكومات المنطقة بتوثيق تعاونها مع الصين في هذا الشأن، حيث تم توقيع عدد من مذكرات التفاهم والاتفاقات لتعزيز استثمارات البنية التحتية اللازمة لتنفيذ المبادرة³⁷.

وبالنسبة لمنطقة الشرق الأوسط، فهناك العديد من المكاسب الاقتصادية والسياسية والتي يمكن أن تحققها دول الشرق الأوسط من انضمامها للمبادرة، إذ أن ذلك سوف يساهم في دعم التقارب السياسي مع الصين، وهو ما قد يعزز مستقبلا من مساهمة الأخيرة في العمل على تسوية قضايا المنطقة، كما أنه سيؤدي إلى تعزيز مكانة الصين كشريك اقتصادي للمنطقة، حيث تمثل تلك المبادرة أساسا جيدا للانطلاق نحو تعميق العلاقات التجارية والاستثمارية بين الطرفين علاوة على الاستفادة من الإمكانيات المتاحة من الصين لدعم البنية التحتية لاقتصاديات المنطقة³⁸.

4. توسيع التعاون: إذ تعمل الصين على توسيع مجال التعاون في قطاعي النفط والغاز بين الدول المنتجة والدول الموردة، بالإضافة إلى تحقيق الريادة في مجال الطاقة الشمسية وطاقة الرياح وغيرها من أشكال التعاون في مجالات الطاقة المتجددة، ومن أجل تعزيز عملية التصنيع في الشرق الأوسط استثمرت الصين 15 مليار دولار في شكل قرض خاص لدفع التصنيع في المنطقة، كما أنشأت صنابير استثمار مشتركة بقيمة إجمالية بلغت 20 مليار دولار مع دولتي الإمارات العربية المتحدة وقطر³⁹.

5. تأمين الطاقة وأمن الإمدادات الطاقوية: إن أمن الطاقة من حيث المصادر وطرق الإمداد سيظل المحرك الرئيسي للسياسة الصينية تجاه منطقة الشرق الأوسط، ولهذا فإنها لا يمكن أن تتخلى عن النفط الإيراني وتضع كل بيضها في سلة دول الخليج العربي، لأنها تدرك أن دول الخليج ستكون أكثر تكييفا مع المطالب الأمريكية عندما تستدعي الظروف، وهي كذلك لا يمكن أن تعتمد بشكل كامل على النفط الروسي حتى وإن نجحت بمد أنابيب لنقله بين الجانبين وذلك لأسباب إستراتيجية⁴⁰.

إذ تعتمد الصين بشكل كبير على واردات النفط والطاقة من الشرق الأوسط وشمال إفريقيا، وعليه فإن أمن الطاقة في الصين يعتمد أساسا على أمن النفط، وهو في المقام الأول يعني أمن جيوسياسية في منطقة الشرق الأوسط، فمن بين الدول العشرة المصدرة للنفط إلى الصين في منطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا نجد المملكة العربية السعودية، إيران، السودان، عمان، العراق، الكويت وليبيا على التوالي، إذ أن لديهم تأثير كبير على إمدادات النفط والطاقة في الصين⁴¹.

6. تحقيق دعم وتأييد صيني داخلي وتعديل وضعها وموقعها في النظام الدولي؛ حيث تسعى الصين إلى تعميق الاعتماد المتبادل وتعزيز الوعي الأمني الجماعي والداخلي من قبيل حالة صعود الدولة، وزيادة قدراتها وإعادة تحديد موقع الدولة، وتعديل وضعها في النظام الدولي، كما تسعى وراء مصالحها وإعادة صياغة دبلوماسيتها تجاه كل دولة على حد⁴².

4. المواقف السياسية الصينية تجاه قضايا الشرق الأوسط الحالية

يمكن النظر للدور الصيني تجاه الشرق الأوسط نظرة متنوعة ومتعددة المستويات، من خلال مصلحة الصين وأمنها، وهو العنصر المحدد لمواقف الصين، فمصلحة الصين فيما يتعلق بحصولها على الموارد الأولية اللازمة للصناعة، وعلى وجود أسواق لتصريف المنتجات، وعلى توافر أموال لجذبها للاستثمار في الصين، وخاصة في المناطق الغربية وهو

1 - "حدود الانطلاق: هل يتيح طريق الحرير مكاسب اقتصادية للمنطقة"، مرجع سابق.

2 - نفس المرجع.

3 - وانغ جيان، مرجع سابق، ص. 5.

4 - عزت شحرور، "الصين والشرق الأوسط: ملامح مقاربة جديدة"، سلسلة تقارير مركز الجزيرة للدراسات، (11 جوان 2012)، ص. 7.

2 - Wu Lei, "The Oil Politics & Geopolitical Risks with China "Going out" Strategy toward the Greater Middle East", *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, Vol. 6, No. 3, 2012, p. 60.

3 - *Ibid*, p. 80.

ما يجعل على أن تكون علاقات الصين قوية بالدول العربية وخاصة دول الخليج، أضف إلى ذلك البعد التاريخي والمصلي في علاقات صينية مع دول مثل مصر والسودان وسوريا والعراق، وهنا تتداخل الاعتبارات السياسية والأبعاد التاريخية مع السعي للحصول على المواد الأولية وبخاصة النفط في السودان والعراق⁴³.

وتدير الصين علاقاتها مع دول الشرق الأوسط بمهارة معقدة، وعلى نحو فيه من التوافق والمغامرات والمخاطر الصعبة؛ فهي تبني شراكة مع إسرائيل وفي نفس الوقت أقامت شراكات كبرى مع الدول العربية، وتواصل دعمها للشعب الفلسطيني، وفي علاقتها مع الولايات المتحدة الأمريكية فإنها تقدم بعض الدعم لسياستها الخارجية في المنطقة، وفي المقابل الولايات المتحدة الأمريكية توفر الأمن والحماية للنقل النفطي إلى الصين، وتقيم الصين علاقات في نفس الوقت علاقات قوية وواسعة مع إيران في مجال التسليح والنفط، برغم المعارضة الأمريكية والإسرائيلية للبرنامج النووي الإيراني، والتحفظ السعودي والخليجي على كثير من سياسات إيران الإقليمية⁴⁴.

وبالنسبة للموقف الصيني من الملف النووي الإيراني، فإن التعاون النووي قد شكل عنصرا من عناصر التعاون بين الصين وإيران في تسعينيات القرن العشرين، حيث اعتبرت الشريك الرئيس لإيران سنة 1997، إذ ظلت الصين ملتزمة بالدفاع عن البرنامج النووي الإيراني في مجلس الأمن والمنظمات الدولية، وطالما كانت تؤكد على سلميته وبقائه في إطار معاهدة الحد من الانتشار النووي، حيث نجحت الصين عدة مرات في الحيلولة دون إحالة الملف إلى مجلس الأمن وإبقائه في إطار الوكالة الدولية للطاقة الذرية⁴⁵.

كما قامت الصين بمقاومة الجهود الأميركية للإيقاف المتوقع لصادرات النفط الإيرانية بهدف حماية مصالحها، لوضعها في الاعتبار كمية واردات الطاقة التي تحصل عليها من إيران، فيما أعلنت عن معارضتها للتطرف والإرهاب، وهناك بالتأكيد منطق محدد يمنح الصين الاعتماد على الهيدروكربونات في الشرق الأوسط، مما سيضطرها للتدخل في الأمن والسياسة في المنطقة⁴⁶، وهو ما سمح للعلاقات الصينية الإيرانية بأن تشهد تحسنا كبيرا خلال العقد الأول من القرن الواحد والعشرين، خاصة عندما بدأت احتياجات الصين من الطاقة بالتزايد على نحو كبير، حيث شددت قياداتها على "سياسة الخروج going out policy" للاستثمار في الأسواق الغنية بالطاقة، فاحتياطات إيران الضخمة من الطاقة وقربها الجغرافي نسبيا من الصين وعداؤها الظاهر تجاه الولايات المتحدة جعل منها شريكا مغريا للصين⁴⁷، ففي سنة 2011 تصدرت الصين القائمة العالمية لمستوردي النفط من الخليج العربي، واعتبارا من سنة 2014 أسهمت إيران بنسبة 10% من واردات النفط إلى الصين⁴⁸.

لقد دفعت المتغيرات التي تعيشها الساحة الدولية وما يجري في منطقة الشرق الأوسط تحديدا الصين إلى مراجعة سياساتها الخارجية والدخول أكثر في عمق المنطقة وقضاياها، عن طريق الاستثمار في الاقتصاد والسياسة، مستغلة كما جاء في دراسة إستراتيجية أعدها مركز بحثي مقرب من مركز صناعة القرار في الصين، تراجع السطوة الأمريكية في الشرق الأوسط، وقد صدرت في العاصمة الصينية بكين عن معهد بحوث غرب آسيا وإفريقيا بالأكاديمية الصينية للعلوم،

1 - محمد نعمان جلال، "الركائز الإستراتيجية لسياسة الصين الخارجية"، سلسلة تقارير مركز الجزيرة للدراسات، (2018/07/27)، نقلا عن الرابط التالي: <http://studies.aljazeera.net/ar/reports/2009/201172123279750464.html>

2 - محمد عليمات، "الصين والشرق الأوسط: من طريق الحرير إلى الربيع العربي"، مركز الجزيرة للدراسات، (2018/07/27)، نقلا عن الرابط: <http://studies.aljazeera.net/ar/bookrevision/2013/03/20133391612283115.html>

3 - عزت شحرور، مرجع سابق، ص. 6.

4 - "ماذا ينبغي أن تفعل الصين لتكون أكثر تأثيرا في الشرق الأوسط"، مركز الروابط للبحوث والدراسات الاستراتيجية، (2018/05/17)، نقلا عن الرابط التالي: <http://rawabetcenter.com/archives/73747>

5 - أندرو سكوبيل وعليرطا نادر، مرجع سابق، ص. 55.

6 - نفس المرجع، ص. 59.

دراسة جديدة بعنوان "الكتاب الأصفر حول الشرق الأوسط (2016 – 2017)"، لتؤكد تلك الدراسة على أن الولايات المتحدة فقد زمام المبادرة في منطقة الشرق الأوسط لصالح عدد من القوى في العالم، على رأسها روسيا والصين، الأمر الذي قد ينقل منطقة الشرق الأوسط من وضع الخضوع للهيمنة الأمريكية⁴⁹.

لقد أصرت الصين سنة 2003 على اتخاذ موقف مبدئي ومستقل رافض بشأن التدخل الأمريكي في العراق، أما الآن وإثر ما يحدث في منطقة الشرق الأوسط من حروب وتدخلات عسكرية، ينتاب الصين حالة خوف من التفرد الأمريكي في سياسات الإعمار والاستثمار في البنى التحتية، إنها لا تريد في الوقت الراهن أن ترتكب خطأ موقفاً من التدخل في العراق سابقاً خاصة في ظل الانسحاب الأمريكي العسكري من العراق سنة 2011 ومن أفغانستان سنة 2014، وما ينجر عليه من توفير بيئة استثمارات كبيرة، وهو ما جعلها تتخذ موقفاً حيال الحرب في سوريا مخالفاً للسياسة الأمريكية، وحثت على حل الأزمة التي لا تزال قابضة حالياً عن طريق الحوار السياسي وبطريقة سلمية، وليس عن طريق الإطاحة بنظام "الأسد"⁵⁰، حيث عارضت إلى جانب روسيا مشروع مجلس الأمن لإدانة النظام السياسي السوري رغم حالة الاستياء في الرأي العام العربي إزاء الموقف الروسي والصيني من سوريا⁵¹، إذ تسعى الصين من أجل الحفاظ على نفوذها في الشرق الأوسط إلى تجنب معاداة الحكومات القائمة مع التشديد على مبدأ عدم التدخل ودعم الاستقرار⁵².

لقد أبرزت الصين انحيازها الناعم إلى جانب نظام الرئيس السوري "بشار الأسد"، رغم إعلان الصين تمسكها بسياسة عدم التدخل في الأزمة السورية، إلا أنها استعملت الفيتو عدة مرات لصالح المحور الذي يقف إلى جانب الأسد ويضم كل من روسيا وإيران والعراق والمليشيات الأجنبية العراقية واللبنانية، ولا شك أن وقوف الصين مع هذه القوى في مواجهة الأكثرية من حكومات المنطقة لا يمكن اعتباره "سياسة عدم الانحياز" لا سيما من الدول المناوئة لهذا المحور، وعلى رأسها دول الخليج، فقد استخدمت الصين في تاريخها حق النقض 11 مرة، 6 منها في الموضوع السوري لصالح الرئيس "الأسد" وبشكل مكثف⁵³.

وعلى الرغم من أن الحراك الصيني السياسي بطيء ومتواضع بالمقارنة مع النشاط الاقتصادي، إلا أنه يسير في خط بياني متصاعد، فقد أظهرت الصين رغبة في تأدية دور دبلوماسي هادئ، حيث عينت ولأول مرة مبعوثاً خاصاً لها للأزمة السورية في 29 مارس 2016، وهذا وإن دل فإنه يدل على أنه هناك ملامح واضحة لتوجه سياسي صيني نحو المنطقة العربية، وهو أخذ في التطور بوتيرة أسرع وبملاح أكثر وضوحاً من ذي قبل⁵⁴.

كما يمكن الدافع الحقيقي لاستخدام الصين للفيتو في مجلس الأمن في الأزمة السورية هو المعارضة الصينية للإنفراد الأمريكي – الأوروبي بتقرير مصير بعض الأنظمة في الشرق الأوسط، كما أن سقوط سوريا سيؤدي إلى تحكم الغرب في مركز الشرق الأوسط، مما يجعل الضغط الغربي برمته مسلطاً على إيران، ويهدد هذا كله إمدادات النفط للصين، وإذا كانت الصين في الأزمة السورية تتبّع "دبلوماسية الحضور" وأنها موجودة هنا، فإن ما يهم الصين أكثر هو محافظتها على النمو والوصول الآمن والحر للأسواق الخارجية. كما أن الموقف الصيني من الأزمة السورية متوافق مع أحداث الربيع العربي الأخرى، إذ فسر هذا الموقف أيضاً بأنه خشية انتقال موجات الديمقراطية من الشرق الأوسط إلى الصين، كما يعكس هذا

1 – أحمد قنديل، مرجع سابق.

2 - أندرو سكوبيل وعليرظا نادر، مرجع سابق، ص. 16.

3 - "الصين والشرق الأوسط: من طريق الحرير إلى الربيع العربي"، مرجع سابق.

4 - أندرو سكوبيل وعليرظا نادر، مرجع سابق، ص. 16.

5 - شفيق شقير، مرجع سابق، ص. 4 - 5.

6 - نفس المرجع، ص. 5.

الموقف من الأزمة السورية أيضا معارضة الصين للموقف الأمريكي المتشدد من كوريا الشمالية وإيران ورغبة من الصين في الضغط على الإدارة الأمريكية التي أعلنت تركيز توجهها الإستراتيجي على منطقة آسيا والمحيط الهادئ⁵⁵.

5. الفرص والإشكاليات القائمة في العلاقات الصينية الشرق أوسطية

5.1 - الفرص:

هناك العديد من الفرص في العلاقات الصينية الشرق أوسطية التي تمكن من تعميق التعاون بين الصين ودول منطقة الشرق الأوسط، وهي متنوعة بين فرص في مجال التعاون الاقتصادي وفرص في مجال التعاون السياسي، ولعل أهمها ما يلي:

1. ستحرص الصين على تعزيز وتنشيط سياسة التواصل وتنمية إستراتيجية بناء الموانئ والمرافق البحرية، إذ قررت كل من الصين ومصر بناء حزام وطريق لخطة التنشيط المصرية، حيث قام الجانبان بإنشاء منطقة السويس للتعاون الاقتصادي والتجاري في مصر باعتبارها مشروعاً رمزياً وباكورة الحصاد المبكر لمشروع "الحزام والطريق"، وعلى غرار منطقة التعاون الاقتصادي والتجاري في مصر، فإن المملكة العربية السعودية وسلطنة عمان ودول أخرى، تبحث مع الصين سبل التعاون في مجال تأسيس أقطاب صناعية، وكانت الصين قد ناقشت الأفاق التي تحملها رؤية المملكة العربية السعودية 2030 ورؤية الأردن 2025 وعلاقتها بمشروع "الحزام والطريق"⁵⁶.

2. تسعى الصين أيضا لدور نشط في حل القضايا الساخنة والشائكة في الشرق الأوسط مع القوى الأخرى، والدول ذات الصلة والمنظمات الدولية في سبيل خلق بيئة إقليمية آمنة ومستقرة لبناء مشروع "الحزام والطريق"، إذ سبق لها وأن قامت بالفعل بدور هام في مفاوضات "1+5" المتعلقة بالبرنامج النووي الإيراني، والذي أثمر خطة العمل الشاملة، كما عينت الصين مبعوثا خاصا لها إلى سوريا للقيم بدور الوساطة⁵⁷.

3. قد تطورت العلاقات الاقتصادية الشرق أوسطية في السنوات الأخيرة بمعدلات متزايدة سواء في معدلات التبادل التجاري أو الاستثماري، حيث وصل حجم التبادل التجاري بين بلدان المنطقة والصين إلى 263 مليار دولار سنة 2011، حيث كان يبلغ نحو 36 مليار دولار فقط خلال سنة 2003، ومن المتوقع أن يتضاعف بحلول 2020 إلى 500 مليار دولار، إذ تحكم العلاقات الاقتصادية لدول المنطقة مع الصين عدة اعتبارات، حيث أن يمثل الشرق الأوسط مصدرا مستداما لمصادر الطاقة التي تحتاجها الصين بكميات ضخمة لسد احتياجاتها الصناعية، وفي المقابل تمثل دول الشرق الأوسط سوقا واسعة للمنتجات الصينية، فيما تمثل دول الشرق الأوسط أسواقا آمنة ذات عوائد قوية، لا سيما بالنسبة لأسواق دول مجلس التعاون الخليجي⁵⁸.

4. إن الصين في حاجة شديدة لشراكة حقيقية في قطاع النفط مع العديد من دول الشرق الأوسط وخاصة الدول العربية الغنية بالنفط، ولتخفيف مخاوف الصين في التعامل مع المنطقة يمكن النظر في توقيع اتفاقيات طويلة الأجل تشمل الشراء والاستثمار والتنقيب وتبادل الخبرات التكنولوجية والإدارية، على أن تحمي هذه الاتفاقيات بإطار قانوني جيد يضمن مصالح

1 - مدحت أيوب، "استعادة التوازن.. الثورات العربية وإعادة تعريف نمط الصعود الصيني"، مجلة السياسة الدولية، (ملحق تحولا إستراتيجية)، ع. 190، (أكتوبر 2012)، صص. 26-27.
2 - وانغ جيان، مرجع سابق، ص. 5.
3 - نفس المرجع، ص. 5.
4 - محمود صافي محمود، مرجع سابق.

الطرفين، فوجود شراكة نفطية طويلة الأجل تحميها القوانين الاستثمارية والتجارية الدولية وفي مقدمتها قوانين منظمة التجارة العالمية ستجعل من التحرك الصيني في المنطقة أكثر سهولة⁵⁹.

5. إن التغييرات في المشهد الدولي وتصادد حدة التنافس بين القوى الدولية من جهة وتشابك علاقاتها من جهة أخرى، وفي ظل التحديات الداخلية والإقليمية والدولية أمام الصين وبالنظر إلى التحولات الكبيرة الناجمة عن ثورات الربيع العربي في منطقة الشرق الأوسط ومواقف الصين تجاهها خاصة مع بروز ظاهرة الإسلام السياسي كقوة مهمة في المشهد وما يعنيه ذلك من تنامي القلق لدى الصين، والذي عبرت عنه وسائل الإعلام الصينية، كل ذلك لن يؤدي إلى تغييرات جذرية وجوهرية على سياسة الصين تجاه المنطقة وقضاياها، لكنه سيجعلها بالتأكيد في حاجة إلى إعادة صياغة خطابها السياسي ليكون أكثر وضوحاً، وربما ستضطر إلى الخروج أحياناً من حالة عدم الثبات السياسي أو التردد تجاه العديد من القضايا على الساحة الشرق أوسطية بما يتلائم والتطورات الجارية⁶⁰.

6. دعم البنية التحتية: إذ تعمقت العلاقات الصينية مع الشرق الأوسط في الآونة الأخيرة ولتشمل انخراط كثير من الشركات الصينية في دعم البنى التحتية بالمنطقة، وحالياً هناك مشاريع بنية تحتية في مجالات الطاقة والطرق والجسور والنقل بقيمة حوالي 25 مليار دولار تقوم بإنشائها شركات صينية، كما قامت الصين لدعم مبادرة "طريق الحرير الجديد" بتدشين صندوق طريق الحرير الجديد والذي سيوفر حوالي 40 مليار دولار، بالإضافة إلى البنك الآسيوي للاستثمار في البنية التحتية بتمويلات قد تبلغ 100 مليار دولار، كما أن هناك حوالي 35 مليار دولار من مشاريع البنى التحتية التي يجري التخطيط لتنفيذها بدعم من الصين⁶¹.

5.2 - الإشكالات:

على الرغم من جملة الفرص التي تم طرحها في العلاقات القائمة بين الصين ودول منطقة الشرق الأوسط، فإن هناك عدداً من الإشكاليات التي نوردها في مايلي:

1. من المؤكد أن مشروع "الحزام والطريق" سيواجه العديد من التحديات في منطقة الشرق الأوسط، وتمثل أهم التحديات في الاضطرابات والصراعات التي تهدد استقرار العديد من الدول، كما تعرف المنطقة عدة تناقضات إقليمية بعضها في شكل تنافس بين إيران والسعودية من جهة وإيران وتركيا من جهة أخرى، يضاف إلى ذلك الصراع الطويل الأمد بين إسرائيل والدول العربية من ناحية أخرى، كما لا تزال البنية الاقتصادية لدول المنطقة ضعيفة، باستثناء دول مجلس التعاون الخليجي وتركيا، ومع ذلك تقدر الصين أن فرص التعاون واعدة جداً والكثير منها يتفق مع اقتراح الرئيس الصيني "شي بينغ"⁶².

2. تتنوع اتجاهات دول منطقة الشرق الأوسط في تعاملها مع الصين، فبالإضافة إلى أنه لا يوجد سياسة شرق أوسطية شاملة أو موحدة تجاه الصين، فبسبب تنوع اتجاهات دول المنطقة في تعاملها مع الصين، هناك دول تركز في المقام الأول على تكثيف التعاون في المسائل السياسية مثل سوريا والسلطة الفلسطينية، ومنها دول تركز على تطوير العلاقات الاقتصادية والتجارية مثل إيران واليمن، ودول أخرى تجمع بين الاتجاهين مثل مصر⁶³.

1 - نفس المرجع.

2 - نفس المرجع.

3 - "حدود الانطلاق: هل يتيح طريق الحرير الجديد مكاسب اقتصادية للمنطقة؟"، مرجع سابق.

4 - وانغ جيان، مرجع سابق، ص. 4.

5 - محمود صافي محمود، مرجع سابق.

3. كما يمكن رصد علاقة كل من الصين بإيران وإسرائيل، وهو ما لا يروق لمعظم الدول العربية، فالصين ترى في إيران لاعبا أساسيا في منطقة الشرق الأوسط، وإيران ترى في الصين فرصة لتعزيز نموها والتغلب على العقوبات المفروضة عليها، فكلا من إيران وإسرائيل ترتبطان بعلاقات اقتصادية وعسكرية وثيقة، فالشركات الصينية وجدت في السوق الإيراني سوقا مفتوحا لها ونسب المنافسة فيه منخفضة للغاية، فضلا عن أن التعاون العسكري بين الجانبين يمثل عامل قلق لباقي دول المنطقة، أما عن علاقة الصين الاقتصادية بإسرائيل فهي الأخرى قوية، فقد سجل معدل التبادل التجاري بين الجانبين سنة 2013 نحو 8 مليار دولار، فضلا عن التعاون العسكري القوي بين الجانبين وكعادتها لتوازن ذلك، فالصين أيضا لديها علاقات تعاون عسكري مع باقي دول المنطقة، فالمبدأ الحاكم للصين في الشرق الأوسط هو علاقات متوازنة مع الجميع⁶⁴.

4. وهناك تحد آخر سيكون من الصعب التعامل معه وهو عدم الاستقرار الأمني في عدد من دول منطقة الشرق الأوسط، فقد اضطرت الصين إلى إجلاء أكثر من 35.000 صيني من ليبيا، ناهيك عن التحدي الخاص بالخلل في الميزان التجاري مع معظم دول المنطقة لمصلحة الصين، وعدم عدالة الاستثمارات الصينية، لذا يتعين على الجانب الصيني فتح أسواقه بشكل أكبر لمنتجات الدول التي تعاني من عجز جاري مع الصين، وضخ مزيد من الاستثمارات بشكل أكثر توازنا في عدد من دول المنطقة⁶⁵.

5. حرص الولايات المتحدة الأمريكية على الحد من التوسع في مجالات التعاون الصيني الشرق أوسطي في المجالات التكنولوجية ومجال الطاقة ومجال التعاون العسكري، لاعتبارات تتعلق بالإستراتيجية العالمية للولايات المتحدة وسياستها في منطقة الشرق الأوسط⁶⁶.

6. ستقوم المصالح الأمريكية في منطقة الشرق الأوسط بدور الكابح لأي طموح إقليمي على حد اللعب على وتر التناقضات الإقليمية من أجل تشجيع نظام إقليمي يحيد فيه كل طرف الطرف الآخر، ما يضمن استمرار الهيمنة الأمريكية على البيئة التنافسية⁶⁷.

7. إطلاق الولايات المتحدة في ظل إدارة الرئيس السابق "باراك أوباما"، إستراتيجية "التوجه نحو آسيا"، خشية من تسلل الصين إلى صدارة العالم في غفلة من أمريكا وحلفائها⁶⁸، ونتيجة لذلك التوجه في الإدارة الأمريكية الذي لا يزال حاضرا في الاستراتيجية الحالية للإدارة الحالية للرئيس "ترامب"، أصبح الأمر يورق الصين لأنه يعني بالتحديد الوصول إلى عمقها الإقليمي الجوّاري وما يخلفه ذلك من إشكال وتحد.

8. رغم التعاون الصيني السعودي في مجال الطاقة الذي ينمو بسرعة، إذ يتوسع نطاق التعاون في قطاع النفط من مجرد تصدير للنفط إلى مجالات أخرى مثل التكرير، كما ينمو التعاون أيضا في قطاعات الطاقة الأخرى وتشمل الغاز الطبيعي وحتى الطاقة النووية، كما تشهد أيضا التجارة الثنائية والاستثمار ارتفاعا أيضا، إلا أن الولايات المتحدة الأمريكية لا تزال تحتفظ بمكانة خاصة جدا بالنسبة للسعودية باعتبارها شريكها الأهم في مجالي الأمن والاقتصاد⁶⁹، وهو ما يشكل تحد للصين يمكن أن يعيق طموحها تجاه السعودية ومنطقة الخليج العربي.

الخاتمة:

-
- 1 - نفس المرجع.
 - 2 - نفس المرجع.
 - 3 - نفس المرجع.
 - 4 - أحمد قنديل، مرجع سابق.
 - 5 - شفيق شقير، "طريق الحرير الجديد في سياق العلاقات العربية الصينية"، سلسلة تقارير مركز الجزيرة للدراسات، (11 ماي 2017)، ص. 3.
 - 6 - أندرو سكوبيل وعليرظا نادر، مرجع سابق، ص. 36.

من خلال ما تم عرضه، يتضح لنا أن الصين تعلق في الوقت الراهن أهمية كبرى على الشرق الأوسط، بالرغم من تركيزها في المقام الأول على الأمن الداخلي، فضلا عن استقرار محيطها المباشر ولا سيما منطقة آسيا والمحيط الهادي وآسيا الوسطى، حيث تنامي دور الصين في العالم، وقد بدأ هذا النفوذ القوي عن طريق التجارة والاقتصاد ليتطور في السنوات الأخيرة إلى السياسة، مما جعلها تدخل في مجالات إستراتيجية بالنسبة إلى الولايات المتحدة الأمريكية، وتحديدًا منطقة الشرق الأوسط، إذ كان الحضور الصيني لافتًا في هذه المنطقة التي تشكل العمود الفقري لمشروع "طريق الحرير" الصيني ذي الأبعاد الاقتصادية والسياسية الهامة بالنسبة للصين، ويبدو أن أمن الطاقة والاستثمارات الاقتصادية تشكل مصالح رئيسية بالنسبة لها، وعليه يكمن هدفها الرئيسي في ضمان الحصول على الموارد الطاقوية والوصول إلى الأسواق في منطقة الشرق الأوسط، رغم ما تشهده المنطقة من حالات عدم الاستقرار والتي تسعى فيها الولايات المتحدة إلى السيطرة الكاملة عليها والتفرد بها، إدراكًا منها بأنها أصبحت تشكل المرجع الاقتصادي للتنمية الصينية، وهو ما جعل الصين في الدخول في تنافس ليس فقط اقتصادي بل وحتى سياسي في منطقة الشرق الأوسط، إذ أصبحت ضمن المجال الجغرافي الاستراتيجي الصيني، وكذا ضمن حسابات الأمن القومي الصيني، فهي وإن سعت إلى الاهتمام أكثر بتلك المنطقة فهو أيضا من باب تحيقي التوازن أمام نفوذ الولايات المتحدة في الشرق الأوسط خاصة حالة الخلل الذي والتراجع الذي أصاب الولايات المتحدة خاصة في عهد الرئيس الأمريكي الحالي "ترامب".

وعليه ترى الصين أن الولايات المتحدة قد فقدت زمام المبادرة في منطقة الشرق الأوسط لصالح عدد من القوى الكبرى في العالم، وعلى رأسها روسيا والصين، الأمر الذي يجب أن ينقل منطقة الشرق الأوسط من وضع الخضوع للهيمنة الأمريكية إلى "شرق أوسط جديد بعد العصر الأميركي"، وهو ما جعل الصين إضافة إلى المتغيرات الأخيرة على الساحة الدولية الراهنة وما يجري في منطقة الشرق الأوسط تحديدا إلى مراجعة سياساتها الخارجية والدخول أكثر في عمق المنطقة وقضاياها، عن طريق الاستثمار في الاقتصاد وفي السياسة معًا، من خلال الخروج شينا فشينًا من سياسة "التنين الحذر" والتركيز على المنطقة الشرق الأوسط التي أصبحت أكثر من هامة بالنسبة لها، ولهذا فالسؤال الذي يتبادر إلى الذهن والذي يطرح دائما في هذا الصدد؛ هو هل صاغت الصين إستراتيجية واضحة المعالم بالنسبة لمنطقة الشرق الأوسط؟

قائمة المراجع:

1. باللغة العربية:

- 1 – الشيخ، نورهان، "شراكات متوازنة: الاستراتيجية الصينية في الشرق الأوسط"، المركز العربي للبحوث والدراسات، (2018/05/16)، نقلا عن الرابط التالي: <http://www.acrseg.org/39974>
- 2 – العكيدي، إيلاف نوفل أحمد، "تنافس القوى الكبرى على الموارد الأولية في الشرق الأوسط"، (2018/05/16)، نقلا عن الرابط:
<http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=411773&r=0&cid=0&u=&i=0&q=>
- 3 – أيوب، مدحت، "استعادة التوازن.. الثورات العربية وإعادة تعريف نمط الصعود الصيني"، مجلة السياسة الدولية، (ملحق تحولا إستراتيجية)، ع. 190، (أكتوبر 2012).
- 4 – جلال، محمد نعمان، "الركائز الإستراتيجية لسياسة الصين الخارجية"، سلسلة تقارير مركز الجزيرة للدراسات، (2018/07/27)، نقلا عن الرابط التالي:
<http://studies.aljazeera.net/ar/reports/2009/201172123279750464.html>
- 5 – جيان، وانغ، "العلاقات الصينية – الشرق أوسطية من منظور: الحزام والطريق"، سلسلة تقارير مركز الجزيرة للدراسات، (11 ماي 2017).
- 6 – سالم، بول، "تنافس القوى العظمى على مستقبل الشرق الأوسط"، مركز كارينجي للشرق الأوسط، (2018/05/16)، نقلا عن الرابط التالي:
<http://carnegie-mec.org/2010/04/15/ar-pub-40614>
- 7 – سكوبيل، أندرو ونادر، علي رضا، الصين في الشرق الأوسط: التنين الحذر، (كاليفورنيا: مؤسسة راند، 2016).
- 8 – شحرور، عزت، "الصين والشرق الأوسط: ملامح مقاربة جديدة"، سلسلة تقارير مركز الجزيرة للدراسات، (11 جوان 2012).
- 9 – شقير، شفيق، "طريق الحرير الجديد في سياق العلاقات العربية الصينية"، سلسلة تقارير مركز الجزيرة للدراسات، (11 ماي 2017).
- 10 – عليمت، محمد، "الصين والشرق الأوسط: من طريق الحرير إلى الربيع العربي"، مركز الجزيرة للدراسات، (2018/07/27)، نقلا عن الرابط:
<http://studies.aljazeera.net/ar/bookrevision/2013/03/20133391612283115.html>
- 11 – قنديل، أحمد، "الكتب الأصفر: الصين تبشر بشرق أوسط جديد بنظام متعدد الأقطاب"، مركز الروابط للبحوث والدراسات الاستراتيجية، (2018/05/27)، نقلا عن الرابط التالي: <http://rawabetcenter.com/archives/54392>
- 12 – محمود، محمود صافي، "توجهات سياسة حذرة: أفاق التعاون الصيني الشرق أوسطي والتحديات الراهنة"، المركز العربي للبحوث والدراسات، (2018/05/16)، نقلا عن الرابط: <http://www.acrseg.org/38006>
- 13 – "ماذا ينبغي أن تفعل الصين لتكون أكثر تأثيرا في الشرق الأوسط"، مركز الروابط للبحوث والدراسات الاستراتيجية، (2018/05/17)، نقلا عن الرابط التالي: <http://rawabetcenter.com/archives/73747>

14 - "حدود الانطلاق: هل يتيح طريق الحرير مكاسب اقتصادية للمنطقة؟"، مركز المستقبل للأبحاث والدراسات المتقدمة، (2018/05/16)، نقلا عن الرابط التالي:

<https://futureuae.com/ar-ae/Mainpage/Item/2823/%D8%AD%D8%AF%D9%88%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%B7%D9%84%D8%A7%D9>

2. باللغة الأجنبية:

15 - Lehr, Deborah, "The Middle East is the Hub for China's Modern Silk Road", Aug 15, 2017, (09/05/2018), see the link: <http://www.mei.edu/content/map/middle-east-hub-china-s-modern-silk-road>

16 - Lei, Wu, "The Oil Politics & Geopolitical Risks with China "Going out" Strategy toward the Greater Middle East", Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), Vol. 6, No. 3, 2012.

17 – Workman, Daniel, "Top 15 Crude Oil Suppliers to China", (10/05/2018), see the link:

<http://www.worldstopexports.com/top-15-crude-oil-suppliers-to-china/>

17 - <http://www.visualcapitalist.com/wp-content/uploads/2018/03/one-belt-one-road.html>

18 - https://transportgeography.org/wp-content/uploads/Map_Silkroad.pdf

انعكاسات التدخل العسكري الروسي في سوريا على استقرار البيئة الأمنية لإقليم الشرق الأوسط

Lakhdar Boutemine
Dr., Faculty Member, University of Setif 02
le_vert26@hotmail.com

Abstract

The Russian strategists adopted a new vision based on Russia's geopolitical reality as a ground force. It looked at Eurasia, which inspired thinkers such as McNair. Eastern Europe was always the source of the threat and Russia's gateway to Europe at the same time. Napoleon's campaign passed through Ukraine toward Moscow, the First World War Eurasia was the scene of the Russian and Turkish military operations. In World War II, Ukraine was the battle ground between communist Russia and Nazism in the Battle of Kursk.

Alexander Dugin In this context, one of the most important Russian strategists of the present stage, who presented his new theory of the Eurasian his book The Foundations of Geopolitics, promoted the Russian model as an alternative and a choice for regional powers as a fourth alternative to fascism, liberalism and communism. The need to share influence but it presents an alternative model of the American liberal model as an equivalent and a competitor in the international arena. Cooperating with Iran and moving to China and the Middle East was the best alternative for Russia to get rid of sanctions, to find a vital area that would compensate for the loss on the European continent, to preserve Russia's status, to contribute to its defenses and to build the imaginary Eurasian Union at Doguin. The forces of the United States of America and Russia, which seeks to transfer their battle from Eurasia to the areas of American influence, accompanied by a Sino-Russian consensus on the Syrian crisis, and the situation of consensus and the convergence of the IR interests to pressure the United States of America. This strategy faces increasing challenges in the Middle East, such as the possible repercussions on the prospects for resolving the conflict in Syria, the compatibility of Russian and American interests, and the nature of the security arrangements that determine the shape of the Middle East, the relations of power within it and the possibility of achieving the interests of the influential international and regional parties there. This is what you are looking for in answer to the axes of this paper.

Key words: Russian military, the stability of the security environment of the Middle East region, military intervention in Syria.

الملخص :

تبنى الإستراتيجيون الروس رؤية جديدة تستند إلى الواقع الجيوبولتيكي لروسيا كقوة برية، فهي تطل على أوراسيا والتي ألهمت المفكرين من أمثال ماكندر، فأوروبا الشرقية كانت على الدوام مصدر التهديد وبوابة روسيا نحو أوروبا في ذات الوقت، فحملة نابليون مرت عبر أوكرانيا باتجاه موسكو، والحرب العالمية الأولى كانت أوراسيا مسرحا لعمليات الجيش الروسي والتركي، وفي الحرب العالمية الثانية كانت أوكرانيا ميدان المعركة الفاصل بين روسيا الشيوعية والنازية في معركة كورسك.

الكسندر دوغين في هذا السياق يعد احد أهم الاستراتيجيين الروس في المرحلة الحالية، والذي عرض لنظريته الجديدة للاتحاد الأوراسي في كتابه "أسس الجيوبولتيك"، مروجاً للنموذج الروسي كبديل وخيار للقوى الإقليمية كبديل رابع يحل محل الفاشية والليبرالية والشيوعية، وهو بذلك يناظر زملاءه الأمريكيين ككيسنجر وبريجنسكي في ضرورة تقاسم النفوذ إلا

أنه يطرح نموذجاً بديلاً للنموذج الليبرالي الأمريكي كمعادل له ومنافس في الساحة الدولية. فالتعاون مع إيران والتوجه نحو الصين والشرق الأوسط كان البديل الأملئ لروسيا للتخلص من العقوبات، والبحث عن مجال حيوي يعوض الخسارة في القارة الأوروبية، ويحافظ على مكانة روسيا ويسهم في تدعيم دفاعاتها وبناء الاتحاد الأوراسي المتخيل عند دوغين، لتتحول الأزمة السورية إلى مختبر لإدارة هذا الصراع وإنهاء القوى لكل من الولايات المتحدة الأمريكية وروسيا التي تسعى إلى نقل معركتها من أوراسيا إلى مناطق تواجد النفوذ الأمريكي، وترافق ذلك مع توافق صيني- روسي تجاه الأزمة السورية، وحالة توافق والتقاء لمصالحهما للضغط على الولايات المتحدة الأمريكية. تواجه هذه الاستراتيجية تحديات متزايدة في الشرق الأوسط من قبيل التداخيات المحتملة على أفق تسوية الصراع في سوريا وتوافق المصالح الروسية والأمريكية وكذلك طبيعة الترتيبات الأمنية التي تحدد شكل الشرق الأوسط وعلاقات القوة داخله ومدى إمكانية تحقيق مصالح الأطراف الدولية والإقليمية المؤثرة هناك.

مقدمة:

انصبَّ اهتمام بوتين منذ عودته رئيسًا، على استعادة النفوذ الروسي بدائرته السوفيتية السابقة، وتكريس بلاده كلاعب عالمي مؤثر، وأدخل تعديلاً على العقيدة العسكرية الروسية، يتيح "مواجهة بؤر التوتر في العالم، واستخدام القوة العسكرية خارج إطار مجلس الأمن". وقد لقيت هذه التوجهات ترحيباً في أوساط القوميين الروس ومن حلفاء موسكو السابقين، وبعد مغامرة لم تتبلور نتائجها بعد في أوكرانيا، ها هو يتقدم بعيداً عن حدود روسيا، إلى الشرق الأوسط الذي تنسحب منه الولايات المتحدة وأوروبا عسكرياً وسياسياً، ويتنامى فيه نفوذ حليفته إيران، وتُبدي بعض دوله العربية رغبة في مساهمة روسية في حلحلة القضايا العالقة عبر موجة من الزيارات الاستثنائية الصيف الماضي، إضافة طبعاً إلى وضع بشار الأسد الحرج الذي يجعله قابلاً لأي نوع من التدخل وبلا قيد أو شرط.

إن وجود قواتها في سوريا هو الطريقة المثالية لموسكو من أجل تثبيت مكاسبها في دائرة نفوذها الأوسطية، وضمان عدم تحول الدول المرتبطة بها غرباً نتيجة أي ظرف أو منعطف، خاصة بعد التقارب الإيراني-الأميركي، كما يوفر لها هذا الانخراط القدرة على التأثير في عموم الشرق الأوسط، ذلك الإقليم بالغ الأهمية في قضايا السلم والأمن العالميين.

1. الجغرافيا السياسية للشرق الأوسط والصراع الدولي

تعتبر روسيا الشرق الأوسط منطقة جغرافية مجاورة لحدودها الجنوبية، وهي مهمة بالنسبة لمصالحها العليا، ومؤثرة على أمن روسيا القومي وعلى اقتصادها في آنٍ معاً. وتتنظر موسكو إلى هذه المنطقة باعتبارها بقعة أرضية متواصلة مع المساحة الأوراسية المترامية، تتطلع باستمرار إلى التواصل معها.

1.1. قضية التواصل الجغرافي بين روسيا والشرق الأوسط:

هناك شكل من أشكال التواصل الذي تعنيه مجموعة من العوامل المؤثرة في الحراك السياسي الروسي. من هذه العوامل: الممرات المائية، المعابر البرية، الاعتبارات الدينية، إضافةً إلى العامل الاقتصادي. هذه العوامل دفعت بالاهتمام الروسي نحو جنوب متنوع حضارياً ودينيًا وثقافيًا، وفيه من العناصر التي تعتبر مصدر جذب للاهتمامات السياسية. وكون عدة ملايين من أبناء روسيا يدينون بالإسلام، فإن أسباباً داخلية روسية تدفع هذه الأخيرة إلى تعزيز التواصل بينها وبين بلدان الشرق الأوسط.

فعلى سبيل المثال، حاولت روسيا الاستفادة من الموقع الجيوسياسي الإيراني لمواجهة التغلغل التركي، واختراق التمويل الوهابي في أوساط الجمعيات الإسلامية بجمهوريات آسيا الوسطى⁽¹⁾. كما سعت الدولتان الروسية والإيرانية إلى منع ضم بلدان آسيا الوسطى لأحلاف لا تُكُنُّ مشاعر ود تجاههما؛ فهما يتخوفان من قيام ما يسمى "تركيا الكبرى"، ما قد يؤدي لسيطرة حلف الأطلسي على المنطقة؛ كون تركيا عضواً فاعلاً في هذا الحلف منذ عشرات السنين.

وبالمقابل، استفادت إيران من علاقاتها الجيوسياسية مع روسيا، خاصةً بعد أن صارت قوة إقليمية كبيرة في الشرق الأوسط ووسط آسيا، وبعد أن استراحت من خصومها الألداء -طالبان في أفغانستان، وصدام حسين في العراق- على يد القوات الأمريكية عام 2001 و2003.

بيد أنه يتعين الانتباه إلى أن التواصل الجغرافي السياسي بين روسيا الاتحادية وجمهورية إيران الإسلامية لا يخلو من تأثيرات وانعكاسات سلبية على الدور الروسي والسياسة الخارجية لموسكو. فتعاظم الدور الإيراني يشير إلى محاذير

(1) ماجد كيالي، "التجاذب الإيراني-الأميركي"، شؤون عربية، العدد 30، (القاهرة: الأمانة العامة لجامعة الدول العربية، 2007)، ص 14.

كبيرة للسياسة الخارجية الروسية، ويخلق لها المتاعب، بدأ يظهر بوضوح بعد تولي الرئيس الإيراني السابق محمود أحمددي نجاد سدة الحكم في إيران على مدار ثماني سنوات؛ حيث لم يكن لموسكو قوة تأثير على القيادات الإيرانية وتنتزح إضافة إلى ذلك، فإن الامتداد الإيراني في الأساس يحد من زخم الطموح الروسي إلى الوصول للمياه الدفيئة على البحر المتوسط⁽²⁾. مثال آخر على العلاقات الروسية- التركية التي تشهد حاليًا نوعًا من التقارب والتعاون الحذر المتبادل؛ وذلك نظرًا للتراكمات التاريخية ذات الخلفية الصراعية التنافسية التي لا زالت تلقي بظلالها على تلك العلاقات. ومن جهتها، تحاول روسيا منذ أوائل تسعينيات القرن الماضي الاستفادة من الموقع الجغرافي لتركيا التي باتت ممرًا إجباريًا لموسكو نحو المياه الدافئة، وطريقًا بريًا لصادرات روسيا لدول الشرق الأوسط وأوروبا على وجه الخصوص، لاسيما من الغاز الطبيعي؛ حيث إن نحو 50 بالمائة من تجارة روسيا الخارجية تمر عبر المضائق التركية⁽³⁾.

في المقابل، تسعى أنقرة نحو الاستفادة من علاقاتها مع موسكو في تعزيز مكانتها بين دول آسيا الوسطى والقوقاز، ومع المجموعات الإسلامية فيها؛ لمواجهة تطور النفوذ الإيراني الشيعي، علمًا بأن نشاط الجامعة التركية يثير القلق لدى موسكو، لكن ما يهون من وطأة الأمر أن تلك الجامعة لا تلتقي بتأييد الحكومة في أنقرة التي لا تخفي -في الوقت ذاته- طموحها نحو إقامة تحالف بين الشعوب التي تسمى "الأمة التركية" تحت قيادتها. ويرى الروس أن المنطقة العربية هي منطقة مجاورة وحارة تقع على أطراف منطقة "أوراسيا" التي تمثل مع أوروبا السلافية (البلقان) منطقتين مهمتين لجمهورية روسيا، وبالتالي فإن لهما الأولوية في السياسة الخارجية لموسكو منذ زمن بعيد.

وساعدت عدة عوامل على تحقيق التواصل في العلاقات بين روسيا والبلدان العربية، أبرزها كون ملايين الروس يدينون بالإسلام، ولهم توجهات وهابية لا تتفق مع التوجهات التوسعية الشيعية الإيرانية، ولا مع التوجهات الطورانية التركية. وقد ساعد على تدعيم العلاقات الدينية بين روسيا والعرب هو سقوط الشيوعية الإلحادية، وتخلي الوريث الروسي عن هذه الأيديولوجية.

وقد امتدت العلاقات من النواحي الثقافية والدينية والسياسية إلى المناحي الاقتصادية والتجارية والإعلامية؛ وذلك لما للجانبين الروسي والعربي من قدرة إنتاجية هائلة من الغاز والنفط، وبالتالي فإن التعاون بينهما يلعب دورًا كبيرًا ذا بالٍ مهم في تحديد مستقبل أسواق تلك المنتجات الحيوية في العالم.

بيد أن هذا التطور في شتى مجالات العلاقات بين الجانبين لم يحل دون حدوث حالات من الامتعض وعدم الرضا من سياسة روسيا جراء سماح السلطات الروسية للآلاف من اليهود الروس بالهجرة إلى إسرائيل والأراضي الفلسطينية المحتلة، وهو الأمر الذي أدى إلى اختلال التوازن والتركيب الديمغرافية بين الفلسطينيين والإسرائيليين في المناطق المحتلة، ما قاد إلى أن صار هؤلاء المهاجرون أداة ضغط على كلٍّ من الحكومتين الإسرائيلية والروسية. ولعل وصول أحد هؤلاء المهاجرين الروس إلى أعلى منصب في وزارة الخارجية الإسرائيلية -أفيغدور ليبرمان خير دليل على هذا.

وعليه فإن روسيا تنطلق في توجهاتها السياسية تجاه قضية الشرق الأوسط والمنطقة العربية الأولى، وهي الصراع العربي- الإسرائيلي، من معايير ومحددات معينة، منها وجود جالية روسية كبيرة ومؤثرة في إسرائيل كما دُكر، وباعتبارها عضوًا دائمًا في مجلس الأمن، وباعتبارها كذلك جزءًا من "الرباعية الدولية" الراعية لعملية السلام في الشرق الأوسط.

2.1. قضية رفض موسكو الانفراد الأمريكي بمقدرات المنطقة:

(2) محمد المجذوب، "الوسيط في القانون الدولي العام"، (بيروت: الدار الجامعية للطباعة والنشر، 1999)، ص 268.
(3) أندريه بلاتونوف، "إكليل الشوك الروسي: التاريخ السري للماسونية 1731-1996"، (مترجم)، (دمشق: دار علاء الدين، 2006)، ص 316.

شعرت روسيا بتقلص دورها عقب انهيار الاتحاد السوفييتي، وولادة نظام دولي جديد بزعامة الولايات المتحدة الأمريكية التي تصرف -وما زالت- باعتبارها القوة الأعظم الوحيدة في العالم حتى الآن. وقد بدت هذه الانفرادية جليةً لا سيما بعد ظهور روسيا بمظهر العاجز عن التأثير في مجرى الأحداث الدولية كما ترغب، خاصةً خلال تسعينيات القرن الماضي، فضلاً عن أنها لم تبال كثيراً بتلك الأحداث؛ بسبب انشغالها وانغماسها في أزمتها الداخلية الاقتصادية والاجتماعية. بيد أنه ومنذ بدء القرن الحالي، ومع تولي بوتين مقاليد السلطة للمرة الأولى، بدأت تتجلى الغيوم عن الطموحات الروسية التي لم يعد من المناسب إخفاؤها ولا التراجع عنها. فهناك المصالح القومية الروسية العليا التي لا يجوز التساهل حيالها، كما أن ثَمَّ العديد من الملفات والقضايا الدولية التي ترتبط بأمنها ومكانتها الخارجية.

وبالتالي فقد أصبح الدور والنفوذ الأمريكي المتزايد في منطقة الشرق الأوسط على مدى عقود ماضية يمثل حافزاً للسياسة الخارجية الروسية لتحصيل المزيد من النفوذ والتأثير كقوة عالمية أمام الولايات المتحدة الأمريكية. ولذا، فقد تحركت السياسة الروسية من منطلق المشاركة الإقليمية، وذلك من خلال تعزيز الشراكات والتحالفات مع الدول الرئيسة في أوروبا وآسيا؛ من أجل تحقيق التوازن أمام الطموحات الأمريكية وحلف شمال الأطلسي، ولتأكيد قدرتها -أي روسيا- على إدارة علاقات تنافسية مع الولايات المتحدة، بل وإخضاع أوروبا الغربية لدائرة النفوذ الروسي في الشرق إن أمكن.

وكانت منطقة الشرق الأوسط المهمة -كما سلف القول- في مقدمة المناطق التي عملت روسيا على عدم التخلي عن التأثير فيها، ومناوأة الأحادية القطبية من خلالها، فلم تعد السياسة الروسية تجاه المنطقة الشرق أوسطية تركز على أسس تعاقدية قانونية ثابتة وواضحة، كما أنها لا تملك إستراتيجية واضحة، وإنما هي تمارس خليطاً من التصرفات المزعجة للولايات المتحدة الأمريكية حيناً، ولدوافع اقتصادية حيناً آخر.

وتحكم السياسة الروسية في الشرق الأوسط اعتبارات أخرى ذات حساسية واسعة. فلا هي قادرة على تجاهل هذه المنطقة التي تقع إلى الجنوب من تخومها الرخوة في القوقاز، ولا هي قادرة كذلك تحقيق خطوات نوعية متقدمة من شأنها تقليل نفوذ القوى الدولية الأخرى وتأثيراتها. وقد أعلن بوتين أن الشرق الأوسط منطقة خطرة جداً، رافضاً ما أطلقته الولايات المتحدة الأمريكية من مقترح حول تشكيل ما أسمته "الشرق الأوسط الكبير" عام 2004⁽⁴⁾.

ومن ثَمَّ فإن البعض يؤكد على أن استمرار نجاح روسيا في تحدي القواعد التي يحاول القائد الأمريكي الحالي للنظام الدولي فرضها لإدارة علاقاته وتنظيمها، وكذلك في تحدي قدرة هذا القائد الأمريكي على التدخل في مختلف أقاليم العالم سيسهم في مزيد من تراجع وزن قائد النظام الدولي، ويمنح القوى الأخرى الصاعدة والمنافسة فرصة أكبر للمشاركة في صنع هذه القواعد، وفي إدارة النظام الدولي.

وتنحو القيادة الروسية منحىً جديداً عوضاً عن تمويل المشروعات السياسية بشكل مباشر، وهو إيلاء البعد الإعلامي الاهتمام الشديد الذي يستحقه، ومحاولة تشكيل رأي عام عالمي مناهض للمسلك السياسي والاقتصادي الأمريكي والغربي بشكل عام، ولصالح وجهات النظر الروسية لا سيما فيما يتصل بالقضايا التي تضعها موسكو موضعاً متقدماً في جدول أولويات السياسة الخارجية الروسية، وعليه قامت روسيا بافتتاح المحطة الفضائية الروسية (روسيا اليوم) الناطقة بالعربية.

مما سبق يمكن القول بأن الطرفين الروسي والعربي -كما يعتقد الكثير من الباحثين والمحللين للشأن الروسي والمنطقة العربية- أن الطرفين العربي والروسي في احتياج للتعاون فيما بينهما، بصرف النظر عن تباين المصالح والأهواء الخاصة بأيٍ منهما. فالطرف الروسي يمثل دون شك شريكاً أساسياً في تحقيق النهضة العربية؛ إذ لديها -أي روسيا- الخبرة

(4) لمزيد من التفاصيل، انظر مقال "ماريا بيلينكايا" المعلقة السياسية لوكالة Novosti الروسية للأنباء، وذلك على الموقع الإلكتروني التالي: www.Novosti.ru

والتقنية، والرغبة في تقديم مساعدة حقيقية وفعالة. كما أن هناك استجابة وإقبالاً واضحين من جانب الدول العربية للتعاون مع روسيا. وقد شهد العقد الماضي تطوراً ملحوظاً وإيجابياً في العلاقات العربية- الروسية. إضافةً إلى ذلك، فإن روسيا أضحت أكثر ميلاً واستعداداً للتعاون مع العالم العربي ككيان إقليمي، وليس بشكل منفرد كل دولة على حدة، كما هي الحال في مواقف العديد من دول كبرى أخرى ترفض من حيث المبدأ مفهوم "الوطن العربي"، وتسعى إلى إذابته في كيان أكبر "شرق أوسطي" أو "متوسطي" غير متجانس أو محدد الهوية. وتتضح تلك النظرة الروسية للمنطقة العربية ليس من تصريحات القادة الروس فحسب، وإنما كذلك من خلال الزيارات الرئاسية التي يقوم بها كبار مسؤولي الدولة الروسية، وعلى رأسهم الرئيس بوتين ورئيس وزرائه ميديفيدوف وغيرهم من الوزراء، إلى المنطقة العربية، والتي تحمل دلالات خاصة حول أهمية العالم العربي بالنسبة لروسيا.

2. محددات وأهداف السلوك الروسي تجاه منطقة الشرق الأوسط

عند الحديث عن محددات وأهداف السياسة الخارجية الروسية، فيمكن القول بأن روسيا شأنها شأن الدول العظمى، توازن بين المحددات المحلية والدولية، وبين الاعتبارات الداخلية والخارجية، بل وتسعى لأن توظف السياسة الخارجية بما يتفق ومصالحها الداخلية. وعند الحديث عن الدور الروسي في المنطقة العربية، فلا يمكن فهم المحددات دون النظر إلى تاريخية هذا الدور، لا سيما في ظل الحقبة السوفييتية، كمدخل لقراءة الدور الراهن، أو فهم مدى إمكانية إعادة تفعيله. فقد ارتبطت بعض دول المنطقة بعلاقات إستراتيجية مع السوفييت، وهي الآن في طور تعميق هذه العلاقات مع وريثتها الروسية، وذلك من خلال متابعة الموثيق والمعاهدات المبرمة مع الاتحاد السوفييتي السابق، مع الأخذ بعين الاعتبار اختفاء الطابع الأيديولوجي الذي كان ينطلق منه النظام السوفييتي المنهار. وهذه العلاقات الروسية مع دول المنطقة لا تزال تحتفظ بممراتها وأسبابها، خاصةً أن روسيا ما زالت تمسك بأكثر من ورقة من أوراق اللعبة السياسية، من خلال علاقاتها المتميزة والتاريخية مع الجزائر وسوريا والعراق وإيران ولبنان وفلسطين.⁽⁵⁾ هذا القول مفاده أنه ومنذ انهيار الاتحاد السوفييتي، فقد شهدت السياسة الخارجية الروسية عملية إعادة هيكلة أصبحت بمقتضاها أكثر واقعية، تقيس تحركاتها واتجاهاتها بحجم ما تملكه من قوة، وبمقدار ما تحققه تلك التحركات والتوجهات من فائدة للمصالح الوطنية الروسية⁽⁶⁾.

ويظهر هذا واضحاً من مقولة الرئيس الروسي بوتين عندما أكد على أن "العالم يتغير بسرعة، ومسارات العولمة تخفي أخطاراً متنوعة، فيما الأزمة الاقتصادية والهزات التي تشهدها مناطق من العالم تشجع بعضهم على حل مشاكله على حساب آخرين باستخدام وسائل الضغط العسكري. وبالتالي فإن بروز قوى هدامة في بعض مناطق العالم يهدد أمن الشعوب، كما أن الدول التي تحاول تصدير الديمقراطية، ولا تتوانى عن انتهاك القانون الدولي وسيادة الدول من أجل ذلك تبقى حليفةً لهذه القوى"⁽⁷⁾.

وتعتبر منطقة الشرق الأوسط إحدى تلك المناطق التي تشهد هزات سياسية واقتصادية وأمنية واجتماعية وطائفية وعرقية ودينية شديدة التعقيد والخطورة. ففي تلك المنطقة المترامية الأطراف، يوجد العديد من الملفات الحساسة التي تأخذ

⁽⁵⁾ عبد الغني سلامة، "السياسة الروسية في الشرق الأوسط"، شؤون عربية، العدد 151، (القاهرة: الأمانة العامة لجامعة الدول العربية، خريف 2012)، ص 173.

⁽⁶⁾ George Friedman, "Russia's Window of Opportunity", Stratfor Global Intelligence, August 21, 2007. For more details, see: http://www.stratfor.com/russia_window_opportunity

⁽⁷⁾ سعيد مسلم، "العودة الروسية إلى الشرق الأوسط"، جريدة الثورة، 2009/12/25.

طابعاً دولياً، ولها امتداداتها وتشعباتها. كما أن التعامل مع تلك الملفات لا يمكن بحال من الأحوال أن يتجاهل التداخلات والصراعات ذات الأبعاد الإستراتيجية؛ كونها على تماس مع قضايا تتعلق بمستقبل البشرية بشكل عام، وبمصير العديد من الدول، وبموازن القوى الدولية بشكل أكثر خصوصية.

وعلى هذا، يمكن تحديد ثلاث مصالح كبرى وأساسية تحدد نمط السلوك الروسي في الشرق الأوسط بصفة عامة، ومنطقة الوطن العربي على وجه الخصوص، وذلك على النحو التالي:

الأولى، العمل على إنهاء الولايات المتحدة الأمريكية إستراتيجياً عن طريق مزاحمتها في المنطقة، وذلك من خلال استدراج واشنطن في مشاغبات على أكثر من ساحة -والشرق الأوسط أحدها بطبيعة الحال- وهذا نابع من إدراك القيادة الروسية أنه حينما يأتي الوقت لإعادة حساب موازين القوى العالمية -على الرغم من معرفة موسكو التامة بأنها لا تستطيع معادلة القوة الاقتصادية أو العسكرية الأمريكية في أي وقت قريب شاءت- فإنه يمكنها حينئذٍ رفض بقائها كقوة عالمية من الفئة الثانية، والإصرار على ضرورة إعادة تشكيل ميزان القوى العالمي، وإحدى وسائلها إلى ذلك هي تلك المشاغبة المستمرة والمُنهكة للولايات المتحدة.

ومثال ذلك ما جاء على لسان قائد الأسطول الروسي الأدميرال Vladimir Masorin في أغسطس 2007 من الإعلان عن دراسة تقضي بإعادة الأسطول الروسي من جديد إلى البحر المتوسط مدعوماً بقاعدة عسكرية روسية تُفضّل أن يكون مقرها سوريا؛ وذلك ردّاً على إعلان الولايات المتحدة عن نيتها بناء نظام جديد للدفاع الجوي بحلول عام 2015.

إضافةً إلى هذا، فإن روسيا تسعى إلى استغلال حالات الفشل العسكري الأمريكي في الشرق الأوسط، وعلى رأسها العراق، في زيادة مكاسبها ونفوذها في المنطقة؛ وذلك دعماً لحليفاتها إيران وسوريا من ناحية، وتقوية التقارب الروسي مع دول المنطقة خصماً من حساب الولايات المتحدة بالطبع من ناحية أخرى، وتخفيفاً من قوة التواجد الأمريكي الاقتصادي والتجاري الكبير في منطقة القوقاز وآسيا الوسطى.

ولعل معارضة روسيا الاتحادية للحرب على العراق كان إثباتاً واضحاً على سعي موسكو إلى إفشال المشروع الأمريكي الأحادي في العالم بشكل عام، وفي الشرق الأوسط على وجه الخصوص؛ حيث أدركت موسكو أن المستنقع العراقي لن يكون بحال أسهل من المستنقع الأفغاني الذي وقع فيه الاتحاد السوفييتي في ثمانينيات القرن العشرين، وكلف السوفييت مادياً ومعنوياً، وكان من بين عوامل نهايتهم.

ولذلك أدركت روسيا تماماً أن الإخفاق الأمريكي في العراق وأفغانستان أو أي مكان تتورط فيه واشنطن في منطقة الشرق الأوسط سيدق سمماً جديداً في نعش الانفرادية الأحادية الأمريكية، وسيخلف فراغاً سياسياً وعالمياً في خارطة النظام العالمي الجديد، مما يتيح المجال أمامها للعودة مرة ثانية إلى الساحة الدولية والشرق أوسطية، ولكن هذه المرة بقوة (8).

والثانية، ترتبط بالمصالح الاقتصادية الروسية في منطقة الشرق الأوسط. فروسيا قد نجحت في عهد الرئيس بوتين في التوفيق بين أهدافها الاقتصادية بالمنطقة، ومصالحها الإستراتيجية السابق ذكرها أعلاه. وهنا تجدر الإشارة إلى أن طبيعة التعاملات الروسية مع دول المنطقة مختلفة حالياً عما كان عليه الحال في الفترات السابقة التي كانت تعتمد بالأساس على العنصر الأيديولوجي الذي كان يتغلب في معظم الأحيان على المنطق الاقتصادي.

والثالثة، أمنية حتمتها قواعد الجغرافيا والديموغرافيا؛ إذ يمكن القول إن السياسة الخارجية الروسية الجديدة تنطلق من رؤية تركز -في إحدى مرتكزاتها- على إيلاء أهمية للقيمة الجغرافية والإستراتيجية لمنطقة الشرق الأوسط؛ باعتبارها

(8) باسم راشد، "المصالح المتقاربة: دور عالمي جديد لروسيا في الربيع العربي"، سلسلة أوراق، عدد 9، (الإسكندرية: وحدة الدراسات المستقبلية، 2013)، ص ص 13-17.

تمثل مكان الصدارة في سلم الاهتمامات العالمية، وأنه لا يمكن لأي نظام عالمي أن يتشكل بعيداً عن تلك المنطقة الإستراتيجية؛ لما تمثّله من قلب العالم: حيث يتقرر فيها مراكز التوازنات والقوى الدولية، وتمثّل منصة ارتكاز ورافعة سياسية لأي دور محتمل لأية قوة أمريكية كانت أو روسية أو أوروبية.

وتعتقد موسكو أن إمكاناتها وإرثها السياسي وتوجهاتها الحالية تؤهلها لحجز مكان بارز في خارطة تشكيل العالم الجديد. ومع ذلك تعمل روسيا بحذر في هذه المنطقة المليئة بالألغام السياسية، وتحاول ألا تخسر أحدًا من الأطراف. فمثلاً تدعم موسكو طهران، مع محاولة الأولى ألا يجلب ذلك عليها استعداد دول مجلس التعاون الخليجي، كذلك تدعم دمشق، مع مراعاتها ألا يثير ذلك قلق الدول العربية الأخرى.

والشرق الأوسط يمثل حزاماً غير محكم الأطراف يحيط بجمهوريات آسيا الوسطى والقوقاز اللتين تعتبرهما روسيا مجالاً حيويًا لها، وتُسخر كل إمكاناتها لمنع أي تعدي يهدد تلك المناطق. لذا كان اهتمام موسكو منذ انهيار الاتحاد السوفيتي بشكل خاص بكلّ من تركيا وإيران؛ ذلك لأنهما أكثر دولتين في الشرق الأوسط رغبةً في النفاذ إلى هاتين المنطقتين، ومحاولة اختراقهما والسيطرة عليهما؛ وهذا نظرًا لوجود نوع من الارتباط الديني أو العرقي أو اللغوي الذي بين هاتين الدولتين وبين الشعوب القوقازية وفي آسيا الوسطى، ناهيك عن أن توثيق العلاقات مع إيران يفيد بقدر ما في إزعاج الولايات المتحدة، وفي جني أرباح اقتصادية لا بأس بها من إيران.

وبالتالي فإن محاولة التقارب التي سعت إليها موسكو مع طهران كانت تعتبر إحدى الوسائل الهامة التي استخدمتها روسيا في تحجيم طهران عن استعمال الورقة الإسلامية بين مسلمي روسيا الذين يُقدّر عددهم بنحو 20 مليوناً، وبالأخص في منطقة القوقاز التي تعاني فيها موسكو مشكلات حادة، علاوةً على منطقة آسيا الوسطى التي تعتبرها مجالاً حيويًا يجب أن يظل مقصوراً عليها.

كذلك مثّلت مسألة الإسلام السياسي العابر للحدود، والذي اقترن لدى غالب دول الغرب والشرق بفكرة الإرهاب منذ أحداث الحادي عشر من سبتمبر 2001، أحد الأسباب الرئيسية التي جعلت روسيا بوتين تزيد اهتمامها بمنطقة الشرق الأوسط، والعمل على توسيع قاعدتها مع بلدان تلك المنطقة، وهو ما دفع موسكو للاهتمام المتزايد بتلك المنطقة في الوقت الحالي، لا سيما بعد أحداث الربيع العربي؛ تخوفاً من وصول شعلة تلك الأحداث إلى المحيط الحيوي لروسيا -والذي شهد من قبل ما عُرف باسم "الثورات الملونة"- وذلك في ظل الصعود الإسلامي في الحكم الذي شهدته معظم دول أحداث الربيع العربي.

والجدير بالذكر أن الأمر لم يقتصر آنذاك على فتح قنوات بين أجهزة الاستخبارات الروسية ونظيراتها في بلدان الشرق الأوسط العربية، وإنما استطاعت روسيا توسيع علاقاتها مع بلدان المنطقة، ومنها إسرائيل التي تجري روسيا معها منذ عام 2004 تدريبات مشتركة على مكافحة الإرهاب، ناهيك عن قيام Kozak Dmitry -الممثل الرئاسي المفوض للمقاطعة الفيدرالية الجنوبية التي تشمل شمال القوقاز ومنطقة روسيا الأوروبية الجنوبية- فور تعيينه في مارس 2004 بعدة زيارات إلى إسرائيل أسفرت عن توقيع عدد من الاتفاقيات بشأن مكافحة الإرهاب، من بينها بيع طائرات إسرائيلية بدون طيار إلى روسيا لمراقبة الحدود حول جمهورية الشيشان⁽⁹⁾.

3. ركائز السياسة الخارجية الروسية في الشرق الأوسط

⁽⁹⁾نورمان الشيخ، "السياسة الروسية تجاه الشرق الأوسط في القرن الحادي والعشرين"، (القاهرة: مركز الدراسات الأوروبية، 2010)، ص 21.

لم تمنع ثوابت روسيا في الشرق الأوسط من إحداث تغييرات هائلة في هذه السياسة. في المقابل فإن المصالح القومية العليا لهذه الدولة بقيت فوق الاعتبارات البراغماتية، وغالبًا ما كانت التغييرات تصطدم بهذه المصالح وتتوقف عندها؛ فالالتزامات التي ورثتها موسكو من العهد السوفييتي قيّدت أحيانًا توجهاتها؛ حفاظًا على سمعتها ومركزها الدوليين⁽¹⁰⁾. وفي ظل المتغيرات الجيوسياسية كان لروسيا مرتكزات قانونية وسياسية حكمت تعاطيها مع تلك الملفات المتنوعة المطروحة على الساحة الدولية، سواءً على مستوى ما سُمي "بالحرب على الإرهاب"، أو بالتسابق النووي، أو بالصراع على مخزون النفط والغاز وإمداداتهما، أو بالصراع العربي- الإسرائيلي. وكل ذلك في أجواء دولية ليست على قدرٍ كافٍ من الاستقرار، وتشهد سباقات لم تُحدّد نتائجها بعد، لاسيما موضوع الأحادية القطبية والانفرادية الأمريكية بموقع الزعامة الدولية، كذا سياق التسلح الدولي؛ على اعتبار أن لروسيا دورًا في كل ذلك لا يُستطاع تجاهله؛ نظرًا لموقعها الجيوسياسي الهام، ومكانتها الأوراسية المتعظمة، وتأثيرها في مجموعة كبيرة من المجالات القريبة والبعيدة⁽¹¹⁾.

1.3- المرتكزات القانونية والسياسية:

تعاملت روسيا بواقعية مع موضوعات شرق أوسطية لها أبعادها الدولية المتشابكة، ووفقًا لمصالحها السياسية والاقتصادية. وحاولت في السنوات الأخيرة الحفاظ على مكانتها الدولية دون أن تكون ركيزتها في ذلك الأحلاف العسكرية. وبالتالي نشطت الدبلوماسية الروسية محاولةً إيجاد الحلول السلمية وفقًا لمقاييس القانون الدولي العام لنزاعات المنطقة، ودون تدخل في شئون دولها الداخلية. وسوف يتناول الباحث بعض الموضوعات التي ظهر فيها الارتكاز الروسي على القواعد القانونية، والمواقف السياسية التي اتخذتها موسكو حيال تلك الموضوعات والملفات الدولية والإقليمية الهامة.

أ. قضية الإرهاب:

حاولت روسيا تقديم تعريف لمفهوم الإرهاب يختلف والتعريف الغربي والأمريكي للمفهوم. ففي حين اعتبرت واشنطن الإرهاب "عنفًا ذا باعث سياسي على أهداف غير حربية يرتكها عملاء دولة أو مجموعات وطنية فرعية"⁽¹²⁾، فقد اختلفت الرؤية الروسية مع هذا التعريف؛ حيث رأت موسكو أعمال المقاومة التي كانت تقوم بها الحركات الفلسطينية واللبنانية ضد الاحتلال الإسرائيلي من أعمال مقاومة الاحتلال، وبالتالي أبدت تعاونًا كبيرًا مع تلك الحركات (كحماس وحزب الله)، على حين اعتبرت واشنطن تلك الحركات والمنظمات إرهابية يُحظر التعامل معها.

وبعد تطور نزاع الشيشان في جنوب روسيا، بدأت الأخيرة تغيير وجهة نظرها فيما يتعلق بما يسمى "الإرهاب الإسلامي"؛ مراعاةً للغرب، وتأمينًا لسكوته عن دورها في الشيشان، وهو ما سبّب لموسكو جفاءً من قِبَل بعض الدول الإسلامية والعربية، بيد أن بوتين استدرك الأمر، وطلب دخول روسيا منظمة المؤتمر الإسلامي كعضو مراقب، وهو ما تم قبوله عام 2003⁽¹³⁾.

واستمرت موسكو على موقفها غير الثابت من مفهوم الإرهاب، وتحديدًا من محاولات إصاق هذه التهمة بالإسلام. لكن تنامي التطرف عند منظمات إسلامية متعددة، لاسيما بعد العدوان الأمريكي على أفغانستان والعراق، واستمر العدوان

⁽¹⁰⁾ ج. بيلنكيا "الشرق الأوسط الكبير بين روسيا والسبعة الكبار"، شؤون الأوسط، العدد 128، (بيروت: مركز الدراسات الإستراتيجية، 2008)، ص 73.

⁽¹¹⁾ راندا موسى، "بين التوتر والتوازن: حسابات وقضايا العلاقات الروسية- الأمريكية"، السياسة الدولية، العدد 194، المجلد 48، (القاهرة: مركز الدراسات السياسية والإستراتيجية، أكتوبر 2013)، ص 115.

⁽¹²⁾ خالد الحروب، "انتقال مركز النقل في المنطقة"، شؤون عربية، العدد 130، (القاهرة: الأمانة العامة لجامعة الدول العربية، 2007)، ص 34.

⁽¹³⁾ سلام مسافر، "تشريح الموقف الروسي من غزو العراق 2003"، ورقة مقدمة لمؤتمر بعنوان "عشر سنوات على احتلال العراق" والذي عُقد في الفترة من 10-11 أبريل 2013، (الدوحة: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، 2013)، ص 2.

الإسرائيلي على لبنان والشعب الفلسطيني، ومناداة هذه المنظمات بإعادة الخلافة الإسلامية حتى كل البقاع التي يقطنها المسلمون، أثار امتعاض موسكو وتخوفها. (14)

ومع أن وزير خارجية روسيا سيرغي لافروف قد أعلن أن بلاده والعرب متفقون على مكافحة الإرهاب والتعصب الديني والسياسي، فإن موسكو لم تسلم بهذا الموقف الذي راعت فيه مصالحها الحيوية مع العرب والمسلمين من انتقادات الجانب الإسرائيلي الذي كان يتهمها بدعم الإرهاب عن طريق تزويد إيران وسوريا بالأسلحة الذي يصل إلى حماس وحزب الله المُصنَّفَين لدى الولايات المتحدة وإسرائيل كمنظمات إرهابية.

مما سبق يتضح أن موسكو لم تتبنَّ التعريفات الغربية للإرهاب؛ لعدم انزعاجها أحياناً من بعض أعمال المقاومة أو الإرهاب التي تضغط على الأمريكيين. لكن في نفس الوقت، لم تكن موسكو محايدة في كثير من المواقف والقضايا الأخرى المتعلقة بالأمن والإرهاب التي تهدد مصالحها القومية داخل روسيا (15).

ب. قضية العدوان الأمريكي على العراق 2003:

كانت التباينات والتناقضات في وجهات النظر والمواقف السياسية بين موسكو وواشنطن حول فرض عقوبات اقتصادية على العراق دائمة طيلة عقد تسعينيات القرن الفائت؛ وذلك لعلم روسيا بأن الدولة الأمريكية تريد فرض نفوذها وبقوة على منطقة الشرق الأوسط، لاسيما الدول النفطية فيه. وبالتالي سعت موسكو إلى إفشال الخطط الأمريكية من خلال استخدام حق الاعتراض (الفيتو) في مجلس الأمن تارةً، أو مسابرة تلك الخطط على النحو الذي يحقق المصالح الروسية بشكل أو بآخر تارةً أخرى.

وعلى الرغم من معارضة موسكو للمخطط الأمريكي بغزو العراق، واستخدام حق الفيتو في هذا حيال مشروع قرار مجلس الأمن الذي طُرح في فبراير 2003 ويضع الحالة العراقية تحت طائلة الفصل السابع من ميثاق الأمم المتحدة، فإنها - أي موسكو - لم تتخذ أية إجراءات ضد هذا الغزو الأمريكي بعد وقوعه؛ وذلك لكي تكون شريكاً في التسوية على مستقبل الوجود الأمريكي في العراق عن طريق تدشين أمر واقع في مجلس الأمن، مع المطالبة المستمرة والدائمة بتحديد موعد لانسحاب القوات الأجنبية من العراق (16)

وهذا ما يبرر ما يراه بعض المحللين السياسيين من أن مواقف القيادة الروسية على المستوى الرسمي حيال أزمة الغزو الأمريكي للعراق قد اختلفت عن المواقف الشعبية الروسية التي خرجت في تظاهرات منددةً بهذا الغزو، على حين اتسم الموقف الرسمي الروسي بالسلبية بادئ الأمر. إلا أنه وبعد مرور سنوات على الاحتلال الغربي للعراق، بدأت معالم السياسة الروسية تجاه تلك القضية تتضح أكثر فأكثر.

والجدير بالإشارة أن هذا الموقف الروسي المتحالف مع بعض دول أوروبا جاء بعد تدارس الاتجاهات الروسية حيال التعامل مع تلك القضية، والتي تمثلت في نهجين رئيسيين: أحدهما كان يدعو إلى الانخراط في التحالف الحربي ضد الرئيس العراقي الراحل صدام حسين بقيادة الولايات المتحدة الأمريكية؛ وذلك من منطلق حسابات الربح والخسارة، وتحت ذريعة الحفاظ على المصالح الروسية الاقتصادية في عراق ما بعد حقبة صدام حسين الذي ارتأى أنصار هذا النهج رحيله إن آجلاً أو عاجلاً، والآخر دعا إلى النأي بالنفس، والاكتفاء بعدم عرقلة الخطط الأمريكية، مع الاحتفاظ بالقدرة على المناورة في

(14) شامل سلطانونوف، "روسيا والعالم العربي"، شؤون الأوساط، العدد 128، (بيروت: مركز الدراسات الإستراتيجية، ربيع 2008)، ص 87.

(15) عماد الدين حاتم، "المستقبل الجيوبوليتيكي لروسيا"، شؤون الأوساط، العدد 113، (بيروت: مركز الدراسات الإستراتيجية، 2004)، ص 64.

(16) نفس المرجع، ص 65.

الوقت المناسب، سواءً عن طريق حق الفيتو بمجلس الأمن، أو باستخدام الوسيلة العسكرية وفقاً للظروف التي ستسفر عنها الحرب على العراق وقتئذٍ⁽¹⁷⁾.

ودخلت روسيا بعد ذلك في سياسة تبادل المصالح مع واشنطن. وقد بدا ذلك واضحاً عندما رست صفقة تحديث حقول النفط العراقية على الشركات الروسية في 13 أكتوبر 2009. وقد فُسر ذلك على أنه جاء إرضاءً لموسكو في العراق؛ كي تتخذ واشنطن -في مقابل ذلك- موقفاً روسياً مؤيداً -أو على الأقل غير معارض- للسياسة الأمريكية في أفغانستان وإيران. ومع هذا، فإن الولايات المتحدة الأمريكية وإسرائيل لم تكونا راضيتين عن السلوك والدور الروسيين في الشرق الأوسط، على الرغم من وقوف روسيا ضد التعصب والتطرف الإسلامي في بلاد القوقاز، ورغم دعم موسكو للقوات الشرعية اللبنانية ضد المتطرفين الإسلاميين في مخيم نهر البارد شمال لبنان صيف 2008⁽¹⁸⁾.

هذا الموقف الأمريكي من دور روسيا وسياساتها في منطقة الشرق الأوسط منذ بدايات الألفية الثالثة هو ما جعل الرئيس الروسي بوتن يعلن بشكل واضح في قمة الدول الإسلامية في كوالالمبور الماليزية عام 2002 عن رفض بلاده للتوصيف الأمريكي لمفهوم الإرهاب.

2.3. المعاهدات النووية والعسكرية:

تتطلع موسكو لأن يكون لها دور أساسي في معالجة إشكاليات التسلح في الشرق الأوسط، لاسيما في ملف أسلحة الدمار الشامل. ومن ناحية أخرى، رغبت روسيا في الإبقاء على هذه المنطقة سوقاً رائجة لتصدير السلاح الذي يعتمد الاقتصاد الروسي في صادراته الصناعية عليه، خاصةً وأن أسواق الشرق الأوسط كانت هي الأهم بالنسبة لروسيا في هذا المجال.

أ- قضية أسلحة الدمار الشامل في الشرق الأوسط:

كانت روسيا باستمرار ضد انتشار أسلحة الدمار الشامل في الشرق الأوسط، وذهبت إلى الدعوة علانيةً إلى تضمين معاهدة الأمن الأوروبي فقرةً تدعو لمنع تطوير أسلحة الدمار الشامل، واحترام القانون الدولي الإنساني⁽¹⁹⁾. وخلال زيارته للقاهرة في 21 يونيو 2009، أعلن الرئيس الروسي السابق ديمتري ميدفيديف عن تأييده للمبادرة المصرية بجعل منطقة الشرق الأوسط منطقةً خاليةً من أسلحة الدمار الشامل. كما اتخذت موسكو نفس الموقف حيال زيارة الرئيس اللبناني السابق ميشال سليمان لموسكو في 25 فبراير 2010.

ب- قضية التعاون العسكري مع الدول العربية:

لا تعتمد روسيا الاتحادية في سياستها مع الدول العربية على التدخل العسكري المباشر كما هو حال الولايات المتحدة مع تلك الدول، لكنها قدّمت نفسها -بعد انهيار الاتحاد السوفييتي- كدولة تسعى لمد كافة الخطوط الدبلوماسية والعسكرية والاقتصادية مع الدول العربية. وترى موسكو أن الشرق الأوسط هو السوق الأهم بالنسبة لروسيا للتعاون معه في كل المجالات.

وقد سعت روسيا الاتحادية إلى تعزيز دورها في المنطقة العربية والشرق الأوسط عمومًا، بيد أن هذا الدور -رغم أهميته- لم يرقّ حتى الآن إلى المكانة التي تطمح إليها موسكو. وزاد الأمر صعوبةً أن الأطراف العربية نفسها -التي لم تعطِ

⁽¹⁷⁾ نبيه الأصفهاني، "السياسة الخارجية الروسية"، السياسة الدولية، العدد 136، مجلد 34، (القاهرة: مركز الدراسات السياسية والإستراتيجية، 1999)، ص 228.

⁽¹⁸⁾ ألكسندر دوجين، "محور روسيا- طهران"، شؤون الأوسط، بيروت: مركز الدراسات الإستراتيجية، (1998)، ص 40.

⁽¹⁹⁾ ناصر زيدان، "دور روسيا في الشرق الأوسط وشمال أفريقيا من بطرس الأكبر حتى فلاديمير بوتن"، ط1، (بيروت: الدار العربية للعلوم ناشرون، 2013)، ص ص 215- 216.

الاهتمام الكافي لتوطيد العلاقة مع روسيا- لم ترض بأن تتحول هي أيضًا إلى شريك لروسيا في بعض الجوانب، على الرغم من أن تلك الشراكة -إن تحققت- بين العرب وروسيا في القضايا المركزية الضرورية للطرفين يمكنها تحسين الروابط بينهما؛ كونهما يمتلكان ثلثي احتياطات النفط والغاز الطبيعي في العالم، ويشكّلان مكانًا للمطامع الدولية. وبالرغم من عدم الرضا عن مستوى العلاقات بين روسيا والدول العربية، لا سيما الشرق أوسطية منها، إلا أن مجموعة كبيرة من الاتفاقيات التي وُقعت كان لها آثارها المهمة، خاصةً تلك التي تتعلق بشراء السلاح الروسي وبإنشاء مفاعلات نووية للأغراض السلمية. وقد لعب الرئيس الروسي بوتين دورًا كبيرًا في إتمام وتوقيع تلك الاتفاقيات. وقد استطاعت روسيا الاتحادية أن تلج وبقوة كبيرة إلى أسواق بيع الأسلحة بالعديد من الدول العربية كانت على قطيعة سابقة مع الاتحاد السوفييتي السابق. ولهذه الغاية تم توقيع مجموعة كبيرة من الاتفاقيات في مجال تصدير الأسلحة المختلفة إلى دول الخليج العربي، مثل المملكة العربية السعودية، والبحرين، والإمارات العربية المتحدة⁽²⁰⁾، كما أن العلاقة بين روسيا وكلّ من سوريا وليبيا تتمتع بوضعية خاصة في الداخل الروسي، وكذا على مستوى القيادات السورية والليبية على حدّ سواء.

ببليوغرافيا:

أ. الكتب:

- 1- أندريه بلاتونوف، "إكليل الشوك الروسي: التاريخ السري للماسونية 1731-1996"، مازن نفاع (مترجم)، (دمشق: دار علاء الدين، 2006).
- 2- محمد المجذوب، "الوسيط في القانون الدولي العام"، (بيروت: الدار الجامعية للطباعة والنشر، 1999).

⁽²⁰⁾ص 230.

- 3- ناصر زيدان، "دور روسيا في الشرق الأوسط وشمال أفريقيا من بطرس الأكبر حتى فلاديمير بوتين"، ط1، (بيروت: الدار العربية للعلوم ناشرون، 2013).
- 4- نورهان الشيخ، "السياسة الروسية تجاه الشرق الأوسط في القرن الحادي والعشرين"، (القاهرة: مركز الدراسات الأوروبية، 2010).
- 5- سلام مسافر، "تشريح الموقف الروسي من غزو العراق 2003"، ورقة مقدمة لمؤتمر بعنوان "عشر سنوات على احتلال العراق" والذي عُقد في الفترة من 10-11 أبريل 2013، (الدوحة: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، 2013).

ب. المجالات:

- 1- ألكسندر دوجين، "محور روسيا- طهران"، شؤون الأوسط، بيروت: مركز الدراسات الإستراتيجية، (1998).
- 2- باسم راشد، "المصالح المتقاربة: دور عالمي جديد لروسيا في الربيع العربي"، سلسلة أوراق، عدد 9، (الإسكندرية: وحدة الدراسات المستقبلية، 2013)
- 3- ج. بيلنكايا "الشرق الأوسط الكبير بين روسيا والسبعة الكبار"، شؤون الأوسط، العدد 128، (بيروت: مركز الدراسات الإستراتيجية، 2008)
- 4- خالد الحروب، "انتقال مركز الثقل في المنطقة"، شؤون عربية، العدد 130، (القاهرة: الأمانة العامة لجامعة الدول العربية، 2007)
- 5- ماجد كيالي، "التجاذب الإيراني- الأمريكي"، شؤون عربية، العدد 30، (القاهرة: الأمانة العامة لجامعة الدول العربية، 2007).
- 6- عبد الغني سلامة، "السياسة الروسية في الشرق الأوسط"، شؤون عربية، العدد 151، (القاهرة: الأمانة العامة لجامعة الدول العربية، خريف 2012)
- 7- عماد الدين حاتم، "المستقبل الجيوبولتيكي لروسيا"، شؤون الأوسط، العدد 113، (بيروت: مركز الدراسات الإستراتيجية، 2004)
- 8- صدقي عابدين، "التقارب الروسي- التركي"، السياسة الدولية، العدد 132، المجلد 33، (القاهرة: مركز الدراسات السياسية والإستراتيجية، أبريل 1998).
- 9- راندا موسى، "بين التوتر والتوازن: حسابات وقضايا العلاقات الروسية- الأمريكية"، السياسة الدولية، العدد 194، المجلد 48، (القاهرة: مركز الدراسات السياسية والإستراتيجية، أكتوبر 2013)
- 10- شامل سلطانوف، "روسيا والعالم العربي"، شؤون الأوسط، العدد 128، (بيروت: مركز الدراسات الإستراتيجية، ربيع 2008)
- 11- نبيه الأصفهاني، "السياسة الخارجية الروسية"، السياسة الدولية، العدد 136، مجلد 34، (القاهرة: مركز الدراسات السياسية والإستراتيجية، 1999)

ج. المواقع الإلكترونية:

- 1-George Friedman, "Russia's Window of Opportunity", Stratfor Global Intelligence, August 21, 2007. For more details, see: http://www.stratfor.com/russia_window_opportunity

- 2- انظر مقال "ماريا بيلينكايا" المعلقة السياسية لوكالة Novosti الروسية للأنباء، وذلك على الموقع الإلكتروني التالي www.Novosti.ru :
- . 3- سعيد مسلم، "العودة الروسية إلى الشرق الأوسط"، جريدة الثورة، 25 /12 /2009.

جدلية القيم والمصالح في السياسة الخارجية التركية تجاه "بلدان الربيع العربي": الواقعية في مواجهة التصورات البنائية والمعيارية

Djallel Khechib
Phd Student, Marmara University
kh_dj@live.fr

Abstract:

This paper tries to identify the main factors which have driven the Turkish behaviour towards countries of Arab uprisings or what so-called "Arab spring countries" in general, and toward the complex Syrian crisis in particular through discussing two important perspectives in this regard which related to the values perspective and the other of the interests perspective, by using the constructive paradigm and the realist one and what they offer in this regard, and is asking: which factors are more important and decisive in shaping the Turkish foreign policy towards its regional environment, especially towards the so-called "Arab Spring Countries" since 2011? Is it the factor of values or the factor of interests? Then the paper concludes the explanatory power of the Realist paradigm in determining the core tenets which control and drive the Turkish foreign policy towards its regional environment, in the other hand, it argues the inability of the value approaches in understand what stands exactly behind the Turkish foreign policy.

Keywords:

Turkish foreign policy, The Neo-Classical Realism, Constructivism-Normativism, Interests, and values.

الملخص:

تتطرق هذه الورقة البحثية إلى تحديد المنطلقات المركزية التي حكمت السلوك التركي تجاه الدول التي شهدت إنتفاضات ما سُميَ "بالربيع العربي" عموماً، وتجاه الأزمة السورية المعقدة على وجهٍ أخصّ، من خلال مناقشة أهمّ طرحين أساسيين في هذا الصدد والمرتبطين بتفسير القيم والآخر المتعلق بتفسير المصالح، مُستعينةً بما يُقدّمه كلُّ من المنظور البنائي والمنظور الواقعي من تفسيرات في هذا الصدد، متسائلةً: أيُّ العوامل يُعدُّ أكثر أهميةً ومركزيةً في رسم معالم السياسة الخارجية التركية تجاه محيطها الإقليمي، لاسيما تجاه ما سُميَ "بِدول الربيع العربي" منذ سنة 2011؟ هل هو عامل القيم أم عامل المصلحة؟ لتستخلص الورقة في النهاية، القوة التفسيرية للمنظور الواقعي في تحديد المنطلقات المركزية للسياسة الخارجية التركية تجاه محيطها الإقليمي، في مقابل عجز مقاربات القيم على فهم وإدراك ما الذي يحرك السياسة الخارجية بالضبط.

الكلمات المفتاحية:

السياسة الخارجية التركية، الواقعية الكلاسيكية الجديدة، البنائية-المعيارية، المصالح والقيم.

مُقدِّمة:

لقد تصادفت ما سُمي بـ"ثورات الربيع العربي" مع الفترة التي عرفت صعوداً للدور التركي في السياسات الإقليمية، وقد تداخل صعود هذه الحركات في مختلف البلدان العربية مع تنامي رؤية دبلوماسية نشطة في المنطقة بعد عقود من سياسات تركيا اللاتدخلية تجاه "الشرق الأوسط". كذلك، فعندما بدأت الاحتجاجات في تونس ومصر للإطاحة بالأنظمة الاستبدادية، كانت تركيا عبارة عن دولة ديمقراطية صاعدة وقوة فاعلة في الإقليم. كان الدور التركي وتأثيره على البلدان العربية أثناء فترة "الربيع العربي" أكثر المواضيع جدلاً ونقاشاً على المستويين الأكاديمي والرسمي، إذ قدم الباحثون تفسيرات مختلفة للسياسة الخارجية التركية منذ بداية المظاهرات شهر كانون الأول/ديسمبر 2010، خصوصاً للموقف التركي أثناء المظاهرات في مصر، ورد الفعل التركي بخصوص التدخل الدولي في ليبيا، وموقف تركيا تجاه الاحتجاجات في سوريا وغيرها. لقد قُدمت تحليلات وتوقعات مختلفة لتفسير نمط السلوك التركي أثناء هذه التطورات غير المتوقعة في "الشرق الأوسط".

سوف نسعى هنا إلى مناقشة المنطلقات المركزية التي حكمت السلوك التركي تجاه الدول التي شهدت إنتفاضات ما سُمي "بالربيع العربي" عموماً، وتجاه الأزمة السورية المعقدة على وجه أخص، من خلال مناقشة أهمّ طرحين أساسيين في هذا الصدد والمرتبطين بتفسير القيم والآخر المتعلق بتفسير المصالح، مُستعينة بما يُقدمه كلٌّ من المنظور البنائي والمنظور الواقعي من تفسيرات في هذا الصدد.

إذن، نساأل هنا عن: أيُّ العوامل يُعدُّ أكثر أهميةً ومركزيةً في رسم معالم السياسة الخارجية التركية تجاه محيطها الإقليمي، لاسيما تجاه ما سُمي "بدول الربيع العربي" منذ سنة 2011؟ هل هو عامل القيم أم عامل المصلحة؟ تفترضُ دراستنا هذه بأنَّ عامل المصلحة هو العامل الأساسي المتحكّم في مسار السياسة الخارجية التركية تجاه دول "الربيع العربي"، وعامل القيم ما هو إلاَّ عاملٌ تابع له وغير قادرٍ لوحده على تفسير ماهية المحرّك الرئيسي والموجّه لمسار هذه السياسة.

كما تطرح هذه الورقة البحثية أيضاً مجموعة من الأسئلة أهمّها:

- ✓ ما المقصود بالقيم وماذا تعني المصالح؟
- ✓ ما هي المبادئ الأساسية التي تقوم عليها السياسة الخارجية التركية الراهنة؟
- ✓ ما هي العوامل التي دفعت بتركيا للإرتباط بسياسات وملفات "الشرق الأوسط" بعد عقودٍ من الإنقطاع والتوجّه نحو الغرب؟
- ✓ كيف تُساهم بنية النظام الدولي في تشكيل وتوجيه السياسة الخارجية التركية الراهنة تجاه محيطها الإقليمي والدولي؟
- ✓ ما دور العوامل الشخصية لصانع القرار التركي في تحديد هويّة السياسة الخارجية التركية؟
- ✓ هل كانت مواقف تركيا الخارجية تجاه "دول الربيع العربي" مواقفاً موحدةً، أخذت مساراً واحداً؟
- ✓ أخيراً، هل حققت السياسة الخارجية التركية تجاه "دول الربيع العربي" أهدافها بعد مرور حوالي سبع سنوات من إندلاع إنتفاضاته؟

سوف تساعدنا الخطة الموالية على الإجابة عن كلّ هذه التساؤلات:

مقدمة

i. التفسير النظري لمنطق سلوك الدول في النظام الدولي

1. أولوية القيم: الفهم البنائي-المعياري لسلوك الدول.
2. أولوية المصالح: تفسير الواقعية الكلاسيكية الجديدة لسلوك الدول.

ii. السياسة الخارجية التركية تجاه محيط إقليمي مضطرب

1. تفسير المشكلات: عوامل ومراحل تطوّر الموقف التركي تجاه "دول الربيع العربي".
2. مشكلة صفرية: الأزمة السورية كإختبارٍ فعلي لمنطلقات السياسة الخارجية التركية.

iii. السياسة الخارجية التركية في جوارها الإقليمي ما بعد "الربيع العربي"

1. هندسة أمنية جديدة: طبيعة التحوّلات الإقليمية الجديدة.
2. واقعية واهمة: اللاعقلانية في السياسة الخارجية التركية في محيطٍ مضطرب.

خلاصة وإستنتاجات

1. التفسير النظري لمنطق سلوك الدول في النظام الدولي:

يُقدّم هذا المحور سياقاً نظرياً مناسباً لموضوع الدراسة، من خلال مناقشة أهمّ طرحين متضاربين يحاولان فهم أو تفسير سلوكات الدول المختلفة في أزمنة السلم والحرب، وهما الطرح البنائي (إلى جانب المعياري) والطرح الواقعي الجديد، فكلاهما يُقدّم تصوّراً مختلفاً عن الآخر بخصوص العوامل الأهمّ المُحرّكة لسلوكات الدول تجاه محيطيّها الإقليمي والدولي، وكلاهما يُعتبر ضرورياً لفهم السلوكات المبهمة للدول في بيئة معقّدة تحتاج إلى خرائط نظرية لفهم هذا العالم المعقّد.

1.1. أولوية القيم: الفهم البنائي-المعياري لسلوك الدول:

تُصنّف البنائية في كثيرٍ من الأحيان، ضمن النظريات الما بعد وضعية، أو تلك التي تُوصف بالتأملية أيضاً في مقابل النظريات الوضعية أو التفسيرية كما تُسمى، لذا فهي نظريةٌ تهدف إلى الفهم ودفعا إلى إعادة النظر في كثيرٍ من المُسلّمات التي تُقدّم لنا العالم كواقع معطى مسبقاً. لقد جاءت البنائية مع عجز النظريات الوضعية، لاسيما الواقعية البنوية على وجهٍ أخصّ، في تفسير الطريقة المفاجئة التي إنهار بها الإتحاد السوفياتي من دون طلقة رصاصة واحدة، وذلك بعد مجيء الرئيس غورباتشوف والإصلاحات التي دعا إليها آنذاك. لقد كانت النظريات الوضعية السابقة على رأسها الواقعية البنوية -كنظرية سائدة- ترى بأنّ الدول مدفوعة في سلوكاتها الخارجية بفوضوية النظام الدولي التي طرحها البروفيسور كنيث والتز بطريقة بسيطة ولكنها ذكية هيمنت على الحقل التنظيري للعلاقات الدولية طويلا، وهي تعني غياب وجود سلطة عليا فوق سلطة الدول تُمارس دور الرقابة أو الحماية للدول المعرّضة لإعتداء ما أو ضغوط من دول أقوى، بشكلٍ يدفع جميع الوحدات لأن تتبّع مبدأ العون الذاتي لحماية أمنها وضمان البقاء، ويكون ذلك في شكل زيادة حجم التسليح، عقد شبكة تحالفات قوية، الانضمام إلى حلف ما تقوده دولة أقوى أو ما شابه. لقد ركّزت النظريات الوضعية خصوصا الواقعية البنوية على الدولة كفاعل أساسي في النظام الدولي وجعلت ما دونه أقلّ أهميةً ومركزية، وهذا أحد الأسباب التي جعلها غير قادرة على التنبؤ بإنهيار الإتحاد السوفياتي بتلك الطريقة بالذات، الأمر الذي دفع الباحثين إلى مسائلة المنطلقات المركزية للنظريات الوضعية والنظرية الواقعية الجديدة على وجه الخصوص، هكذا بزر نجم البنائيين على غرار البروفيسور ألكسندر واندت وغيرهم. يرفض البنائيون الفكرة التي جاء بها كنيث والتز عن فوضوية النظام الدولي، ويروا فيها مجرد إفتراضٍ مسبقٍ غير قابل للإثبات إمبريقيا، لذا يُحاجج ألكسندر واندت هنا بالقول بأنّ "الفوضى هي ما تصنعه الدول"، وبالتالي فهي مسألة متحكم فيها وليست قضيةً حتميةً مفروضةً لا مجال لتجنّبها كما يحاجج الواقعيون البنويون، فالعالم يُبنى وليس معطى مسبق. أما عن طريقة التحكم في هذه الفوضى فهي تُمثّل الإضافة التي جاء بها البنائيون حقاً، يركّز البنائيون على مسألة القيم والأفكار وجملة التصرّوات التي يحملها صنّاع القرار -وحتى الشعوب- فهي العامل الأساسي المسؤول عن السلوكات التي تُباشرها الدول والتفاعلات التي تحصل بين الأمم كنتيجة لذلك (عنصر القيم هنا عنصر تتشارك فيه البنائية مع النظريات اللبيرالية المعيارية). يضرب البنائيون مثلاً على فكرتهم هذه بالمسدس، فحينما يكون بيد صديق لك لا يُمثّل لك نفس الخطر حينما يكون بيد مجرم ما، فالمسدس يبقى ذاته في الحالتين، إلا أنّ إدراك المرء للخطر القادم منه مختلفٌ في الحالتين، لذا يهتمّ البنائيون بالمدرجات الأمنية للدول ويشرحون بهذه الطريقة كيف تتشكّل، وبأنّها نتيجة لجملة من الأفكار والتصرّوات التي يحملها صنّاع القرار وليست مُعطى سابق ناتج عن بنية النظام الدولي الفوضوية. يُركّز البنائيون على مسألة الخطاب واللغة أيضاً، فهي الوسيلة التي يُعبّر بها المسؤولون في الدول عن هذه الأفكار والمدرجات،

كما يهتمون أيضاً بمسألة الهوية ودورها في تعريف مصالح الدول بل في تعريف طبيعة الدولة في حد ذاتها، فالدول عندهم ليست متشابهة، خلافاً للواقعيين الذين يشبهونها بكرات البيلياردو التي تتحرك وفقاً لذات الدوافع، فالبنانيون يهتمون بالسياقات الهوياتية، التاريخية، الثقافية، الإجتماعية والسياسية التي شكلت الدولة والتي تتحكم بالتالي في سلوكياتها الخارجية. علاوة على ذلك، ينظر البنانيون إلى العلاقات الدولية باعتبارها علاقات إجتماعية بدلاً من كونها مجرد علاقات بين الدول كوحدات مركزية، وهذا ما يمنحها سعة أكثر في العناصر التي تعتمدها في تحليل سلوكيات الدول أو العلاقات بين الأمم.¹

أخيراً وإعتماداً على ما سبق من أفكار ينظر البنانيون إلى سلوكيات دولة كإيران أو السعودية في الشرق الأوسط على أنها سلوكيات ساهم في تكوينها العديد من العناصر الدينية، الثقافية والإجتماعية التي تميز هذين الدولتين، على سبيل المثال فإن الأمر الذي يجعل إيران تُدعم ميلشيات عديدة في سوريا أو العراق أو لبنان هو إشتراكها في العقيدة الدينية الشيعية بالأساس ثم تأتي دوافع أخرى أقل أهمية بشكل متالي. كمثال آخر، فإنّ تشارك القيم الليبرالية والديمقراطية بين دولتين كفرنسا وبريطانيا هو ما يجعل مدركاتهما الأمنية "غير متوجّسة" من الأسلحة النووية التي تمتلكها أيّ من الجارتين، فهذه القيم المشتركة هي ما يمنع حدوث حالة من التهديد المتبادل بينهما، في الوقت الذي يجعل فيه إختلاف القيم بين هذين الدولتين من جهة وبين دول أخرى كإيران أو كوريا الشمالية كلاً من المدركات الأمنية للطرفين في حالة توجّس وشعور بالتهديد بالرغم من البعد الذي تفرضه الجغرافيا. أيضاً وكمثال أخير، فإنّ توافق القيم والتصورات الثقافية بين تركيا-إردوغان وبين قطر-حمد هو ما يجعل الدولتين في حالة دعم متبادل، ففي الأيّام التي حورت فيها قطر من طرف جيرانها الخليجيين أرسل الرئيس إردوغان قواته العسكرية للحفاظ على النظام السياسي القطري قائماً، وفي الوقت الذي فرضت فيه الولايات المتحدة بالتعاون مع بعض الخليجيين بعضاً من العقوبات على تركيا أدت إلى سقوط الليرة التركية، أرسل الأمير القطري مبلغاً ضخماً لدعم الليرة التركية. إنّ هذا الدعم المتبادل بين الدولتين راجع حسب البنانيين إلى توافق "عالم الأفكار" بين قيادات الدولتين، الأمر الذي أدى إلى توحيد تصوّراتهما الأمنية وتعزيز روابطهما الإقتصادية والعسكرية. سوف نناقش بشكل أكثر تفصيلاً مدى واقعية ومصداقية أمثلة كهذه حسب المقاربات البنائية (والمعيارية) في المحور الثاني.

2.1. أولوية المصالح: تفسير الواقعية الكلاسيكية الجديد لسلوك الدول:

تُعتبر الواقعية الكلاسيكية الجديدة التيار الأحدث داخل المنظور الواقعي* إن صحّ التعبير، هي واقعية جديدة لأنها متماهية مع بنوية كنيث والتز، وكلاسيكية جديدة لأنها تعيد النظر في دور مدركات صنّاع القرار (الأفراد) وتأثيرها على سلوكيات الدول والتفاعلات الحاصلة بين الأمم، فهي إلى حدّ ما تتقارب مع واقعية هانز مورغانثو وإدوارد هاليت كار التي ركزت على الفرد بطريقة أخرى، لذا فهي باختصار واقعية كلاسيكية جديدة. يُمثّل هذا التيار كلّ من البروفيسور جون

¹-Ted Hopf, **The Promise of Constructivism in International Relations Theory**, International Security, Vol. 23, No. 1 (Summer 1998), pp. 175-181.

* بالرغم من هذه الاعتقادات المشتركة بين النظريات الواقعية فإنّ هناك اختلافات هامة بينها، على سبيل المثال، فقد حافظ مورغانثو على الاعتقاد القائل بأنّ الدول مدفوعة بنهم وتلهف لاكتساب القوة، هذا ما يدفعها للبحث عن طريقة لتعظيم تقاسمها للقوة العالمية، في المقابل ركز والتز على اعتبار أنّ بنية النظام الدولي تدفع الدول إلى التنافس من أجل القوة لكن هذه الدول لا ينبغي لها أن تكافح من أجل زيادة القوة وحسب، ولكن بدلاً من ذلك فهي تسعى للإستلاء على القوة. الأكثر من ذلك، فإن هناك إختلاف بين الواقعيين الدفاعيين "روبرت جارفيس. ستيفن فان إيفيرا" وبين الواقعيين الهجوميين "جون ميرشايمر وراوندلال شويلر".

ميرشايمر والبروفيسور ستيفن والت خصوصاً، وعلى تنوعها بين واقعية دفاعية وأخرى هجومية، فهي تنطلق في تفسيرها للعالم من الفكرة الذكية التي تركها كنيث والتز أي فوضوية النظام الدولي، بمعنى غياب سلطة عليا فوق سلطة الدول، أو ببساطة أنّ للدول سيادة سياسية فعلية. أما عن أولوية المصالح وليس القيم في سلوكيات الدول، فيرجعها الواقعيون الكلاسيكيون الجدد إلى الطبيعة الفوضوية للنظام الدولي فهي التي تدفع الدول إلى البحث عن مصالحها الخاصة وإلى الإعتماد على نفسها في ضمان بقاءها أو حماية أمنها القومي، لهذا تُهيمُن حسابات القوة على تفكير الدولة، كما أنّ الدول تُنافس بعضها البعض من أجل القوة، فهناك صيغة صفرية لهذا التنافس والتي تكون في بعض الأحيان شديدة وغير متسامحة. من المؤكد وجود تعاون بين الدول حسب هؤلاء، لكن في الأصل هناك صراع على المصالح بينها لا تناغم حول هذه المصالح. أخيراً، فإنّ الحرب تعدّ وسيلة شرعية تتبناها الدول، يختصرها **كلاوزفيتز** في مقولته الشهيرة: " الحرب هي امتداد للسياسة بوسائل أخرى.²

بتفصيل أكثر تناغماً يوضّح البروفيسور **جون ميرشايمر** ما ينطلق منه هذا التيار، ويؤكد بأنّ تعاملنا مع بنية النظام الدولي تقتضي منّا الإنطلاق أساساً من **خمسة فرضيات مركزية** ترسم لنا صورة عامة لطريقة سير النظام الدولي وطبيعة التفاعلات التي تجري بين الفواعل في السياسة الدولية.

أولاً، تُعتبر الدولة الفاعل الأساسي في النظام الدولي، ولا توجد سلطة عليا محتكرة للشرعية تفرض سيطرتها على تلك الدول، وهو ما يُسمى بالفوضى في السياسة الدولية* (Anarchy in The International politics)، خلافاً للهيراركية التي تعرفها النظم السياسية المحلية للدول، أي أنّ الدول موزعة توزيعاً فوضوياً في النظام الدولي ولا وجود لسلطة أعلى من سلطة الدولة، فالدول متموضعة في النظام الدولي على غرار كرات البيلياردو على طاولة اللعب.

ثانياً، كلّ دولة في النظام لديها قدرة عسكرية هجومية، وهي قدرة تختلف في مستواها من دولة لأخرى.

ثالثاً، هو افتراض مهمّ ويتعلّق بمسألة النوايا، فلا يمكن للدول أن تتأكد من حقيقة نوايا نظيراتها**، فالنوايا أمرٌ خفيّ يقع داخل مراكز تفكير صنّاع القرار في تلك الدول، قد تتعرّف الدولة على القدرات العسكرية للدول الأخرى عبر الإحصاءات المنشورة عن عتادها العسكري لكن لا يمكن بأيّ حال من الأحوال معرفة من صاحب القرار النهائي داخل الدولة، وبالتالي لا يمكن توقع سلوك تلك الدولة في وقت ما، فالنوايا غير قابلة للإثبات على الإطلاق، كما يستحيل معرفة طبيعة نوايا دولة ما في المستقبل هل ستكون سلبية أم إيجابية، لأنّ الأمر ببساطة متعلّق بالغيب، ولا تستطيع الدولة أن تعرف أو تقدّر ما سيجمله المستقبل من ظروف وطوارئ قد تُغيّر نوايا الدول الأخرى.

²- John J. Mearsheimer, **Realism, the Real World, and the Academy**, in Michael Brecher and Frank P. Harvey, eds., *Realism and Institutionalism in International Studies* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2002), p: 25-26.

* ترى الواقعية بأنّ هذه البنية الفوضوية للنظام الدولي هي التي تشكّل بقوة سلوك الدول، فالبنية لا تقرّر سلوك الدول كما قد يُفهم من ذلك ولكن كما أشار كينيث والتز أنّها: "تشجع الدول على القيام بأعمال والإمتناع عن القيام بأخرى"، فالدول حرة في ارتكاب أفعال طائشة لكن تجاهلها لحتميات النظام قد يشكل خطراً كبيراً عليها. إرجع ل: كانغ وانغ، الواقعية الهجومية وصعود الصين، المجلة العربية للدراسات الدولية، المجلد العاشر، العدد الأول شتاء 2006، ص: 72.

** هذا رأي يتبناه أتباع الواقعية الهجومية وعلى رأسهم جون ميرشايمر في حين ترى الواقعية الدفاعية أنه يمكن للقوى العظمى أن تكتشف بالحدس النوايا الصالحة والشريرة من بين عوامل عدّة كالتوازن الدفاعي-الهجومى والمؤشرات السلوكية الأخرى. بعد ذلك يمكن لهذه القوى أن تضع سياسات تعاونية أو نزاعية منبئية على تلك النوايا. خلافاً للواقعية الهجومية أين تكون لكل القوى العظمى نوايا تعديلية إلى حين تحقيق الهيمنة.. إرجع لكانغ وانغ، المرجع نفسه، ص: 65.

رابعاً، البقاء هو الهدف الأسمى لكلّ الدول، ليس الهدف الوحيد وإنما الأسمى، منطقياً إذا لم تحافظ الدولة على بقاءها فكيف لها أن تحقق أهدافاً أخرى، لذلك كان البقاء هو الهدف الأول بالنسبة للدول.

خامساً، يرتبط هذا الافتراض بإعتبار الدولة فاعلاً عقلياً، يتخذ قراراتٍ محسوبةٍ أو لنقل أنّ عملية صنع القرار تمرُّ بمراحلٍ وعبر إستراتيجياتٍ تسعى لمضاعفة حظوظها بالبقاء.

هذه هي الافتراضات الخمس الكبرى التي يقوم عليها المنظور الواقعي عموماً، لاسيما في تياره البنوي الكلاسيكي الجديد والذي يعكس نظرتة لسير العالم والنظام الدولي. ويرى الواقعيون الجدد أنّ التفاعل الذي يحصل بين هذه الافتراضات المركزية الخمسة يُنتج حسب هذه النظرة ثلاث سمات أساسية لسلوك الدول:

تتمثلُ السمة الأولى في شعور الخوف: فكلُّ دولةٍ في النظام الدولي "تشعر بالخوف" من الدول الأخرى، والذي يختلف مستواه من دولةٍ لأخرى، ويرجع سبب الخوف إلى عاملين، يتعلّق الأول منهما -كما أسلفنا- بالقدرات العسكرية الهجومية للدول الأخرى وبعدم إدراك الدولة لنوايا الآخرين، فقد تكون الدولة بجانب دولةٍ أخرى تمتلك قدرةً عسكريةً هجوميةً أكبر منها ونوايا سيئة تجاهها. أما العامل الثاني المؤدّي إلى الخوف فهو عدم وجود سلطة عليا في النظام الدولي تلجأ إليها الدولة إذا تورّطت في مشاكلٍ معينةٍ مع دولةٍ أخرى أقوى، لأنّ النظام الدولي نظام أناركي-فوضوي*، هذا الأمر يقود إلى السمة الثانية لسلوك الدولة وهي الإعتماد على الذات.

فيما يتعلّق بالسمة الثانية أي الإعتماد على الذات، فهي نتيجة حتميةٌ للمقدّمات السابقة جميعاً، لاسيما غياب النجدة في النظام الدولي إلى جانب عامل الخوف من الآخر، لذا وجب على الدولة أن تعتمد على ذاتها.

أما السلوك الثالث للدولة فهو إتجاهها إلى تقوية ذاتها، فإن إستطاعت أن تكون قوةً عظيمةً فلتكن، لأنّ الوسيلة الأفضل للبقاء في هذا النظام الفوضوي الذي قد يضع الدولة بجانب دولةٍ أخرى "تسعى للمشاكل" هو أن تكون الأولى قوة كبرى أو عظيمة، فالدول القويّة لا يعيبها معها أحدٌ على حدّ تعبير ميرشايمر، لذا كان على الدولة أن تزيد من قوتها النسبية أو تسعى إلى تحصيل قوةٍ من بعد قوة، بعد أن تُؤمن هدف البقاء.³ فالدول في النهاية تسعى لمكانة الهيمنة، ليس للإعتداء على الآخرين بقدر ما أنّ ذلك هو الوسيلة الوحيدة لضمان البقاء وتحقيق المصالح المنشودة.

* يقال الواقعيون عموماً من أهمية المؤسسات والمنظمات الدولية والإقليمية ومن قدرتها على إرساء السلام، بل يرون بعدم قدرتها على تقليل حالة الفوضى في النظام الدولي واللايقين في العلاقات الدولية كما يدعي أصحاب النظريات الليبرالية المؤسساتية والوظيفيين ومن شاكلهم.. للمزيد إرجع: John Mearsheimer, **The False Promise of International Institutions**, International Security, Winter 1994, (Vol 19, No 03.

³- John J. Mearsheimer, **Realism and the Rise of China**, Koç University, Istanbul-Turkey, 10/10/2012.

2. السياسة الخارجية التركية في محيط إقليمي مُضطرب:

يُنَاقَشُ المحور الثاني تطوّرات السلوك التركي الخارجي تجاه محيطه الإقليمي قبيل وأثناء الإنتفاضات التي اجتاحت بعض دول العالم العربي فيما سُمّيَ بإنتفاضات "الربيع العربي"، ليحلّ الطريقة التي تطوّر بها هذا السلوك والأسباب التي وقفت وراء ذلك، وقبل كلّ شيء، المنطلقات التي تحكم السياسة الخارجية التركية تجاه هذه الجغرافيا المجاورة المليئة بالإضطرابات، الأزمات والحروب، هل تنبع من مُثُلٍ ما لدى صانع القرار التركي أم أنّها مرتبطة إرتباطاً وثيقاً بمنطق الدولة الويستفالية الساعية وراء مصالحها الذاتية وأمنها القومي بعيداً عن أيّ قيم مثالية.

1.2. تصفير المشكلات: عوامل ومراحل تطوّر الموقف التركي تجاه "دول الربيع العربي":

كانت السياسة الخارجية التركية تجاه منطقة "الشرق الأوسط"، قبيل الربيع العربي، أثناء فترة حكم العدالة والتنمية، مبنيةً على مبدئى المكاسب المتبادلة عبر الاعتماد المتبادل الاقتصادي، وروابط سياسية مبنية على الانجذاب الثقافي والأخوة الإسلامية التي سمّاها الباحث بينار بيلغين (Pinar Bilgin) "بالجوبوليتيك الحضارية" (Civilizational Geopolitics). لقد كانت هذه السياسة الخارجية مرتكزةً على افتراض المقاربة الوظيفية القائلة بأنّ تزايد الاعتماد المتبادل الاقتصادي ونظام التأثيرات المرن الذي يُساعد بدوره على التدفّق الحرّ لليد العاملة بين الدول المتجاورة، سوف يُوَدِّي مع الوقت إلى السقوط التدريجي للأنظمة الاستبدادية. ومع إندلاع إنتفاضات "الربيع العربي"، كان الموقف التركي في البداية حذراً جداً، لقد وصف الباحث التركي والبروفيسور بجامعة كوتش التركية زيا أونيش هذا الموقف بكونه موقفاً براغماتياً جداً، حتّم على تركيا أن تجد مقاربةً حذرةً بين القيم التي تدعو إليها في محيطها الإقليمي من جهة، والمصالح الذاتية التي تسعى إليها بشكلٍ حصريٍّ من جهةٍ أخرى، بشكلٍ جعل تركيا تعيش معضلةً حقيقية، وقد تعمّقت معضلة القيم في مواجهة المصلحة الذاتية أكثر مع بداية "الربيع العربي"، إذ واجه صنّاع القرار في السياسة الخارجية التركية هذه المعضلة خصوصاً في العلاقات مع ليبيا وسوريا نظراً لوجود مصالح اقتصاديةٍ جدّيةٍ من حيث التجارة وروابط الاستثمار التي تمّ بناؤها مع هذه الدول خصوصاً، كجزء من السياسة الخارجية النشطة عبر مسار العقد الأخير. إنّ المعضلة الأساسية التي واجهت نخب السياسة الخارجية التركية كانت: هل على تركيا أن تُشجّع الإصلاح (خصوصاً في القضية السورية) عبر ممارسة ضغوط على النخب الاستبدادية الحاكمة، أم تقوم بتشجيع حركات المعارضة الصاعدة التي بدأت تتحدّى جدّياً وجود الأنظمة؟⁴ وهذه، للتذكير، لم تكن معضلةً متعلّقةً بتركيا وحسب، بل معضلة العديد من الدول الغربية أيضاً.

إنّ رؤية السياسة الخارجية التركية "الجديدة" المرتكزة على استراتيجية "تصفير المشكلات" مع الجيران، واجهت اختباراً دراماتيكياً وقاسياً بعد اندلاع "الربيع العربي". من حيث المبدأ، رَحِبَت النخبة السياسية التركية بالتحدّيات العميقة الصاعدة ضدّ الأنظمة الاستبدادية. لكن تنامت، عملياً، المقايضة بين الحاجة إلى تحقيق الاستقرار على المدى

موقف السياسة الخارجية لحزب العدالة والتنمية كان براغماتياً جداً حتّى قبل إندلاع "ثورات الربيع العربي" كما تُسمّى، على سبيل المثال، دعم تركيا للنظام الإيراني الذي واجه معارضة دولية، ورفض تركيا فرض الغرب عقوبات عليه رغم إعتبار إيران منافساً أولاً لتركيا في المنطقة، وكذا علاقات تركيا مع السودان ونظام البشير.

⁴– Ziya Öniş, *Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest*, Insight Turkey Vol. 14 / No. 3 / 2012; p: 46.

القصير، نظراً للمصالح الاقتصادية الجديّة التي بنتها تركيا مع هذه البلدان، في مواجهة الحاجة إلى تأييد أسباب الديمقراطية وتغيير النظام، والتي من الواضح أنّها سوف تُعرّض هذه المصالح الاقتصادية للخطر، على الأقلّ لمُدّة معتبرة من الزمن. بعبارة أخرى، واجهت تركيا تحدياً حقيقياً من ناحية معضلة مواجهة القيم والمصالح الذاتية الخاصة.

لقد كان هناك فقدان في التناسق ثمّ تضارب واضح في أساسيات الخارجية التركية التي تفاجأت بإنفجار الأوضاع في بعض الدول العربية منذ 2011، بدا ذلك واضحاً في المقايضة والاختيار بين القيم والمصالح الذاتية لتركيا، وهذا من شأنه أن يشرح سبب إظهار المقاربة التركية لمنعطفات منحنية خلال مسار تلك السنة. بإمكان ذلك أيضاً أن يشرح لنا الاختلافات المتباينة لمواقف حكومة العدالة والتنمية للتطوّرات الجارية في البلدان العربية الأساسية على غرار: مصر، وليبيا وسوريا،⁵ والجدول التالي يوضّح ذلك بشكل جليّ:

مراحل الاستجابة التركية "للربيع العربي"	
المرحلة الأولى: الحذر الأحادي	• الترحيب بانتشار الثورات العربية وفرص الإصلاح والتحرّز السياسي. • الحذر بشأن توفير دعم صريح ما دامت المصالح الاقتصادية على المحكّ، ونظراً لوجود حضور تركي كبير في المنطقة، خصوصاً في ليبيا. • التردّد في تأييد الضغوطات الدولية لأجل تغيير النظام، خصوصاً في ليبيا، ورغبة الناتو في التدخل في المراحل الأولى.
المرحلة الثانية: مشاركة متردّدة	• المشاركة بطريقة متردّدة في تدخّل الناتو بليبيا تحت ضغوط دولية متنامية، وخطر خسارة دعم المُصلحين العرب. • لم تُبادر تركيا بشكلٍ نشطٍ وافترضت على العموم موقفاً سلبياً في ليبيا. • نشاطٌ لافتٌ أكثر في سوريا، لكن أساساً عبر وضع ضغط على النظام الاستبدادي القائم حتّى يقوم بتنازلات. • تمّ تحويل الانتباه من الربيع العربي عبر عناصر داخلية، لا سيما الانتخابات التنافسية التي أدّت إلى انتخابات حزيران/يونيو 2011.
المرحلة الثالثة: النزعة النشطة الأحادية	• عرفت صعود حزب العدالة والتنمية مع ثقة كبيرة من الانتخابات العامة، وهذا ما انعكس على الموجة الجديدة من النزعة النشطة في السياسة الخارجية. • محاولة ربح موقفٍ مركزيٍّ في مسار الربيع العربي عبر انتقاداتٍ عديدة "لإسرائيل". • استخدام الخطاب المعادي "لإسرائيل"، ودعم الفلسطينيين كوسيلةٍ

⁵– Ziya Öniş, Op Cit, p: 49-50-51.

للمحافظة على شعبية تركيا في العالم العربي. • إجراء زيارة لمصر وانتقادات شفهية أكثر لبشار الأسد.	
• العودة إلى مقاربة أكثر حذراً وخُفوتاً مع نهاية العام. • التكاليف الاقتصادية للمقاربة النشطة في سوريا أنتجت ردّة فعلٍ عنيفة من النظام القائم. • شكّ كبير في مسألة سوريا ما دامت نتائج التنافس بين النظام القائم وقوى المعارضة تبقى أمراً غير يقيني بشكلٍ كبير. • اتساق تركيا مع الاتحاد الأوروبي في تنفيذ عقوبات ضدّ سوريا والقبول بمبادرات الناتو الموجهة لإيران. • حينما كانت العلاقات مع الولايات المتحدة مساراً مُفضّلاً، كانت العلاقات مع الاتحاد الأوروبي وفرنسا خصوصاً تتجّه نحو مسارٍ سلبي بشكلٍ متزايد. • لعلّ المنعطف الحذر يعكس إدراكاً محزناً من جانب صنّاع القرار في السياسة الخارجية التركية، والذي يكمنُ في أنّهم أقحموا أنفسهم في سياسات المنطقة بشكلٍ مفرط، في حين أنّهم يمتلكون القليل من النفوذ والموارد، الأمر الذي يورّطهم هناك.	المرحلة الرابعة: العودة إلى مقاربة أكثر حذراً والتردد متعدّد الأطراف.

جدول 1: مراحل الاستجابة التركية "لثورات الربيع العربي" عند بدايتها

يذهب باحثون إلى تفسير الموقف التركي الابتدائي المُرجّب بهذه "الثورات" بالقول إنّ حكومة العدالة والتنمية لم تُفرّق يوماً بين الحاجة إلى تعزيز الديمقراطية في داخل البلد أو في جوارها الإقليمي، لذلك عندما انفجرت احتجاجات "الربيع العربي" في تونس مثلاً، رحبت الحكومة التركية بسقوط نظام بن علي، ووصفت الحكومة التركية موقفها "بالوقوف في الجانب الصحيح من التاريخ". وعندما انفجرت احتجاجات ميدان التحرير في مصر عزّزت تركيا موقفها هذا، وعبرت عن المطالب الشعبية لأجل الديمقراطية والإصلاح السياسي. لقد كانت سابقةً بالنسبة للسياسة الخارجية التركية أن تُعلن موقفاً صريحاً واضحاً تجاه التطوّرات الداخلية الحاصلة في "الشرق الأوسط"، لقد كانت خطوةً جريئةً وسابقةً لتركيا.⁶

بالنسبة لمصر فهي البلد الذي أظهرت فيه حكومة العدالة والتنمية موقفاً قوياً ونشطاً إلى جانب القوى الداعية إلى الديمقراطية في مصر، خصوصاً حينما طُرد الرئيس مبارك من السلطة، بل حتّى قبل سقوطه من الحكم، حيث دعاه رئيس الوزراء التركي أردوغان إلى مغادرة مقعده (واستمر في مقاطعة نظام السيسي لاحقاً). أظهر أردوغان أثناء زيارته لمصر

⁶- Kılıç Buğra Kanat and Others, *Politics and Foreign Policy in Turkey, Historical and Contemporary Perspectives*, Seta Publications, 2015, Ankara-Turkey, p: 161.

دعم بلاده لعملية الانتقال الديمقراطي في مصر، مشيراً إلى أهمية التجربة التركية في إرساء نظام سياسي "علماني".

أما فيما يخص قضية سوريا وليبيا، فقد كانت مبادرات الدعم التركي لقوى المعارضة المتحدية لوجود النظام القائم أكثر طموحاً ولكنها أخفت⁷ بالنسبة لحالة ليبيا، كان الموقف التركي منطلقاً من رؤية تركيا-أردوغان أنّ الديمقراطية عاملٌ حاسمٌ ومهمٌ في تحقيق الاستقرار والأمن، والازدهار والرفاه الاجتماعي والتكامل الاقتصادي في "الشرق الأوسط"، إذ أمنت بأنّ عليها أن تخطّ طريقها بمفردها نحو بناء نظامٍ نموذجي للديمقراطية خاصٍ بها، وأنّ على دول المنطقة أن تسلك الطريق ذاته، لذا كانت معارضة الأتراك المبدئية لتدخل الناتو في ليبيا باعتباره تغييراً من الخارج لا تغييراً محلياً من الداخل من شأنه أن يعيق الديمقراطية، خاصة إذا ما تمّ إملؤها عبر القوة، فقد كانت حكومة أردوغان شاهدة على ما حدث في العراق بعدما تدخلت الولايات المتحدة عسكرياً هناك سنة 2003. لقد ذكّرت مسألة التدخل العسكري في ليبيا تركيا والجميع بنتائج التدخل الأمريكي العسكري في العراق ما بعد صدام، من انتشار للإرهاب والطائفية والأزمات والحروب الأهلية، وكلها عوامل تسببت في اللااستقرار الإقليمي. على هذا الأساس كانت الحكومة التركية تؤمن بأنّ أيّ عملية ديمقراطية وإصلاحٍ سياسي لا بدّ أن تكون عمليةً محليةً لا مفروضةً من الخارج،⁸ وعلى هذا الأساس أيضاً، إنّسّم موقفها بالتردد في عرض نفسها كقوةٍ نشطةٍ في تغيير النظام، نظراً لأنّ القذافي لم يكن يريد أن يُهزم كما فعل بنظيره المصري مبارك. علاوة على ذلك، فإنّ مصالح تركيا الاقتصادية والتجارية والاستثمارات ووجود العمالة التركية الكبيرة في ليبيا مقارنةً بمصر، أجبرت تركيا على تبني مقاربة أكثر حذراً. ففي سنة 2005، تزايد صادرات تركيا نحو ليبيا بما نسبته 13.9%. في سنة 2006، استمر الأمر في تنامي ليصل إلى ما نسبته 27.2%. قبيل الإنتفاضة في ليبيا، كان لتركيا حوالي 60 شركة إنشاءات تُباشِر حوالي 142 مشروع بقيمة تُقدّر بأكثر من 7.6 مليار دولار، كما كانت تركيا قد أنشأت مطارين بليبيا قبل الإنتفاضة،⁹ لذا فإنّ الموقف التركي تجاه ما حدث في ليبيا آنذاك إنّسّم في بدايته بالتردد كأحد الأسباب، وهذا ما يُظهر ارتباط الموقف والسلوك التركي بالمصالح العليا للبلاد أكثر من مجرد حرص تركيا على قيم نبيلة تُروّج لها.

في المراحل الأولى كانت تركيا مترددة في دعم عملية الناتو في ليبيا، لذا تعرّضت تركيا لانتقاداتٍ جديّةٍ من قِبَل قوى المعارضة في ليبيا، وكذا من المجتمع الدولي، لسلبيتها الكبيرة وتساهلها ضدّ النظام القائم، ثمّ غيرت تركيا موقفها فيما بعد بعدما بدأ القذافي يستخدم القوة العسكرية الوحشية ضدّ المدنيين، وكذا حينما ظنّت أنّ عملية الناتو ستكون إنسانيةً تهدف لحماية قسمٍ واسعٍ من المدنيين ضدّ النظام الوحشي.¹⁰

ما يُمكن قوله في هذا الصدد، هو أنّ تحرك تركيا ضدّ الأنظمة الاستبدادية في المنطقة كان تحركاً مرتبطاً بمصلحتها وأمنها القومي بالدرجة الأولى، فهذه الأنظمة تُعدّ في نظرها سبباً في عدم الاستقرار القائم في المنطقة منذ عقود، ومن ثمّ فإنّ زوالها سيُعزّز من أمن تركيا والمنطقة ككل.¹¹ فقد كانت من البداية سياسات البلد تسعى لهدف الأمن الشامل

⁷– Ziya Öniş, Op cit, p: 52.

⁸- Kliç Buğra Kanat and Others, **Politics and Foreign Policy in Turkey, Historical and Contemporary Perspectives**, Op cit, p: 163.

⁹- Joshua W. Walker, **Turkey's re-imagined neighborhood after the "Arab Spring"**, Ifri, 2012, p: 02.

¹⁰- Ziya Öniş, Op cit, p: 52- 53-54.

¹¹- Kliç Buğra Kanat and Others, **Politics and Foreign Policy in Turkey, Historical and Contemporary Perspectives**, Op cit, p: 163- 164.

الذي سُمِّكَن تركيا من المُضي في مشروعها نحو تجسيد مزيدٍ من الحرية والإستقلالية في سياستها الخارجية كقوة إقليمية كبرى وحميدة تقود بقية الدول نحو مزيدٍ من التعاون وتجنّب النزاعات، لقد كانت هذه أساساً فكرة "تفسير المشكلات" التي نادى بها البروفيسور أحمد داوود أوغلو في كتابه "العمق الإستراتيجي"، ولم يكن إتجاه تركيا نحو تعزيز قوتها الناعمة إلاّ إحدى أدواتها المرنة والعصرية في تحقيق ذلك الهدف الأسمى المرتبط بمصلحتها الكبرى تلك، فإتجاه تركيا نحو تعزيز معايير الديمقراطية وجعل نفسها منارةً للحرية والديمقراطية في إقليم ينخره الإستبداد منذ عقودٍ طويلة هو منطقٌ معروفٌ لدى كثيرٍ من الدول الكبرى اليوم ذات الطموحات الإقليمية أو العالمية على غرار الولايات المتحدة، هي طريقة مرنة في تعزيز الإمن الإقليمي والمصالح القومية بوسائل غير عسكرية أكثر من كونها مثلاً يسعى صنّاع القرار في أنقرة إلى تصديرها إلى الخارج.

لكن، وخلافاً لما كان يُخطّط له الأتراك، فلم تستمر الآثار الإيجابية للقوة الناعمة التركية على نفس الوتيرة، كما لم تستمر الإنجازات المتتالية للسياسة الخارجية التركية في محيطها الإقليمي من دون عوائق، فقد واجهتها تحديات عديدة منذ إندلاع "ثورات الربيع العربي"، لعلّ أهمّ تحدّي على الإطلاق وضع مقاربة "العمق الاستراتيجي" ومبدأ "تفسير المشكلات" على المحكّ، كان المنحى الذي أخذته الأزمة السورية منذ سنة 2012 والتي لا تزال مستمرة إلى الآن.

2.2. مُشكلة صفرية: الأزمة السورية كإختبارٍ فعليٍ لمنطلقات السياسة الخارجية التركية:

تتقلُّ الأزمة السورية تركيا المعاصرة من سياسة تفسير المشكلات إلى التورّط في مشكلة صفرية حقاً نظراً للبعد الدولي والإقليمي المتداخل الذي تتسم به هذه الأزمة. تُعتبر سوريا مهمة جداً في حسابات الأمن القومي التركي، فهي تُمثّل محكاً حقيقياً لاختبار مبدأ داوود أوغلو المسمّى "بتفسير المشكلات مع الجيران". كانت العلاقات مع تركيا ضعيفةً خلال سنوات التسعينيات، ثمّ شهدت تحسناً كبيراً خلال حقبة العدالة والتنمية. لقد قدّمت تركيا نفسها كشريكٍ مساوٍ مهتمٍّ بالمساهمة في مسألة إندماج سوريا في النظام العالمي عبر سلسلةٍ من التبادلات الاقتصادية والثقافية، وهي مقاربةٌ كان يُتوقع بشكلٍ واضحٍ أن تتحدّى نظام الأسد القائم. لكن بمجرد انتقال موجات "الربيع العربي" إلى سوريا وبدء تهديد النظام، تمّ إختبار هذه المقاربة.¹²

دخلت العلاقات التركية السورية تدريجياً مرحلة تازمٍ متصاعد، إذ انخرطت السياسة الخارجية التركية في سلسلةٍ من السياسات التكيفية، ثمّ حدثت نقطة إنعطافٍ بعدما كانت المقاربة التركية في البداية -كمرحلة أولى- تُشجع الإصلاح عبر النظام القائم، خاصة بعد العلاقات الجيدة والفريدة معه، كان التوقع أن تقوم تركيا بدور وساطةٍ ما، وتُمارس قوتها الناعمة لإحداث إفتتاحٍ سياسيٍ تدريجيٍ خطوةً بعد خطوةً في سوريا. لكن من الواضح أنّ قدرة أنقرة على إحداث تغييرٍ في نظام

* منذ توقيع إفتاح برنامج التعاون الإقليمي بين تركيا وسوريا سنة 2006، تنامت العلاقات التجارية بين البلدين بشكلٍ غير مسبوق. سنة 2009، رفع البلدين التأشيرة بينهما، بحلول سنة 2010، كانت تركيا هي الشريك التجاري الأكبر لسوريا بحجم تبادلات تجارية يُقدّر حوالي 2.5 مليار دولار. من المؤكّد أنّ تركيا أخذت بعين الإعتبار المكاسب المتأتية من هذه العلاقات التجارية حينما تردّدت في إتخاذ موقف صارم في البداية ضدّ نظام الأسد. أنظر:

Joshua W. Walker, Op Cit, p: 02.

¹²- Ziya Öniş, Op cit, p: 52-53.

الأسد كانت أكثر محدودية مما كان متوقعاً، لقد تحدّى الأسد الضغوط الخارجية لأجل الإصلاح، واستمر في ممارسة سياسته الوحشية تجاه قوى المعارضة في بلده، بعدها صارت العلاقات بين البلدين أكثر توتراً، خصوصاً حينما بدا واضحاً أنّ تركيا كانت تدعم أيضاً جماعات المعارضة في الخفاء، في الوقت الذي استمرت فيه السياسة الرسمية في دعم التغييرات السياسية عبر النظام القائم. لقد بدا أنّ هذه المقاربة الثنائية لن تكون مستدامة أكثر أثناء آخر سنة، إذ أدركت حكومة العدالة والتنمية أنّ التغيير عبر النظام القائم ليس أمراً مرجحاً أن يتحقق، وأنّ الموقف الموالي للنظام من شأنه أن يُفوّض بشكلٍ متزايدٍ موقف تركيا الدولي، فكان ذلك منعطفاً في العلاقات مع الأسد، إذ تدهورت علاقات تركيا مع نظام الأسد بشكل كبير فحدثت القطيعة.¹³

سوريا	الموقف التركي
● مواقف صريحة	درجة التناسق والانسجام
● في البداية، كان سلبياً إلى حدّ ما، عرف تشجيع النظام القائم لأجل إصلاح النظام السياسي	التغيير في طبيعة الإستجابة
● دعم جماعات المعارضة والاتجاه اللافت نحو عدم الاتساق، مقارنةً أحادية الجانب في المقام الأول، نقد الاتحاد الأوروبي لفشل تركيا في اتخاذ موقفٍ مشتركٍ مع أطراف الأزمة.	درجة التعاون مع الفواعل الخارجية
● نفوذٌ مباشرٌ مع نتائج غير متوقعة.	الرغبة في أداء دورٍ قياديٍ
● الإدراك بأنّ الضغوط من أجل الإصلاح عبر نظام الأسد لن تُثمر بالشكل الصحيح، تبنّى موقف المواجهة تجاه النظام والتأكيد على سجلّه المتعلّق بحقوق الإنسان، تطبيق عقوبات أثناء آخر مرحلة.	نموذج النفوذ

جدول رقم 2: مبادرات السياسة الخارجية التركية في سوريا مع بداية الثورة

لقد أدت مقاربة تركيا للأزمة السورية مع الوقت إلى جلب التوتّر في العلاقات مع فواعلٍ مهمّةٍ أخرى داعمةٍ لنظام الأسد في سوريا، إيران وروسيا بالأساس. كانت هناك أصلاً مخاوفٌ مطروحةٌ بخصوص القيادة الإقليمية والتأثير في المنطقة بين الفواعل الأساسية، إذ أدّى الانسحاب العسكري الأمريكي من العراق مع نهاية سنة 2011، كما يُحاجج الأستاذ غينجان أوزجان (Gencer Özcan)، إلى حدوث فراغٍ في القوة بالمنطقة تسابقت قوى عدّة إلى ملئه، وقد تسبّب ذلك في أثرين أساسيين على السياسة الخارجية التركية هما: تزايد المخاوف بخصوص نفوذ إيران في العراق، وروسيا في سوريا. ثانياً، الدرع الصاروخي في مدينة ملاطيا بتركيا الذي فُعل مع حلول سنة 2011 تمّ اعتباره تهديداً من طرف إيران،¹⁴ مثلما

¹³- Ziya Öniş, p: 53-54-55.

¹⁴ - Cemil Boyraz, **Crisis Of Turkish Foreign Policy In Syrian Issue: From Regional Leadership To Overall Disappointment**, İstanbul Bilgi University, Dept. of International Relations, p: 07.

الحال بالنسبة للدعم التركي للجماعات المعارضة في سوريا، الذي تمّ اعتباره تهديداً آخر من طرف نظام الأسد. التداخل الإقليمي للأزمة السورية، يُظهر بشكلٍ جليّ القدرة التفسيرية للمنظور الواقعي في شرح منطلقات سلوك كلّ فاعلٍ إقليمي في هذه اللعبة، فراغ القوة، ميزان القوى، الخوف المتبادل، التهديد المتبادل للأمن القومي، كلّها كلمات مفتاحية واقعية من شأنها أن ترسم لنا صورةً واضحةً عن منطق سلوك الدول هنا، لاسيما منطق الدولة التركية في تعاملها مع الأزمة.

لقد سعت تركيا مراراً في السنوات الأولى من الأزمة إلى الإستعانة بالمجتمع الدولي، خصوصاً الولايات المتحدة من أجل التّدخل في سوريا للمساعدة في إسقاط الأسد، وبعدما بدا واضحاً فشل خطة عنان، ألحّت الحكومة التركية على أنّ المجتمع الدولي بحاجة إلى تولّي المبادرة، وأنّ إنشاء ممّرات إنسانية هو الخيار الأكثر قابلية للتطبيق، كما دعا مسؤولو العدالة والتنمية إلى إنشاء منطقة حظر خالية من الطيران، وكلتا الدعوتين تتطلبان تدخلاً عسكرياً. لكن بالرغم من هذه الدعوات والخطاب المعادي والمهدّد للأسد، إلّا أنّه بدا واضحاً أنّ الحكومة التركية غير مستعدّة للتحرّك بشكل أحادي الجانب.¹⁵ هنا يتبادر إلى الذهن سياسة الإحالة (The Buck Passing Policy) التي يتحدّث عنها واقعيون جدد على غرار ستيفن والت وجون ميرشايمر، والتي تشرح الطريقة التي تحاول بها دولة ما متورّطة في مشاكل إقليمية أو دولية أن تعثر على طرفٍ آخر يتعامل مع الخطر/التهديد الصاعد، وإذا ما فشل هذا الأمر، فإنّ هذه الدولة سوف تحاول التوازن ضدّ التهديد القائم، سواءً من خلال البحث عن حلفاء أو من خلال بناء قدراتها الذاتية،¹⁶ وهذا ما حدث بالضبط في الحالة التركية بسوريا، فدعوة تركيا المجتمع الدولي أو الولايات المتحدة للتدخل العسكري إنطلاقاً من إيمان هذا المجتمع الدولي بأهمية كفاحه ضدّ الدكتاتوريات الوحشية (كما يُحاجج البنانيون والمثاليون الليبراليون) سيبدو في الحالة التركية-السورية أمراً سخيفاً جداً. إصرار تركيا على إسقاط النظام السوري بكلّ الطرق وضع تركيا في خط اللارجعة، مُعكّراً علاقاتها مع حلفاء النظام الأقوياء إيران وروسيا. في هذا الصدد، يذهب باحثون أترك إلى القول بأنّ الحكومة التركية قد أخطأت في سياستها بسوريا حينما لم تحسن تقدير دور كلاً من روسيا وإيران الداعمين للأسد، فقد عبّرت عن توقّعها بانتهاء الثورة والاحتجاجات في سوريا قريباً، كما حدث في تونس ومصر وليبيا، كما كانت تعتقد بأنّ تدخلاً دولياً ما سوف يُنهي هذه الأزمة.¹⁷

الخطأ الآخر هو تبني الحكومة التركية سياسة هويّاتية تجاه الأزمة، وهو خطأ خطيرٌ كما يُحاجج أستاذ العلاقات الدولية بجامعة بيلغي التركية جميل بويراز، فقد حاولت تركيا استخدام ورقة الهوية وبالأخص ورقة السنة والشيعية لأوّل مرّة منذ عقود، مُعرّفة المشكلة على أنّها مشكلة صراع بين سنّة وشيعية، فمقاربة كهذه تُعرّف الأزمة السورية كثورة أغلبية سنّية ضدّ أقلّيّة علوية، هي مقاربة جدّ خطيرة بانعكساتها المحتملة على السياسة الداخلية في تركيا، خاصةً وأنّ حوالي 20% من الشعب التركي علويين.¹⁸ استخدام أفكارٍ بنائية محضّة في أزمةٍ يحكمها منطق التنافس الشديد بدلاً من الإستعانة بما يوفّره المنظور الواقعي في أزمنة كهذه (يُحسن التعامل معها) هو إنتحارٌ فعلي.

في مرحلةٍ أخرى من النزاع، أدّى صعود داعش ومنظمات راديكالية شبيهة تمّ تمكّنها من السيطرة على مناطق

¹⁵ - Meliha Benli Altunışık, *The Inflexibility of Turkey's Policy in Syria*, IEMed. Mediterranean, Yearbook 2016, p: 41.

¹⁶ - Stephen M. Walt, *The World Wants You to Think Like a Realist*, Foreign Policy, May, 30 2018.

¹⁷ - Meliha Benli Altunışık, *The Inflexibility of Turkey's Policy in Syria*, Op cit, p: 43.

¹⁸ - Cemil Boyraz, *Crisis Of Turkish Foreign Policy In Syrian Issue: From Regional Leadership To Overall Disappointment*, Op cit, p: 08.

معتبرة إلى تحويل معالم النزاع إلى حدٍ ما. لقد اعتبرت أنقرة داعش منظمة إرهابية منذ شهر تشرين الأول/أكتوبر 2013، وشاركت منذ ذلك الوقت في حملاتٍ عسكرية قام بها المجتمع الدولي لمحاربة الإرهاب. علاوة على ذلك، وفرت أنقرة دعماً بالأسلحة وغيرها لقوات البيشمركة القادمين من كردستان العراق للقتال مع السوريين الأكراد في مواجهة داعش، كما سمحت تركيا للبيشمركة بالمرور عبر الأراضي التركية، إضافةً إلى دعم الجماعات العربية والتركمانية المعارضة ضدّ نظام الأسد. تدبير حرب الوكالة هذا هو تدبيرٌ ذو حِسٍّ واقعيٍّ إلى حدٍّ ما أثبت نجاحه في تجنّب تورّط الدول في الأزمات المحيطة بها أكثر من مرّة. فضلاً عن ذلك فقد لجأت تركيا إلى مجموعة خططٍ أمنيةٍ طبّقتها على غرار "سياسة صفر تسامح" (Zero Tolerance Policy)، وإلى تبني مجموعةٍ من التدابير لزيادة الأمن على الحدود السورية.¹⁹

ففي شهر أيلول/سبتمبر 2014، قادت الولايات المتحدة انتحافاً باشر ضرباتٍ جويّةٍ في سوريا بهدف تدمير داعش، وصار الحديث آنذاك عن وجود إمكانية لسقوط النظام صيف 2015، الأمر الذي أدّى بروسيا إلى التّدخل المباشر في النزاع شهر أيلول/سبتمبر من تلك السنة، وهذا ما نقل النزاع إلى مستوى أعقد بالنسبة لتركيا على الأخصّ. ومع التّدخل الروسي أدركت تركيا أنّ عليها أن تتحرّك هذه المرّة على الميدان قبل أن يُنهي الروس اللعبة لصالح النظام، تجسّد ذلك في مجموعة التّدخلات العسكرية التركية في الشمال السوري، منذ شهر آب/أغسطس 2016 (على غرار ما تفعله في شمالي العراق منذ مدّة طويلة حتّى قبل ظهور حزب العدالة والتنمية)، مستفيدةً من الدعم الأمريكي والغطاء الجوي الذي وفرته الطائرات المقاتلة الأمريكية، مُنهيةً بعض المعارك في وقت قصير،²⁰ وبقدر ما هدفت من وراء هذه التّدخلات إلى عرقلة تطوّر داعش هناك أو إغلاق الطريق أمام النظام السوري وحلفاءه، فقد سعت تركيا من خلالها أيضاً إلى إيقاف مشروع خلق منطقةٍ كرديةٍ متصلةً الأراضي هناك، وقد كرّرت تركيا هجماتها الجويّة على معقل الـ(PYD) والـ(PKK) على طول حدودها مع سوريا والعراق (سنجار)، مُوضّحةً إمكانية لجونها إلى القوة العسكرية في أيّ لحظةٍ لردع هؤلاء وتصفيتهم.²¹

تستمر الأزمة السورية إلى غاية كتابة هذه الورقة، ويستمر معها السعي التركي وراء هاجس الأمن في بيئةٍ إقليميةٍ مُضطربة، ويظهر فيها المنطق الواقعي للدولة التي تُكرّس لأجل بلوغ مصالحها الكبرى كلّ الأساليب والسلوكات، من زيادة حجم تسلّحها (صفقة أس 400)، إلى الدفاع عن حلفاءها بقوة (إرسال تركيا قواتها لحماية النظام القطري من السقوط بعد حصار جيرانه)، إلى حروب الوكالة (تسليح المعارضة السورية، إستخدام قوات البيشمركة، وبعض الجماعات التركمانية)، إلى محاولة كسب الخصوم في قضايا تكتيكية معيّنة (كما فعلت مع إيران حينما رفضت دعوة ترامب إلى تشديد العقوبات عليها) إلى سياسة ترحيل المسؤولية كما أشرنا إلى ذلك سابقاً، وغيرها من التحركات ذات الحسّ الواقعي ولا مكان هنا لأية أساليبٍ بنائيةٍ إن صحّ التعبير في هذه المناقشة الشرسة. لكن سوف نتساءل في المحور الأخير عن مدى قدرة تركيا على توظيف أساليبٍ واقعيةٍ كما أشرنا، أو بالأحرى عن حدود واقعيةٍ حقاً في مرحلة ما بعد "الربيع العربي"، وهل هي بحاجة إلى تبني مقاربةٍ أخرى خصوصاً بعد تعرّرها الواضح في سوريا نتيجةً لعدم قراءتها الجيدة لميزان القوى هناك.

¹⁹ - Murat Yeşiltaş, **Neighboring a Civil War: Turkey's Border Security With Syria**, Seta Foundation For Political, Economic and Social Research, October 2015, No: 17, Ankara-Turkey, p: 08-09.

²⁰ - Fayasal Itani, **Why Turkey Went to War in Syria?**, Foreign Policy, AUGUST 24, 2016.

²¹ - James Jeffrey, **Trump's Plan to Arm Kurds Lays Bare the Strategic Vacuum in Syria**, Foreign Policy, MAY 9, 2017.

3. السياسة الخارجية التركية في جوارها الإقليمي ما بعد "الربيع العربي":

سيرصد المحور الأخير طبيعة البيئة الجديدة المتشكّلة في الجوار الإقليمي لتركيا بعد إنتفاضات "الربيع العربي"، متسائلاً هل تمكّنت تركيا من تطوير رؤية واقعية- إستراتيجية جديدة بأدواتٍ فاعلة تجاه التغيّرات الحاصلة في جوارها وما نتج عنها من آثار أم لا؟ وهل تتسمّ هذه الرؤية والأدوات بالعقلانية أم لا؟ وما حدود إلزامها بالمنطلقات الواقعية في سياستها الإقليمية ما بعد حقبة "الربيع العربي"؟

1.3. هندسة أمنية جديدة: طبيعة التحوّلات الإقليمية الجديدة:

مرّت حوالي سبعة سنوات منذ أول إنتفاضةٍ شهدتها منطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا، سبعة سنواتٍ كانت كافيةً لإحداث تحوّلاتٍ عميقةٍ على مستوياتٍ عدّةٍ في هذه المنطقة المليئة بالأزمات، فعلى مستوى الأفراد والشعوب، فقد أحدثت هذه الإنتفاضات تحوّلاً عميقاً في سايكولوجية شعوب المنطقة التي ظلّت منذ إستقلالها عن المحتلّين الغرب تحت حكم الإستبداد السياسي غير قادرة على إختيار حكّامها فضلاً عن تحديد مصائرهم وحقوقها الأوليّة، لقد كسرت هذه الإنتفاضات في كثيرٍ من شعوب المنطقة هالة الرعب التي فرضتها الأنظمة الحاكمة هناك على المخيال الجمعي لها. وبغضّ النظر عن إشكالية نجاح أو فشل هذه الإنتفاضات الشعبية، فإنّ عواطف وأفكار هذه الشعوب بعد سنة 2011 لم تعد نفسها، وهذا لوحده مؤشّرٌ على حدوث تحوّلٍ عميقٍ في سايكولوجية الجماهير كما قلنا.

على مستوى الدول، فقد عرفت بعض من شهد منها هذه الإنتفاضات السلمية أو المسلحة تحوّلاً مشابهاً، لقد نجحت بعض هذه الإنتفاضات في إسقاط رؤوس بعض الأنظمة السياسية كما حدث في تونس ومصر ثمّ اليمن لأول مرّة في تاريخ المنطقة، كما أدّت بعضٌ من هذه الإنتفاضات، إضافة إلى عوامل خارجية حاسمة، إلى تفكيك مركزية الدولة لتشهد هذه المنطقة دولاً فاشلةً مُصدّرةً لأشكالٍ عديدةٍ من المخاطر والتهديدات إلى جوارها الإقليمي كما حدث في سوريا، اليمن وليبيا، على غرار مُشكلة الإرهاب والجماعات المقاتلة والمظنات الإرهابية العابرة للحدود.

على المستوى الإقليمي، عرفت المنطقة ما يُشبه إعادة إصطفافٍ في المحاور والتحالفات، بعدما عانت من إستقطابٍ إقليميٍ حادٍ لأكثر من عقدٍ منذ أحداث الحادي عشر من سبتمبر الشهيرة. لقد أنتجت إنتفاضات "الربيع العربي" ثلاث أنماطٍ أساسيةٍ من الفواعل الإقليمية: دولٌ داعمةٌ لهذه الإنتفاضات، دولٌ معارضة لها والتي دعمت في المقابل ما سُمّي إعلامياً "بالثورات المضادة"، ودولٌ نجحت في إبعاد نفسها عن هذه الإنتفاضات عبر متابعة بعضٍ من السياسيات المحليّة الإغرائية المُهدّنة لغضب الجماهير في مقابل ممارسة دور الوسيط الدبلوماسي في دولٍ أخرى شهدت هذه الإنتفاضات. لقد برز في هذه الإنتفاضات نشاطٌ خارجيٌّ لافتٌ لبعض الفواعل الإقليمية على غرار تركيا، قطر، المملكة السعودية، الإمارات العربية المتحدة، إيران ومصر.

على المستوى الدولي، إستمرت الولايات المتحدة بإعتبارها الفاعل الأساسي في تحريك أو توجيه أو دعم أو إعاقة كلّ الدول التي شهدت إنتفاضاتٍ شعبيةٍ أو تلك التي لم تشهد هذه الإنتفاضات. لقد تدخلت الولايات المتحدة والغرب عسكرياً في ليبيا مثلاً وأسقطت النظام، كما إستمرت في دعم وتسليح كثيرٍ من الجماعات المقاتلة في ليبيا، سوريا واليمن. في المقابل دعمت بعض الأنظمة السياسية التي لا يخدمها فيها حدوث ثورةٍ شعبيةٍ أو إنهيارٌ للدولة على غرار الجزائر مثلاً أو مصر

في عهد السيسي. لقد عرفت منطقة "الشرق الأوسط" لأول مرة منذ سقوط الإتحاد السوفياتي عودةً للنفوذ الروسي لاسيما في سوريا وقد كان ذلك سبباً رئيسياً في إطالة عمر نظام الأسد هناك، الأمر الذي جعل من سوريا بمثابة الساحة الأساسية للتنافس الصفري بين روسيا والولايات المتحدة أساساً.

كلّ هذه التحوّلات على الأصدّة المختلفة، فرضت على تركيا أن تعيد النظر في بعض مواقفها وسياساتها تجاه هذا المحيط الإقليمي المضطرب، والمساهمة في تعزيز السلام والأمن الإقليمي والدولي تبعاً لذلك، كما أثارت سياساتها المتّبعة أثناء المرحلة السابقة إنتقاداتٍ وجدلاً واسعاً داخل الأوساط الأكاديمية التركية وخارجها، فكثيراً ما تُهتّم أنقرة بأنّها تفتقر إلى إستراتيجية واضحة المعالم تستند إليها مواقفها وسياساتها الخارجية منذ وصول حزب العدالة والتنمية إلى الحكم، وأنّ لها مُجرّد سياساتٍ تخضع لتطوّرات الوضع الآني ولردود الأفعال، قد بات هذا الأمر جلياً في طريقة تعاملها مع الأزمة السورية وفواعلها الإقليمية والدولية.

2.3. واقعية واهمة: اللاعقلانية في السياسة الخارجية التركية في محيطٍ مضطرب:

كتب البروفيسور فؤاد كيماز أستاذ العلاقات الدولية بجامعة صابنجا التركية دراسةً بمجلة رؤية التركية العام الماضي يصف فيها طبيعة السياسة الخارجية التركية في مرحلة ما بعد داوود أوغلو بأنّها سياسيةٌ "واقعية أخلاقية نشطة/مبادرة" (Proactive Moral Realism)، ويُقدّم لأجل المحاجة بذلك مجموعة من الأمثلة، منها أنّ تركيا تستمر في متابعة سياسة براغماتية مع جيرانها العرب في وقتٍ لا تستغن فيه عن جملة القيم التي تدعو لها وعلى رأسها مسألة ترويج الديمقراطية وتعزيزها في الدول العربية التي تعاني أزمة إستعصاءٍ ديمقراطي وتقدّم نفسها كنموذج.²²

Foreign Policy in the Davutoğlu Era (2002-2010/15)	Foreign Policy in the Post-Davutoğlu Era (2015-Present)
Proactivism/Regional-Global Engagements	Proactivism/Selective Engagements
Pivotal State with Strong EU Anchor	Pivotal State without a Strong Anchor
Soft Power	Hard Power
Active Globalization/Multilateralism	Strategic Alliances
Zero Problem with Neighbors	Regaining Friends
Idealism/Civilizational Realism	Moral/Traditional Realism
General Activism	Priority Setting
Trading State/Humanitarian Assistance	Humanitarian State
Energy Hub	Energy Hub

جدول رقم 3: السياسة الخارجية التركية قبل وبعد أحمد داوود أوغلو حسب البروفيسور فؤاد كيماز

²²- E. Fuat Keyman, *A New Turkish Foreign Policy: Towards Proactive "Moral Realism"*, Insight Turkey, Vol. 19 / No. 1 / 2017, pp. 55-69.

وبالرغم من الحجج التي يوردها الأستاذ كيمان ومناصري هذا الطرح، إلا أننا نجد طرْحاً يبتعد كثيراً عن الموضوعية في تقييم السياسة الخارجية التركية لاسيما في مرحلة "الربيع العربي" وما بعده، فضلاً عن كون وصف "واقعية أخلاقية" وصفاً خالي من أيّ تأصيل نظري فهو مجرد تسمية متخيلة لا أساس لها في المنظور الواقعي أصلاً وليست قادرة على اقتحامه في المقابل. ما نراه في دراستنا نحن، هو أنّ السياسة الخارجية التركية تجاه محيطها الإقليمي منذ إندلاع إنتفاضات "الربيع العربي" تستمر في تجاهل أبسط مبادئ الواقعية وأهمّها وهو مبدأ العقلانية، فضلاً أنّها سياسة خارجية غير مرتكزة على رؤية إستراتيجية واضحة مسبقاً أو عقيدة تحكم سلوكيات البلد الخارجية. لقد ظلّت السياسة الخارجية التركية منذ سنة 2011 محكومة بالتغيّرات الطارئة في بيئتها الإقليمية أساساً، فكانت عبارة عن ردود أفعال أكثر من كونها سلوكاً نابغاً عن منطلقات ثابتة. لو ضربنا مثلاً عكسياً بالسياسة الخارجية الجزائرية في محيطها الإقليمي مثلاً فسوف تتضح المسألة أكثر، تُعتبر الأزمة الليبية بالنسبة للجزائر بمثابة الأزمة السورية بالنسبة لتركيا مع مراعاة بعض الظروف والسياقات طبعاً، لقد حكمت السياسة الخارجية الجزائرية بمجموعة مبادئ لم تحد عنها الجزائر منذ سبعينيات القرن الماضي، أهمّها مبدئي عدم التدخّل في الشؤون الداخلية للدول الأخرى، وإحترام مبدأ حق الشعوب في تقرير مصيرها. فالرغم من جملة الأزمات الإقليمية التي أحاطت وتُحيط بالجزائر صاحبة الحدود الشاسعة- من جميع الجهات (الحرب الليبية والثورة في تونس في الشرق، أزمة الصحراء الغربية والمعضلة الأمنية مع المغرب، مشكلة التوارق الانفصاليين وأزمة مالي في الجنوب) إلا أنّها لم تتدخّل عسكرياً في هذه الأزمات بهدف حماية الأمن القومي كما تفعل تركيا في جوارها الإقليمي، بل وظّفت الجزائر أدواتها الدبلوماسية النشطة بفعالية للمساهمة في حلّ هذه الأزمات عبر الوساطة مثلاً وما شابه.

لقد أدّت القراءات الخاطئة لصنّاع القرار الأتراك لمحيطهم الإقليمي المتداخل وإمكانية الدور المضاد الذي قد تلعبه قوى إقليمية أو دولية أخرى في عرقلة المساعي التركية إلى وقوع تركيا في المستنقع السوري وزيادة عدد خصومها في المنطقة، والإنتهاء الفعلي لسياسة تصفير المشكلات ذائعة الصيت، كما ساهم في بلوغ تركيا هذه المرحلة الطموح غير الواقعي لصنّاع القرار الأتراك بإمكانية تحقيق القيادة الإقليمية للمنطقة* والوثوق غير العقلاني بحدود قوتهم وقدرات بلدهم على تحقيق ذلك.

في هذا الصدد تذهب أساتذة العلاقات الدولية بجامعة الشرق الأوسط التقنية بأنقرة مليحة ألتونيشيك إلى القول بأنّ هذه الحسابات الخاطئة لتركيا تجاه الأزمة السورية وعدم قدرة أنقرة على إحتواء الأزمة في مهدها بل وإتخاذ موقف صارم من نظام الأسد كلّ ذلك ساهم -إلى جانب عواملٍ أخرى طبعاً- في إنتاج العديد من الأزمات التي انعكست سلباً على المصالح التركية والأمن القومي للبلاد أهمّها:

- المشكلة الكردية، حيث وجدت بعض الجماعات الكردية المقاتلة أو الإرهابية كما تعتبرها أنقرة بيئة مناسبة للعمل ضدها والإستفادة من دعم خصوما.

* لقد كان صعود الحركات الإسلامية في العالم العربي أمراً مناسباً لهم لأجل بلوغ حلم القيادة هذا، كما كانت الدولة العثمانية تفعل إلى غاية القرن التاسع عشر، فتركيا خاضت تجربةً طويلةً لأجل الإنتقال نحو الديمقراطية، فكان نموذجها شيئاً يُتطلّع إليه في عالم عربيّ تعمّه الفوضى والاستقرار. كلّ ذلك جعل تركيا تتجنّب الحياض وتتخذ موقفاً مسانداً لهذه الإنتفاضات الشعبية. تمكّن إردوغان حينها من نيل شهرةً وشعبيةً كبيرةً بين الشعوب الثائرة وبين الحركات الإسلامية الإخوانية على وجه الخصوص ورأى فيه الكثيرون بمثابة القائد المسلم المخلص.. للمزيد أنظر:

See: [Jonathan Schanzer](#) and [Merve Tahiroglu](#), *Ankara's Failure, How Turkey Lost the Arab Spring*, Foreign Affairs, January 25, 2016.

- أزمة اللاجئين الفارين من مناطق الحرب تجاه الحدود التركية، إذ صارت تركيا اليوم غير قادرة على إيواء الجميع.
- أثر الأزمة على الإقتصاد التركي، فقد أفسدت هذه الأزمة العلاقات التجارية الواعدة بين تركيا وسوريا، عرقلت السياحة في الجنوب في غازي غنتاب وخطاي، كما عرقلت التجارة العابرة من تركيا عبر الشام إلى العالم العربي.
- أنتجت الأزمة السورية إستقطاباً إقليمياً ودولياً تسبّب في تزايد المنافسة الإقليمية بين تركيا وإيران بسبب المصالح المتضاربة بينهما في سوريا، فقبل بدايات الأزمة، كانت العلاقات التركية السعودية في طور الإصلاح، إلا أنّ الأزمة تسبّبت في اضطرابها بشكلٍ غير مسبوق، كما جلبت سياسة تركيا الحاسمة تجاه النظام السوري عداءً مع القوى الداعمة الدولية له على غرار روسيا التي لم تُقدّر أنقرة منذ البداية حدود قوتها ودورها الإقليمي.
- كما دخلت تركيا في حربٍ مفتوحةٍ مع النظام السوري الذي عرفت أجهزته الإستخبارية -في بداية الأزمة- أنشطةً في الجنوب التركي وتسبّبت في مقتل أكثر من 50 مواطناً تركيا في عمليةٍ واحدةٍ بمنطقة ریحانلي بخطاي شهر ماي 2013، فضلاً عن مشكلة إنتقال المقاتلين السوريين والأجانب عبر الأراضي التركية وآثارها السلبية على الأمن الداخلي التركي.
- أيضاً، الموقف التركي الداعم لمرسي وعدم قدرة تركيا على حمايته والحفاظ على منصبه بعد إنقلاب السيسي عليه، الأمر الذي أدخل تركيا في عزلةٍ إقليميةٍ وعكّر علاقاتها مع مصر، السعودية والإمارات على حدٍ سواء.²³ لم تتصرّف تركيا آنذاك بطريقةٍ براغماتيةٍ على الإطلاق.

بإختصار، لقد وقعت تركيا في فخّ الإستقطاب الإقليمي لاسيما بسبب مواقفها التداخلية الحاسمة والناجمة عن اتّباعها لطموحاتٍ وأحلامٍ غير واقعيةٍ على الإطلاق في بيئةٍ عدائيةٍ تحيط بها من كلّ جانب، من دون أن ننس طبعاً عدم ليونة مواقفها وعدم قدرتها على المناورة تجاه ملفات الحرب السورية أدّى إلى تدهور علاقاتها مع حليفها الإستراتيجي الأول منذ نشأت الدولة أي الولايات المتحدة الأمريكية.

أمّا البروفيسور أحمد كورو أستاذ العلوم السياسية بجامعة سان دييغو الأمريكية، فيُحاول في إحدى دراساته المتميّزة الإجابة عن السؤال التالي: لماذا فشلت سياسة تركيا- إردوغان الإقليمية؟ لِيُحاجج بأنّ الإجابة عن هذا السؤال ترتكز على ثلاث مستوياتٍ للتحليل. على مستوى الفرد (صانع القرار)، كانت سياسة القائد إردوغان الخارجية تجاه الإنتفاضات العربية ضعيفةً بسبب "خطاباته البلاغية ذات الصفة الشعبوية" على حدّ تعبيره، فبدلاً من متابعة إستراتيجيةٍ مُتقنةٍ تجاه منطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا، قام إردوغان باستخدام مواضيع السياسة الخارجية لمجرّد تنشيط وتوسيع دوائره الإنتخابية وفقاً لكورو. على مستوى الدولة، لم تكن لتركيا إمكانيات سياسية وإقتصادية كافية للعب دور القيادة في المنطقة، إنّه لمن الصحيح أنّ تركيا قد شهدت إصلاحاتٍ ديمقراطيةً جيّدةً ونمواً إقتصادياً سريعاً منذ سنة 2003، لكنّها في الوقت الحالي تتجّه نحو "تركيز السلطة في يد مؤسّسة الرئاسة، تشجيع الشعبوية الإسلامية والتناغم -في الإقتصاد- مع النزعة الرأسمالية"، على حدّ تعبير الأستاذ كورو.

²³- Meliha Benli Altunışık, **Turkey After The Arab Uprisings: Difficulties of Hanging on in There**, ISPI, Analysis No. 223, December 2013, p: 07-08-09.

على المستوى الدولي، عدم قدرة تركيا على دعم أجندة الإصلاح في الإنتفاضات العربية راجعةً إلى عاملين دوليين إثنين، أولاً، تنامي نفوذ الكتلة الشيعية بقيادة إيران والكتلة السنّية بقيادة السعودية، وثانياً، الإفتقار إلى الدعم الغربي لعملية الديمقراطية في العالم العربي في العموم، وللسياسات الإقليمية لتركيا على وجه الخصوص. وحتّى تعيد تأكيد نفسها كقوة إقليمية، يجب على القيادة التركية -وفقاً له- أن تضع تمييزاً واضحاً وكبيراً على الأقل بين سياسات حزبية قصيرة المدى وبين أهداف إقليمية طويلة المدى، لأجل توسعت وزيادة إمكانياتها الاقتصادية والسياسية ولأجل تعزيز علاقاتها مع الولايات المتحدة والإتحاد الأوروبي لأجل المنافسة الفعّالة مع الكتلة المنافسة الإيرانية والسعودية.²⁴

بناءً على ما سبق، نرى بأنّ على القيادة التركية أن تُعيد إرتباطها بالمبادئ الواقعية في سياستها الخارجية، وأن تستوعب جيّداً الطريقة التي يعمل بها ميزان القوى في الإقليم، وما المصالح التي تتطلّع إليها فواعله الأساسية، ما هو الثابت منها وما هو المتغيّر، ما هي مصالحها الرئيسية وما هي تلك القابلة للتنازل أو التفاوض، من هم الحلفاء ومن هم الخصوم. على القيادة التركية أيضاً أن تُعيد تعريف مكانة البلد في هذا المحيط المضطرب وحدود قدراته المادية وغير المادية، والتوقّف عن ربط السياسة الخارجية للبلد بالتغيّرات أو التحوّلات الطارئة في محيطه الإقليمي، فتصير مجرد ردّات فعل لا سلوكيات منطلقة أساساً من رؤية إستراتيجية واضحة تُميّز فيها تركيا بين التكتيكي والإستراتيجي من السلوكيات والأهداف. لقد عكست الأزمة السورية الراهنة بشكلٍ جليّ حدود القوة والفعل للسياسة الخارجية التركية في محيطها الإقليمي في هذه الحقبة، إذ اتضح أنّ نجاح مشروع العمق الاستراتيجي لن يرتبط حتماً بالإرادة التركية، والثقة، والقوة والإمكانيات التركية وحسب، وإنّما يرتبط نجاحه أيضاً بالحرية التي قد تتمكّن تركيا من تحصيلها من صراع مصالح القوى الدولية والإقليمية هناك. لقد سلّطت الأزمة الليبية أولاً الضوء بشكلٍ واضحٍ على حقيقة أنّ فعالية السياسة الخارجية التركية تطلّبت إعادة الانحياز إلى جانب الغرب، والمشاركة في الائتلافات المعقّودة بقيادته، ثم عكست الأزمة في سوريا ثانياً (في مراحلها الأولى) محدودية مصادر القوة الناعمة التركية، من النواحي الاقتصادية والدبلوماسية، لحدّ إصلاح فعّال عبر ممارسة ضغوط على بشار الأسد، ثم محدودية قوتها الصلبة في تحقيق الأهداف التي تسعى إليها، خاصةً إذا ما كانت متصادمةً مع المصالح الأمريكية في المنطقة، التي قد تكون إحداها حتماً تقويض حرية الحليف التركي، واستخدام أوراق مساومةٍ ضدّه في حال تمرده على المصلحة الأمريكية، مثلما يحدث الآن من دعم أمريكي للجماعات الكردية المسلحة، أو ربّما حينما يأتي الزمن الذي تُعلن فيه تركيا اكتفاءها الذاتي واستغناءها المطلق عن الغرب، وربّما توجّهاً نحو البحث عن حلفاء آخرين في المستقبل يتعاملون معها على قدم المساواة دون أيّ منطوق هيمنة أو تقويض.

خاتمة وإستنتاجات:

قبل حوالي مائة سنة تقريباً، خاض البروفيسور إدوارد هاليت كار (أحد آباء المدرسة الواقعية) صراعاً حقيقياً بجامعته البريطانية المليئة بالمعياريين المثاليين، لقد كانت بريطانيا آنذاك الحصن الأكبر لهم -ولا تزال- وكان كار بمثابة الخصم الواقعي الوحيد لهؤلاء والناقد لهم، لاسيما بعدما نشر كتابه الأشهر "أزمة العشرين سنة: 1919-1939". كان

²⁴- Ahmet T. Kuru, **Turkey's Failed Policy toward the Arab Spring: Three Levels of Analysis**, Mediterranean Quarterly, September 2015.

موضوع القيم والمصلحة أو بتعبير كار "اليوتوبيا والواقع" بمثابة الموضوع الأكثر جدلاً بين هؤلاء، هل تُحرّك القيم سلوكيات الدول أم تُحرّكها المصالح؟ لقد حاجج كار والواقعيين منذ ذلك الوقت بأنّ الدول سوف تمنح الامتياز للقوة على حساب المُثل حينما يحدث التعارض بينهما، مستشهدين في كلّ مرّة -كما نفعل في هذه الدراسة- بأمثلة تاريخية قويّة، فكما يُحاجج جون ميرشايمر في إحدى محاضراته بجامعة ابريستوي "البريطانية على لسان كار قائلاً: "على الرغم من أنّ أغلب الدول تستعمل دوماً بلاغةً مثاليةً لتبرير أفعالها، فإنّ هذا لا يُخفي حقيقة دوافعها التي عادة ما تكون دوافعاً أنانية، كما تركز عادة على حسابات توازن القوى... والأخلاق -في نهاية المطاف- هي نتاجٌ للقوة ذاتها.. والقوة تحظى بدور أعظم في النظام الدولي وتحظى الأخلاق بدور أقل".²⁵، مثلما كتب كار موضحاً ذلك قبل قرنٍ من الزمن.

يتشارك البنانيون مع المعياريين في إيمانهم بمسألة القيم هذه، وقد عبّروا عنها بشكلٍ أكثر علمية من المعياريين البريطانيين، وهذا سبب التركيز عليهم هنا أكثر من غيرهم، يُحاجج البنانيون دوماً بأنّ إدراكنا للعالم في الحقيقة لا يعدُّ أن يكون مجرد عالم تصوّراتنا نحن، وبالتالي فإنّ الحجّة التي يُقدّمها الواقعيون الجدد عن فوضوية النظام الدولي ما هي في الواقع إلاّ معطى مسبقٍ إفتراضي، من هنا جاءت عبارتهم الشهيرة بأنّ "الفوضى هي ما تصنعه الدول". يحملُ كثيرٌ من المتخصّصين أو حتّى المهتمين العاديين بالشؤون التركية، تصوّراً معيارياً بنائياً محضاً عن السوق التركي الخارجي تجاه العالم الإسلامي في عهد العدالة والتنمية، فهم يُحلّلون منطلقاته وأبعاده في كثيرٍ من الأحوال من منطلقاتٍ معياريةٍ قيمية محضة، كإيمانهم بأنّه سلوكٌ ينطلق من منطلقات إسلامية كالأخوة الإسلامية، الأمة الإسلامية، الخلافة الإسلامي، نصرّة المسلم المظلوم وما شابه. ربّما قد يحمل بعضٌ من صنّاع القرار الأتراك هذه القيم وعلى رأسهم الرئيس إردوغان، إلاّ أنّ هذه القيم لا تعدُّ أن تكون مجرد إيمان فردي قد يعكسه الخطاب مثلاً أكثر من كونه أساساً يستند إليه منطلق الدولة، فمنطق الدولة التركية كأيّ دولةٍ ويستفالية أخرى ينطلق دوماً من إعلاء المصلحة العليا للبلاد بشكلٍ أناني وأعلى هذه المصالح هو مصلحةُ البقاء، بعدها تأتي بقيّة المصالح والأهداف بشكلٍ غير منتهي على حدّ تعبير البروفيسور كنيث والتز.

²⁵- John Mearsheimer , E.H. Carr vs. Idealism: The Battle Rages On, International Relations Journal, Vol 19(2), University of Chicago, USA.

1. Ahmet T. Kuru, **Turkey's Failed Policy toward the Arab Spring: Three Levels of Analysis**, Mediterranean Quarterly, September 2015.
2. E. Fuat Keyman, **A New Turkish Foreign Policy: Towards Proactive "Moral Realism"**, Insight Turkey, Vol. 19 / No. 1 / 2017.
3. Fayasal Itani, **Why Turkey Went to War in Syria?**, Foreign Policy, AUGUST 24, 2016.
4. Cemil Boyraz, **Crisis Of Turkish Foreign Policy In Syrian Issue: From Regional Leadership To Overall Disappointment**, İstanbul Bilgi University, Dept. of International Relations.
5. James Jeffrey, **Trump's Plan to Arm Kurds Lays Bare the Strategic Vacuum in Syria**, Foreign Policy, MAY 9, 2017.
6. Jonathan Schanzer and Merve Tahiroglu, **Ankara's Failure, How Turkey Lost the Arab Spring**, Foreign Affairs, January 25, 2016.
7. Joshua W. Walker, **Turkey's re-imagined neighborhood after the "Arab Spring", Ifri, 2012.**
8. John Mearsheimer , **E.H. Carr vs. Idealism: The Battle Rages On**, International Relations Journal, Vol 19(2), University of Chicago, USA.
9. John J. Mearsheimer, **Realism, the Real World, and the Academy**, in Michael Brecher and Frank P. Harvey, eds ,.Realism and Institutionalism in International Studies) Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2002).
10. John Mearsheimer, **The False Promise of International Institutions**, International Security, Winter 1994, Vol 19. No 03.
11. John J. Mearsheimer, **Realism and the Rise of China**, Koç University, Istanbul-Turkey, 10/10/2012.
12. Kılıç Buğra Kanat and Others, **Politics and Foreign Policy in Turkey, Historical and Contemporary Perspectives**, Seta Publications, 2015, Ankara-Turkey.
13. Meliha Benli Altunışık, **The Inflexibility of Turkey's Policy in Syria**, IEMed. Mediterranean, Yearbook 2016.
14. Meliha Benli Altunışık, **Turkey After The Arab Uprisings: Difficulties of Hanging on in There**, ISPI, Analysis No. 223, December 2013.

15. Murat Yeşiltaş, **Neighboring a Civil War: Turkey's Border Security With Syria**, Seta Foundation For Political, Economic and Social Research, October 2015, No: 17, Ankara-Turkey.
16. Stephen M. Walt, The World Wants You to Think Like a Realist, Foreign Policy, May, 30 2018.
17. Ted Hopf, **The Promise of Constructivism in International Relations Theory**, International Security, Vol. 23, No. 1 (Summer 1998).
18. Ziya Öniş, **Turkey and the Arab Spring: Between Ethics and Self-Interest**, Insight Turkey Vol. 14 / No. 3 / 2012.

دور لجنة " أيباك " في تعزيز العلاقات الأمريكية الإسرائيلية خلال إدارة ترامب و انعكاساتها على القضية الفلسطينية

Noureddine Fellak
Dr., Faculty Member, University of Mohammed Bou Dhief Msila
nourdineanas@hotmail.fr

Abstract

The American Israel Public Affairs Committee (AIPAC) seeks to focus on the strategic issues directly related to the reinforcement and preservation of the existence of Israel and strengthening it politically, militarily, and economically. This is through the influence it has in the decision-making centers of American foreign policy, both the Congress and the US administration. In the new administration under Trump, AIPAC tries to promote and develop relations between the two countries by focusing on the idea of American strategic interest in the existence of Israel, to get their support in the elections, both in the congressional elections and in the presidential elections. As some analysts think, AIPAC has an influence in guiding US foreign policy decisions, especially those regarding the Palestinian issue or the Palestinian-Israeli conflict and it has also strong influence over American political figures - Trump- to serve the interests of this organization and its goals. In this sense, the latter tries to show that it is an active and influential force in US foreign policy through:

The portrayal of the Zionist movement as having an extraordinary power. This force volunteered the strongest and richest countries such as the United States of America. The ability of Zionism and its entity to impose control over all political forces and institution within the United States of America and even the rest of the media forces and the American public opinion.

The United States of America is convinced of the continued need to cooperate with the Zionist movement to protect Israel and its survival, and even against the desire of the Arab side, to be an effective force in the Middle East to achieve US interests. This is reflected in the new decisions of the current administration on 7 December 2017, which proposes the recognition of Jerusalem as the capital of Israel and the transfer of the country's embassy there.

This paper attempts to answer a central question: Is there a difference in the perception of the fixed and changing policies in the relationship between the two countries, and what is the impact of the AIPAC on this disparity through projections on the Palestinian issue?

الملخص :

تسعى اللجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "أيباك" AIPAC إلى التركيز على القضايا الإستراتيجية ذات العلاقة المباشرة بأمن إسرائيل ودعمها سياسيا وعسكريا واقتصاديا، من خلال نفوذها داخل مراكز صنع القرار للسياسة الخارجية الأمريكية سواء الكونجرس أو الإدارة الأمريكية ، وتحاول "أيباك" في عهد الإدارة الجديدة بقيادة " ترامب " أن تعزز و تطور العلاقات بين البلدين بالتركيز على فكرة وجود مصلحة إستراتيجية أمريكية في وجود إسرائيل ، للحصول على تأييدها في الانتخابات سواء المتعلقة بانتخابات الكونجرس أو الانتخابات الرئاسية، كما أن بعض المحللين يرى أن

هناك تأثير لـ "أبياك" في توجيه قرارات السياسة الخارجية الأمريكية خاصة تلك المتعلقة بالقضية الفلسطينية وأيضا التأثير القوي على الشخصيات السياسية الأمريكية لتلك الإدارة بما يخدم مصالح تلك المنظمة وأهدافها، ومن هذا المنطلق تحاول دائما أن تبقى قوة فاعلة ومؤثرة في السياسة الخارجية الأمريكية من خلال:

- 1- تصوير الحركة الصهيونية بأنها تتمتع بقوة خارقة طوعت أقوى الدول وأغناها كالولايات المتحدة الأمريكية، كما فرضت سيطرتها على كل القوى والمؤسسات السياسية والإعلامية وحتى الرأي العام الأمريكي.
- 2- إن الولايات المتحدة الأمريكية على قناعة بضرورة الاستمرار في التعاون مع الحركة الصهيونية لحماية إسرائيل وبقائها ضد رغبة الجانب العربي الفلسطيني تحديدا لتكون قوة فاعلة في منطقة الشرق الأوسط بما يحقق المصالح الأمريكية ، وهذا ما تجسده القرارات الجديدة للإدارة ترامب في السابع من ديسمبر/كانون الأول 2017، والذي يقضي باعتبار القدس عاصمة لإسرائيل ونقل سفارة بلاده إليها.
- 3- هذه الورقة تحاول الإجابة على تساؤل محوري مفاده : هل هناك تباين في إدراك السياسات الثابتة و المتغيرة في العلاقة بين الدولتين لإدارة ترامب ، و ما تأثير " الأبياك " على هذا التباين من خلال الإسقاطات على القضية الفلسطينية ؟

1- مقدمة :

أدت التحولات التي أفرزتها نهاية الحرب الباردة في المرحلة الأولى ثم هجمات الحادي عشر من سبتمبر 2001 في المرحلة الثانية إلى إعادة صياغة السياسة الخارجية الأمريكية خاصة تجاه العالم الإسلامي والمنطقة العربية، وكانت مقومات السياسة الخارجية الأمريكية تجاه تلك المنطقة في السابق تستجيب للنسق الدولي أثناء الحرب الباردة، حيث كان العالم العربي منطقة تنافس واستقطاب شديدين، وكان الهدف الأساسي للولايات المتحدة يتمثل أساسا في ضمان ولاء الأنظمة العربية لها وضمان تدفق النفط العربي للأسواق الغربية يضاف إلى ذلك حماية أمن إسرائيل ووجودها.

وقد أدت هجمات الحادي عشر من سبتمبر إلى التسريع في تنفيذ واشنطن مخططاتها وسياساتها الجديدة تحت ذريعة الحرب على الإرهاب الذي صار يمثل التهديد الأكبر للأمن القومي الأمريكي من جهة، كما يمثل تهديدا لأمن إسرائيل الحليف الاستراتيجي لواشنطن بعد تعرضها (إسرائيل) لانتفاضة فلسطينية ثانية 28 سبتمبر 2000، لذلك كان لزاما أن تغير الولايات المتحدة من سياستها الخارجية تجاه الشرق الأوسط، ومن هذا المنطلق برز دور جماعات الضغط الصهيونية في الولايات المتحدة كقوة تأثيرية على عملية صنع القرار الخارجي الأمريكي خاصة القضايا المتعلقة بالصراع الفلسطيني الإسرائيلي في ظل وجود نظام سياسي يعرف بديمقراطية جماعات الضغط والسبب في ذلك تدخل عديد من المؤسسات والأجهزة والوكالات الرسمية وغير الرسمية في صناعة القرار السياسي فيه مشاركة أو تأثيرا، لذلك استغل اللوبي الصهيوني هذا الوضع الذي سمح له باستعمال كل الوسائل والطرق للتأثير على مراكز صناعة القرار في السياسة الخارجية الأمريكية.

تعتبر السياسة الخارجية الأمريكية تجاه منطقة الشرق الأوسط عموما والقضية الفلسطينية تحديدا جزء من منظومة تخضع لاعتبارات المصلحة الأمريكية، وفي إطار السياسة الأمريكية تجاه الشرق الأوسط تقع القضية الفلسطينية بوصفها جوهر وأساس قضايا هذه المنطقة وباعتبارها مرتبطة بشكل مباشر بثوابت السياسة الأمريكية الشرق أوسطية والمتمثلة في حماية مصالحها الإستراتيجية وفي المقام الأول نفط الخليج العربي ثم حماية دولة إسرائيل وضمان تفوقها العسكري والاقتصادي على جيرانها، ومكافحة الإرهاب الذي يشكل نقطة التقاء بين البلدين خاصة بعد أحداث الحادي عشر من سبتمبر 2001 وكلها ثوابت ترتبط بالقضية الفلسطينية التي تمثل عنصرا للاستقرار أو عدمه في المنطقة.

وبذلك التفت السياسة الخارجية الأمريكية مع دور السياسة الإسرائيلية في منطقة الشرق الأوسط وذلك من خلال الدور الكبير والبارز للوبي الصهيوني الأمريكي وعلى رأسه منظمة "أيباك" خاصة خلال إدارة دونالد ترامب هذه الأخيرة التي انتهجت نفس سياسة الرؤساء السابقين للولايات المتحدة الأمريكية تجاه القضية الفلسطينية

من خلال ما سبق نستطيع تحديد الإشكال المحوري لهذه المداخلة والذي يدور حول:

كيف أثرت اللجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "أيباك" في العلاقات الأمريكية الإسرائيلية وانعكاس ذلك على القضية الفلسطينية خلال إدارة دونالد ترامب ؟

وللإجابة على هذا الإشكال تناولت المداخلة المحاور التالية :

المحور الأول : التعريف باللجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "أبياك".

المحور الثاني : لجنة "أبياك" و العلاقات الأمريكية الإسرائيلية .

المحور الثالث :الرئيس الأمريكي دونالد ترامب والصراع الفلسطيني الإسرائيلي.

1-1- المحور الأول: التعريف باللجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "أبياك"

منذ أيام "تيودور هرتزل" Theodor Herzl (1860-1904) وفي عهد رئيس الوزراء السابق "ديفيد بن غريون" D.Ben Gurion كان الزعماء الصهاينة يفكرون في حاجة إسرائيل إلى دولة هامة راعية لمصالحهم، ووجدت الولايات المتحدة الأمريكية نفسها على غير خيار منها في هذا الدور، إضافة لذلك كان السبب الرئيسي هو وجود طائفة يهودية أمريكية كثيرة العدد وبارعة تعمل جاهدة لحماية مصالح دولة إسرائيل في الشرق الأوسط عموماً وفي إدارة القضية الفلسطينية تحديداً.

1-2 ظهور المنظمات اليهودية في الولايات المتحدة الأمريكية:

ويعمل اليهود في الولايات المتحدة الأمريكية من خلال منات التجمعات والمنظمات والاتحادات والجمعيات الخيرية والتي تعتبر تنظيمات سياسية كأدوات للدعاية حيال إسرائيل دون أن يؤدي ذلك إلى الاصطباغ بالصبغة الأمريكية و تخليهم عن هويتهم اليهودية بل أكثر من ذلك أدى إلى تأكيدهم إياها على نحو أكثر تجانساً مع المجتمع الأمريكي، وكانت النتيجة في الأخير تكاثر لتلك التجمعات اليهودية في النصف الأول من القرن العشرين، وانتقالها إلى الإطار الهيكلي للتعبير عن هويتهم العرقية، كما أن تأييد إسرائيل أصبح الشعار الإيديولوجي السائد والتي يعد جزءاً من جدول أعمال تلك المنظمات اليهودية سواء كانت اجتماعية أو خيرية أو دينية أو تعليمية.¹

تشير التقديرات إلى أن أكثر من مليون يهودي هم أعضاء في تشكيلة من المنظمات الصهيونية الرسمية وهذه المجموعات تعرف وتقدم نفسها بوصفها صهيونية وتتمسك ببرنامج القدس الذي صدر عام 1968 عن المنظمة الصهيونية العالمية، والذي يدعو إلى وحدة الشعب اليهودي وتجمعه في وطنه التاريخي والمحافظة على هوية الشعب اليهودي بتنمية التعليم اليهودي، علاوة على حماية الحقوق اليهودية في كل مكان وتشجيع تلك المنظمات اليهودية الأمريكية على الهجرة وتعليم العبرانية وكذا رعاية الأنشطة السياسية والثقافية المناصرة لإسرائيل، كما تساعد في بيع السندات الإسرائيلية وتجميع المال.²

ولما وضعت الحركة الصهيونية برنامجها في 1897 سعت إلى تحقيقه عن طريق الحصول على مساعدة الحكومة البريطانية وكان أول تلك المطالب الصهيونية – والتي كان للحكومة الأمريكية دوراً كبيراً في تحقيقها من خلال وعد بلفور في 02 نوفمبر 1917 والذي منح لليهود وطناً قومياً في فلسطين، وقال حينها الرئيس الأمريكي ويلسون " لن تصبح فلسطين مؤهلة لديمقراطية إلا إذا امتلك اليهود فلسطين..."، وقد عبر عن تأييده لقيام دولة الكيان الصهيوني في آب/ أغسطس 1918 وصرح قائلاً " أعتقد أن الأمم الحليفة قررت وضع حجر الأساس للدولة اليهودية في فلسطين بتأييد تام من حكومتنا وشعبنا". وقد سار على هذه السياسة الكونغرس الأمريكي الذي اتخذ قراراً وقع عليه الرئيس الأمريكي وارن

هاردينج **Warren Harding** جاء فيه بأنه " نتيجة للحرب أعطي اليهود الفرصة التي حرّموا منها منذ أمد بعيد لإقامة حياة وثقافة يهوديتين مئتمرتين في الأراضي الفلسطينية، وأن كونغرس الولايات المتحدة يوافق على إقامة وطن قومي على أرض فلسطين للشعب اليهودي.³

في هذه الأثناء ركز الزعماء الصهيونية جهودهم نحو الو م أ خاصة بعد إصدار بريطانيا للكتاب الأبيض عام 1939 تحدث فيه عن الهجرة اليهودية إلى فلسطين واعتبروا ذلك تخلي عنهم من قبل الحكومة البريطانية، حينها اجتمع الزعماء الصهيونية في مؤتمر **بليتيمور** 1942 وقرروا نقل جهودهم إلى الولايات المتحدة الأمريكية كي تساعد في تحقيق مطالبهم، قد أعلن **ديفيد بن غريون** (رئيس الوزراء الإسرائيلي بعدها) أمام المؤتمر قائلاً " أن اليهود لم يعد باستطاعتهم الاعتماد على الحكومة البريطانية في تسهيل إنشاء الوطن القومي اليهودي في فلسطين"، وفي عام 1943 انعقد مؤتمر **بوردا** مودا بتدخل قوي للرئيس الأمريكي **روزفلت** وهو المؤتمر الذي فتح أبواب الهجرة على مصراعها إلى فلسطين أمام اليهود⁴

بدأت الحركة الصهيونية من خلال مؤتمر **بليتيمور** بوضع ثماني قرارات هامة عرفت ببرنامج **بليتيمور**، حيث قامت بتنظيم العمل في تلك المرحلة والسعي إلى تحقيق أهداف الصهيونية من خلال كسب رجال السياسة الأمريكيين إلى جانبهم (خاصة الرئاسة والكونغرس الأمريكي) الذين أيدوا قيام وطن قومي يهودي من خلال قرارات تشريعية كانت في مصلحة أهداف الصهيونية، كما تسابق المرشحون إلى الرئاسة إلى نشر وعودهم الانتخابية بتأييد ودعم اليهود ودولتهم.⁵

ظهرت تلك المنظمات الصهيونية والتي انتظمت من خلالها الجماعة اليهودية قد كان ذلك منذ مؤتمر **بازل** 1897، حيث أسس **زوزا سويتش** **Zouza Switch** من شيكاغو المجلس القومي للمرأة اليهودية وهي منظمة تشكل أساس حركة **هاداسا** النسائية.

- وفي عام 1899 تأسس صندوق الاستعمار اليهودي الذي اشترك فيه الإتحاد الصهيوني لدعم الصندوق القومي اليهودي.

- وفي عام 1918 ظهر الكونغرس الأمريكي اليهودي الذي سيطرت عليه الحركة الصهيونية عام 1922.

- وظهرت في عام 1932 اللجنة الاقتصادية من أجل فلسطين، ودعمت إنشاء المعامل في المناطق اليهودية في فلسطين.

- وظهرت في 1939 المؤسسة الثقافية الأمريكية، كانت تهدف إلى تعميق الثقافة اليهودية في المجتمع الأمريكي.

- في 1960 تأسس اللجنة الأمريكية اليهودية وكانت تهدف إلى تقديم المساعدات لليهود في العالم.⁶

- ثم تبع بعد ذلك إنشاء منظمات ومجالس تقوم بجمع التبرعات لصالح إسرائيل كالاتحاد اليهودي وغيره عام 1967.⁷

- وفي 1951 أعاد المؤتمر الصهيوني الثاني والعشرين صياغة مهمة الصهيونية فجعلها تهدف إلى توطيد دولة إسرائيل عن طريق تجميع المثقفين فيها وتعزيز وحدة الشعب اليهودي، كما اتجهت كل المنظمات اليهودية المتواجدة في الولايات المتحدة الأمريكية إلى العمل من أجل دعم إسرائيل وذلك من خلال التأثير على عملية صنع القرار الخارجي الأمريكي

بخصوص الشرق الأوسط، إضافة إلى جمع الأموال نيابة عن الكيان الصهيوني وبذلك انتقلت مهمة دعم وتأييد إسرائيل من الحركة الصهيونية العالمية إلى تلك المنظمات الصهيونية الأمريكية (كما اصطح عليهم بالصهيونيين الجدد) ومن أهمها:

***الاتحاد الصهيوني الأمريكي:** تأسس في عام 1970 وهو يضم كل المنظمات الصهيونية الأمريكية كما يدعو إلى تقوية الحركة الصهيونية من خلال إنشاء اتحادات ومنظمات صهيونية قطرية في العالم⁸.

***المنظمة الصهيونية في الولايات المتحدة الأمريكية:** تأسست عام 1898 باسم اتحاد الصهاينة الأمريكيين بعد انعقاد المؤتمر اليهودي الأول (1897)، واتجهت إلى العمل الدعائي الصهيوني و انشأ الصندوق القومي اليهودي، والإتحاد اليهودي الاستعماري وكلها تتولى الدعاية لإسرائيل وتؤكد مصداقية السياسة الإسرائيلية كما تشجع على الارتباط التام بين الولايات المتحدة الأمريكية وإسرائيل حول محور الحرية والديمقراطية، وهي تدعم إسرائيل من خلال دعم التحالف اليهودي الإنجلي و دعم العلاقات بين إسرائيل واليهود الأمريكيين، وفي نفس الوقت تتهم الدول العربية بالإرهاب خاصة الفلسطينيين⁹.

***مؤتمر رؤساء المنظمات اليهودية الأمريكية الرئيسية:** تأسس عام 1959 وقد انضم إلى المنظمات الصهيونية الـ 16 المؤسسة للمؤتمر منظمات أخرى ليصبح عدد المنظمات المنظمة إلى المؤتمر 37 منظمة صهيونية، ويشغل منصب الرئيس كل عامين أحد تلك المنظمات ويوصف بأنه الذراع الدبلوماسي للجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة " أيباك" وهو يهدف إلى إيصال صوت اليهود الأمريكيين للإدارة الأمريكية وصناع القرار ووسائل الإعلام وكذا الحكومة الإسرائيلية وباقي الدول الأخرى¹⁰.

***اللجنة اليهودية الأمريكية:** تأسست في 1906 وكان هدفها الدفاع عن الحقوق المدنية والدينية لليهود الأمريكيين واليهود خارج الولايات المتحدة وتعتبر خزانة فكريا للنشاط المناصر لإسرائيل، حيث تقوم باستطلاعات رأي ودراسات وأبحاث حول موضوعات تخص اليهود والقضايا التي تمس إسرائيل¹¹.

للإشارة فإن تلك المنظمات اليهودية تحاول جاهدة احتواء المجتمع اليهودي الأمريكي (الجالية اليهودية) في منظمات مختلفة الاختصاص، فمنها من يحمل قضية واحدة مثل لجنة العلاقات الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة " أيباك"، والتي تعمل على أساس سياسي مما يخولها أن تتدخل في العملية السياسية مباشرة من خلال التأثير على عملية صنع القرار الأمريكي الخارجي، ومنها من أنشئ بغرض جمع التبرعات والهبات لفائدة إسرائيل من خلال تلك الاتحادات والمجالس والمنظمات التي تعمل في هذا الإطار مثل النداء الإسرائيلي الموحد وهو مسؤول عن جمع وتوزيع تلك المساعدات والتبرعات التي تقدمها الجالية اليهودية لصالح إسرائيل، ومن تلك المنظمات من تهدف إلى تنمية الروابط اليهودية بين أعضاء الجماعة اليهودية، مثل التجمعات اليهودية المتحدة وهو يضم أكثر من 155 تجمعا محليا يهوديا، وهناك من المنظمات اليهودية التي تجمع أكبر وأهم المنظمات اليهودية الرئيسية في الولايات المتحدة الأمريكية وتعرف بـ: مؤتمر رؤساء المنظمات اليهودية الكبرى – وقد أشرنا إليه سابقا- فكل واحدة من تلك المنظمات تدافع عن قضية معينة سواء كانت سياسية أو اقتصادية أو مالية أو عسكرية أو اجتماعية وثقافية وغيرها، ومنها من يجمع بين عديد القضايا وفي المحصلة تصب في خانة واحدة وهدف واحد وهو تقديم الدعم والتأييد اللازمين للدولة العبرية والعمل على تنسيق الجهود والاستراتيجيات لتحقيق ذلك مما يبين عمق الولاء والتمسك بالهوية والقيم اليهودية المتأصل

1-3 التعريف باللجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "أيباك".

الموضوع الذي بين أيدينا يركز على أحد اللوبيات الصهيونية الأمريكية الهامة والتي كان لها الدور الهام والمؤثر والمميز في التأثير على صناعات القرار الأمريكي بما يخدم ومصالح إسرائيل في الشرق الأوسط بشكل عام وعلى القضية الفلسطينية وفي فلسطين تحديداً وهي اللجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "أيباك" وبالإنجليزية **American "AIPAC" Israel Public Affairs committee** وهي منظمة أمريكية صهيونية تأسست عام 1954 بغرض التأثير في السياسة الأمريكية تجاه الشرق الأوسط بحيث تتفق هذه السياسة مع المصالح الإسرائيلية والصهيونية، وهذه المنظمة مسجلة كجماعة ضغط (لوبي) **lobby** رسمية تقوم بمهمة الدعاية لدعم إسرائيل باسم الطائفة اليهودية الأمريكية، وهي -في تقدير البعض- من أقوى جماعات الضغط في الولايات المتحدة الأمريكية وأكثرها تأثيراً على الإطلاق.¹²

وضعت لجنة "أيباك" مجموعة من الأهداف وهي كالآتي:¹³

أ- بذل الجهود الكاملة من أجل دفع الإدارة الأمريكية إلى دعم إسرائيل وسياساتها لاسيما لجهة الحصول على مساعدات أمريكية اقتصادية وعسكرية، وقروض بأفضل الشروط الممكنة، حيث استطاعت أيباك في فترة من (1951-2004) الضغط على الإدارة الأمريكية ورفع حجم المساعدات الأمريكية إلى **83 مليار دولار**.¹⁴

ب- حمل الإدارة الأمريكية على تبني سياسة إسرائيل تجاه العرب خاصة الفلسطينيين.

ت- كما تحاول "أيباك" وبشكل مستمر ربط الأمن الأمريكي بالأمن القومي الإسرائيلي حتى يصبح الشعور السائد أن هذا الرابط لا يمكن قطعه أو فصله وأن المصالح واحدة وباعتراف مسؤولين أمريكيين سابقين كبار فإن العالم بطرقه الخاصة والمميزة نحو تحديات تعتبرها تهدد أمن إسرائيل وأمن العالم.¹⁵

ث- تركز أهداف "الأيباك" حول تحضير جيل من الداعمين لإسرائيل وترسيخ العلاقات الأمريكية -الإسرائيلية في جميع المجالات السياسية والاقتصادية والعسكرية وغيرها والتحصير لصنع قيادات مستقبلية مؤيدة وخادمة لإسرائيل من اليهود الأمريكيين.

ج- تسعى "الأيباك" إلى التأثير على صانعي القرار الأمريكي من جهة ومن جهة أخرى تحاول أن تضغط على السلطات الأمريكية بحيث لا تستطيع مناقشة أي قرار يمس المصالح الإسرائيلية دون أن تعلم به تل أبيب (الحكومة الإسرائيلية)¹⁶ وذلك من خلال التغلغل داخل مؤسسات صنع القرار الأمريكي.

ح- كما تحاول "الأيباك" التنسيق بين مختلف المنظمات اليهودية الأمريكية المؤيدة لإسرائيل والمنتشرة في كل أنحاء الولايات المتحدة الأمريكية خاصة في المدن الكبرى والتي تملك -أي تلك المنظمات اليهودية- شبكة من النفوذ السياسي والاقتصادي والثقافي والديني والذي يستغل عادة في الحملات الانتخابية ومجال الاتصالات بأعضاء الكونجرس الأمريكي وبالرأي العام الأمريكي وتعبئتها لأجل مساندة إسرائيل.¹⁷

خ- تهدف "الأيباك" إلى تقوية العلاقات بين الجالية اليهودية الأمريكية وإسرائيل ومحاولة تقوية تلك الروابط خاصة الدينية التي تجمع بينهما، ومحاولة استثمار ذلك في تقديم الدعم المادي والمعنوي لإسرائيل.

د- تعمل منظمة "أيباك" على تنمية الشعور المعادي للعرب عن طريق نشر كل ما يحط من قدرهم سواء عن طريق الصحف أو عن طريق برامج التلفزيون ومن خلال أفلام السينما، والهدف هو منع أي مساعدة أمريكية اقتصادية أو عسكرية لأي دولة عربية بما فيها فلسطين ودعم السياسة الخارجية الإسرائيلية على كل المستويات وعلى جميع الأصعدة.

د- تحويل الرأي العام من موقف الفهم والتأييد للوجود الإسرائيلي إلى موقف الدفاع عن هذا الوجود والتحالف معه ومحاولة تبرير كل تصرف إسرائيلي، وقطع الطريق على كل خطة أمريكية تهدف إلى الإضرار بموقف إسرائيل السياسي أو العسكري في الشرق الأوسط أو قضية الصراع الفلسطيني-الإسرائيلي، كما تعمل على منع المواطنين الأمريكيين من القيام بأي ضغط على حكومتهم يتنافى مع رغبات الجالية اليهودية ومن ثم اللوبي الصهيوني المؤيد لإسرائيل.¹⁸

يضاف إلى ذلك -وفي نفس السياق- استغلال ذلك الاستقلال القائم بين السلطة التشريعية والسلطة التنفيذية مما يفتح الباب أمام لجنة "أيباك" وبقية المنظمات والجماعات الضاغطة بابا للتأثير على السلطتين واستعمال الوحدة ضد الأخرى، والضغط على الأولى باسم الثانية أو التهديد بالثانية، هنا تجد "الأيباك" مسرحا خصبا لتحقيق أهدافها.¹⁹

ويمكن القول أن الهدف الأساسي والرئيسي للأيباك أنها تحاول أن تجعل من إسرائيل دولة إقليمية مهيمنة على كافة الأصعدة السياسية والاقتصادية والعسكرية من خلال تقوية العلاقات الأمريكية-الإسرائيلية وتحويل تلك العلاقات من عادية إلى علاقات إستراتيجية تمس كل المجالات الحيوية حفاظا على المصالح المشتركة الأمريكية والإسرائيلية في منطقة الشرق الأوسط عموما وقضايا الصراع الفلسطيني-الإسرائيلي-خصوصا-إذن فالهدف الذي تأسست من أجله الأيباك هو التأثير على توجهات السياسة الخارجية الأمريكية تجاه منطقة الشرق الأوسط بما يخدم ويدعم بالكامل الحكومات الإسرائيلية وتقوية التحالف الإسرائيلي- الأمريكي والتأكيد لدى صناع القرار الأمريكيين على أهمية إسرائيل الإستراتيجية بالنسبة للولايات المتحدة وتحسين وتجميل صورة إسرائيل أمام الرأي العام الأمريكي عموما وجعلها الدولة الديمقراطية الوحيدة في المنطقة وسط مجموعة من الدول الداعمة للإرهاب محاربة للسلام الأمن.

1-4 خلاصة:

إن القاعدة الحقيقية للجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "أيباك"- وبالتالي مقدرتها على تحقيق تلك العهود والأهداف التي تأسست لأجلها-إنما تستمد من مصادر قوتها الداخلية التي شكلت قاعدة صلبة من خلال التواجد المكثف والنوعي للجماعة اليهودية التي استطاعت أن تجد لنفسها مكانة متميزة داخل المجتمع الأمريكي بفضل تأسيسها لتلك المنظمات اليهودية المختلفة الأنشطة والأهداف، وكذا تأييد الرأي العام الأمريكي لها ومكانتها من بين المنظمات اليهودية والأمريكية وبقية اللوبيات الأخرى، يضاف إلى ذلك تلك المقومات التنظيمية التي تتميز بها وسياستها العامة المنتهجة كجماعة ضغط أمريكية تتمتع بطابع قانوني يؤهلها لأن تلعب أدوارا هامة وكذلك تلك الموارد المادية والمعنوية التي تزخر بها، وكذا علاقاتها ببقية القوى الضاغطة الأخرى، كذلك المنظومة القيمية التي تؤمن بها والقضايا والموضوعات التي تتعامل معها وتسعى إلى تحقيقها وأشكال العلاقات التي تربطها مع غيرها من القوى سواء تلك التي تشترك معها في نفس الأهداف أو القوى المعارضة والمناوئة لها في الولايات المتحدة الأمريكية.

كما أن منظمة الأيباك سعت لأن توازن في اهتماماتها بين الموضوعات المتعلقة بالمصلحة القومية الأمريكية وبين مصالحها الذاتية، وقد كانت إحدى أهم العوامل المساهمة في تحقيق ذلك الهدف هو التأثير على السلطة التشريعية (لكونجرس الأمريكي) وتوجيه القرار السياسي- خاصة ما تعلق بعملية صنع القرار في السياسة الخارجية الأمريكية- وكسب القرار الذي يخدم أهداف تلك المنظمة وفي نفس الوقت يخدم المصلحة القومية الأمريكية، وقد شكل هذا في بعض الفترات خلل في ذلك التوازن المنشود وذلك نتيجة لطغيان المصلحة الذاتية للأيباك على الأهداف والمصالح القومية الأمريكية، وهذا ما يشكل

خطرا وتهديدا للمصالح الأمريكية الإسرائيلية مستقبلا، ولعل قضية الدعم الأمريكي لإسرائيل مسألة أثارت كثيرا من التساؤلات (خاصة عند الرأي العام الأمريكي) حول ذلك الدعم الذي يتناقض والمصالح القومية الأمريكية لكونه لا ينبع من اعتبارات أمريكية إستراتيجية أو أخلاقية ولكن من تغلغل ونفوذ "الأيباك" داخل المؤسسات الرسمية الأمريكية.

لا بد أن نشير إلى أن نشاط الأيباك -الذي شكلت البيئة السياسية والاجتماعية والثقافية المساندة في المجتمع الأمريكية تربة خصبة لذلك النشاط- جعله يوظف كل إمكاناته وطاقته المتنوعة للتأثير على عملية صنع القرار السياسي والتوجهات الخارجية للولايات المتحدة الأمريكية وذلك انطلاقا من بنية النظام السياسي الأمريكي وآلية صنع واتخاذ القرار في هذا النظام.

كذلك لا بد من الإشارة إلى أن تطور الأيباك يتضح من خلال تطور الأهداف التي وضعها في كل مرحلة من تلك المراحل، ففي البداية سعى إلى تعبئة السياسة بالإنابة عن اليهود الأمريكيين في دعم ومساندة إسرائيل وكان ذلك في البداية مع "كينن" ببناء العلاقات الشخصية مع صناعات القرار والعمل خلف الكواليس بهدوء والبعد عن حملات العلاقات العامة، وقد شهدت الأيباك في مرحلة الثمانينات تطورات كبيرة لتصبح أقوى المنظمات اليهودية الأمريكية خاصة لما تولى "داين" رئاسة هذه المنظمة، والتي عمل على تطوير آليات عملها وهيكلها وصلاتها بالمنظمات الصهيونية الأخرى، وكذلك سعى لأن تكون لها قاعدة جماهيرية كبيرة تستطيع من خلالها التأثير على عملية صنع القرار السياسي في المؤسسات التشريعية والتنفيذية، وبعدها تطور عملها كمنظمة مستقلة لها تلك القاعدة الصلبة من الجماهير والتي يديرها متبرعون أثرياء- نتكلم هنا عن المال اليهودي والصوت اليهودي -، وأصبحت أكثر ظهورا ووضوحا في الكونجرس وفي كل الإدارات الفيدرالية الأمريكية وانتقل التأثير من الشكل التقليدي (على أعضاء الكونجرس) إلى العمل على الجهات التنفيذية لتشكيل وتوجيه السياسة داخل مؤسسة الرئاسة وأهم وزاراتها (وزارة الخارجية ووزارة الدفاع)، وما كان لهذا التأثير الكبير للأيباك أن يتحقق لولا دقة التنظيم الذي تميزت بها وحسن توظيفها لأهم مصادر قوتها المتعلقة بالمال والصوت اليهودي وأيضا تنوع آليات العمل الممنهجة وكذلك علاقاتها مع المنظمات الصهيونية الأمريكية والتي غلب عليها طابع التنسيق والتوافق، وتفاعلاتها مع المعارضة المناوئة لها في الأهداف والإستراتيجيات والأدوار خاصة ما تعلق بعملية صنع القرار الخارجي والتي سعت دائما للوقوف في وجهها بكل الطرق والوسائل لأجل تهميشها أو تقزيمها أمام الإدارة الأمريكية وكذا أمام الرأي العام الأمريكي خاصة الجالية اليهودية الأمريكية.

2 - المحور الثاني: لجنة "أيباك" و العلاقات الأمريكية الإسرائيلية .

بدأت العلاقات الأمريكية الإسرائيلية قبل أكثر من خمسة عقود على إثر التغيير الذي حدث في السياسة البريطانية تجاه نشاط الوكالة اليهودية عندما قامت السفن الحربية البريطانية باعتراض اليهود المهاجرين عبر البحر الأبيض المتوسط إلى فلسطين واحتجازهم في جزيرة قبرص في معسكرات أعدت خصيصا لذلك، حيث أدركت الحركة الصهيونية أن السياسة البريطانية لن تفضل أي مصالح أخرى على مصالح بريطانيا العظمى، فقد سعت الحكومة البريطانية آنذاك إلى إيجاد حلف عربي بريطاني يضم الملك الأردني وملك العراق وملك السعودية إضافة إلى بلدان الخليج العربي في ظل الوجود القوي والمؤثر للحكومة البريطانية -في ذلك الوقت- في المنطقة العربية حيث كان السبب في هذا التحول للسياسة البريطانية تجاه العرب هو رغبة بريطانيا في ضم العرب إلى جانب الحلفاء ضد الدولة العثمانية وألمانيا حيث عرفت تلك

الاتصالات "برسائل الشريف حسين. عندها تحولت أنظار الحركة الصهيونية والمنظمات اليهودية إلى الولايات المتحدة الأمريكية (الأرض الجديدة) واستطاعت أن تنفذ إلى مراكز صنع القرار الأمريكي وتتغلغل داخل مؤسسات الدولة وتمكنت من التأثير-نتيجة لتلك الهجرة القوية لليهود إلى الولايات المتحدة الملاذ الآمن الذي يوفر الوقاية من خطر العداء للسامية- على كافة الإدارات الأمريكية المتعاقبة وتمكنت أيضا من الحصول على عدة مزايا منها المال وحرية التجارة.

1-2 لجنة أيباك والعلاقات الأمريكية الإسرائيلية.

تسعى اللجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "أيباك" إلى التركيز على القضايا الإستراتيجية ذات العلاقة المباشرة لتدعيم وجود إسرائيل ودعمها سياسيا وعسكريا واقتصاديا، وذلك من خلال نفوذها داخل مراكز صنع القرار للسياسة الخارجية الأمريكية سواء الكونجرس أو الإدارة الأمريكية والوزارات المختلفة ومنها وزارتي الخارجية والدفاع (البيتاغون) على وجه الخصوص، وتحاول "الأيباك" أن تحقق ذلك النجاح بالتلاقي دائما مع توجهات السياسة الخارجية الأمريكية فيما يتعلق بإسرائيل، والتركيز على فكرة وجود مصلحة إستراتيجية أمريكية في وجود إسرائيل ودعمها مع تدعيم الروابط والعلاقات مع اللوبي الصهيوني الأمريكي والذي تتقدمه منظمة "الأيباك" وغيرها من المنظمات اليهودية الأمريكية للحصول على تأييدها في الانتخابات سواء المتعلقة بانتخابات الكونجرس أو الانتخابات الرئاسية، كما أن بعض المحللين يرى أن هناك مبالغة في تأثير ثقل "أيباك" في توجيه قرارات السياسة الخارجية الأمريكية خاصة تلك المتعلقة بالقضية الفلسطينية أو الصراع الفلسطيني-الإسرائيلي وأيضا التأثير القوي على الشخصيات السياسية الأمريكية بما يخدم مصالح تلك المنظمة وأهدافها ومن هذا المنطلق يحاول هذا الأخير إظهار أنه قوة فاعلة ومؤثرة في السياسة الخارجية الأمريكية من خلال:20

- تصوير الحركة الصهيونية بأنها تتمتع بقوة خارقة هذه القوة تطوع أقوى الدول وأغناها كالولايات المتحدة الأمريكية، ومقدرة الصهيونية وكيانها على فرض السيطرة على كل القوى والمؤسسات السياسية داخل الولايات المتحدة الأمريكية وحتى بقية القوى الإعلامية والرأي العام الأمريكي.
- ممارسة الإرهاب السياسي على الأمريكيين المعارضين لأهداف اللوبي الصهيوني أو الذين يفكرون في معارضة القرارات المؤيدة لإسرائيل داخل تلك المؤسسات السياسية وبذلك يعملوا ألف حساب لأي موقف يعارض تلك المطالب الإسرائيلية وسياساتها في الشرق الأوسط وما تعلق بالقضية الفلسطينية، ويعتبرون أعداء لإسرائيل ولا يتورعوا عن إصاق الفضائح الشخصية بهم وتلويث سمعتهم للقضاء على مستقبلهم السياسي أو لضمان تحقيق المصالح الإسرائيلية دون تردد.
- بقاء العلاقة الإسرائيلية مع الولايات المتحدة الأمريكية محل جدل ونقاش فمن يفرض مصالحه على الآخر؟ وإظهار أن الإدارة الأمريكية تواجه نفوذا صهيونيا، والحقيقة أن الولايات المتحدة الأمريكية على قناعة-سواء على مستوى المؤسسات السياسية الأمريكية أو على مستوى الرأي العام الأمريكي-بضرورة التعاون مع الحركة الصهيونية لحماية إسرائيل وبقائها حتى ضد رغبة الجانب العربي ولتكون قوة فاعلة في منطقة الشرق الأوسط بما يحقق المصالح الأمريكية وهذا ما يؤدي إلى وجود ضبابية وعدم وضوح رؤيا تبين طبيعة العلاقات الأمريكية-الإسرائيلية حتى تبقى المصالح بمنأى عن أي مخاطر في المستقبل.
- تظل أحد الأنشطة والتوجيهات الهامة لرسالة "الأيباك" أن يحقق توافق للربط بين السياسة الأمريكية والسياسة الإسرائيلية وأن يقتنع الفلسطينيون بأنه لا يمكن الفصل بين السياسيتين فإن العلاقة مع إسرائيل تأتي من خلال أن الولايات

المتحدة الأمريكية الحليف الاستراتيجي لإسرائيل، حيث يظل "الأيباك" يؤدي دوره في إطار الإيحاءات الإسرائيلية كما يحاول أن يقنع الشعب الأمريكي أنها أفضل الحلفاء الاستراتيجيين المخلصون للولايات المتحدة الأمريكية وأن إسرائيل دولة داعية للسلام مع جيرانها العرب وتدعو الإدارة الأمريكية للضغط المستمر على الأطراف العربية لمواصلة المفاوضات مع إسرائيل (الطرف الفلسطيني-الإسرائيلي)، دون أحكام مسبقة ودون فرض حلول، واللافت للانتباه هنا أن "الأيباك" يتحدث عن خطر الإسلام السياسي كونه العدو الأول للولايات المتحدة الأمريكية وللغرب عموماً بالمقابل عدم إظهار أي شيء يسيء لإسرائيل، بل لا بد من مساندة أمريكية لدعم الهجرة لليهود السوفيات إلى إسرائيل، وكذلك يسعى "الأيباك" إلى نشر فكرة أن الدول العربية تزيد من تدمير إسرائيل من خلال سعيها لامتلاك أسلحة الدمار الشامل وأن العرب رفضوا التوقيع على اتفاقية حظر انتشار الأسلحة الكيماوية متناسية تماماً أن إسرائيل لم توقع على أي اتفاقيات دولية لمنع ضبط التسليح وأنها المالكة الوحيدة للسلاح النووي وباقي أسلحة الدمار الشامل، كما يتحدث "الأيباك" عن القدس كونها عاصمة تاريخية وسياسية ودينية تمثل حق الشعب اليهودي في أن يكون لدولته عاصمة تتمثل في القدس الموحدة، وهذا كله إشارة واضحة لتلك المغالطات الإسرائيلية للتاريخ والتي تهدف إلى إضاعة الحقوق المشروعة للشعب الفلسطيني في استعادة أراضيه المحتلة.²¹

هذا الوضع الذي لم يحدث في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية مرده أساساً إلى نشاطات اللوبي الصهيوني الأمريكي يتقدمه "الأيباك" على الرغم من وجود مجموعات مصالح خاصة أخرى - بما فيها اللوبي الإثني الذي يمثل الكوبيين الأمريكيين و الإيرلنديين الأمريكيين والأرمن الأمريكيين والهنود الأمريكيين - تمكنت "الأيباك" من تحويل السياسة الخارجية الأمريكية إلى الاتجاهات التي تحبها ولم يتمكن أي لوبي عرقي أو أثني من تحويل تلك السياسة إلى مثل هذا الحد البعيد كل البعد عما تتطلبه المصلحة الأمريكية حيث استطاع أن يقنع الكثير من الأمريكيين (إدارة أو رأي عام وغيرها من مكونات المجتمع الأمريكي) من أن المصالح الأمريكية والإسرائيلية متطابقة أساساً.²²

تلك المكانة الكبيرة والمؤثرة التي حظيت بها "الأيباك" ومازالت تحظى بها داخل الولايات المتحدة الأمريكية سواء المؤسسات السياسية المختلفة (الكونجرس، الإدارة الأمريكية، وزير الخارجية الدفاع وبقية الوزارات الأخرى أو عبر المؤسسات الإعلامية المختلفة والمراكز البحثية والأكاديمية أو حتى على مستوى الرأي العام الأمريكي والإسرائيلي) تبين أن وراء تلك المكانة المتفردة عوامل ومتغيرات مادية وغير مادية مختلفة كانت سبباً رئيسياً في قوة نفوذ وسيطرة "الأيباك" داخل مراكز صنع القرار في السياسة الخارجية الأمريكية وتلك العوامل من شأنها أن تزيد من قوة ذلك اللوبي أو تضعفه ولعل تلك العوامل التي سنأتي على ذكرها كانت وراء ذلك الدعم والمساعدة والمساندة المتميزة من طرف صناعات القرار في الولايات المتحدة الأمريكية لصالح إسرائيل.

إن العلاقات الأمريكية الإسرائيلية والدعم الأمريكي لها بمختلف أشكاله اقتصادياً وعسكرياً وسياسياً يظهر وجود روابط ذات نوعية خاصة بين البلدين، فالعلاقات بينهما يمكن وصفها بالخاصة والتميزة في ضوء كثافة المبادلات بين البلدين على الصعيد الحكومي والاجتماعي والاقتصادي بالإضافة إلى الدعم اللامحدود لإسرائيل، كما تؤكد الولايات المتحدة الأمريكية أن مصالحها في الشرق الأوسط - عموماً - مرتبطة بتحقيق أمن إسرائيل وحماية بقائها من منظور أن وجودها - أي إسرائيل - يمثل عنصراً أساسياً ورئيسياً في تحقيق أمن واستقرار كل المنطقة من خلال الخدمات التي تقدمها إسرائيل للولايات المتحدة الأمريكية وتحاول إسرائيل إقناع واشنطن أنها الأجدر بالقيام بدور الشرطي في المنطقة، وهذه العلاقات المتميزة لم تأتي

بين عشية وضحاها بل هي نتيجة مسار تاريخي طويل جمع بين الولايات المتحدة الأمريكية والجالية اليهودية القادمة من شتى البلدان في العالم لتستوطن داخل الولايات المتحدة الأمريكية.

لقد نشأت تلك العلاقات الأمريكية الإسرائيلية منذ أكثر من خمسين عاما وتطورت بشكل كبير بعد حرب حزيران/يونيو 1967 لكن موجات الهجرة الجماعية لليهود إلى الولايات المتحدة الأمريكية وتطور العلاقات الأمريكية الإسرائيلية تاريخيا ثم انعكاس ذلك التطور التاريخي أثر على المصالح الأمريكية الإسرائيلية وأثر كذلك على القضية الفلسطينية.

2-2 تطور العلاقات الأمريكية - الإسرائيلية:

ترجع المكانة الإسرائيلية في هذا التحالف والترابط القومي الأمريكي الإسرائيلي إلى قوة اللوبي الصهيوني الأمريكي بقيادة "أبياك" وارتباطه بالقوى السياسية في الولايات المتحدة الأمريكية مع قدرته في التأثير على دوائر صنع القرار الأمريكي.²³

وركانز العلاقات السياسية الأمريكية - الإسرائيلية تاريخيا تعتمد على المصالح المتبادلة، فالشرق الأوسط يمثل للولايات المتحدة الأمريكية منطقة استراتيجية هامة تؤثر على الأمن القومي الأمريكي كذلك فإن إسرائيل طبقا لنظرية الأمن الإسرائيلي- تعد الولايات المتحدة الأمريكية هي الحليف الاستراتيجي الذي تعتمد عليه في صراعها مع العرب وخاصة الفلسطينيين.²⁴

وقد مرت تلك العلاقات السياسية والتاريخية بين الولايات المتحدة الأمريكية وإسرائيل بعدة مراحل هي كالاتي:²⁵

- أ- **مرحلة الدعم المستتر:** والتشجيع على الهجرة إلى فلسطين وبدأت بعد قرارات مؤتمر بازل عام 1896 حتى عام 1922.
- ب- **مرحلة الدعم لإنشاء الدولة:** وبدأت بصدور قرار الكونجرس الأمريكي بعد إنشاء الدولة اليهودية وحتى التصويت بالاعتراف بها في 15 مايو 1948.
- ت- **مرحلة التعاطف والدعم المادي والمعنوي:** من عام 1948 وحتى نهاية عام 1956.
- ث- **مرحلة التحالف الاستراتيجي:** وبدأت في أعقاب حرب العدوان الثلاثي على مصر عام 1956 واستمرت إلى الآن مع تصاعدها باستمرار لمصلحة إسرائيل.

3-2 التوجه السياسي الأمريكي تجاه إسرائيل:

في ضوء دراسة تاريخ السياسة الخارجية الأمريكية تجاه إسرائيل والموقف الأمريكي من الصراع العربي الإسرائيلي وتحديدًا من القضية الفلسطينية يمكن تحديد ثلاث تصورات مميزة عن إسرائيل عند أعضاء النخبة الأمريكية الحاكمة من الشخصيات الرئيسية أو صانعي القرار السياسي الأمريكي، أو أولئك الذين يعملون كحلقة وصل بين الإدارة الأمريكية ومراكز صنع القرار، وهي تصورات تشير إلى السياق العام في توجهات السياسة الأمريكية تجاه إسرائيل في كل

المجالات وعبر مختلف الإدارات الأمريكية المتعاقبة منذ ميلاد دولة إسرائيل، وبما يحقق نتيجة واحدة ملخصة في زيادة في الترابط والعلاقة بين البلدين ودعم مطلق لإسرائيل وهذه التصورات كالتالي: 26

التصور الأول: إسرائيل تجسيد لدولة جديدة يجب دعمها.

ترجع جذور هذا التصور من الناحية التاريخية إلى ما قبل نشوء دولة إسرائيل، كما أنه من الناحية الموضوعية يعكس التطورات التي لحقت بالرؤية الأمريكية لليهود وهي تطورات كلها إيجابية لا ترجع فقط إلى التعاطف الأمريكي إزاء الاضطهاد النازي لليهود أو النجاحات المتعددة التي أحرزها اليهود في الولايات المتحدة الأمريكية، ولكنها ترجع أساساً لذلك التشابه الكبير بين نشأة إسرائيل ونشأة الولايات المتحدة الأمريكية نفسها من ناحية الاعتماد على الاستعمار الاستيطاني لتكوين الدولة، ومن هنا كان الإعجاب الأمريكي الشديد بالجهود اليهودية من أجل نشوء دولة إسرائيل، ومن ثم كان التأييد والدعم من جانب الولايات المتحدة الأمريكية لتشجيع الهجرة اليهودية إلى فلسطين (وهذا الإعجاب الأمريكي هو الذي جعل الرئيس الأمريكي ترومان يرفض في 28 أكتوبر 1948 مطالبة الملك عبد العزيز آل سعود بوقف الهجرة اليهودية إلى فلسطين والعمل على استيعابهم في دول العالم الأخرى)

التصور الثاني: إسرائيل أداة لتحقيق إستراتيجية الولايات المتحدة الأمريكية في الشرق الأوسط.

الالتزامات المفروضة على الولايات المتحدة الأمريكية تجاه إسرائيل لكونها موقعا متقدما للدفاع عن المصالح الأمريكية في منطقة الشرق الأوسط (خاصة النفط العربي) ولقد تعدد الدور الإسرائيلي في الدفاع عن تلك المصالح في المنطقة كالاتي:

أ- تصاعد الحرب الباردة وتغلغل الاتحاد السوفياتي في منطقة الشرق الأوسط نتيجة لأخطاء السياسة الأمريكية تجاه دول المنطقة كانت هنا إسرائيل الحليف الرئيسي للولايات المتحدة الأمريكية في هذه المنطقة واستغلت ذلك في العدوان على الدول العربية الصديقة للاتحاد السوفياتي، وبالمقابل لم تجن الولايات المتحدة الأمريكية إلا العداوة والكراهية من شعوب المنطقة ولم تتمكن إسرائيل من إيقاف المد الشيوعي في الشرق الأوسط بل بالعكس فإن عدوانها على دول المنطقة ساهم في استمرار ذلك التغلغل الشيوعي.

ب- إن شرق البحر المتوسط يمثل منطقة إستراتيجية بالنسبة للولايات المتحدة الأمريكية لتكمل من خلاله بسط سيطرتها على هذا البحر، وقد أثبتت أحداث لبنان عام 1957 والأحداث عقب الحرب الأهلية اللبنانية عام 1976 أهمية وجود قاعدة عسكرية أمريكية في المنطقة.

ت- استخدمت إسرائيل في العديد من المرات كذراع طويلة تحقق أهداف أمريكية أو غربية في منطقة الشرق الأوسط خاصة في حربها على الإرهاب بعد أحداث الحادي عشر سبتمبر 2001 وذلك عن طريق تصفية العديد من المنظمات الفلسطينية التي تدعي الإدارة الأمريكية أن منظمات إرهابية من دون التفرقة ما بين ما هو حرب تحرير وإرهاب).

- من المتعارف عليه منذ فترة طويلة أن للولايات المتحدة الأمريكية في منطقة الشرق الأوسط مصلحتين رئيسيتين:
- تأمين منابع البترول في الخليج العربي وطرق نقله.
- ضمان أمن إسرائيل بصفتها الحليف الإستراتيجي الأول للولايات المتحدة في المنطقة.

ه- خبرة السياسة الأمريكية في المنطقة خلال تلك العقود الطويلة تشير إلى أن فصل البترول في الخليج العربي عن مشكلات الصراع العربي الإسرائيلي يحقق مصلحة أمريكية أكيدة لذلك فهي تتمسك بهذا المبدأ .

و- أثبتت السياسة الأمريكية مرارا أنها في سبيل الاستمرار في حماية مصالحها البترولية في الخليج العربي وحماية حليفها الإستراتيجية إسرائيل يمكنها التفاوض عن مبادئ وشعارات يمكن أن ترفعها وتضغط في سبيلها على دول أخرى في المنطقة وفي العالم، ومن خلال ذلك يمكن إدراك تغاضي الولايات المتحدة الأمريكية عن حقوق الإنسان الفلسطيني وعن ديمقراطيتها في سبيل تحقيق دعم إسرائيل سياسيا وعسكريا واقتصاديا.

التصور الثالث: إسرائيل لكونها حضارة غربية.

تحقق مصالح رئيسية في المنطقة تستفيد منها الولايات المتحدة، لذلك سارعت النخب الأمريكية في دعم إسرائيل لكونها مشابهة حضاريا للدول الغربية وهذا ما يدفعها لتقديم الدعم اللازم والتأييد المطلق لها من قبل الإدارات المتعاقبة وهذا يشكل تجسيدا لوحدة المصالح لدرجة أنه يصعب التمييز بين مصالح إسرائيل وبين ما هو غير صالح للولايات المتحدة الأمريكية.

وبهذا المعنى لم تعد إسرائيل مجرد أداة للحفاظ على المصالح الأمريكية وحسب ولكنها فوق ذلك كله أصبحت قوة غربية تمثل الناحية الحضارية للغرب بكل قيمها ورموزها، كما أنها تمثل امتدادا للمصالح الأمريكية الاقتصادية خاصة البترول العربي- والتي قد تكون إسرائيل جزء منها، وبالتالي فالعلاقة بين البلدين علاقة التزام حضاري وأمني وسياسي تجاه إسرائيل.²⁷

4-2 أسس وتطور العلاقات الأمريكية -الإسرائيلية:

مرت العلاقات بين إسرائيل والولايات المتحدة الأمريكية بعدة مراحل لعب فيها اللوبي الصهيوني وعلى رأسه لجنة "أيباك" دورا بالغا ومؤثرا في توجهات السياسة الأمريكية تجاه الصراع العربي الإسرائيلي في الشرق الأوسط بدءا من قبل إعلان قيام دولة إسرائيل عام 1948.²⁸

لقد بنيت العلاقات الأمريكية -الإسرائيلية على عدة أسس يمكن ذكرها كالآتي:²⁹

- أ- ضمان أمن وبقاء إسرائيل والقناعة بالنظام الديمقراطي بها الذي يشكل الامتداد الحضاري والتكنولوجي الغربي.
- ب- إسرائيل هي الشريك الإقليمي القادر على تحقيق المصالح الأمريكية في الشرق الأوسط.
- ت- حق إسرائيل في الحصول على تعويضات لإقامة الوطن القومي لليهود والحفاظ على بقائه وفاء لما تعرض له اليهود من اضطهاد على يد النازيين.
- ث- التفوق العسكري الإسرائيلي وما له من ميزة تكنولوجية في مواجهة أي ائتلاف عربي هو ضمان تحقيق الاستقرار في منطقة الشرق الأوسط.
- ج- التعاون الإستراتيجي الإسرائيلي الأمريكي أصبح يستند إلى تبادل المصالح المشتركة مع ضمان تحقيق التفوق المطلق لإسرائيل على جيرانها، والتعاون الثقافي بين البلدان لمواجهة التهديدات المشتركة.

ح- ضرورة اعتراف الدول العربية بحق إسرائيل في الوجود داخل حدود آمنة والمرور الآمن في الممرات البحرية وعدم الضغط على إسرائيل للانسحاب من الأراضي العربية المحتلة.

خ- استمرار الالتزام الأمريكي تجاه إسرائيل يدعمها سياسيا واقتصاديا وعسكريا وتأييدها في المحافل الدولية لتحقيق أهدافها التوسعية بالمنطقة واستخدامها كعامل ردع ضد الدول العربية.

لعبت الولايات المتحدة الأمريكية دورا مهما وبارزا في المسائل التي تخص الأمن في الشرق الأوسط منذ الحرب العالمية والثانية يحررها في ذلك مصالحها الأساسية والمرتبطة أساسا بالنفط...³⁰

لا بد من الإشارة إلى أن العلاقات الأمريكية-الإسرائيلية لها عدة أسباب تفسرها وهي:³¹

أ- نظرة الولايات المتحدة الأمريكية إلى إسرائيل كحليف هام في الحرب الباردة وفي عام 1970 ساعدت إسرائيل الولايات المتحدة الأمريكية من خلال التهديد بدخول الأردن لسحق التمرد الفلسطيني ضد الملك حسين وبعد الثورة الإيرانية 1979 أصبحت الحليف العسكري الرئيسي للولايات المتحدة الأمريكية في الشرق الأوسط لمواجهة الاتحاد السوفياتي، وفي عام 1981 وقعت إدارة رونالد ريغن "اتفاقية" التعاون الإستراتيجي مع إسرائيل وعندما كانت "إيباك" وغيرها من مجموعات الضغط تدعيم سياسات تصب في صالح إسرائيل على الرغم من أن تبريرها بذلك بالقول أن تلك السياسات من شأنها أن تصب أيضا في صالح الولايات المتحدة الأمريكية.

ب- احتلت إسرائيل موقعا هاما في الوعي الأخلاقي الأمريكي حيث كانت قبلة لليهود المهاجرين الفارين من العنف المعادي للسامية في أوروبا-حسب الرؤية اليهودية-كما أنها كانت محاطة بالدول العربية لها وكذا الجماعات الإرهابية التي تسعى لتدميرها حسب المنظور اليهودي.

ت- إن الحرب على الإرهاب التي دأبت الولايات المتحدة الأمريكية على إشراك حليفها الإستراتيجية إسرائيل في محاربه كانت نقطة تحول كبير في تلك العلاقة حيث شكلت درعا واقيا لإسرائيل في المنطقة وجعلت منها قوة عسكرية كبيرة ومهيمنة واستطاعت أن تحقق أهدافها التوسعية داخل الأراضي الفلسطينية باستعمال الفيتو الأمريكي وضربت كل قرارات الأمم المتحدة وكذا الأعراف الدولية عرض الحائط.

ث- كل محاولات الإدارة الأمريكية المتعاقبة لحل النزاع الفلسطيني-الإسرائيلي عن طريق المفاوضات الثنائية وكذا المشاريع المختلفة للرؤساء الأمريكيين كانت في شقها النظري محاولات لحل القضية الفلسطينية حلا عادلا ولكن في واقع الأمر كانت سياسات ومخططات تصب في صالح إسرائيل وتهتمش الحق الفلسطيني القائم أساسا على مطلب مركزي وهو إقامة الدولة الفلسطينية الحرة والمستقلة، ثم المطالب الأخرى والتي قوبلت أحيانا بالرفض وأحيانا بالتأخي المقصود خاصة ما تعلق ببناء المستوطنات الإسرائيلية داخل الأراضي الفلسطينية المحتلة.

لقد ساعد اليهود الأمريكيون المتواجدون في الولايات المتحدة الأمريكية القانون الأمريكي الذي سمح بتشكيل التجمعات الإثنية المختلفة وكان التجمع اليهودي الذي أسس في 1954 قد أعطى الفرصة لليهود أن ينتظموا في شكل جماعات مصالح- لوبيات- مختلفة النشاطات والأهداف وكانت قد بلغت في بدايات التأسيس إلى 32 منظمة رئيسية ويتفرع عنها حوالي 340 منظمة فرعية لتشكل هرم يتصل بلجنة رؤساء المنظمات اليهودية التي تأسست في عام 1906.³² وبالنسبة للجنة الأمريكية الإسرائيلية للشؤون العامة "إيباك" ومنذ نشأتها في عام 1951 كانت تدور حولها

تساؤلات كثيرة بخصوص مكانتها داخل الولايات المتحدة الأمريكية- سواء المؤسسات الرسمية- أو الرأي العام الأمريكي -والكثير من المحللين يضعها في مكانة كبيرة لدرجة يعتقد فيها أنها دولة داخل الدولة الأمريكية، وآخر يقلل من قيمتها ويعدّها مجرد منظمة بحثية تهتم فقط بتقديم المعلومات إلى صناع القرار في الولايات المتحدة الأمريكية وبين هذا وذاك يبقى السؤال الأهم هو كيف استطاعت إيباك أن تحظى بهذا النفوذ المتميز الذي انعكس على سر العلاقة الحميمة بين واشنطن وإسرائيل وهذا مهد الطريق أمام "الأيباك" للقيام بدورها الكبير في توجيه السياسة الخارجية الأمريكية-مقارنة ببقية الجاليات الأمريكية الأخرى والتي لم تتمكن من لعب نفس الدور؟.

كما نحاول أن نبرز دور الصهيونية العالمية في تقوية اللوبي الصهيوني وفي مقدمته منظمة "أيباك" وكذلك نتطرق إلى المسيحية الأصولية للنظام السياسي الأمريكي أثناء إدارة **الحزب الجمهوري**، ثم في الأخير نتطرق إلى العلاقات الوطيدة بين الحركة الصهيونية العالمية والمسيحية الأصولية الأمريكية.

2-5 الحركة الصهيونية العالمية تستقوي بالولايات المتحدة الأمريكية

تتطوي الحركة الصهيونية كفكرة على الدعوى إلى العودة إلى "أرض صهيون" أو "أرض إسرائيل" بحدودها التي ورد ذكرها في الكتب المقدسة لدى اليهود، ونقطة التحول الكبرى في تاريخ الصهيونية جاءت مع ظهور **تيودور هرتزل theodor Herzl (1860-1904)** على مسرح الأحداث وعقده لأول مؤتمر صهيوني ونشره كتاب "الدولة اليهودية"³³.

وقد تلخصت قرارات المؤتمر في النقاط التالية:

- استعادة أرض مملكة إسرائيل.
- إعادة تكوين الشعب اليهودي في وطنه القديم.
- إيقاظ الوعي القومي بن يهود العالم.

وقد كان المؤتمر الصهيوني العالمي الأول نقطة تحول مهمة لمسار الصهيونية العالمية على يد "هرتزل" وذلك لأسباب التالية:³⁴

أولاً: أضفى هذا المؤتمر ثوبا جديدا على العقيدة اليهودية حين أكد أن الصهيونية هي القومية الجديدة للشعب اليهودي على اعتبار أن هذه الطائفة مبعثرة الأفراد بين الشعوب تؤلف شعبا واحدا وبالتالي لتحديد هدفها واحدا وهو إعادة أرض إسرائيل عن طريق إقامة دولة خاصة بهذا الشعب وهذا هو الهدف الذي يتطلع نحوه كل يهودي في العالم.

ثانياً: وضع خطة مدروسة لتحقيق هذا الهدف عن طريق تشجيع برنامج الاستعمار واحتلال الأرض وتشجيع اليهود وهجرتهم من كل أنحاء العالم إلى فلسطين كأرض هي موعودة لهم.

ثالثاً: نقل المشكلة اليهودية إلى المسرح السياسي الدولي بعد أن كانت تعتبر مشكلة داخلية للدول التي يقيم فيها اليهود.

عندما ظهرت الصهيونية العالمية على مسرح الأحداث في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين كان الخط الواضح والمميز لسياستها الخارجية هو الارتباط بالقوى الكبرى والتي يمكن أن تساعد في تحقيق أهدافها بإقامة الدولة المنشودة في فلسطين.....³⁵

وبناء عليه يتضح أن الركيزة الأساسية للحركة الصهيونية قد تمثلت في الاستقواء بقوة استعمارية عالمية، فالعلاقة الثابتة بالقوى الفاعلة والمهيمنة في النظام الدولي (الولايات المتحدة الأمريكية وبريطانيا) ويشكل هذا العامل أهم عناصر الثبات والاستمرارية في فكر وممارسات الحركة الصهيونية العالمية، وفي هذا السياق فقد استندت الحركة الصهيونية إلى مجموعة من المبادئ هي:³⁶

- 1- القوة فوق الحق، واستنادا لذلك قرر هرتزل مؤسس الصهيونية العالمية أن هذه الأمة اليهودية سوف تبقى، أما ما عداها فسوف يزول بل ويجب القضاء عليه لأنه غير أهل للبقاء.
- 2- القوة ضرورة حتمية لبلوغ أهداف الصهيونية والعمل السياسي سبيل لتعبئة الطاقات للحركة وتجنيب الهيئات والمنظمات الصديقة من أجل المساعدة على بلوغ تلك الأهداف.
- 3- الاستعمار الاستيطاني هو الوسيلة للاستيلاء على الأرض وهو الذي يجسد الإنجازات السياسية عن طريق فرض الوجود اليهودي في فلسطين وترحيل الفلسطينيين بكافة وسائل الإرهاب خارج أراضيهم.
- 4- العمل العسكري ضرورة لا غنى عنها لفتح المجال أمام الاستعمار الاستيطاني ليستولي على الأرض ويحمي وجوده وإنجازاته، والرابطة بين العمل العسكري والاستعمار الاستيطاني وثيقة لا انفصام بينهما فالقوة العسكرية هي الوسيلة التي توفر للاستعمار الاستيطاني النشوء والوجود وعلى هذا الاستعمار أن يوفر القاعدة الاجتماعية التي تعضد القوة العسكرية وتمدها بالعناصر اللازمة لحياتها ونموها.

لهذا فقد عملت الصهيونية العالمية -وإيماناً منها بأهمية التأثير على سياسات الدول العظمى وعلى رأسها الولايات المتحدة الأمريكية- على إيجاد منظمات يهودية داخل هذه الدول لدعم أهدافها -أهداف الصهيونية- ولكي تنجح في تنفيذ مخططاتها وحمايتها لا بد من تأييد خارجي قوي وبناء فعندما تقوضت العلاقة بينها وبين بريطانيا- حين تحول الأمر إلى صراع مسلح بين البريطانيين واليهود في فلسطين- وجهت القيادة الصهيونية اهتمامها الكامل إلى الولايات المتحدة الأمريكية كبديل لبريطانيا.³⁷

ولقد برزت في النصف الثاني من القرن الواحد والعشرين عدة منظمات ولجان مسيحية تستخدم اسم فلسطين وتهدف إلى تعبئة الرأي العام الأمريكي وممارسة الضغط على الجهات الرسمية في الإدارة الأمريكية والكونجرس لمصلحة الصهيونية السياسية وقد شارك في عضوية تلك اللجان والمنظمات قيادات دينية مسيحية بروتستانتية إضافة إلى مسؤولين حكوميين وسياسيين ورجال أعمال وصحافيين كما ساهمت عدة منظمات يهودية في دعم تلك الصهيونية المسيحية.³⁸

ولم تعد كلمة إسرائيل مجرد مصطلح سياسي بل أصبحت رمزا خطابيا دينيا، ولهذا الرمز دور مهم في ثقافة الأمريكيين وعقول السياسيين من خلال ذلك الخطاب الديني والمدني القائم على تراث المسيحية واليهودية وأصبح الدين في الولايات المتحدة الأمريكية تشتمل مكوناته الإيمان بنظام المذاهب الثلاثة: البروتستانتية والكاثوليكية* واليهودية.³⁹

إن التفسير المنطقي الذي يردده السياسيون الأمريكيون-سواء رؤساء الولايات المتحدة الأمريكية أو أعضاء الكونجرس أو الشخصيات السياسية البارزة بوجه خاص حول الالتزام الأدبي والأخلاقي-بدعم إسرائيل- والذي لا يستعمل لأية دولة صديقة أخرى للولايات المتحدة الأمريكية سوى إسرائيل-إنما هو تأكيد على أن "ديانة" هذه البلاد في جذورها "ديانة توراتية" وبالتالي فإن استخدام الرموز الدينية الخطابية مثل أدبي وأخلاقي والتراث المسيحي اليهودي المشترك وإسرائيل والأرض الموعودة... الخ عند السياسيين الأمريكيين والرأي العام الأمريكي كل ذلك يشكل قفزة على مبدأ الفصل بين الدين والدولة ويسد بذلك الفجوة بين المجالين السياسي والديني في المجتمع الأمريكي.⁴⁰

فالحركة المسيحية الصهيونية الأصولية تؤمن بأن لليهود حقاً تاريخياً ولاهوتياً وقانونياً في الأرض المسماة "إسرائيل" وأن الله يتعامل مع الأمم حسبما تتعامل هذه الأمم مع إسرائيل وإن الوقوف ضد إسرائيل هو وقوف ضد الله.⁴¹

2-6 خلاصة:

أسست الحركة الصهيونية العالمية العديد من المنظمات والنوادي اليهودية وعلى رأسها "أيباك" في الولايات المتحدة الأمريكية بهدف خدمة التوجهات الصهيونية العالمية، ودعم خطوات إسرائيل في المنطقة العربية وقد نجحت في ذلك بنجاح كبير يفوق كل التصورات.

يوجد تداخل كبير بين الأهداف التي وضعها اللوبي الصهيوني الأمريكي بقيادة "أيباك" وتلك الأهداف التي وضعتها الإدارة الأمريكية، الأمر الذي يفسر تلك العلاقات المميزة والحميمة والاستثنائية التي تجمع الولايات المتحدة الأمريكية بإسرائيل والتي تعتبر نادرة بالنسبة للعلاقات الدولية الراهنة وقد تبقى تلك العلاقات متينة وإستراتيجية بين البلدين على الأقل في المدى المنظور طالما استمرت إسرائيل في تحقيق المصالح الأمريكية في منطقة الشرق الأوسط

كذلك نجد أن البعد الديني للإدارة الأمريكية للجمهوريين التي تنتمي للمسيحية البروتستانتية المتطرفة والتي أقامت تحالف مع تلك الصهيونية المسيحية في الولايات المتحدة الأمريكية، كل ذلك شكل عاملاً مؤثراً وقوياً وداعماً لتقوية دور "أيباك"، إضافة إلى العوامل التاريخية التي ساهمت في الأخرى في تقديم الدعم وتوجيه قرارات السياسة الخارجية الأمريكية لتقديم ذلك الدعم الكبير لإسرائيل وللحكومة الإسرائيلية وتقوية العلاقات الأمريكية الإسرائيلية المتأصلة والتي أثمرت ذلك التحالف الاستراتيجي الأمريكي الإسرائيلي.

تقوم الولايات المتحدة الأمريكية بتقديم الدعم الدائم والمستمر وكل المساعدات وفي كافة المجالات لإسرائيل وهذا يعتبر تجسيدا لذلك التحالف الاستراتيجي الأمريكي الإسرائيلي وتلك العلاقات الخاصة التي تربط البلدين، ويعتبر المقصد من التعاون الأمريكي لإسرائيل وتلك المساعدات العسكرية الأمريكية هي الحفاظ على التفوق العسكري الإسرائيلي في منطقة الشرق الأوسط وحماية المصالح الأمريكية وفي المقام الأول البترول العربي ومكافحة الإرهاب.

3- المحور الثالث: الرئيس الأمريكي دونالد ترامب والصراع الفلسطيني الإسرائيلي

الرئيس الأمريكي هو المسؤول الأول عن السياسة الخارجية وإدارتها وكذلك العلاقات الدولية استناداً إلى المادة الثانية الفقرة الأولى من الدستور الأمريكي والتي تنص على أن: "... الرئيس الأمريكي هو العنصر الوحيد للأمة في

علاقاتها الخارجية، وهو الممثل الوحيد في مواجهة الدول الأخرى"، وقال الرئيس "نيكسون" تعليقا على ذلك "إن الرئاسة هي التي تصنع السياسة الخارجية"⁴².

إن الرئيس الأمريكي هو الذي يملك زمام المبادرة في مجال السياسة الخارجية رغم وجود جهات أخرى، وبالتالي فالرئيس هو وحده المسؤول عن السياسة الخارجية الأمريكية ومدى نجاحها أو فشلها حيث أن وزراؤه مجرد مستشارين له، وتكون هذه المسؤولية أمام الأمة "أثناء عملية انتخاب الرئيس"⁴³.

والرئيس الأمريكي عندما يقوم برسم سياسة دولته الخارجية إزاء موقف أو حدث معين عليه تقديم مقترحاته أمام البرلمان الاتحادي حيث يبدي هذا الأخير رأيه بموجب الاتجاهات الشعبية والرأي العام الأمريكي، وقد يضطر الرئيس أحيانا لتغيير سياسته بسبب ضغط البرلمان (الكونجرس) لذلك فإنه يحرص على كسب المؤيدين في البرلمان، وبالإضافة إلى حاجته لتلك الأغلبية فإنه يحتاج أيضا ذلك التأييد الشعبي (الرأي العام الأمريكي) ليستند عليه في معاركه البرلمانية،⁴⁴ ذلك لأن الرأي العام بموجب الدستور الأمريكي هو الأساس في السياسة الأمريكية لكون الانتخابات الرئاسية تهيئ للناخب فرصة إبداء رأيه في سياسة الرئيس كل أربع سنوات.⁴⁵

3-1 الرئيس الأمريكي ترامب والصراع الفلسطيني الإسرائيلي :

* الرئيس دونالد ترامب واليهود ودولة إسرائيل:

يسعى اليهود الأمريكيون-من خلال تغلغلهم في الإعلام الأمريكي ومؤسساته المختلفة وكذا الأدب الأمريكي في أوساط الرأي العام الأمريكي- إلى تسويق فكرة أساسية مفادها أنهم خلاقون ومبدعون وقادرون على تحويل الصحراء إلى جنان خضراء، كما أنهم يعتقدون العقيدة الديمقراطية. وقد اعتبرت تلك المنظمات اليهودية الأمريكية المدافعة والداعمة لإسرائيل إلى حد اعتبار أن إسرائيل الدولة الوحيدة الديمقراطية في منطقة الشرق الأوسط المحفوفة بالديكتاتوريات والأنظمة التسلطية والسلطوية والتي لا تحترم مبادئ الديمقراطية ولا حقوق الإنسان⁴⁶، وفي تجمع للائتلاف المسيحي الأمريكي صرح متحدث بأن هجمات 11 سبتمبر كانت عقوبة إلهية لعدم فعالية الدعم الأمريكي لإسرائيل.⁴⁷

لقد سعى ترامب ومنذ توليه إدارة البيت الأبيض في الأشهر الأولى إلى إطلاق يد المحافظين الجدد في عملية صنع القرار الخاص بالسياسة الخارجية الأمريكية تجاه الشرق الأوسط وكان النظام المتبع في تلك العملية قائما على النظرة الدينية البروتستانتية الأصولية المتعصبة والمقتنعة بأن الولايات المتحدة الأمريكية تؤدي دورا مركزيا في صراع الخير التوراتي ضد الشر (خاصة العالم الإسلامي والعربي)، وأن أمريكا هي من تقود هذا العالم في مواجهة ذلك الشر وإحلال الخير في العالم.

إن الجماعات اليهودية الأمريكية بدأت في السنوات الأخيرة -ومنذ تولي ترامب إدارة البيت الأبيض تميل إلى الحزب الجمهوري- حزب الرئيس- وذلك بسبب ولاءه للقضية اليهودية وهو ولاء نابع من اعتقاد ديني ثابت مجرد من الاعتبارات السياسية والإستراتيجية فالصهيونية المسيحية تعتمد في الأساس على فكرة هامة وهي أن كل شيء من أجل إسرائيل ولهذا تمكنت من التأثير في السياسة الخارجية الأمريكية، بالمقابل نجد أن اليهود الأمريكيين ونظرا لإعجاب الرئيس

دونالد ترامب الشديد بهم وتبنيه لبرامجهم هذا شكل عامل قوي دفعهم إلى العضوية في الحزب الجمهوري على الرغم من وجود يهود أمريكيين داخل الحزب الديمقراطي.

من خلال هذا العرض يتبين لنا النظرة المؤيدة والمنحازة بالكامل من طرف الرئيس ترامب لإسرائيل والتي تتبع بالأساس من خلفية دينية متطرفة ومتعصبة ، وكذا ذلك التحالف القوي بين المسيحية الأصولية والصهيونية المسيحية من أجل دعم إسرائيل على كافة الأصعدة وذلك نابع من تعليمات الكتاب المقدس والذي يعتبر موجهًا لسياسات أمريكا تجاه إسرائيل خصوصًا.

2-3 السياسة المتوقعة لإدارة ترامب نحو الصراع الفلسطيني - الإسرائيلي :

مع تولي إدارة الرئيس الأميركي الجديد دونالد ترامب مقاليد الأمور رسميًا في الولايات المتحدة، يترقّب العالم مقارباته للسياسة الخارجية، خصوصًا أنه لم يقدم رؤية سياسية خارجية متماسكة، فضلًا عن أنّ مواقفه التي عبّر عنها حتى اليوم، يشوبها كثير من الغموض والمفارقات. ولا يمثل الصراع الفلسطيني - الإسرائيلي استثناءً، فقد سبق لترامب أنّ عبّر عن الموقف ونقيضه مرات عدة؛ فقد اعتبر نفسه الشخص الأكثر تأهيلًا لتحقيق "السلام" بين الفلسطينيين والإسرائيليين وأنه سيكون "محايدًا" بين الطرفين الإسرائيلي والفلسطيني، وفي المقابل أشار إلى أن إسرائيل لا تريد السلام. وبعد ذلك، تبنى الأجندة اليمينية الإسرائيلية بالكامل، ووعده بنقل السفارة الأمريكية من تل أبيب إلى القدس، لكنه يعود ويؤكد أنه سيعمل على تحقيق "سلام" فلسطيني إسرائيلي عبر تعيين زوج ابنته الشاب، جاريد كوشنر، مشرفًا على عملية السلام في الشرق الأوسط.

تحاول هذه النقطة تلمّس ما قد تكون عليه سياسة إدارة ترامب نحو الصراع الفلسطيني - الإسرائيلي من خلال أربعة ملفات، هي : العلاقة مع إسرائيل، والموقف من المفاوضات السياسية مع الفلسطينيين، ونقل السفارة الأمريكية إلى القدس، والاستيطان.

أولاً: العلاقة مع إسرائيل

لا توجد معلومات عن علاقات خاصة وتمييزة جمعت ترامب بإسرائيل، وهو ما بدا واضحًا خلال حملته الانتخابية الرئاسية؛ إذ إن أقصى ما استطاع أن يتودّد به لليهود الأمريكيين كانت شهادات تقدير حصل عليها من منظمات صهيونية، مثل صندوق النقد اليهودي الذي أسبغ عليه "جائزة شجرة الحياة" عام 1983، وهي جائزة تمنح "الأفراد تقديرًا لخدماتهم المجتمعية وتفانيهم في موضوع الصداقة الأمريكية - الإسرائيلية"، وشارك في "احتفال يوم إسرائيل" عام 2004 في نيويورك، كما حصل على شهادة تقديرية مطلع عام 2015 من منظمة صهيونية أميركية محافظة. ويمكن أيضًا الإشارة هنا إلى أن ثمة علاقة خاصة جمعت بين ترامب ورئيس الوزراء الإسرائيلي الحالي، بنيامين نتنياهو، إذ قام بتسجيل فيديو خاص لحضّ الإسرائيليين على دعم حملة ترشّح نتنياهو عام 2013.

غير أنّ علاقة ترامب الخاصة بنتنياهو، وبعض الجوائز التقديرية من منظمات يهودية أميركية وإسرائيلية، لم تترجم إلى مواقف سياسية واضحة في دعم إسرائيل وسياساتها، ما أثار شكوكًا حوله بين اليهود الجمهوريين واليهود الأمريكيين عمومًا خلال الحملة الانتخابية الرئاسية مع تكراره مرارًا أنه "يجب إسرائيل". فقد صرح خلال إحدى

المناظرات الانتخابية الجمهورية في شباط/ فبراير 2015، أنه يريد أن يكون "رجلاً محايداً" في مفاوضات السلام بين الفلسطينيين والإسرائيليين. وفي كانون الأول/ ديسمبر 2015، أثار حنق اليهود الأميركيين مرة أخرى عندما قال إن تحقيق السلام يعتمد على "إن كانت إسرائيل تريد التوصل إلى صفقة أم لا، وإن كانت إسرائيل مستعدة للتضحية ببعض الأشياء أم لا. وتعاطمت شكوك اليهود الأميركيين بترامب عندما تعهد في الشهر نفسه بالاعتراف بالقدس كعاصمة أبدية موحدة لإسرائيل.

غير أن مواقف ترامب من إسرائيل، شهدت تغييراً كبيراً منذ آذار/ مارس 2016، وذلك عندما ألقى خطاباً أمام المؤتمر السنوي للجنة الشؤون العامة الأميركية - الإسرائيلية "إيباك" في واشنطن، أعلن فيه أنه "في اليوم الذي سأصبح فيه رئيساً، فإن معاملة إسرائيل كمواطن من الدرجة الثانية ستنتهي". كما تعهد بنقل السفارة الأميركية من تل أبيب إلى العاصمة الأبدية للشعب اليهودي، القدس" وأكد ترامب أنه سيجتمع مع نتنياهو في حال انتخابه رئيساً "للعمل معاً على تحقيق الاستقرار والسلام في إسرائيل والمنطقة بأسرها"⁴⁸.

ومنذ ذلك الحين، انتقل ترامب مباشرة إلى تبني مواقف اليمين الإسرائيلي المتطرف، وثبت في مواقفه وتصريحاته الداعمة لإسرائيل وتوسعها الاستيطاني، وحتى بعد انتخابه رئيساً، فقد أكد أنه ملتزم بوعده نقل السفارة الأميركية إلى القدس. كما خالف التقاليد الأميركية المتعارف عليها، وذلك عندما قام في كانون الأول/ ديسمبر 2016 بإدانة قرار إدارة الرئيس السابق باراك أوباما بالامتناع عن نقض قرار مجلس الأمن التابع للأمم المتحدة رقم 2334 الذي دان التوسع الاستيطاني الإسرائيلي في الضفة الغربية والقدس الشرقية، واعتبر الأراضي المحتلة بعد الرابع من حزيران/ يونيو 1967 أراضٍ محتلة، وكل المستوطنات التي بنيت فيها غير شرعية. وللتأكيد على أنه ملتزم بوعده نحو إسرائيل، تحدث ترامب هاتفياً مع نتنياهو بعد يومين من تنصيبه رئيساً، فأكد التزامه بعلاقات وثيقة مع إسرائيل "والتزامه غير المسبوق بأمنها"، ودعا إلى زيارة البيت الأبيض مطلع شباط/ فبراير.

ثانياً: الموقف المتوقع من المفاوضات الفلسطينية الإسرائيلية :

إن أكثر القضايا ضبابية وغموضاً في نظرية و مقاربة الرئيس ترامب للصراع الفلسطيني - الإسرائيلي تكمن في موقف إدارته المتوقع من العملية التفاوضية وما ينبغي أن تقضي إليه، إذ إن تصريحاته ودائرته الضيقة في هذا الموضوع تصل حدَّ التناقض. فمن جهة ترى إدارته "أن السلام بين إسرائيل والفلسطينيين يتحقق عبر التفاوض المباشر بين الطرفين فقط" (وهذا يتطابق مع موقف اليمين الإسرائيلي الذي يهدف إلى الاستفراد بالفلسطينيين وإخضاع التفاوض معهم لميزان القوى الثنائي)؛ بمعنى إبعاد أي وصاية أخرى، بما في ذلك مرجعية الأمم المتحدة وقرارات الشرعية الدولية، وبأن دور الولايات المتحدة سينحصر في العمل "بشكل وثيق مع إسرائيل لتحقيق تقدم". غير أنه، من جهة أخرى، أعلن في مقابلة مع صحيفة نيويورك تايمز بعد نجاحه في الانتخابات بأنه يريد أن يكون "الشخص الذي حقق سلاماً بين إسرائيل والفلسطينيين". ويؤيد بعض المسؤولين الكبار في إدارته مثل مرشحه لمنصب وزير الخارجية ريكستيلرسون، ووزير دفاعه جيمس ماتيس، وسفيرته إلى الأمم المتحدة نيكي هالي، اتفاق سلام فلسطيني - إسرائيلي يفضي إلى دولة فلسطينية. ولتحقيق ذلك، فإن ترامب يعتبر أن زوج ابنته كوشنر هو الشخص الأنسب لتحقيق ذلك، مع أن كوشنر لا يملك أي خبرة دبلوماسية، فضلاً عن أن نزاهته محل شك كبير، فهو ينتمي لعائلة يهودية متدينة معروفة بدعم إسرائيل والمستوطنات اليهودية في الضفة الغربية

والقدس الشرقية المحتلتين. كما أن **ديفيد فريدمان**، الذي اختاره **ترامب** ليكون سفيراً لبلاده في إسرائيل، معروف بدعمه المطلق لإسرائيل والاستيطان في الضفة الغربية والقدس الشرقية. بل إن **فريدمان** ينافح صراحة عن "حق" إسرائيل في ضم الضفة الغربية والقدس الشرقية لإسرائيل وبذلك حسب هذه المقاربة الأمريكية للصراع الفلسطيني-الإسرائيلي لم تصبح الولايات المتحدة الأمريكية وسيطا نزيها في حل ذلك الصراع .

ثالثاً: نقل السفارة الأمريكية إلى القدس :

أكد **ترامب** قبيل تنصيبه بيوم واحد فقط أنه سيفي بتعهده نقل السفارة الأمريكية إلى القدس ولكن وبعد تحذيرات من مسؤولين أميركيين ودول حليفة أوروبية وعربية من أن مثل هذه الخطوة قد تؤدي إلى تفجّر الأوضاع في الأراضي الفلسطينية المحتلة والمنطقة كلها، وتؤثر في المصالح والأمن القومي الأميركي، يبدو أن إدارة **ترامب** فضلت التريث، وهو ما عبّر عنه الناطق باسم البيت الأبيض، عندما قال إن الإدارة لا تزال "في المراحل الأولى في مناقشة هذا الموضوع". بل ثمة مؤشرات على أن إسرائيل نفسها قد لا تكون متحمسة لهذا الموضوع الآن، لأنها غير مستعدة لتفجّر عنفٍ محتملٍ جراء مثل هذه الخطوة في وقت تريد أن ينصبّ التركيز فيه على احتواء إيران. وحسب مصادر إسرائيلية، فإن نتنياهو لم يسعى إلى الضغط على **ترامب** خلال المحادثة الهاتفية بينهما للحصول على التزام منه بشأن نقل السفارة ولا حتى على جدول زمني لتحقيق ذلك.

ومع ذلك يبدو أن إدارة **ترامب** جادة في موضوع نقل السفارة، ولكن بخطوات متدرجة للتخفيف من وطأة القرار، خصوصاً أن نقلها لا يمكن أن يتم عملياً قبل الأول من حزيران/ يونيو القادم، لأن الرئيس الأسبق **أوباما** وقع في كانون الأول/ ديسمبر 2016 التأجيل المعتاد منذ عام 1995 لقرار النقل لمدة ستة أشهر. ومن ضمن الخيارات المطروحة في المرحلة التمهيدية للنقل، أن يعيش السفير في القدس في حين يعمل من السفارة الأمريكية في تل أبيب، أو أن يقوم السفير بالعمل من جناح خاص في فندق أو مكتب معين في القنصلية الأمريكية في القدس من دون نقل السفارة عملياً. ومع ذلك، فإنه لا يمكن أبداً التكهن بالقرار النهائي الذي سيتخذه **ترامب** في هذا الصدد.

رابعاً: ملف الاستيطان :

مع أنه لا يوجد موقف واضح لإدارة **ترامب** من موضوع الاستيطان الإسرائيلي في الضفة الغربية والقدس الشرقية، والذي لا يزال - بحسب الموقف الإداري الأمريكية الأميركي - غير شرعي، فإن المؤشرات الأولية تشير إلى أن هذا الموضوع لن يكون نقطة توتر بين الولايات المتحدة وإسرائيل كما كان عليه الحال في ظل إدارة **أوباما**. فمن ناحية، ندد **ترامب** بقرار مجلس الأمن رقم 2334. كما أن زوج ابنته، **كوشنر**، داعمٌ للاستيطان، وكذلك سفيره المقترح لإسرائيل **ديفيد فريدمان**. وفي مؤشر على الاطمئنان الإسرائيلي لإدارة **ترامب**، أعلنت بلدية القدس عن المضي قدماً في مشروع بناء 550 وحدة سكنية جديدة في القدس الشرقية يوم تنصيب **ترامب** رئيساً؛ وذلك بعد أن أجلته بطلب من الحكومة الإسرائيلية حتى انتهاء ولاية **أوباما**. وحسب نائب رئيس بلدية القدس، **منير ترجمان**، فإن "قواعد اللعبة تغيرت بعد وصول **ترامب**". بل إن الأحزاب الأكثر يمينية في الائتلاف الحاكم في إسرائيل اليوم، مثل حزب البيت اليهودي بزعامة **نفتالي بينيت**، يضغط من أجل ضمّ مستوطنة معاليه أدوميم، في الشمال الشرقي من القدس، إلى إسرائيل، ما سينهي أي إمكانية لقيام دولة فلسطينية متواصلة الأطراف، لأنها تصل بين شمال الضفة الغربية وجنوبها. ومن الواضح أن إدارة **ترامب** سوف تتسامح مع التوسع

الاستيطاني ولن تراقبه، بغض النظر عن الموقف الرسمي، وأن ما يسمى بحركة السلام الإسرائيلية التي تنحصر مهمتها منذ سنوات بانتقاد الاستيطان ومراقبته وتقديم تقارير حوله، لن تجد حليفاً داخل إدارة ترامب.

لقد قال **نتنياهو** في تصريح حول مؤتمر باريس للسلام في الشرق الأوسط الذي عقد في 15 كانون الثاني/يناير 2017، والذي قاطعته حكومته، إن هذا المؤتمر ينتمي إلى عهد سابق، وأن العالم سوف يشهد عهداً جديداً.

3-3 موقف الرئيس ترامب من ملف "حل الدولتين" :

مسألة أخرى يثيرها البيت الأبيض أثارت جدلاً واسعاً من بين حزمة القرارات التي اتخذها ترامب خلال الشهر الأول من تسلمه للرئاسة، حيث أعلن مسؤول كبير في الإدارة الأمريكية أن واشنطن لم تعد متمسكة بحل الدولتين كأساس لحل الصراع بين فلسطين وإسرائيل والتوصل إلى اتفاق سلام بينهما، بل ستدعم أي اتفاق يتوصل إليه الطرفان أيًا كان هذا الاتفاق.⁴⁹

لقد أحدث الرئيس **ترامب** منذ توليه الرئاسة في العشرين من كانون الثاني/يناير قطيعة مع مواقف كل أسلافه من الرؤساء الأمريكيين المتعاقبين على الإدارة الأمريكية سواء جمهوريين أو ديمقراطيين حول النزاع الإسرائيلي الفلسطيني، حيث قال إنه يفكر بكل جدية بنقل السفارة الأمريكية في إسرائيل من تل أبيب إلى القدس، كما أنه رفض اعتبار الاستيطان الإسرائيلي في الأراضي الفلسطينية المحتلة عائقاً أمام التوصل إلى اتفاق سلام. ولقد رشح **ترامب ديفيد فريدمان** ليكون سفيراً لدى إسرائيل وهو مؤيد لبناء المستوطنات ويشكك في مسألة حل الدولتين بين الجانبين، كما أوكل **ترامب** مهمة التفاوض من أجل اتفاق السلام في المنطقة لصهره وكبير مستشاريه في البيت الأبيض **جاريث كوشنر**، وهو يهودي الأصل مقرب من **ترامب** جداً ولعائلته علاقات جيدة مع المسؤولين السياسيين في إسرائيل ومع اللجنة الأمريكية للشؤون العامة الإسرائيلية المعروفة بـ"**إيباك**"، ويذكر أن **كوشنر** سعى إلى عقد لقاء يجمع **ترامب** برئيس الوزراء الإسرائيلي **بنيامين نتنياهو** سابقاً، والمقرر أن يتم في 15 شباط/فبراير 2017.

ومشروع اتفاق حل الدولتين الذي تبنته الإدارة الأمريكية المتعاقبة منذ ما يقرب من ربع قرن، يعني إقامة دولة فلسطين إلى جانب دولة إسرائيل تعيشان بأمن وسلام، والملاحظ هنا أن **ترامب** تخلي عن هذا المقاربة مما يعني أنه نسف لإقامة دول فلسطينية ونسف لاتفاقية أوسلو وسنوات من المفاوضات المرطونية للتوصل لحل بين الطرفين ، كما أن واشنطن لم تعد متمسكة بحل الدولتين كأساس وخيار لحل الصراع الفلسطيني الإسرائيلي والتوصل إلى اتفاق سلام بينهما، وسيدعم أي اتفاق يتوصل إليه الطرفان أيًا كان هذا الاتفاق غير حل الدولتين المتعارف عليه.

كما يعد تخلف الإدارة الأمريكية الجديدة عن دعم حل الدولتين يعد ضربة قاصمة لعقود من السياسة الأمريكية التي تبنتها الحكومات المتعاقبة على الإدارة الأمريكية ، وهو تغيير للمبادئ الأمريكية تجاه قضية النزاع الفلسطيني الإسرائيلي وهذا بمثابة تحريك حجر الأساس في حل الصراع بين الطرفين من جهة وجهود السلام الدولية من جهة أخرى ،فاتفاقية أوسلو للسلام المعقودة في العام 1993 بين الإسرائيليين والفلسطينيين نصت على أن تعترف دولة الاحتلال بمنظمة التحرير الفلسطينية على أنها الممثل الشرعي للشعب الفلسطيني، وتعترف الأخيرة بدولة إسرائيل على جميع الأراضي الفلسطينية باستثناء الضفة الغربية وغزة، وتنسحب إسرائيل من أراضي في الضفة والقطاع على مراحل ومن ثم تقر بحق الفلسطينيين

في إقامة حكم ذاتي، وبعد ثلاثة سنوات تبدأ مفاوضات الوضع الدائم يتم خلالها مفاوضات بين الجانبين بهدف التوصل لتسوية دائمة وتشمل قضايا مثل القدس الشرقية والغربية والأماكن المقدسة ومن يتحكم بها واللاجنون وحق العودة وحق التعويض والمستوطنات في الضفة والقطاع.

وكان أن رحبت الحكومات العربية والدول الغربية للتوصل إلى الاتفاق بين الجانبين إلا أن الشعوب العربية والفصائل الفلسطينية ومن ضمنها حركة حماس عارضته، واعتبروها تفريط بحقوق الشعب الفلسطيني وخيانة للقضية الفلسطينية بأكملها، وفي أول رد فعل فلسطيني قالت عضو اللجنة التنفيذية لمنظمة التحرير الفلسطينية حنان عشاوي إن التصريح يعبر عن سياسة واشنطن غير المسؤولة وغير المنطقية والتي لا تخدم قضية السلام موضحة أن الأمريكيين لا يمكنهم قول ذلك من دون تقديم بديل.

وعلى الرغم من حدة موقف ترامب حتى من النزاع الفلسطيني الإسرائيلي والذي افتتحها بنيته نقل السفارة إلى القدس فإن تلك الحدة لم تستمر طويلاً حيث بدأ حديثه يتغير ويقترّب من التسوية، بعد إجراءات اتصالات مع قادة عرب ولقائه العاهل الأردني الملك عبد الله الثاني لجهة ترجيح العودة إلى السياسات التقليدية للإدارات الأمريكية فيما يخص النزاع الإسرائيلي الفلسطيني وبما يخدم المصالح الأمريكية في المنطقة العربية، خصوصاً تعزيز التعاون والتحالف مع الدول العربية لمواجهة إيران وتنظيم الدولة.

والملاحظ أن خطوات ترامب تجاه النزاع الفلسطيني الإسرائيلي من نقل السفارة إلى حل الدولتين، فيما لو تمت قد تؤدي إلى موجة غضب عارمة في العالم العربي والإسلامي تشمل الدول العربية الحليفة مع ترامب ضد تنظيم الدولة الإسلامية، والتي ينوي اجتثاثها من سوريا والعراق وضد إيران التي يعادياها وينوي لجم نفوذها في المنطقة بإخراجها من سوريا، وهو ما قد يثنيه عن اتخاذ قرارات غير محسوبة. أضف لذلك أن البيت الأبيض لم يصح بعد من فضيحة مستشار الأمن القومي مايكل فليين التي أدت إلى استقالته، على إثر حديثه مع الروس عن العقوبات الأمريكية المفروضة على روسيا مؤخراً بعدما أنكر ذلك أمام نائب الرئيس مايك بنس، لذلك من المستبعد أن يزج ترامب نفسه في صراع غير محسوب المخاطر في المنطقة قبل أن يرتب بيته الداخلي من جديد.

ويبقى الإشارة إلى تصريح القنصل الإسرائيلي العام في نيويورك، ورئيس مجلس المستوطنات الإسرائيلية في الضفة الغربية المحتلة سابقاً داني ديان للإذاعة العسكرية، مفاده أن اللقاء المرتقب بين نتنياهو وترامب على درجة من الأهمية ولكنهم لن يغيران وجه العالم، واقترح على الجميع أن يضعوا الأمور في حجمها الصحيح. وفي هذا إشارة أن الشيك المفتوح الذي كان أيام حملة ترامب الرئاسية لم يعد موجوداً، بسبب دخول الإدارة الأمريكية في خضم الأحداث السياسية التي تفرض عليها إلغاء أو تأجيل وعودها تجاه إسرائيل نتيجة لعدم وجود استقرار داخل الإدارة الأمريكية إضافة لخطر المد الإيراني في منطقة الشرق الأوسط وتهديدات تنظيم الدولة الإسلامية .

4-3 خلاصة:

مع أنه يصعب التنبؤ بسياسات إدارة ترامب، فإنه يبدو واضحاً أنّ الموقف الأميركي من الصراع الفلسطيني - الإسرائيلي قد يتعرّض لتغييرات كبيرة في موضوعات مثل الاستيطان ونقل السفارة الأميركية إلى القدس والمفاوضات

السياسية، وأن هذا سيكون له تداعيات كبيرة على مستقبل الصراع الفلسطيني - الإسرائيلي، وعلى العلاقات العربية - الأمريكية، على المستوى الدولي والشعبي على الأقل؛ إذ بدأت القضية الفلسطينية تعود إلى دائرة الاهتمام، وتجلّى ذلك في قرارات دولية عديدة من منظمة اليونسكو ومجلس الأمن الدولي.

وتخطىّ الدول العربية وحتى الإسلامية خطأً فادحاً إذا تجاهلوا المواقف الأميركية الداعمة لليمين الإسرائيلي المتطرف بشأن القدس والمستوطنات واللاجئين وملف الأسرى من جهة ومن جهة أخرى لا بد أن تدرك أن الولايات المتحدة الأمريكية - التي تزعم وتتغنى بالديمقراطية وحقوق الإنسان والحريات ومحاربة الإرهاب وغيرها من الشعارات - لم تعد وسيطاً نزيهاً في حل الصراع الفلسطيني الإسرائيلي نتيجة لذلك الانحياز المطلق والفاضح للكيان الصهيوني على حساب حقوق الشعب الفلسطيني العادلة، إضافة إلى النقطة الجوهرية وهي تلك الإستراتيجية التي انتهجتها إدارة ترامب في سياستها الخارجية الداعية للتدخل المحدود في شؤون الدول الأخرى وفي نفس الوقت التعاون مع حلفاء قادرين على خدمة التصورات الأمريكية ومنه الإسرائيلية خاصة في الشرق الأوسط وبالتحديد في إدارة الصراع الفلسطيني الإسرائيلي وبذلك تحقيق المصالح الأمريكية الإسرائيلية بأقل التكاليف وبأدوات عربية على حساب حقوق الشعب الفلسطيني التي باتت مغيبة في الأجندة العربية وحتى الدولية حتى وصل الأمر بالإدارة الأمريكية للرئيس ترامب تقوم بغلق مكتب منظمة التحرير الفلسطينية في واشنطن بغرض الضغط على الفلسطينيين بقبول نقل السفارة الأمريكية إلى القدس.

البليو غرافيا :

- ¹- اللوبي الصهيوني ودوره في دعم العلاقات الإسرائيلية الأمريكية، على الموقع:
<http://www.maqatel.com/openchare/bchoth/siasia21/ameri/sec04.doc-civt.html>. 25/09/2016.10:27h
- ²- المرجع نفسه.
- ³- يوسف العاصي الطويل، الصليبيون الجدد، مكتبة مدبولي، القاهرة مصر، 1997، ص 74.
- ⁴- يوسف الحسن، دراسة في العلاقات الخاصة بين الولايات المتحدة الأمريكية وإسرائيل، دار المستقبل العربي، بيروت-لبنان، 1986، ص 63.
- ⁵- المرجع نفسه، ص 37.
- ⁶- سلوى حمدان، الصوت اليهودي في الانتخابات الأمريكية، مجلة صامد الاقتصادي، العدد 101، 1995، ص 124.
- ⁷- المرجع نفسه، ص 125.
- ⁸- عبد الوهاب المسيري، موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية، المجلد الثاني، الجزء الثاني، ط 3، دار الشروق، مصر، 2006، ص 330.
- ⁹- المرجع نفسه، ص 331.
- ¹⁰- بول فندلي، الخداع، جديد العلاقات الإسرائيلية الأمريكية، (ترجمة محمود يوسف)، شركة المطبوعات للتوزيع، القاهرة- مصر، 1996، ص 215.
- ¹¹- عبد الوهاب المسيري، المرجع السابق، ص 333، 334.
- ¹²- عبد الوهاب المسيري، مرجع سابق، ص 336.
- ¹³- أحمد أبودلويخ اللوبي الصهيوني وأثره على السياسة الخارجية الأمريكية تجاه القضية الفلسطينية 1948-2008، مجلة أبحاث اليرموك، المجلد 26، العدد 03، سنة 2010، ص 536.
- ¹⁴- المرجع نفسه، نفس الصفحة.
- ¹⁵- صحفية المنار، أعضاء على منظمة AIPAC اليهودية في أمريكا صاحبة التأثير الأبرز والأكثر على الكونجرس، على الرابط:
<http://www.manar.com/atemalte.php?id=386728-09-2015.17:05h>.
- ¹⁶- عبد القادر ياسين، اللوبي الصهيوني والطريق إلى البيت الأبيض، مجلة البيان، الإمارات، 04 أغسطس، 1984 ص 40.
- ¹⁷- هشام محمود الأقداحي، اللوبي وجماعات الضغط السياسية (صراع المصالح والنفوذ والمال)، مؤسسة شباب الجامعة، الإسكندرية، مصر، 2012، ص 251-252.
- ¹⁸- هشام محمود الأقداحي، المرجع السابق، ص 253.
- ¹⁹- المرجع نفسه، ص 267.
- ²⁰- أحمد عثمان كامل، "الأبيك" اللوبي الصهيوني في الولايات المتحدة الأمريكية، مجلة تقديرات إستراتيجية، العدد 103، بتاريخ 1 يوليو/تموز 1999، الجيزة، مصر، 1999، ص 43.
- ²¹- أحمد عثمان كامل، المرجع السابق، ص 48.
- ²²- جون، م، ستيفن والت، أمريكا المختلطة - اللوبي الإسرائيلي وسياسة الولايات المتحدة الأمريكية، (ترجمة: فاضل حكي)، ط1، مكتبة العبيكان، الرياض، السعودية، 2006، ص 25.
- ²³- جميل مطر، إستراتيجية إسرائيل الاقتصادية للشرق الأوسط، مؤسسة الدراسات الفلسطينية، بيروت، لبنان، 1995، ص 97.
- ²⁴- هيا عباد، أسس العلاقات السياسية الإسرائيلية الأمريكية، على الموقع:
<http://www.amgadarab.com/index.php/index.php?tobo=viewpast=20id=00000948>
- ²⁵- المرجع نفسه.
- ²⁶- هيا عباد، المرجع السابق.
- ²⁷- هيا عباد، المرجع السابق.

- 28- أمل سليم الوزير، *العلاقات الأمريكية الإسرائيلية وأثرها على القضية الفلسطينية*، رسالة مقدمة لنيل شهادة ماجستير في العلوم السياسية، جامعة غزة فلسطين، 2014، ص 34.
- 29- رجاء جارودي، *الأساطير المؤسسية للسياسات الإسرائيلية*، دار الغد العربي، القاهرة، مصر، 1996، ص 61.
- 30- جون، م، ستفين والت، المرجع السابق، ص 22، 23.
- 31- مقال بعنوان: "كيف تتحصل "الإيباك" عن جذورها التاريخية وتضعف نفوذها؟" على الموقع الإلكتروني:
http://rsqed.co/2014/12_26/04/2016_15.22
- 32 - أنمار لطيف نصيف، *جماعة الضغط اليهودية في أربع إدارات أمريكية*، شركة المنصور للطباعة المحدودة، بغداد، 1989، ص 34.
- 33- علي عبد الصادق، *جماعات الضغط اليهودي والسياسة الأمريكية -دراسة حالة "إيباك"*، مركز المحروسة، القاهرة، مصر، 2004، ص 11.
- 34- أكيار لسقاف، "إسرائيل وعقيدة الأرض الموعودة"، مكتبة مدبولي، القاهرة، مصر، 1998، ص ص 326-327.
- 35- عبد الوهاب المسيري، المرجع السابق، ص 237.
- 36- جمال سلامة، "أصول العلوم السياسية"، دار النهضة العربية، القاهرة، مصر، 2003، ص ص 386-378.
- 37- علي عبد الصادق، المرجع السابق، ص 16.
- 38- المرجع نفسه، ص 47.
- * البروتستانتية: من أكثر الطوائف الدينية عددا في الولايات المتحدة يصل عدد المنتمين إليها حسب إحصائيات الرسمية لعام 1982 إلى 76.754.009 مليون شخص وتضم 200 طائفة دينية وهي تقف موقف المؤيد وداعم لإسرائيل من النشأة إلى الآن. أما الكاثوليكية فهي على عكس البروتستانتية تقف موقف معارض للحركة الصهيونية وللهجرة اليهودية إلى فلسطين، أنظر مرجع سابق، يوسف حسن، مرجع سابق، ص ص 52،56.
- 39- المرجع نفسه، ص 68.
- 40- المرجع نفسه، ص 68.
- 41- يوسف الحسن، المرجع السابق، ص 76.
- 42- التعليقات نقلًا عن: أحمد باسل البياتي "دور الرئيس والكونجرس في السياسة الخارجية الأمريكية، مجلة قضايا سياسية، بغداد، السنة الثانية، العدد 1، سنة 2001، ص 177.
- 43- هشام محمود الأقداحي، المرجع السابق، ص 93.
- 44- محمد كامل ليلة، *النظم السياسية الدولية والحكومة*، دار الفكر العربي، 1971، ص 573.
- 45- أنمار لطيف نصيف، المرجع السابق، ص ص 47، 48.
- 46- يوسف أيمن، "اللاجئون الفلسطينيون وحق العودة في السياسات الأمريكية من مبادرات الحرب الباردة إلى مقترحات كلينتون"، مجلة القدس المفتوحة للأبحاث، العدد 15، سنة 2009، ص 295.
- 47- أولدفيد، د الجذور الإنجيلية الأحادية الأمريكية على الرابط:
<http://www.islamisialy.org/ar/general/2597/articili.htm> بتاريخ 09/05/2016
- 48- مقال بعنوان: ما الأسباب التي تدفع ترامب لنقل سفارة الكيان الإسرائيلي إلى القدس؟ على الموقع الإلكتروني:
<https://www.noonpost.org/content/21041>: بتاريخ 2018/09/18
- 49- مقال بعنوان: *القضية الفلسطينية.. ترامب في طريقه لنسف "حل الدولتين"*
على الموقع الإلكتروني: <http://www.islamtoday.net/albasheer/artshow-15-237242.htm> بتاريخ 2018/09/22